

30. évfolyam

2015. 1. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

SZÁSZ GÉZA

A kiadvány

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szerencsejáték Zrt.
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER

GALAMB GYÖRGY

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GÉZA

TOMKA BÉLA

TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmány

PÉTER RÓBERT

Digitális és módszertani fordulat a sajtókutatásban. A 17–18. századi magyar vonatkozású angol újságcikkek „távolságtartó olvasása” 5

MISLOVICS ERZSÉBET

A magyarországi zsidóság áttérési gyakorlata Buda, Óbuda, Pest településeken és Bécsben 1746 és 1850 között 31

VÉR ESZTER VIRÁG

„... egy áldott emlékezetű királyné...” Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához 59

TÖRÖK ZSUZSA

A Wohl-nővérek emancipációja (Társadalomtörténeti megközelítés hosszmetzetben) 87

ZSOLDOS ILDIKÓ

Egy Vécsey baronesse történelmi sorsfordulói 116

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Nemzet és tudomány (1914–1918) 143

Műhely

KÖKÉNYESI ZSOLT

„Vég nélkül való Nagyság”. Reprezentáció és önkép a 18. századi főúri halotti beszédekben 162

Határainkon túl

„...én igazából közvetítő szerepet is vállalok”. Beszélgetés Fata Mártával (A beszélgetést készítette: *Deák Ágnes*) 184

Fata Márta műveinek bibliográfiája 190

FATA MÁRTA

Az új alattvaló (Fordította: *Deák Ágnes*) 197

Figyelő

„Osztrólenka véres csillaga”

(*Kovács István: Bem tábornok. Az örök remények hőse, Magyar Napló, Budapest, 2014.*)

KEMÉNY KRISZTIÁN 212

Szocialista testvériség vagy régi barátság?

(*Mitrovits Miklós: Lengyel, magyar „két jó barát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987. Napvilág Kiadó, Budapest, 2014.*)

BENCSEK PÉTER 217

Túl a Balkánon? Délkelet-Európa története új megközelítésben (Sabine Rutar [ed.]: <i>Beyond the Balkans. Towards an Inclusive History of Southeastern Europe</i> . Lit Verlag, Zürich–Berlin, 2014.)	
VUKMAN PÉTER	226
Igazi Amerika? (Glant Tibor: <i>Amerika, a csodák és csalódások földje. Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában</i> . Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013.)	
SZÁSZ GÉZA	232
<i>Számunk szerzői</i>	238

PÉTER RÓBERT

Digitális és módszertani fordulat a sajtó kutatásban

A 17–18. századi magyar vonatkozású angol újságcikkek „távolságtartó olvasása”

Naponta tanúi vagyunk a kultúránkban, egymás közötti kommunikációnkban és a kutatásainkban is végbemenő digitális átalakulásnak. 2013-ban az egyik igen széles körben elterjedt magyarországi reklám, mely minden médiában felbukkant, a digitális műsorszórásban bekövetkezett átállásról szólt, mely a hagyományos analóg, földi szórást váltja fel. Ugyanakkor számos európai országban a digitális átállás már majdnem egy évtizede megkezdődött. A magyarországi kutatókönyvtárak és intézmények az elmúlt évtizedekben már egy sor úttörő digitalizálási projektet útnak indítottak a bölcsészettudományok területén. Ezek a kezdeményezések legfőképpen arra irányultak, hogy a magyar könyvészeti és levéltári anyagokat szélesebb körben elérhetővé tegyék a kutatók és az érdeklődők számára.¹ A nyílt hozzáféréstű modellt követő országok többségével szemben Nagy-Britanniában a brit nemzeti és kulturális örökség jó részét, különösen az 1900 előtti, nyomtatásban publikált anyagokat olyan profit-orientált amerikai magáncégek digitalizálták, mint például a Cengage Learning vagy a ProQuest, amelyek nagyon magas előfizetési díjat kérnek az egyetemektől és könyvtáraktól. Ennek következtében hatalmas digitális szakadék keletkezett a digitális archívumok és tudományos-kutatói adatbázisok hozzáférhetőségét illetően. Ezen adatbázisok használata alapvető módon átalakította és megváltoztatta az egyetemi előfizetéssel rendelkező oktatók kutatási szokásait és módszereit.² A nehéz gazdasági helyzetben lévő magyarországi egyetemek nem képesek előfizetni azokra az adatbázisokra, amelyek megkönnyítik az angolszász világ előadóinak kutatási és oktatási tevékenységét. Következésképp nem csoda, hogy a magyar–angol kapcsolatok történetével foglalkozó publikációkban

* A jelen dolgozat a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíja (2010–2013) során született. Köszönettel tartozom Dr. Németh Zoltánnak és Tóth Tamásnak, akik a tanulmányban ismertetett digitális módszer informatikai megvalósításában segítségemre voltak, valamint Horváthné Tóth Juditnak aki többek között a magyar vonatkozású újságdatabázis létrehozásában segített, továbbá Cora Zoltánnak és Brandl Gergelynek, aki felhívták a figyelmemet számos releváns magyar tanulmányra. Köszönöm Szász Gézának és Labádi Gergelynek, hogy fontos megjegyzéseket fűztek a tanulmány korábbi verziójához.

¹ A Magyar Periodika Adatbázis például 1986 óta épül, a Magyar Elektronikus Könyvtár pedig 1994 óta elérhető a világhálón. Több más országban hasonló projektek csak később indultak.

² Ezek az adatbázisok a világ számos egyetemén nem elérhetők, ami óriási hátrányt és egyenlőtlen-séget okoz a kutatásban. A kevésbé módos egyetemek kutatói és oktatói nem tehetik fel ugyanazokat a kutatási kérdéseket, mint a vagyonos egyetemeken dolgozó kollégáik. Az elektronikus adatbázisok folyamatos bővülésével a digitális szakadék napról-napra növekszik. Mussell, James: *Ownership, Institutions, and Methodology*. *Journal of Victorian Culture*, vol. 13. (2008) No. 1. 94–100.

alig találunk utalást az olyan koraújkori digitális gyűjteményekre, mint például az *Early English Books Online*, az *Eighteenth Century Collections Online* vagy a *Burney Collection of Newspapers*.

E tanulmány kettős céllal íródott. Elsősorban rá kíván világítani az eleddig elhanyagolt, 17–18. századi angol újságok magyar vonatkozású anyagainak fontosságára. Miután röviden áttekintem a bölcsészettudományokban zajló digitális forradalom jelenlegi helyzetét, felvázolom, hogy az angol és magyar kutatók a Magyarországgal és magyarokkal foglalkozó korabeli angol sajtóanyag tanulmányozását miként és miért hanyagolták el. Ezt követően egy új digitális módszert mutatok be, melynek segítségével a kutatók „távrolról” képesek nagy mennyiségű újság és folyóirat bibliográfiai és metaadatait elemezni.³ A módszer előnyeit és hátrányait is tárgyalni fogom.

Kísérleti jelleggel a módszert a *British Library* Burney Újsággyűjteményének Magyarországra és magyarokra utaló újságcikkeinek bibliográfiai és metaadatainak elemzésére alkalmazom. Hangsúlyoznom kell, hogy a dolgozat e kezdeti vizsgálat előzetes eredményeit és észrevételeit ismerteti. Az adathalmazt nyilvánvalóan finomítani és kategorizálni kell a jövőben, mégpedig az egyes újságcikkek szoros olvasása (*close reading*) révén.⁴ Ugyanakkor, amint látni fogjuk, már ebben a szakaszban is a magyar vonatkozású újságcikkek metaadatainak vizuális ábrázolása és statisztikai elemzése jó néhány értékelhető eredményre vezet. A tanulmány utolsó részében betekintést nyújtok a magyar vonatkozású, különböző típusú angol újságcikkekbe, valamint abba, hogy ezek vizsgálata hogyan járulhat hozzá a jelenlegi tudományos vitákhoz és érvekhez, továbbá milyen új kutatási területek felé mutatnak.

A bölcsészettudományokban zajló digitális fordulatot jelzi az a tény, hogy az elmúlt évtizedben hatalmas mennyiségű ismert és ismeretlen forrásanyag vált elérhetővé és kereshetővé szabad felhasználású vagy előfizetést igénylő digitális gyűjteményekben. Nyilvánvaló, hogy a digitális forradalom gyakorlati értelemben sokkal gyorsabbá, könnyebbé és produktívabbá tette a kutatást, azáltal például, hogy több millió szöveget tartalmazó digitális archívumokban kereshetünk. Annak ellenére, hogy a digitális fordulat új módszertani kihívások elé állította a kutatókat, a gyakorlatban végbement digitális forradalmat még nem követte módszertani forradalom. A lehetőségeket és kihívásokat is magában rejtő digitális ku-

³ A távolságtartó olvasás (*distant reading*) kifejezést Franco Moretti irodalomtörténész vezette be a szakirodalomban. Többek között az *Annales* iskola hagyományaira építve, Moretti a kvantitatív módszerek használatát szorgalmazza egy racionálisabb irodalomtörténet érdekében. Szerinte a szoros olvasás (*close reading*) során csak az egyes szövegek számítanak, az elemzés minimális mennyiségű kanonizált szöveget vesz csak figyelembe. A távolságtartó olvasás célja nagy mennyiségű szövegek közötti kapcsolatok, párhuzamok, ismétlődő minták, ciklusok feltárása és elemzése, melyeket a limitált szoros olvasás nem képes feltárni. Moretti, Franco: *Graphs, Maps, Trees*. London, 2005.; uő: *Style, Inc. Reflections on Seven Thousand Titles (British Novels, 1740–1850)*. *Critical Inquiry*, vol. 36 (2009) No. 1. 134–158.; Serlen, Rachel: *The Distant Future? Reading Franco Moretti*. *Literature Compass*, vol. 7. (2010) No. 3. 214–225.; uő: *The Distant Reading*. London, 2013. (Az utóbbi könyvről lásd Labádi Gergely recenzióját: Labádi Gergely: *Franco Moretti: Distant Reading*. *Irodalomtörténet*, 95. évf. (2014) 4. sz. 561–564.)

⁴ Például pontosan definiálni kell, mi számít magyar vonatkozású újságcikkeknek. Természetesen nem minden, Magyarországot vagy magyarokat említő cikk foglalkozik teljes egészében hazánkkal. Ezeket is csoportosítani lehet aszerint, hogy Magyarországgal kapcsolatban közöl helyi híreket, vagy a Nagy-Britanniában tevékenykedő magyarokról tudósít egy adott újságcikk. A kategorizálást az is bonyolítani fogja, hogy témérdek hír és hirdetés szól magyar termékek angolai árusításáról. Továbbá vannak olyan magyar vonatkozású cikkek, melyek csak egy magyar várost említenek, de Magyarországot nem.

tatás jelenlegi helyzetét tökéletesen példázza az a verseny, melyet a *British Library* hirdetett meg 2013 májusában. A *British Library Labs* ugyanis pályázatot írt ki tudósoknak, kísérletezőknek, szakembereknek, szoftverfejlesztőknek, melynek célja a *British Library* digitális gyűjteményeinek felhasználására épülő innovatív és úttörő projektek megvalósítása. Tehát innovatív kutatási elképzeléseket akartak felderíteni, amelyek olyan módon tekintenek a könyvtár hatalmas digitális gyűjteményeire, hogy azok által lehetővé váljanak új felfedezések.⁵ A digitális tudományos kutatás valóban formabontó és úttörő kutatási lehetőségekkel kecsegtet a bölcsészettudományokban, valamint szövegek és adatok teljesen újszerű elemzéséhez kínál számtalan új lehetőséget.⁶ A digitális archívumokkal kapcsolatos jelenlegi tudományos viták mégis az elektronikus gyűjtemények gyengeségeire összpontosítanak, mint például az 1840-es évek előtti nyomtatott szövegek karakterfelismeréséből adódó problémák.⁷ Ezen viták szinte teljesen figyelmen kívül hagyják a digitális archívumok által kínált új módszertani lehetőségeket, amelyek kiterjesztik a kutatás határait, és eddig megválaszolhatatlan kérdésekre képesek választ adni.

A digitális forradalom korai szakaszát éljük. A nyugati kultúra nyomtatott anyagainak digitalizálása figyelemreméltó sebességgel halad előre. 2010-ig csak a Google 15 millió könyvet digitalizált, a világon valaha megjelent összes könyv körülbelül 12%-át.⁸ Tim Hitchcock, a digitális bölcsészet egyik vezető brit szakembere szerint a következő évtizedben az 1900 előtti könyvek digitalizálása befejeződik és ezek elérhetővé és kereshetővé válnak nemzeti digitális gyűjteményekben.⁹ A jelenlegi digitális archívumok tehát nem tartalmazzák az összes (kora)újkorból származó, nyomtatott szöveget. Valójában kezdeti érdeklődésem a Magyarországot és magyarokat érintő angol sajtófigyelem kutatását illetően abból ered, hogy a szabadkőművességről szóló 18. századi sajtótudósítások kutatása során véletlenszerűen és váratlanul bukkantam magyar vonatkozású cikkekre nem digitalizált gyűjteményekben, mint például a Bodleian Library Rawlinson Gyűjteménye vagy a londoni Szabadkőműves Könyvtár és Múzeum hatkötetes, sajtókivonatokat tartalmazó gyűjteménye. Az előbbi gyűjtemény Esterházy Pál Antal (1711–1762) szabadkőműves beavatásáról tartalmaz egy újságcikket, míg az utóbbi beszámol a Magyar Önkéntesek Lojalista Zászlóaljának (*Loyal Regiment of Hungarian volunteers*) az 1740-es években Londonban tartott gyűléseiről.

Az újságok, mint a nyilvánosság számára elérhető, rendszeresen megjelenő nyomtatott hírek gyűjteménye, a 17. század első évtizedeiben jelentek meg Nyugat-Európában. Angliában viszont a Csillagkamara 1586-os rendelete betiltotta a hírközlemények terjesztését.¹⁰

⁵ <http://labs.bl.uk/> (2013. június 18.)

⁶ Erre módszertani szempontból is kiváló példák az alábbi projektek: Digital Atlas of American Religion (<http://www.religionatlas.org/>), French Book Trade in Enlightenment Europe, 1769–1794 (<http://fbtee.uws.edu.au/stn/>), Mapping of the Republic of Letters (<http://republicofletters.stanford.edu/>), Mapping the Lakes: A Literary GIS (<http://www.lancaster.ac.uk/mappingthelakes/index.htm>), KNOWeSCAPE (<http://knowescape.org/>).

⁷ Lásd például: Hitchcock, Tim: *Confronting the digital or how academic history writing lost the plot*. Cultural and Social History, vol. 10. (2013) No. 1. 9–23.

⁸ Michel, J. B. et al.: *Quantitative Analysis of Culture using Millions of Digitized Books*, Science, vol. 331. (2011) No. 6014. 176. Bár a digitális bölcsészeti projekt kiépítésének gyakran feltétele az analóg anyag digitalizálása, ez a digitalizálás azonban korántsem ugyanaz, mint a digitális bölcsészet.

⁹ Hitchcock: *Confronting the digital*, 9.

¹⁰ Ez azonban nem jelenti azt, hogy alkalmanként nem jelentek volna meg rövid híreket tartalmazó pamflettek korábban. Az angol újság egyik előfutára 1513-ban látott napvilágot *Hereafter Ensue the*

Ezért az első angol nyelvű, híreket közlő periodikákat, melyeket *corantok*nak nevezünk, George Veseler amszterdami nyomdájában publikálták. Az első ismert angol coranto, amely a harmincéves háborúról tudósított két oldalon, 1620. december 2-án látott napvilágot. Az első Angliában kiadott *Corante, or News from Italy, Germany, Hungarie, Spaine and France* címet viselő corantot (1621. szeptember 24.) németről fordították angolra és külföldi, köztük magyar, híreket tartalmazott. Az első angol számozott hírkönyvet (*newsbook*) Thomas Archer nyomdász és Nicholas Bourne könyvkereskedő adta ki Londonban 1622. október 22-én. Ez a holland nyelvből fordított újság szintén tartalmaz híreket hazánkról: *Weekly News from Italy, Germanie, Hungaria, Bohemia, the Palatinate and the Low Countries*. Bourne és Nathaniel Butter hivatalos engedélyt kaptak a *Weekly News* nyomtatására, amely viszonylag rendszeresen közölt izgalmas híreket a harmincéves háborúval kapcsolatban. Az első hírkönyv, amely belföldi és nem külföldi híreket tartalmazott 1641-ben jelent meg. II. Károly uralkodása idején, 1662-ben fogadták el azt a törvényt (*Licensing Act*), miszerint minden nyomtatásra szánt kéziratot engedélyeztetni kellett. Bár a törvényt nem alkalmazták következetesen, mégis az újságok számának csökkenéséhez vezetett. Az angol sajtószabadság kezdetét az 1695-ös évhez szokás kötni: a restauráció elején elfogadott állami cenzúrára vonatkozó törvényt többé nem újították meg, ami az újságkiadás virágzását eredményezte. Új, sikeres, hosszú ideig futó lapok jelentek meg, mint például a *Post Boy* vagy a *Post Man*. 1702-ben publikálták az első angol napilapot *Daily Courant* címmel. A több ezres – majd egy évtized múlva 2,5 milliós – példányszámban megjelenő újságok ontották a híreket, többek között Magyarországról is.¹¹

Magyar vonatkozású sajtócikkek a koraiújkori angol sajtóban: terra incognita

Az angol–magyar kapcsolatok kutatása ezidáig szinte teljes mértékben ignorálta a 17–18. századi angol sajtóban megjelenő magyar vonatkozású cikkek elemzését. Simonyi Ernő *Magyar történelmi okmánytár: londoni könyv- és levéltárakból: 1521–1717* című, máig nélkülözhetetlen munkájában ugyan utal a *British Múzeum* Burney Gyűjteményére, de ennek bemutatása során a görög klasszikus írók könyveire összpontosít. Ami a gyűjtemény

Trewe Encountre or Batayle lately Don betwene Englande and Scotlande címmel. A sajtótörténeti szakirodalom az első hírlevélként az *A Copye of a Letter Contayning Certayne Newes, & the Articles or Requests of the Devonshyre & Cornyshe Rebelles* (1549) című kiadványt tartja számon. Az egyik első magyar vonatkozású angol nyelvű 'hír' Gyula várának 1566-os ostromáról szól: *Newes from Vienna the 5. Day of August. 1566. of the Strong Towne and Castell of Jula in Hungary, XI. Myles Beyond the Riuer Danubius, which was Cruelly Assaulted by the Great Turke, but Nowe by Gods Mighty Working Relieued, & the Sayd Turks Marueylouslye Discomfited and Ouerthrowen. Translated Out of Hye Almaïne into English, and Printed in Augspurge by Hans Zimmerman* (London: 21. September, 1566.).

¹¹ A korszakot vizsgáló legfontosabb átfogó sajtótörténeti munkák, melyekre a fenti összegzés is épül, a következők: Barker, Hannah: *Newspapers, Politics and English Society, 1695–1855*. Edinburgh, 2000.; Black, Jeremy: *The English Press in the Eighteenth Century*. Aldershot, 1991.; uő: *The English Press, 1621–1861*. Sparkford, 2001.; Boyce, George – Curran, James – Wingate, Pauline (eds.): *Newspaper History from the Seventeenth Century to the Present Day*. London, 1978.; Clarke, Bob: *From Grub Street to Fleet Street: An Illustrated History of English Newspapers to 1899*. Aldershot, 2004.; Frank, Joseph. *The Beginnings of the English Newspaper, 1620–1660*. Cambridge, MA, 1961.; Griffiths, Dennis: *Fleet Street: Five Hundred Years of the Press*. London, 2006.; Harris, Bob: *Politics and the Rise of the Press*. New York, 1996.; Raymond, Joad: *The Invention of the Newspaper: English Newsbooks 1641–1649*. Oxford, 2005.; Williams, Kevin: *Read All about it: A history of the British Newspaper*. London, 2010.

magyar vonatkozásait illeti, említést tesz egy Pázmány Péter által írott levélről, de a Charles Burney által összegyűjtött több száz kötetnyi újságról nem szól, melyek a Magyar Királyságról és Angliában élő magyarokról is közölnek híreket.¹² A 19. század utolsó évtizedétől kezdve számos kiváló tanulmány jelent meg a korai magyar–magyar kapcsolatok történetéről például a *Századok* folyóiratban, de ezek sem hivatkoznak az idevonatkozó angol sajtóanyagokra. Az angol–magyar érintkezések kutatásának virágkora a két világháború közé tehető.¹³ Fest Sándor, Berg Pál, Róna Éva, és Országh László munkássága ehhez számottevően hozzájárult; ők az idevonatkozó tanulmányaik jelentős részét az *Angol Filológiai Tanulmányokban* publikálták magyar és angol nyelven.¹⁴ Ennek negyedik kötetében jelent meg Róna Éva *Hungary and the beginning of English journalism* című úttörő, méltatlanul elfeledett tanulmánya.¹⁵ Ugyanebben a kötetben Országh László is hangsúlyozza a Magyarországra vonatkozó sajtóforrások jelentőségét: „A 17-ik század végének magyarságra vonatkozó angol közleményeit kutatva értékesebb adalékokat találunk a párlapos Thököly botránykrónikák, magyarországi vámpirokról szóló beszámolók vagy harmadkézből vett újsághírek adatait és azok sokszázszézes elterjedtségét vizsgálva, mint ha az angol akadémia évkönyveiben megjelent, a polihisztor Dr. Edward Brown-tól származó Magyarország-leírásra hivatkozunk [...] Az angol renaissance korszakban is könnyebb az agyonkommentált és konkordanciázott Shakespeare vagy Ben Jonson magyar ismereteit felkutatni, mint az irtózatot tömegű ponyva-nyomtatványok, tucat-színművek vagy éppen újságok, naplók, levelek áradatában magyar nyomoknak utánajárni”.¹⁶

Róna Éva és Országh László figyelmeztetése ellenére az elmúlt évtizedekben is alig jelent meg olyan tanulmány, amely szisztematikusan elemezte volna egy adott időszakra vagy témára vonatkozó magyar utalásokat az angol sajtóban.¹⁷ A kivételek közé tartozik a Gömöri Györgynek a korai magyar–magyar kulturális kapcsolatok talán legismertebb kutatójának egyik rövid tanulmánya, amely a Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel kapcsolatos sajtóhíreket vizsgálja.¹⁸ Köpeczi Béla pedig a Rákóczi szabadságharcról szóló angol híreket

¹² Simonyi Ernő: *Magyar Történelmi Okmánytár: Londoni Könyv- és Levéltárakból: 1521–1717.* Pest, 1859. 30–31.

¹³ Bárányi Attila – Laszlovszky József – Papp Zsuzsanna: *Angol–magyar kapcsolatok a középkorban* (Máriabesnyő, 2008) című könyv első fejezete kiváló áttekintést nyújt az angol–magyar kapcsolatok historiográfiájáról.

¹⁴ Érdekes megfigyelni, hogy a *Hungarian Journal of English and American Studies* (1995–), amely az *Angol Filológiai Tanulmányok* folytatásának tekinthető, jóval ritkábban közöl tanulmányokat a brit–magyar kapcsolatok történetéről.

¹⁵ Róna, Éva: *Hungary and the beginning of English journalism.* Angol Filológiai Tanulmányok, 4. köt. (1942) 54–71. Róna hangsúlyozza, hogy a legtöbb Erzsébet-kori drámaíró a korábban említett hírkönyvekből szerezte információit Magyarországról. Uo. 71.

¹⁶ Országh László: *Adalékok az angol renaissance magyarságképzéséhez.* Angol Filológiai Tanulmányok, 4. köt. (1942) 39–40.

¹⁷ Kurucz György viszont 1800-ig terjedően rendszerezte a brit levéltárakban található, a Magyar Királysággal kapcsolatos kéziratokat. Kurucz, György: *Guide to Documents and Manuscripts in Great Britain Relating to the Kingdom of Hungary from the Earliest Times to 1800.* London, 1992. A II. Rákóczi Ferenc korára vonatkozó angol diplomáciai iratokat pedig Simonyi Ernő rendezte sajtó alá. Simonyi Ernő: *Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára.* Angol levéltárakból. Budapest, 1871.

¹⁸ Gömöri, George: *Gábor Bethlen – the “New Gideon” or an Unreliable Ally?* Hungarian Quarterly, vol. 45. (2004) No. 176. 79–84. Lásd még: uő: *Bethlen Gábor a korabeli angol nyomtatványokban és szépirodalomban.* Irodalomtörténeti Közlemények, 98 évf. (1994) 1. sz. 183–190.

elemezte egyik dolgozatában.¹⁹ Ugyanakkor, amint látni fogjuk, mindketten a számba vehető sajtóanyag töredékét vették górcső alá.²⁰ Ennek természetesen praktikus okai is voltak: az újságok digitalizálása előtt a Magyarországra vonatkozó sajtóforrások rendszerezett feltárása és elemzése több évnyi kutatást igényelt volna londoni archívumokban. A digitális fordulat ezen a területen is új alapokra helyezte a kutatást.²¹

Ugyanakkor nem csak a magyar kutatók mellőzték ezidáig a Magyarországgal kapcsolatos angol sajtócikkek tanulmányozását. Bob Harris sajtótörténész például hangsúlyozza, hogy a brit történészek is nagyrészt figyelmen kívül hagyták a korabeli angol sajtóban található külföldi hírek elemzését: „A sajtó másik funkciója, nevezetesen az, hogy a külföldi híreket is közlést teszi, jórészt elkerüli a kutatók figyelmét. A külügy tallózásának fontosságát tagadó vagy azt leicsinylő tendencia ugyanakkor azt is tükrözi, hogy ez a terület eleve kevésbé vonzó a politika- és a sajtótörténészek számára, szemben a belpolitikával és parlamenti reformokkal. Mindazonáltal az 1760 előtti összes sajtóorgánumban a külföldi hírek túlsúlyban voltak [...] Olyan jelleggel bírtak ugyanis, mely [...] szorosán összekapcsolta széles társadalmi csoportok és egyének gazdasági érdekeit, úgymint a nagykereskedőket, befektetőket, bankárokat, spekulánsokat, kiskereskedőket és boltosokat. A sajtó által közvetített külföldi információtömeg kétségtelenül a korábnál szélesebb körű vitát indított meg a kormány külpolitikáját illetően mind Londonban, mind pedig a gyarmatokon. Ez az a vita, valamint a gyakorlat és a szokás, amelyet utóbbi megteremtett, s amelyet a történészeknek tanulmányozniuk kell, ha teljesen meg szeretnék érteni, hogy a terjeszkedő sajtó miként járult hozzá a nemzetpolitikai kérdések tudatosabbá válásához 1760 előtt.”²²

A kutatásom során a British Library digitalizált Burney Újsággyűjteményében található magyar vonatkozású cikkeket vizsgáltam. A 2008 óta elérhető, digitalizált Burney Gyűjtemény a korai angol sajtóorgánumok legátfogóbb archívuma a világon. Az adatbázis magját az a 700 kötetes újsággyűjtemény adja, melyet Dr. Charles Burney (1757–1817) állított össze. Az eredeti, ma már rossz állapotban lévő köteteket a British Library őrzi. Az 1270 cím 1603 és az 1800-as évek eleje közötti periódusból származik, és közel egy millió oldalt ölel fel. E gyűjtemény pusztán mérete és kiterjedése eddig elhanyagolt, elérhetetlen, ugyanakkor a korszak megértéséhez nélkülözhetetlen cikkeivel egyedülállóan értékes forrásbázis a lehető legátfogóbb témákban kutatók számára is. Igaz ez a Burney Gyűjteményben találha-

¹⁹ Köpeczi Béla: *A Rákóczi-szabadságharc a külföldi közvéleményben*. Magyar Könyvszemle, 97. évf. (1981) 1-2. sz. 16–22.; uő.: *Az Angol Hírsajtó a Rákóczi-szabadságharcról*. Magyar Könyvszemle, 112. évf. (1996) 2. sz. 161–174.

²⁰ G. Etényi Nóra röviden elemzi az 1663–1664-es török elleni háború angol sajtóvisszhangjait. G. Etényi Nóra: *Hadszintér és nyilvánosság: a magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Budapest, 2003. 156–158.; uő.: *Toposzok és újítások a kora újkori Magyarországekben 17. századi német nyomtatványok tükrében*. Korall, 38 köt. (2009) 112–139.; uő.: *A nyomtatott információ értéke és funkcióváltásai a kora újkorban*. Aetas, 27. évf. (2012) 4. sz. 122–134. A 17–18. századi angol–magyar kapcsolatok történetével Szőnyi György Endre is foglalkozott számos tanulmányában. Szőnyi György Endre: *John Dee angol mágus és Közép-Európa*. Valóság, 17. évf. (1974): 47–57.; uő.: *Sir Walter Raleigh magyar vonatkozású könyvei*. Magyar Könyvszemle, 105. évf. (1989) 2. sz. 177–82.

²¹ Ezt jól példázza Vincze Dániel kutatása, melynek során a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában ideiglenesen elérhető Burney Gyűjteményt használta. Vincze Dániel: *Bethlen Gábort és az első angol újságok*. Fons 17. köt. (2010) 59–111.; uő.: *Rebellisek, elégedetlenek, magyarok. A Thököly-felkelés a London Gazette hasábjain*. Századok, 147. köt. (2013) 4. sz. 891–930.

²² Harris: *Politics and the Rise of the Press*, 37.

tó magyar vonatkozású cikkekre. Ezidáig 36 816 cikket sikerült azonosítani 1621 és 1800 között, melyek adatait egy adatbázisba rendeztem.²³

Culturomics mint új kutatási módszer

A közelmúltban elérhetővé vált óriási volumenű és kulcsszavakkal kereshető digitális archívumanyag az emberiség történetében először teszi lehetővé több millió könyv áttekintő és szisztematikus elemzését. A Google Labs a Harvard Universityvel karöltve 2010. december 16-án útnak indította az *N-Gram Viewer*-t, melynek segítségével lehetővé vált a szóhasználati gyakoriság időbeli, grafikus megjelenítése, pontosabban legfeljebb 5 gramig, 5,2 millió digitalizált könyv – azaz az 1600 és 2000 között kiadott összes könyv körülbelül 4%-ának – elemzésével. Az n-gram n darab egymást követő szóra utal: a „Magyar Királyság” például egy 2-gram. A fejlesztésben részt vevő kutatók analitikai módszerüket *culturomics*-nek nevezték el, melyet úgy határoztak meg, mint az emberi kultúra tanulmányozására alkalmazott nagy teljesítményű adatgyűjtést és elemzést.²⁴

Ugyanakkor ennek az új, hatékony, bár még kezdeti stádiumban lévő kutatási eszköznek néhány gyenge pontja is van. Először is a Google nem mindig tudományos szempontok és megfontolások alapján válogatja ki a könyveket a digitális másolás céljából, ami szükségszerűen tükröződik a hatalmasra duzzadt N-Gram korpuszon is. Másrészt az elemzést gyakran torzítja a korai könyvek gyenge szövegfelismerése. Az *N-Gram Viewer* létrehozói nem tagadják ezeket a hibákat, sőt, arra is rámutatnak, hogy az *N-Gram Viewer* leginkább az 1800 után íródott könyvek vizsgálatára alkalmas.²⁵ Harmadsorban, nem lehet Boole-operátorokkal történő keresést végrehajtani, így lehetetlen az egymással kapcsolatban álló keresési eredményeket egy függvényen belül egyesíteni és megjeleníteni. Végül, de nem utolsósorban, a fentebb már tárgyalt digitális archívumokkal szemben, a könyvtárak és kiadók által megadott, Google által digitalizált könyvek metaadatai nem egyszer pontatlanok, ami szintén torzítja az elemzést. Az *N-Gram Viewer* készítői például azt állítják, hogy a folyóiratokat nem foglalták bele az adatbázisba. Az általuk létrehozott korpusz azonban valójában több magazint is – mint például a *Gentleman's Magazine* – tartalmaz.²⁶

Tim Schwartz további kritikával illette az *N-Gram Viewer*-t, mely igen lényeges annak a digitális kutatási módszernek az utólagos igazolásához, amit e tanulmány következő részében mutatunk be. Schwartz szerint a „könyvek természetükből adódóan távolabb vannak a

²³ Az adatbázis a Gale Burney Gyűjteményére épül. Nem tartalmazza azon 1800 előtti cikkek adatait, melyekkel 2013. június 27-én bővítette a Gale a digitális archívumot. A bővítés többek között magában foglalja a British Libraryben található *Sheffield Daily Telegraph*, *Leeds Intelligencer*, *Evening Telegraph*, *Yorkshire Gazette*, *Nottingham Evening Post*, *Newcastle Guardian* és *Tyne Mercury* újságok digitalizált változatait. <http://news.cengage.com/library-research/additional-british-newspapers-come-to-the-gale-newsvault-platform/> (2013. augusztus 23.)

²⁴ Michel et al.: *Quantitative Analysis of Culture*, 181. 2013 végén az N-Gram Viewer korpusz 7,5 millió könyv szavait tartalmazza. Aiden, Erez – Michel, Jean-Baptiste: *Uncharted: Big Data as a Lens on Human Culture*. New York, 2013.

²⁵ <http://www.culturomics.org/Resources/faq> (2012. január 5.)

²⁶ <http://www.culturomics.org/home> (2011. január 5.) Különösnek tűnhet, hogy az olyan nyílt hozzáférésű digitális archívumok, mint például a Google Books, már jóval azelőtt lehetővé tették a keresési eredmények grafikus megjelenítését, mielőtt a fent jelzett, igen drága előfizetési díjjal rendelkező, hatalmas digitális gyűjtemények (például a Burney Gyűjtemény) tulajdonosai belekezdtek volna a keresési találatok vizuális ábrázolásának, modellezésének kidolgozásába. Ez annál is inkább sajnálatos, mivel ezek az előfizetést igénylő adatbázisok általában sokkal precízebb és összetettebb metaadatokat tartalmaznak, mint a nyílt hozzáférésű digitális archívumok.

kultúra lüktetésétől, mint a periodikák, különösen az újságok. A könyvkiadás során a nyomtatás jelentős időeltolódást eredményez. A sajtótermékek közelebb vannak a valós időhöz.”²⁷ Ezért az újságok távolságtartó olvasása pontosabb eredményeket ad, mint a könyveké. Virginia Berridge-dzsel együtt úgy gondoljuk, hogy az újságok és folyóiratok elemzése különösen fontos a történetírás számára: „Az újságokat kétféleképp is elhanyagolják. Egyrészt utalhatunk a sajtótörténet-írás hiányosságaira, másrészt az újságokat mint történeti forrást még mindig nem aknázzák ki megfelelően a történettudományi kutatások más területein.”²⁸

A *The Pursuit of History* című munkájában, melyet széles körben használnak a történettudományi módszertan kézikönyveként, John Tosh is amellett érvel, hogy „a történész számára a legfontosabb primér forrás nem más, mint a sajtó [...] Az újságoknak háromszoros értékük van. Először is azoknak a politikai és társadalmi nézeteknek állítanak emléket, melyek a legnagyobb hatást gyakorolták az adott korra [...] Mind a mai napig a nagy londoni napilapok szerkesztői és olvasói rovatai szolgáltatják a legjobb betekintést a fennálló hatalmi rendszer éppen uralkodó vélekedéseinek mibenlétébe – feltéve, ha figyelembe vesszük a kérdéses sajtóorgánium szerkesztői elfogultságát. Másrésztől az újságok napi szinten hírt adnak az eseményekről [...] Nem utolsósorban pedig az újságok időről időre olyan ügyekről írott átfogó oknyomozások eredményeit is közlik, melyek kívül esnek a napi rendszeres híradás látókörén.”²⁹ Tosh azt is hangsúlyozza, hogy az újságok nagy hatást gyakorolnak a közvéleményre. Az egyénekről és eseményekről szóló sajtóbeszámolókat olvasva sokkal könnyebben beleláthatunk az akkori valóságba a kortársak szemén keresztül.

Az elmúlt években gyökeresen megváltozott a kutatók sajtóhoz való viszonya. Az első digitális sajtóarchívumok – mint például a *Times Digital Archive*, a *British Periodicals Online* és a *Burney Collection of Newspapers* – megnyitása óta egyértelműen megfigyelhető, hogy a tudományos cikkekben és könyvekben jelentősen megnőtt az újságokra és folyóiratokra való utalások száma. De mit tehet a kutató, amikor egy adott kulcsszóra keresve több tízezer találatot kap? Hol kezdje az elemzést? Ebben segíthet az a digitális módszer, amelyet a következő fejezetben mutatunk be.

Digitizált újságok távolságtartó olvasása

A napjainkban elérhető digitális archívumok nagy része, így a Burney Gyűjtemény is, viszonylag gyenge kezelőfelülettel rendelkezik. Gyakran nincs lehetőség például a keresési eredmények statisztikai-kvantitatív elemzésére, és az interaktív adatábrázolási eszközök is rendre hiányoznak. Továbbá nem lehet a keresési eredmények teljes halmazát exportálni, jóllehet ez nagyban megkönnyítené a nagy mennyiségű szöveg bibliográfiai és metaadatainak elemzését.³⁰ Még a legújabb, 2013 júniusában elindított hírlapgyűjtemény, a *The Daily*

²⁷ Schwartz, Tim: *Culturomics: Periodicals Gauge Culture's Pulse*. Science, vol. 332. (2011) No. 6025. 36.

²⁸ Berridge, Virginia: *Content Analysis and Historical Research on Newspapers*. In: Harris, Michael – Lee, Alan (eds.): *The Press in English Society from the Seventeenth to Nineteenth Centuries*. London, 1986. 201.

²⁹ John Tosh: *The Pursuit of History: Aims, Methods and New Directions in the Study of Modern History*. 5th ed. Harlow, 2010. 352., 96–97.

³⁰ A Burney Gyűjtemény további előnyeire és hiányosságaihoz lásd: Marshall, Ashley – Hume, Robert D.: *The Joys, Possibilities, and Perils of the British Library's Digital Burney Newspaper Collection*. Papers of the Bibliographical Society of America, vol. 104. (2010) 5–52.; Tierney, James E.: *The State*

Mail Historical Archive 1896–2004 sem ábrázolja időben vagy forrástípusok eloszlása szerint a keresési eredményeket; a cikkek bibliográfiai információit a *Refworks*-höz és *Endnote*-hoz hasonló hivatkozáskezelő szoftverekbe sem tudjuk exportálni. A bölcsészettudományok területén folytatott kutatások jórészt figyelmen kívül hagyják a nagy mennyiségű szövegre vonatkozó bibliográfiai és metaadatok modellezésének kérdését.³¹

Egy 2009-ben indult kutatási projekt keretében elkészítettünk egy adatbázist, amely a 18. századi brit szabadkőművességgel kapcsolatos digitális és levéltári gyűjteményekben elérhető újságcikkek bibliográfiai és metaadatait tartalmazza. A jelen fejezetben bemutatott digitális módszer ezen bibliográfiai adatbázis kvantitatív és statisztikai elemzéséből fejlődött ki a projekt során használt elemzési eljárások általánosításán keresztül.³² A digitális módszer célja nagy mennyiségű újság és folyóiratcikkek bibliográfiai és metaadatainak kvantitatív-statisztikai elemzése és az eredmények grafikus megjelenítése, valamint a kulcsszót, keresési kifejezést tartalmazó cikkek eloszlásának és gyakoriságának vizsgálata. A módszer segíthet hosszú távú kulturális, történelmi és nyelvi folyamatok, trendek és minták feltárásában és kezdeti elemzésében. Tudomásom szerint ez az első olyan módszer, amely digitális sajtó adatbázisokban található cikkek bibliográfiai és metaadatainak komplex elemzését célozza meg.³³ Az alábbiakban összegzem a módszer lépéseit.

of Electronic Resources for the Study of Eighteenth-century British Periodicals: The role of Scholars, Librarians and Commercial Vendors, vol. 21. Age of Johnson (2012) 309–38.

³¹ A kivételek közé tartozik: Liddle, Dallas: *Reflections on 20, 000 Victorian Newspapers: 'Distant Reading' The Times using The Times Digital Archive*. *Journal of Victorian Culture*, vol. 17. (2012) No. 2. 230–237. A biblio- és tudományometriában viszont elterjedtek az adatmodellezési eljárások. Például a Scopus és a JSTOR Data for Research digitális adatbázisok grafikusán is megjelenítik a keresési eredményeket. Deussen, O. – Hansen, C. – Keim, D. A. – Saupe, D.: *Browsing and Visualizing Digital Bibliographic Data*. Joint Eurographics – IEEE TCVG Symposium on Visualization (2004).

³² A digitális módszert és annak alkalmazását az alábbi konferenciákon és publikációkban mutattam be. *Representations of anti-masonry in eighteenth-century London newspapers*. The Twelfth International Canonbury Conference on the History of Freemasonry organised by CMRC, London, 2010. október 30–31.; *The 17th–18th Century Burney Collection of Newspapers: A Model for a Quantitative Analysis*. 10th HUSSE Conference, Piliscsaba, 2011. január 27–29.; *Hidden Numbers: the Concept of Esoteric(ism) in the Nineteenth-century British Press*. The Third European Society for the Study of Western Esotericism conference at the University of Szeged, 2011. július 6–9.; *An Analysis of British Digital Newspaper and Periodical Archives with quantitative methods*. 13th International Congress for Eighteenth-Century Studies, University of Graz, 2011. július 25–29.; Péter, Róbert: *Researching (British Digital) Press Archives with New Quantitative Methods*. *Hungarian Journal for English and American Studies*, vol. 17.2 (2011) No. 2. 283–300.; úó: *The Representations of the Bayeux Tapestry in the Nineteenth-century British Press*. In: Vajda, Zoltán (ed.): *Poets, spies, detectives, pieces of toast, and translations: Essays in honor of György Novák*. Szeged, 2012. 213–226.

³³ A fenti módszer bemutatását követő évben ismertette Tim Sherratt QueryPic nevű programját, amely a szabad felhasználású Ausztrál Nemzeti Újságygyűjteményben (Trove) található cikkek adatait képes ábrázolni egyféle módon. Boggs, Jeremy – McClure, David – Rochester, Eric – Graham, Wayne: *Review of QueryPic, produced by Tim Sherratt*. *Journal of Digital Humanities*, vol. 1. (2011) No. 1. <http://journalofdigitalhumanities.org/1-1/querypic/> (2011. december 2.) – Jelen tanulmány szerkesztési munkálatait követően – 2014 őszén – a tanulmányban is említett Burney Újságygyűjteményre a Gale cég készített egy, az ismertetett módszerhez néhány ponton hasonló programot Artemis néven, amely azóta része a Burney digitális adatbázisnak, és bármely előfizető használhatja. A tanulmányban felsorolt 10 funkcióból a program jelenlegi állapotában mintegy hatot tud kezelni. (A szerk.)

Az első fázis az „adatbányászat”, az adatok összegyűjtése: a kulcsszavunkat/kulcsszavainkat tartalmazó releváns cikkek bibliográfiai és metaadatait elektronikus sajtóarchívumokból bemásoljuk vagy importáljuk egy adatbázisba.³⁴ A cikkekkel kapcsolatban elérhető bibliográfiai és metaadatoknak megfelelően az adatbázis mezői az alábbi kategóriákat tartalmazhatják: a napilap/periodika címe, a kiadás éve, hónapja és napja, kategória (például hírek, apróhirdetések, művészet és szórakozás), évfolyam és/vagy szám, a cikk száma, illetve a napilap megjelenési helye. A periodikákat tartalmazó archívumok (például a *British Periodicals Online*) esetében az említett mezőkön kívül még az alábbiak is elérhetők: szerző, cikk címe, rövid összefoglalása, folyóirat-szerkesztő, másodlagos cím, kiadási gyakoriság, a folyóirat tárgya és a cikk terjedelme oldalszámban.³⁵

A második szakaszban el kell távolítani az ismétlődő és irreleváns elemeket az adathalmazból. Az ismétlődéseket sok esetben az érintett digitális archívumok hiányosságai okozzák. A Burney Gyűjtemény például időnként két példányban is tartalmaz egy-egy számot vagy újságot, ami torzíthatja a kvantitatív elemzés eredményeit. Véletlen és irreleváns adatok akkor is kerülhetnek az adatkészletbe, amikor a cikk vagy annak címe tartalmazza ugyan a kulcsszót, valójában azonban semmi köze nincs az általunk vizsgált tárgykörhöz. Ilyen eset például, ha valaki a „Christian” (keresztény) szóra keres; a keresési eredményekben nem csak a keresztény vallásra vonatkozó eredmények jelennek meg, hanem azok a cikkek is, amelyekben szerepel a „Christian” (Krisztián) név. Mivel nagy mennyiségű adattal dolgozunk, ez a tisztítási folyamat igen időigényes lehet. Az előbbi példa jól illusztrálja, milyen lényeges a megfelelő keresési kifejezés kiválasztása. Melyek a digitális módszer szempontjából ideális kulcsszavak, keresési kifejezések?

1. A találatok száma statisztikai szempontból reprezentatív legyen egy adott korszakra vonatkozóan.
2. A keresési kifejezés jelentése az idő múlásával csak minimális változáson menjen keresztül (például helynevek, tárgyak pontos megnevezései, nem túl gyakori személynévek). Minél kevésbé kontextusfüggő egy szó jelentése, annál értékelhetőbb eredményeket kapunk.
3. Minél kevesebb irreleváns találatot eredményezzen. Ideális esetben ezeket az összetett keresés vagy a közös keresőnyelv (*Common Command Language*) funkciók használatával tudjuk redukálni.
4. Főként az 1840 előtti szövegeknél minél kevésbé legyen érzékeny a kifejezés szövegfelismerésből adódó hibákra. Általánosságban elmondható, hogy minél hosszabb egy szó, annál nagyobb a hibás karakterfelismerés valószínűsége. Ezt a hibafaktort

³⁴ Az említett angol digitális archívumokkal ellentétben a magyar Elektronikus Periodika Adatbázis anyaga cikk szinten nem feldolgozott. Évfolyamonként tartalmazza a pdf fájlokat, melyek sok helyen nem is kereshetők, csak olvashatók. Az Arcanum cég jelentős mennyiségű anyagot digitalizált, de az adatbázisokban található szövegek jelentős részéhez nincsenek metaadatok rendelve. Így a tanulmányban ismertetett digitális módszer egyelőre nem alkalmazható ezen adatbázisokra.

³⁵ A cikkek száma hibásan szerepel a Burney, illetve a Nineteenth-century British Library Newspaper archívumban, mivel az optikai karakterfelismerést végző szoftver nem tudta elkülöníteni az egyes cikkek elejét és végét. Emiatt a jelzett szám nagyon sok esetben magasabb, mint a különféle cikkek tényleges száma. Az adatok ugyanakkor így is nagyon hasznosak, mivel a jelzett szám segít az egyes cikkek egyértelmű azonosításában. Ez alapvető fontosságú, mivel egy adott újság bizonyos száma több azonos típusú, a kulcsszavunkra/kulcsszavainkra utaló cikket is tartalmazhat.

számos módszerrel csökkenthetjük (például helyettesítő karakterek használata az összetett keresésben).

Miután végeztünk az adathalmaz normalizálásával és megtisztításával, statisztikai és grafikus elemzést készíthetünk a szóban forgó cikkek bibliográfiai adatairól és nyilvános metaadatairól:

1. Kiszámolhatjuk, hogy az egyes cikktípusokból (hírek, hirdetések stb.) egy adott évben hány darab jelent meg.
2. Grafikonokon megjeleníthetjük az eredmények időbeli eloszlását – időbeli sorrendben megjeleníthetők a különböző cikktípusok, de az összesített számukat is ábrázolhatjuk akár abszolút, akár relatív módon. Ez utóbbi azt mutatja meg, hogy az eredmények az adott évben megjelenő cikkek, cikktípusok teljes számának hány százalékát tették ki. Mivel a napilapok és a cikkek számában a különböző években nagy különbségek mutatkozhatnak, különösen nagy jelentősége van annak, hogy az összes cikk mekkora hányada tartalmazza a kulcsszavainkat. Ennek kiszámolásához rögzítenünk kell az adott digitális sajtóarchívumban szereplő különböző cikktípusok évenkénti összesített számát.
3. Ugyanez az elemzés mikroszinten is elvégezhető: egy adott – ideális esetben sokáig megjelenő és teljes – napilap vagy periodika kiválasztását követően kiszámíthatjuk a különböző cikktípusok évenkénti számát, és meg tudjuk rajzolni az egyes újságokhoz kapcsolódó grafikonokat.³⁶
4. A különböző napilapokra vonatkozó keresési eredményeket összevonhatjuk, és ezeket modellezhetjük a fenti eljárások szerint. Ez a funkció akkor lehet hasznos, ha egy napilap vagy folyóirat neve minimálisan megváltozott, de politikai vagy ideológiai irányultsága és a szerkesztőség a régi maradt, így nem feltétlenül szükséges a lapokból kinyert keresési eredményeket külön-külön elemezni.
5. Ábrázolhatjuk a kulcsszavunkat/kulcsszavainkat tartalmazó cikkeket közlő napilapok/periodikák számának időbeli eloszlását abszolút és relatív módon.³⁷
6. A kulcsszavunkkal/kulcsszavainkkal kapcsolatos eredmények számát megjeleníthetjük minden napilap / periodika esetében, a megjelenési idejük kezdő és befejező dátuma, valamint a hivatkozások gyakorisága szerint; Az utóbbi kiszámításánál figyelembe kell vennünk azt is, hogy mely időszakokban volt hiányos az újság, hiszen ekkor releváns eredményt sem kaphatunk.
7. Kiszámíthatjuk, hogy mely szerző és melyik időszakban publikálta a legtöbb olyan cikket, amely tartalmazza a kulcsszavunkat/kulcsszavainkat.
8. Szófelhőket készíthetünk a kulcsszavunkat/kulcsszavainkat tartalmazó cikkek címe alapján.

³⁶ Az ilyen elemzés precízebb eredményeket kínál, mint a 3. pontban említett, mivel a digitális napilap- és periodika-gyűjtemények, különösen a tizenkilencedik századiak, nem tartalmazzák az adott időszakból származó összes sajtóterméket. Ami a tizenhetedik és a tizennyolcadik századot illeti, a British Library 'Early English Newspapers' mikrofilmgyűjteménye tartalmazza a Burney Gyűjteményt kiegészítő újságok példányaikat, vagyis azokat a korai angol újságokat, amelyek a Burney kivül kerültek begyűjtésre. Az újságok adatai megtalálhatók a gyűjtemény katalógusában: Cox, Susan M. – Budeit, Janice L.: *Early English Newspapers: Bibliography and Guide to the Microfilm Collection*. Woodbridge, 1983.

³⁷ Az ilyen adatok elemzése során a kutatóknak figyelembe kell vennie, hogy a napilapok és a periodikák időről időre módosíthatták a címüket, miközben a szerkesztők és a szerzők ugyanazok maradtak.

9. A keresési eredményekhez tartozó forrástípusok eloszlását kördiagramban ábrázolhatjuk.
10. A keresési eredményeket térképen is megjeleníthetjük az újság kiadásának helye alapján.

A cikkek ilyen módokon történő ábrázolásával a kutatók olyan új trendeket és mintákat azonosíthatnak, valamint olyan rejtett kapcsolatokat fedezhetnek fel, amelyeket korábban a hasonló volumenű digitális archívumok hiányában nem lehetett észrevenni. Fontos hangsúlyozni, hogy az újságcikkek távolságtartó olvasásán alapuló digitális módszer, amely a „Big data” által okozott kihívásra kínál egy lehetséges elemzési eljárást, nem más, mint kutatási segédeszköz. Nem önálló cél, hanem olyan módszer, amellyel új kutatási területek jelölhetők ki.

A különböző sajtó- és egyéb adatbázisok alapján létrehozott grafikonok és adatok meghatározott statisztikai módszerek segítségével össze is hasonlíthatók egymással.³⁸ Így például elemezni lehet az adathalmazok különböző grafikonjai közötti esetleges korrelációkat. Külön figyelmet érdemelnek azok a korreláló grafikonok, amelyek a megfelelő keresési kifejezés(ek) különböző adathalmazokban, például a periodikák és a napilapok hírei között történő elemzésén alapulnak. A kulcsszavak könyveken és napilapokon belüli gyakoriságának időbeli alakulása is összevethető és elemezhető. Az ilyen elemzések jól ismert történelmi, kulturális és nyelvhasználati trendeket és változásokat is igazolhatnak.

Végül és legfőképp igen gondosan kell értelmeznünk és kontextusba helyezniünk a statisztikai adatokat, az általánosan érvényesülő trendeket és mintákat, melyeket e módszer segítségével tárunk fel. Az egész eljárásnak ez a leginkább kihívásokkal terhelt szakasza. Mindig fel kell tenniük a *miért* típusú kérdéseket: miért használtak egy bizonyos kifejezést gyakrabban egy adott évben vagy periódusban, mint máskor, észben tartva a vizsgált szavak időben változó konnotációit és kontextuális jelentéseit. Miért jelentettek meg több cikket egy bizonyos személyről vagy témáról az adott újság szerkesztői vagy cikkírói, mint más személyekről vagy témákról?

Más digitális kutatási eszközökhöz és módszerhez hasonlóan ez a digitális módszer is új értelmezési lehetőségeket fedhet fel.³⁹ Segíthet egy adott kifejezés vagy jelenség történetének és használatának hosszú távú elemzésében, valamint megkérdőjelezhet és tesztelhet a humántudományokban régóta fennálló feltevéseket és értelmezéseket azáltal, hogy eleddig ismeretlen mintákat, trendeket és statisztikai adatokat tár fel. A valláskutatóknak például lehetővé teheti a sokat vitatott szekularizációs tézis felülvizsgálatát, mégpedig úgy, hogy

³⁸ Cristianini, Nello: *Automatic Discovery of Patterns in Media Content Combinational Pattern Matching*. Berlin, 2011. 2–13.; Menard, Scott W.: *Handbook of Longitudinal Research: Design, Measurement, and Analysis*. Burlington, MA: 2008.; Feinstein, C. H. – Thomas, Mark: *Making History Count: A Primer in Quantitative Methods for Historians*. Cambridge, 2002.; Hudson, Pat: *History by Numbers: An Introduction to Quantitative Approaches*. London, 2000.

³⁹ Az alábbi, különböző tudományterületekről származó tanulmányok jól mutatják, hogy a Google N-Gram használatával miként lehet régi hipotéziseket újraértékelni. Roth, S.: *The fairly good economy: Testing the economization of society hypothesis against a Google ngram view of trends in functional differentiation (1800–2000)*. Journal of Applied Business Research, vol. 29. (2013) No. 5. 1495–1500; Juola, Patrick: *Using the Google N-Gram corpus to measure cultural complexity*. Literary and Linguistic Computing, vol. 28. (2013) No. 4. 668–675.; Roivainen, E.: *Changes in Word Usage Frequency May Hamper Intergenerational Comparisons of Vocabulary Skills: An Ngram Analysis of Wordsum, WAIS, and WISC Test Items*. Journal of Psychoeducational Assessment, vol. 32. (2014) No. 1. 83–87.

elemezzük az olyan szavak eloszlását és gyakoriságát, mint „Isten”, „Jézus”, „kereszténység” vagy „vallás(ok)”. Alapos adatfinomítást követően az olyan kifejezések gráfjainak elemzése, mint például „Britannia” (*Britain*) vagy ’brit’ (*British*) hasznosak lehetnek a tekintetben, hogy a brit nemzeti identitás sokat vitatott kialakulásának időbeli paramétereit pontosabban meghatározhatjuk. A nyelvészek pedig arra használhatnák ezt a módszert, hogy megvizsgálják, hogy bizonyos szavak vagy kifejezések használatának és helyesírásának időbeli változásaiban milyen mintázatok mutathatók ki.

A módszer korlátai

A tanulmány következő részében röviden tárgyalunk néhány módszertani kérdést, melyek rávilágítanak a digitális kutatási eszköz korlátaira, különös tekintettel azokra, melyek Burney Gyűjteményben található cikkek elemzésére vonatkoznak.

Mióta a *British Museum* 1818-ban megvásárolta a Burney Gyűjteményt, a gyűjtemény mérete az eredeti állomány megközelítőleg kétharmadával bővült. Ennek következtében olyan lapok számainak túlnyomó része vagy épp teljes sorozata is részévé vált, mint például a *Daily Gazetteer* és a *Grub Street Journal*, melyeket másutt nem lehet megtalálni. A *British Library* óriási erőfeszítései ellenére több sorozat azonban még mindig nem teljes. Efemer természetéből kifolyólag rendkívül ritkán fordul elő egy 18. századi újság esetén, hogy az összes példányszáma fennmaradt. Ezért az elemzés szinte sohasem lesz teljesen pontos.

A 18. századdal foglalkozó tudósok gyakran panaszkodnak amiatt, hogy a Burney Gyűjteményben található szövegek optikai karakterfelismerése gyenge. A *Centre for Computing in the Humanities* (King’s College, London) által nemrégiben közzétett, a természetes nyelvfeldolgozó és keresőmotorokat értékelő elemzés szerint kilenc adatbázis közül a Burney Gyűjtemény érte el a leggyengébb eredményt az OCR (*optical character recognition*) alacsony minősége miatt. A Burney Gyűjtemény karakterpontossága 75,6%, szókeresési pontossága 65%, míg a jelentős kifejezések keresési pontossága csak 48,4%.⁴⁰ Anélkül, hogy bármilyen, az OCR hibák kiküszöbölésére irányuló stratégiát ismertetne, Tim Hitchcock azt állítja, hogy „tulajdonképpen a Burney Gyűjtemény 52 százaléka, valamint más ilyen jellegű forrásállományok hasonló aránya teljességgel felkutathatatlan, és még lényegesebb, hogy ez az 52% mindig ugyanaz marad”.⁴¹

Mindazonáltal ismerünk néhány eljárást, mely csökkentheti azon problémák számát, melyek a nem megfelelő optikai karakterfelismerésből erednek. Az utóbbi jelentős mértékben függ az eredeti szöveg minőségétől, tipográfiájától és elrendezésétől. A *Text Creation Partnership* projektnek, melynek a Michigani Egyetem ad otthont és számos kutatóintézetet is magában foglal a *Thomson Gale* közreműködésével, az az egyik célja, hogy kézi bevitellel hozzon létre pontosan átírt és teljes mértékben kereshető szövegkiadásokat olyan digitális archívumok számára, mint például az *Eighteenth Century Collections Online* (ECCO).⁴² Legjobb tudomásom szerint eddig még nem jött létre hasonló projekt, melynek az lett volna a célja, hogy a Burney Újsággyűjteményben található cikkek szövegfelismeré-

⁴⁰ Tanner, Simon – Muñoz, Trevor – Hemy Ros, Pich: *Measuring Mass Text Digitization Quality and Usefulness*. D-LIB Magazine, vol. 15. (2009) No. 7-8. <http://www.dlib.org/dlib/july09/munoz/o7munoz.html> (2010. január 7.)

⁴¹ Hitchcock, Tim: *Confronting the digital: or how academic history writing lost the plot*. Cultural and Social History, vol. 10. (2013) No. 1. 13–14.

⁴² Az ECCO-TCP projekt 2011 áprilisában kezdődött, <http://www.textcreationpartnership.org/tcp-ecco/>.

sét fejlessze.⁴³ A kutatók továbbá megpróbálhatják kitalálni, hogy hol és hogyan ismerte fel rosszul az alkalmazott OCR szoftver az éppen vizsgált kulcsszavakat. Egy szembeötlő példa a hosszú szárú mediális 's' betű, melyet a programok gyakran f-ként ismernek fel. A világhálón elérhető *Connected Histories* integrált adatbázis, mely többek között részben megmutatja a Burney Gyűjteményben szereplő cikkek OCR-ezett verzióit, segíti a kutatókat abban, hogy egy adott kulcsszó lehetséges megközelítő variánsait beazonosíthassák (például a *freemason* szó esetében az egyik ilyen a *freemafon*). Erre a célra helyettesítő karaktereket is lehet használni, melyek a bizonyos betűket vagy végződéseket szimbólumokkal (például kérdőjel, csillag) helyettesítenek. A magyar vonatkozású angol sajtóanyag esetében könnyen azonosítani lehet 34262 újságcikket a Burney Gyűjteményben, ha az ország nevére és ennek verzióira (például Hungary, Hungarian(s)) helyesen keresünk rá. Ugyanakkor, ha ezen szavak különböző verzióinak megközelítő variánsaira is rákeresünk (például *Hvngary*, *Hvngarian(s)*), akkor a végeredmény már 36 816 találat lesz.

Itt megemlíthetjük, hogy a Magyarország és a magyarok 17–18. századi angol újságokban való megjelenésére vonatkozó, itt felvázolt kísérletben az adatállomány normalizáláson nem esett át, így az esetleges duplikátumok nem kerültek eltávolításra. Nem volt lehetőség arra sem, hogy az irreleváns cikkeket kiszűrjem az adatbázisból.

A sajtóanyagok fent ismertetett távolságtartó olvasásának (*distant reading*) további korlátai is vannak. Először is, a módszer nem képes figyelembe venni, hogy keresési kifejezésünk hányszor fordul elő egy újságcikkben. Ez a hiányosság annak köszönhető, hogy a jelenlegi digitális sajtóarchívumok a keresési eredmények metaadatai között nem jelölik az egy újságcikkben belül előforduló azonosított kulcsszavak számát. Másodsorban, az újságcikkek számos kifejezést tartalmaznak, de ezek közül csupán néhány vonatkozik a cikk fő témáira. Ugyanakkor az újságcikkek címei, melyeket digitális módszerünk képes elemezni, segíthetnek ebből a szempontból, mivel a címek célja éppen az, hogy tömören összegezzék az adott cikk tartalmát. Ez szintén rávilágít az újságcikkek digitális archívumon belüli részletes metaadatainak és tárgyindexelésének szükségességére és jelentőségére. Harmadrészt, ebben az esetben is beleütközünk a kvantitatív módszerek általános korlátaiba. Következésképp ez a módszer nem képes olyan értékítéleteket elemezni, mint például egy jelenség pozitív vagy kritikai megítélése, hiszen csak a kontextus ismeretében lehetséges a szavak szemantikai jelentésének pontos feltárása. Az eljárás továbbá nem képes figyelembe venni a szavak és kifejezések időben változó konnotációit sem.

A 17–18. századi angol sajtóban megjelent magyar vonatkozású cikkek távolvasása

A módszer egyértelmű korlátai ellenére, a magyarokra vonatkozó korabeli angol sajtócikkek nagy mennyiségű bibliográfiai és metaadatainak fenti eljárások szerinti elemzése panorámát nyújthat az angol–magyar kapcsolatok alakulásáról. Ebben a fejezetben az ezzel kapcsolatos kutatás kezdeti, korántsem végleges eredményeit ismertetem. A terjedelmi korlátok miatt itt nincs lehetőség minden korábban bemutatott elemzési eljárás bemutatására.

Az első ábra a magyar vonatkozású cikkek évenkénti számának változását mutatja a Burney Gyűjteményben 1622 és 1800 között. Eltérő árnyalatokkal ábrázoltuk a hírek, hírdetések és egy adott évben megjelenő összes cikk függvényeit.

⁴³ A British National Newspaper Archive és az Ausztrál Nemzeti Újságarchívum (Trove) cikkeinek adatait és szövegét az olvasók javíthatják.

1. ÁBRA

Az ábra jól tükrözi azt a folyamatot, hogy a londoni újságok olvasói miként értesültek Magyarországgal vagy magyarokkal kapcsolatos hírekről és hirdetésekről. A függvények lokális maximum pontjai jelentős részben olyan háborúhoz köthető eseményekre utalnak, amelyekben hazánk aktív szerepet vállalt. Ezek részletes elemzésébe ezen a ponton azért nem bocsátkozunk, mert az adatok így történő megjelenítése módszertani szempontból problematikus. A bibliográfiai és metaadatok eme modellezése ugyanis nem veszi figyelembe, hogy az újságok és a bennük publikált cikkek száma a különböző években jelentős eltéréseket mutat. Ezt láthatjuk a következő ábrán.

2. ÁBRA

Az ábra jól mutatja, hogy a bélyeg- és a hirdetési adók bevezetésének ellenére a Burney Gyűjtemény újságjaiban megjelenő cikkek száma jelentősen növekedett a 18. század során. Egyes korszakokban más-más újságtípusok domináltak. 1709-ben 18 újság jelent meg rendszeresen Londonban (egy napilap, egy hetilap, 16 újság pedig hetente háromszor). 1760-ból 4 napilapot, valamint 5-6 heti háromszor megjelenő fővárosi újságot ismerünk. 1770-ben 5 londoni napilapról, 8 heti háromszor megjelenőről és 4 hetilapról tudunk. 1783-ra a napilapok száma 9-re emelkedett, míg a hetente kétszer vagy háromszor megjelenőké 10-re. 1790-ben pedig már 14 napilapot, 7 heti háromszor megjelenő újságot és két hetilapot olvashattak a főváros lakói. Megfigyelhető, hogy a különböző újságok száma növekedett háborús és politikailag túlfűtött időszakokban (például 1710-es, 1730-as évek, 1745–1746, az 1750-es évek közepe, a késői 1760-as évek), míg stagnált vagy csökkent más időszakokban.⁴⁴

Mivel a 17. és 18. században megjelenő újságok száma jelentősen eltér, ezért ezeket praktikus szempontok miatt nem célszerű egy ábrán megjeleníteni, mert így nem láthatók a tendenciák. Az újságok és a bennük megjelenő cikkek számának időbeli változása miatt, a magyar vonatkozású cikkek számát nem abszolút, hanem relatív, százalékos módon ábrázoljuk: az alábbi függvény azt mutatja, hogy egy adott évben megjelent összes cikk hány százaléka utalt Magyarországra vagy a magyarokra a 17. században.

3. ÁBRA

Azonnal feltűnhet, hogy bizonyos időközönként a megjelent cikkek majdnem 20%-a beszámol valamilyen magyar vonatkozású hírről. Ez a Magyarországra irányuló kiemelkedő figyelem az elhúzódó magyar–török háborúval magyarázható, mely az angol–magyar kapcsolatok szemszögéből Fest Sándor szavaival „diplomácia- és hadtörténetünk eddig megíratlan fejezete”.⁴⁵

⁴⁴ Harris: *Politics and the Rise of the Press*, 10–11.; Williams: *Read All about it*, 55.; Rivers, Isabel ed.: *Books and their readers in Eighteenth Century England: New Essays*. London, 2001. 24.

⁴⁵ Fest, Sándor: *Anglo-Hungarian Historical and Cultural Relations*. Angol Filológiai Tanulmányok, 4. köt. (1969) 24.

Edward Hyde, Clarendon grófja (1609–1674) és az Oxfordi Egyetem kancellárja arról panaszkodik naplójában, hogy „a Skóciából érkező hírek eddig még sohasem bukkantak fel az angol újságokban, de a Magyarországról és más, kisebb jelentőségű államokból érkező tudósításokat külön rovatokba rendezve közlik”.⁴⁶ Megfigyeléseit alá lehet támasztani azon *coranto* és újságcikkek kvantitatív elemzésével, melyek Magyarországgal és Skóciával foglalkoznak 1622 és 1640 között.⁴⁷ Ebben a periódusban ugyanis háromszor annyi cikk utalt Magyarországra, mint Skóciára, ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a korabeli *corantók*, újságok és pamflettek elsősorban a külföldi hírekre összpontosítottak, legfőképp a háborúkra. Ennek részben az volt az oka, hogy elkerüljék az olyan hatóságokkal való összetűzést, mint például a Csillagkamara. Ahogy egy 17. század közepén élt újságszerkesztő meg is jegyezte, „a hírok témájául, melyök legfőképp fönn forognak, a Háborúk, Forrongások, és Lázadások, vagy ezek Elegye választatik”.⁴⁸

Amint a fenti függvény is jelzi, a csúcsertékek többsége a nagyobb katonai hadműveletekkel hozható összefüggésbe.⁴⁹ Hely hiányában két ilyen kiugró értéket vizsgálunk meg részletesebben. Az 1620-as évek elején számos újság címlapján Magyarország az első országok között szerepelt, melyekről híreket közölt az angol sajtó. Az első, 1623-ban felbukkanó csúcserték Bethlen Gábor (1580–1629), erdélyi fejedelem politikai, hadi és diplomáciai tevékenységeivel kapcsolatos híreket jelöli.⁵⁰

Mivel neve több újság címlapján is szerepelt, Bethlen neve ismerősen csengett ezen újságok olvasói számára.⁵¹ Vincze Dániel megvizsgálta az 1622 és 1625 között kiadott angol

⁴⁶ Edward Hyde: *The Life of Edward Earl of Clarendon*. Oxford, 1827. In: Róna: Hungary and the beginnings of English Journalism, 54. Az eredeti naplót nem volt lehetőségem tanulmányozni.

⁴⁷ A Magyar Királyságról az 1620-as évek előtt is jelentek meg hírek Angliában. Például, a *Mercurius Gallo-Belgicus*, melyet a szigetországban is terjesztettek, számos cikkében említi a Magyar Királyságot és Erdélyt. Az ebben található cikkek témája kapcsolódik Teszelszky Kees és Zászkaliczky Márton közelmúltban megjelent dolgozatának tárgyköréhez. *A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok. Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606*. Aetas, 27 évf. (2012) 4. sz. 49–121. A *Mercurius* első angol nyelvű fordítását 1614-re datáljuk: *A Relational all Matters passed, especially, in France and the Low-Countries, touching the causes of the warre now in Cleueland. Togethier with such occurrences of note as have happened in Spaine, Italie, England, Germany, Hungarie and Transyluania, since March last to the present, 1614. Translated according to the Originall of Mercurius Gallo-Belgicus*. London, 1614.; Róna: Hungary and the beginnings of English journalism, 56.

⁴⁸ „The subject of Newes which is most enquired for, is for the most part of Wars, Commotions, and Troubles, or the Composing of them.” Briefe Relation, No. 2. 1649. október 9. In: Arblaster, Paul: *Posts, Newsletters, Newspapers: England in a European system of communications*. Media History, vol. 11. (2005) No. 1-2. 29.

⁴⁹ Az 1657–1658-as érdeklődés II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratával és az ezt követő erdélyi–török konfliktusokkal, az 1677-es franciák, lengyelek, kurucok és erdélyiek között létrejött varsoói szerződéssel és Thököly Imre színrelépésével függhet össze, az 1683 és 1687 közötti jelentős mennyiségű magyar vonatkozású cikk pedig valószínűleg a török ellen vívott felszabadító háború eseményeihez (például Bécs és Buda ostroma, Érsekújvár bevétele és Buda visszafoglalása) köthető.

⁵⁰ Bethlen nevét számos verzióban találjuk az angol forrásokban, például „Bethlem Gabor”, „Bethlem Gabor”, „Gabriel Bethline”.

⁵¹ Néhány példa a Bethlen nevét említő címlapok közül: *The Continuation of our Vveekely Nevves. Containing these Particulars, the Late Ambassage Sent by the Emperour from Regenspurgh, to the Duke of Saxony. and His Letters to the King of Denmarke, and those of the Crietz of the Lower Saxony. the Proposition of the Dyet of Vienna. the Dyet of the Lutheran Princes and States of the Lower Saxony at Wolffenbuttle. the Preparations of the Emperour to Resist Bethlem*

corantok címlapjait, ahol az adott szám legfontosabb híreit közölték. Az Anglia és a magyar hadszíntér közötti földrajzi távolság ellenére a címdalokon legtöbbet szereplő uralkodók és hadvezérek listáját – majdnem minden összehasonlítási szempontból – az erdélyi fejedelem vezette. Az iránta való rokonszenv fokozatosan növekedett a protestánsok hanyatló küzdelmében⁵², mivel egyre bátrabban és elszántabban szállt szembe a császárral.⁵³ Az angolok szemében Bethlen „nagy bölcsességgel megáldott fejedelem” volt, akit sokan a „protestáns vallás fő reménységének”,⁵⁴ a 30–40 000 főre becsült hadseregét pedig a császár egyetlen méltó ellenfelének tartották 1623-tól kezdődően.⁵⁵ Az újságok szerint a fejedelemnek fontosabb volt a Német-római Birodalomban a protestáns vallási viszonyok helyreállítása, mint a magyar trón megszerzése.

Buda visszafoglalása (1686) számos kiadványban visszhangra talált, ideértve könyveket, pamfleteket, hírleveleket, és újságokat szerzte a keresztény Európában. Ezek beszámoltak a törökök ellen vívott háború apró részleteiről, és arról, hogy a győzelmet mindenhol megünnepelték. Ennélfogva magától értetődik, hogy lokális maximum pontokra bukkanhatunk

Gabor, and the Marquesse of Iegerensdorf: And theirs Likewise for Silesia. the Duke of Brunswicks March Vp Towards Halberstadt, and Don Corduaes with the Baron of Anholts Last Enterprises in Westphalia. the Present Designes of the Count of Mansfield. the Present Businesse of the Grisons, and the King of Frances, with the Dukes of Sauoyes Beginnings for Recouery Pf Tje Valtoline. with Something also of Sea Matters of Great Consequence and Expectation from Seuerall Places., vol. 2. No. 27. London: printed [by George Eld] for Nathaniel Butter, and Nicholas Bourne, 1623. április 21.; The Proceedings of Bethelen Gabor in Hungary, Against the Empire: The Preparations of the Emperour Against Bethelen Gabor, with Other Remarkable Accidents. the Siege of Lipstat Continued, with the Finall Resignation of the Same. the Articles of Agreement, Concerning the Surrendring of the Towne Betweene Iohn of East-Freesland, and Count Reitterberg; and Henry Lord Hatzfeild, Gouvernour and Other Chiefe Burgers. the Particular Affayres of Seuerall Places, as Letters from Forraine Parts Report them. No. 5. 1623. november 26.; Hernádi László Mihály: Bethlen Gábor bibliográfia, 1613–1980. Különnyomat a Bethlen Gábor állama és kora című tanulmánykötetből (Budapest, 1980) című munkájában nem említi a Bethlennel kapcsolatos angol sajtóanyagot.

⁵² Vincze: *Bethlen Gábort és az első angol újságok*, 80–98.

⁵³ Kurucz György a következőképpen összegzi, miért fordult az angol sajtó figyelme Bethlen felé 1623-ban: „Jakab új konstantinápolyi követének, Sir Thomas Roenak a tevékenysége kezdetben az erdélyi diplomácia portai helyzetének meggyöngítésére irányult. I. Jakab ugyanis a kereszténység és az iszlám közötti konfliktus részeként fogta fel Bethlen hadjáratát. Ennek következtében, amikor Mattj Thurn gróf a török részleges támogatásának elnyerése végett Konstantinápolyba utazott, Roe kimondottan a csehek és a magyarok közti együttműködés megátalására törekedett. 1623 elejétől viszont Roe álláspontja kezdett megváltozni. A fejedelem követi egyértelművé tették, hogy az erdélyi és magyar fegyverek sikere Európa valamennyi protestánsának ügyét előbbre viszi. S látva, hogy királyának veje, Pfalzi Frigyes, mindinkább képtelennek bizonyul az elvesztett rajnai területek tárgyalásos úton való visszaszerzésére, Roe már maga kereste a kapcsolatot Bethlennel. Ezzel egyidejűleg Frigyes követe arról próbálta meggyőzni Jakab udvarát, hogy feltétlenül érdemes a fejedelemmel szorosabb kapcsolatot tartani, mivel korábbi katonai sikerei azt mutatják, hogy jelentős császári erőket képes lekötni.” Kurucz György: *Érdekek és előítéletek: a brit diplomácia és Magyarország a 18. század végéig*. Századok, 129. évf. (1995) 2. sz. 267.; Gömöri György: *Bethlen Gábor a korabeli angol nyomtatványokban és szépirodalomban*. Irodalomtörténeti Közlemények, 98. évf. (1994) 1. sz. 52–61.; Angyal Dávid: *Erdély politikai érintkezése Angliával: második közlemény*. Századok, 34. évf. (1900) 5. sz. 398–420.; Zarnóczky Áron: *Angol követjelentések Bethlen Gábor első hadjáratáról és a nikolsburgi békekötésről (1619–1622)* In: Kármán Gábor és Kees Teszeleszky: *Bethlen Gábor és Európa*. Budapest, 2013. 129–144.

⁵⁴ *Our last weekly news...* No. 44. 1623. augusztus 21. *Our last weekly news...*, No. 7. 1621. november 4.

⁵⁵ Vincze: *Bethlen Gábort és az első angol újságok*, 96.

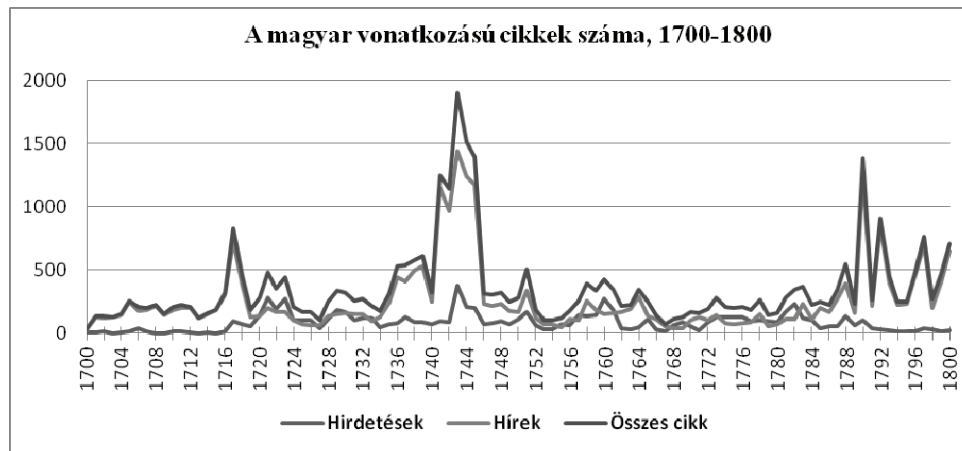
a magyar vonatkozású sajtóközleményekben a török elleni háború jelentős hadműveleteivel kapcsolatban. Így nem meglepő, hogy az abszolút maximum pont Buda 1686-os ostromához köthető. A kérdéskört vizsgáló kutatók már több nyelvterületen belül megvizsgálták Buda visszafoglalásának recepcióját, beleértve a német és spanyol nyelvű visszhangokat is.⁵⁶ Ugyanakkor az erre vonatkozó angol források szisztematikus elemzése még nem készült el.⁵⁷ Ha ez megtörténne, össze lehetne hasonlítani az ugyanazon eseménysorról a különböző nemzeti sajtóanyagokban írott beszámolókat, és ki lehetne mutatni az egyes nemzeti jellemzőket a recepció során. Továbbá meg lehetne vizsgálni a hasonlóságokat és különbségeket is, melyek a hírek terjedésének információs csatornáit jellemezték, valamint azokat az eljárásokat, amelyek segítségével az első történeti összefoglalókat készítő korai szerkesztők olvasóközönségüket manipulálni szerették volna. Az angol hetilapok magyarországi értesüléseit vizsgálva G. Etényi Nóra hangsúlyozza, hogy „az angol kiadványok azért is fontosak, mert míg német területeken az eltérő mértékű, de mégis közvetlen érintettség is lehetett a tájékoztatás és a propaganda mozgatórugója, addig angol viszonylatban ez már nem olyan jelentős a tájékoztatás irányításában, s ez közvetetten a nyilvánosság és a közvélemény széles bázisára bizonyíték, hiszen ezek szerint e kiadót elsődlegesen az érdeklődésre építő üzleti érdek motiválta.”⁵⁸

A dolgozat következő részében rátérünk a 18. századi magyar vonatkozású cikkek bibliográfiai adatainak kvantitatív elemzésére. A teljes cikkszámot, a híreket, valamint a hirdetéseket külön jelöltük az alábbi ábrán.

⁵⁶ G. Etényi: *Hadszintér és nyilvánosság*, id. mű.; Hanny Erzsébet: *Buda 1686. évi visszavívásának egykorú irodalmi emlékei a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárában*. Budapest, 1998.; Horváthné Hanny Erzsébet: *Buda 1686. évi visszafoglalásának hírei hazai könyvgyűjteményeink egykorú, spanyol nyelvű kiadványai alapján*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, 2008.

⁵⁷ A Thököly Imrére és az 1680-as évek török háborúira vonatkozó – főként Magyarországon elérhető – angol röpirat- és pamflet anyagot Köpeczi Béla és Antal Judit dolgozták fel. Az angol hetilapok közül szinte csak az *Observatorra* találunk néhány utalást, de a Magyarországról a korszakban több száz cikket publikáló *London Gazette*-re például nem hivatkoznak. Vincze Dániel viszont részletesen elemezte a Thököly-felkelés recepcióját a *London Gazette*-ben. Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége.” *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Budapest, 1976.; Antal Judit: *A török elleni felszabadító háború magyarországi vonatkozásai az angol sajtóban*. Belvedere, 12. évf. (2005) 3-4. sz. 18–37. (1. rész), 12. évf. (2005) 5-6. sz. 23–37. (2. rész); Vincze Dániel: *Rebellisek, elégedetlenek, magyarok. A Thököly-felkelés a London Gazette hasábjain*. Századok, 147. köt. (2013) 4. sz. 891–930.

⁵⁸ G. Etényi: *Hadszintér és nyilvánosság*, 156.

4. ÁBRA

Amint már korábban jeleztük, az újságok terjesztése és eloszlása nagymértékben változott a 18. század folyamán. Következésképp az eredményeket inkább relatív, mintsem abszolút arányban szükséges ábrázolnunk.

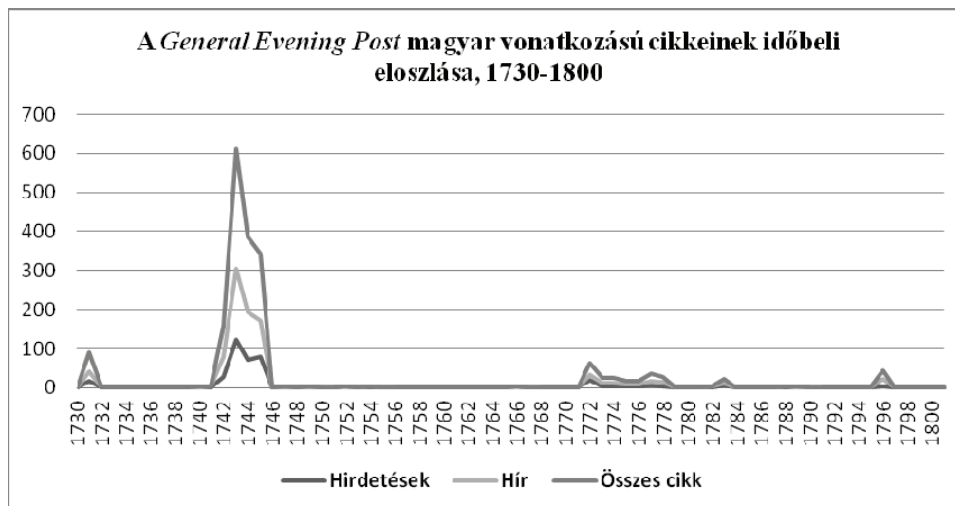

5. ÁBRA

Ismét megfigyelhető, hogy a grafikonokon látható maximum pontok főként katonai műveletekhez köthetők. Az 1706-ban megjelent összes újságcikk 10%-a utalt Magyarországra a Rákóczi szabadságharc derekán. Köpeczi Béla, azon kevés magyar történészek egyike, aki kutatta a *British Library* Burney Újsággyűjteményét, tárgyalja a Rákóczi-szabadságharcról az angol sajtóban lefolyt vitát. Ugyanakkor ő maga is bevallja, kutatásai csak bizonyos sajtóorgánumokra korlátozódtak, úgymint a *Daily Courant*, a *Post Man*, a *Post Boy*, az *Observer*, valamint a *London Gazette*. Ez azt jelenti, hogy a korban létező 18 újság közül 5 újság tanulmányozására nyílt lehetősége, ráadásul a sajtókiadványok teljes köréhez még a folyóiratok is hozzátartoztak. Kutatásait tovább szűkítette azáltal, hogy csak a híradásokra összpontosított, és nem vette figyelembe azokat a cikkeket, melyek kommentárokat közöl-

tek Magyarországról.⁵⁹ Következésképp viszonylag kisszámú újságcikket tudott csak megvizsgálni az 1703 és 1711 közötti periódusra vonatkozóan abból az 1763-ból, amelyeket eddig azonosítottunk a kutatásunk során. Nem csoda tehát, hogy Köpeczi itt említett publikációját követően R. Várkonyi Ágnes kiemelte, hogy a „Rákóczi-szervezkedés angol kapcsolatait eddig nem vizsgálta a szaktudomány”.⁶⁰

Az 1717-es csúcserték valószínűleg az 1716–1718-as osztrák–török háborúval magyarázható, amikor az osztrák és magyar csapatok legyőzték az oszmán hadsereget. Az 1743-as maximum pont az osztrák örökösödési háború katonai és diplomáciai eseményeire utal: a cikkek beszámolnak a katonai műveletekről és a béketárgyalásokról.⁶¹ A háborúban a britek is segítettek „Magyarország Királynőjének csapatait”.⁶² Bár a fenti grafikon érdekes eredményeket mutat, mindazonáltal jelezniük kell, hogy ezt a fajta grafikus ábrázolást tovább lehet finomítani. Az előző adatmodellezés nem tesz különbséget az olyan cikkek között, amelyeknek megegyezik a tartalmuk, illetve gyakran szó szerint ugyanazt a cikket is közölte több újság is. Így a maximum értékeket tesztelhetjük úgy is, hogy a magyar vonatkozású cikkek megjelenítéseit olyan különálló, hosszú futamidejű és minél teljesebb példányszámmal rendelkező újságok alapján vizsgáljuk, mint például a *General Evening Post* és a *Daily Advertiser*.

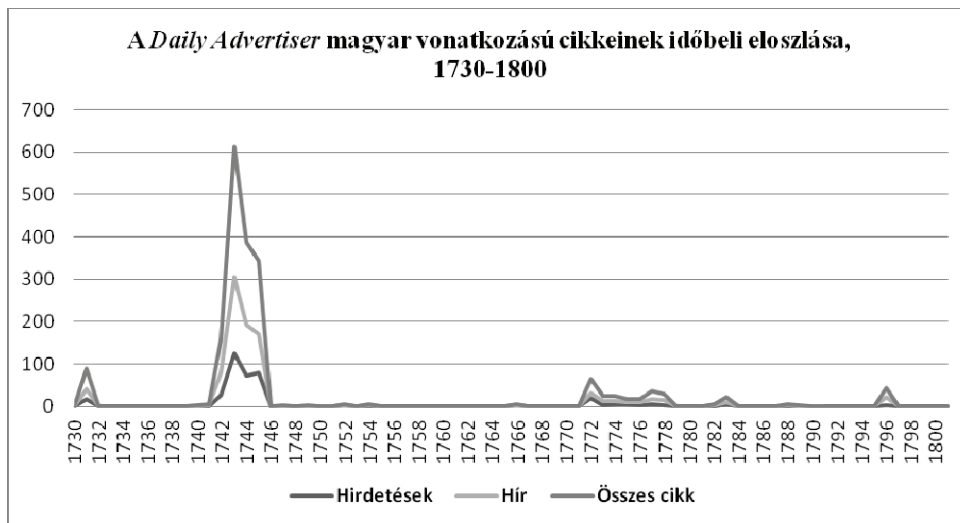
6. ÁBRA

⁵⁹ Köpeczi: *Az Angol hírsajtó a Rákóczi-Szabadságharcról*, 161–174.; lásd még: Köpeczi Béla: *A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Századok*. 110. évf. (1976) 6. sz. 1009–1017.; uő: *Ferenc Rákóczi II – the Man and His Cause*. *The New Hungarian Quarterly*, 17. évf. (1976) 61. sz. 39–57.

⁶⁰ R. Várkonyi Ágnes: *Amiről Bethlen Miklós önéletírása hallgat*. *Korunk* 3./8. évf. (1997) 7. sz. 55–66.

⁶¹ Az 1743-as évhez köthető a London és Bécs közötti átfogó gazdasági együttműködés előkészítésével kapcsolatos komoly tárgyalások megkezdése is, melynek során a brit kormány egyre növekvő figyelmet szentelt a magyar természeti kincsekre és a kereskedelmi lehetőségekre. Kurucz György: *Hungary and British–Austrian trade relations in the mid-18th century*. *Südost-Forschungen*, Bd. 59/60. (2000/2001), 218–228.

⁶² Érdekes megjegyezni, hogy a legtöbb cikkben szerepel a „Magyarország Királynője” kifejezés.

7. ÁBRA

A korábbiakkal összhangban mindkét függvény abszolút maximum pontjai ugyanarra a helyre esnek, nevezetesen 1743-ra. Ez azt bizonyítja, hogy ebben az évben valóban csúcspontot ért el a magyar vonatkozású újságcikkek száma az angol sajtóban.

Az újságszerkesztőknek és tulajdonosoknak kulcsfontosságú szerepük volt és van abban, hogy miről és hogyan tudósít egy adott sajtóorgánus.⁶³ Ebből a szempontból sem mellékes megvizsgálni azt, hogy a magyar vonatkozású cikkek mely újságokban jelentek meg legnagyobb számban, illetve legnagyobb gyakorisággal.

Újság cím	Utalások száma	Időszak	Éves átlag
Public Ledger or the Daily Register of Commerce and Intelligence	386	1760–1761	193
Daily Gazetteer (Country Edition)	171	1741	171
Daily Gazetteer (London Edition)	1629	1735–1745	148,09
General Advertiser (1744)	1019	1744–1752	113,22
Weekly Journal or Saturday's Post	794	1717–1725	88,22
Penny London Morning Advertiser	85	1744	85
Daily Post	2101	1719–1746	75,04

1. TÁBLÁZAT

A *Public Ledger or the Daily Register of Commerce and Intelligence* című újságban megjelenő cikkek jelentős része egyrészt a magyaroknak adott kölcsön tőzsdei állásáról szól: a hirdetések szerint a magyar hitel körülbelül 5%-on stagnált. A másik nagyon gyakori hirdetés pedig a magyar hamuzsír londoni árusításával kapcsolatos. Az angol sajtóban rendszer-

⁶³ Ahogy Köpeczi Béla rámutat, a Rákóczi-szabadságharc során a kormánypárti *Daily Courant* egyre ellenségesebbé vált a kurucokkal szemben. Köpeczi: *Az angol hírsajtó a Rákóczi-szabadságharcról*, 170-173.

resen jelent meg a Laurence Poultney Lane-en működő Mark Hudson bróker hirdetése, amely arról tudósított, hogy hány hordónyi magyar tiszta fehér fahamuzsírt (*Hungary pearl ashes*) kínált eladásra, és ezek hol vehetők át. A hirdetések segítségével heti szinten rekonstruálható a magyar hamuzsír londoni árusítása. Ennek feltárása azért is lényeges, mert a 18. század közepi angol–magyar gazdasági kapcsolatokkal foglalkozó korábbi kutatások eddig főként a borkereskedelemre koncentráltak.

E példák is megerősítik, hogy a közölt grafikonok elemzéséből nem szabad arra a következtetésre jutnunk, hogy a tizenhetedik-tizennyolcadik században az angol újságírókat Magyarország csak mint hadszíntér érdekelte. Habár a kezdeti eredmények alapján valószínűsíthetjük, hogy a hírek többsége a Magyarországot érintő háborúkkal és egyezségekkel foglalkozik, az angol napilapok számos cikkben foglalkoztak magyarországi politikai, vallási, kulturális és mezőgazdasági ügyekkel, amelyek jelentős mértékben befolyásolhatták az angol emberek Magyarországról alkotott képét.⁶⁴ Találhatók cikkek, amelyek Bethlen Gábor ezüsterméivel foglalkoznak, mások pedig arról számolnak be, hogy egy angol uralkodó építész és mérnököt küldött Magyarországra új erődítmények építésére, míg máskor a protestánsok által elszenvedett sérelmekről, a vallásszabadsággal kapcsolatos vitákról, a huszárok és a hajdúk uralkodó előtti felvonulásáról, a magyar király színi előadás alatt szerzett sebesüléséről, a szegedi boszorkányperről, magyarok által írt levelekről, lázadó magyarokról, békeszerződésekről, a magyarországi országgyűlés lefolyásáról, a magyar nemesség követeléseiről, a higanybányákról, Szent István koronájának leírásáról, a magyar és az angol koronázási eskü összehasonlításáról, a magyarországi cigányokról, valamint a tokaji és más magyar borokról írnak. Az angol belpolitikai vitákba pedig nem egyszer a magyar vallási és politikai kérdéseket is bevonták. Ismeretes, hogy II. Károly uralkodása idején a Tory és Whig politikai csoportok közötti heves politikai csatározások során a királyhoz lojális toryk a magyar protestánsokat védelmező whigeket 'tekelites'-nek, azaz thökölistáknak gúnyolták, mivel szerintük a whigekhez hasonlóan a kurucok is a saját uralkodójuk ellen lázadtak.⁶⁵

Az angol napilapok ugyanakkor az Angliában élő magyarokról is beszámoltak. Egy magyarokból álló társaság például többször „új gyakorlatokat” mutatott be (egyszer a magyar királynő születésnapján), ami igazi sikernek bizonyult. Ahogy korábban láttuk, hirdetések jelentek meg a magyar önkéntes katonák londoni találkozóiról. A Londonban működő *Hungarian Water warehouse*-ról is tudósít az angol sajtó. Hirdetéseikben javasolják a magyarországi lóhere vetőmag használatát, amelyet Európa több részén is nagy becsben tartottak.

Az angolok magyarországi emberekkel és termékekkel való érintkezései hatottak a Magyarországgal és a magyarokkal kapcsolatos sztereotípiákra. Láthatjuk, hogy a Magyarországot érintő sajtóanyag nem csupán a magyarországi had- és diplomáciatörténet tanulmányozói számára lehet hasznos. Ezeket és a több ezer további, eddig teljességgel figyelmen kívül hagyott, Magyarországot érintő angol sajtóbeszámolót a magyar politika-, kultúra-, társadalom-, vallás-, agrár- és közgazdaság-történet kutatói egyaránt felhasználhatják – és a lista korántsem teljes.

⁶⁴ A katonai beszámolók időnként a magyar katonák bátor tetteire és a magyar huszárokkal kapcsolatos történetekre is kitértek, amelyek szintén befolyásolták Magyarország megítélését a korabeli Angliában.

⁶⁵ Kropf Lajos: *Az angol Thökölisták*. Századok, 40 évf. (1906) 136–143.; Fest Sándor: *Skóciai Szent Margittól a walesi bárdokig*, Budapest, 2000. 254–258.; Vincze: *Rebellesek, elégedetlenek, magyarok. A Thököly-felkelés a London Gazette hasábjain*, 891–930.

Magyarország angol napilapokon belüli reprezentációjával kapcsolatos további kutatások során feltehetőleg rekonstruálni lehet azokat az információs csatornákat és hálózatokat, amelyeken keresztül a 17–18. századi Magyarországgal kapcsolatos hírek eljutottak a Londonban működő napilapokhoz. A legtöbb korabeli újságcikk ugyanis közli, hogy melyik városból érkezett az adott hír. A törökkel vívott háborúk idején a Magyarországról szóló beszámolók jellemzően Prágából, Bécsből – esetenként Amszterdam, Regensburg és Frankfurt közvetítésével – érkeztek Angliába. A Hannover-ház uralkodása idején számos más információs központ, többek között Hága, Berlin, Párizs és Hamburg is közvetített Magyarországgal kapcsolatos beszámolókat.⁶⁶ Számos olyan cikket, levelet ismerünk, amelyet közvetlenül Budáról és Pozsonyból küldtek, ahol a magyar országgyűlés ülésezett. Híreket közvetítettek az Angliába utazó magyarok, valamint a Magyarországon átutazó angolok is.⁶⁷

Összegzés

Országgh Lászlónak a magyar–angol kapcsolatok szisztematikus kutatásának hiányáról mondott szavai ma is csakúgy helytállóak, mint 1946-ban: „Az angol–magyar érintkezések összefoglaló történetét még nélkülözzük [...]. Nem egy esetben még éppen csak efemer és tudománytalan újságcikk utal értékes forrásokra és adatokra, miknek kiaknázása a módszeres kutatásra vár. Nem is várhatjuk az angol szellem hazai befogadásának történeti áttekintését addig, amíg a gazdag munkaterületet néhány szakavatott kutató rendszeres és kiértelmezett részlettanulmányokban fel nem dolgozza.”⁶⁸

Amint láttuk, néhány évtizedtől eltekintve a kutatók nem vizsgálták Magyarország és a magyarok reprezentációját a 17–18. századi angol sajtóban. A bölcsészettudományokban bekövetkezett digitális fordulat azonban a magyar–angol kapcsolatokat illetően is korszakalkotó lehetőségeket hordoz magában. Ez a tanulmány arra tett kísérletet, hogy rávilágítson az eddig figyelmen kívül hagyott magyar vonatkozású 17–18. századi angol sajtóforrásokra. Tanulmányozásuk új kutatási területekre irányítja a figyelmünket számos diszciplína esetében. Habár a borsos előfizetési árú digitális archívumok magyarországi elérhetlensége a jövőben is kihívást jelent a magyar–angol kapcsolatok tanulmányozói számára, e terület kutatói profitálhatnak az új digitális módszerek alkalmazásából. Egy új digitális módszer használata révén – még ha kísérleti szinten is, s bármennyire kezdetleges legyen is az –, több mint 36 000 Magyarországra utaló cikk bibliográfia és metaadatainak kvantita-

⁶⁶ Ezeket a híreket az adott ország propagandája befolyásolta. A Bécsből érkező hírek sokszor negatív képet rajzoltak Magyarországról. Ezek egy részét a hazánkba érkező külföldi utazók cáfolták. Például Robert Townson *Travels in Hungary with a short account of Vienna in the year 1793* című munkájában írja, hogy „a Bécsben keringő beszámolók szerint [Magyarország] még szinte természeti állapotban van, s lakói félig vadak. Az az igazság, hogy néhányan olyan vadnak írták le e nép jellemét, hogy azok közül, akik nem annyira gyakorlott utazók, mint én, valószínűleg sokan teljesen feladták volna tervüket... Szerencsés leszek, ha élve visszatérek, mondták... Miután megismerkedtem néhány magyarral, akik ajánlólevelet adtak, rájöttem, hogy ezek a beszámolók nemzeti gyűlöletből erednek.” (25) Művében több helyen dicséri a magyar kulturális életet. Könyvét így zárja: „A magyarok nemes fajta, s a sokféle nép közül, akiknek országában utaztam, őket tartom a legnagyobbra. Tartozom nekik a dicsérettel, s ezt most örömmel meg is adom.” (452). Az idézetek Kökény Andrea: *Robert Townson utazásai Magyarországon, 1793*. Aetas, 28 évf. (2013) 3. sz. 119–140. című tanulmányából származnak.

⁶⁷ Például John Barclay, John Lithgow, Edward Browne és Jeremiah Milles.

⁶⁸ Országgh László: *Berg Pál, Angol hatások 17. századi irodalmunkban. Budapest, 1946 (könyvismertető)*. Magyar Könyvszemle, 71 évf. (1947) 264. OSZK Fol Hung 2903. Tördelt korrekcióra változat. Az említett szám nyomtatásba nem került.

tív elemzését végeztük el az 1622 és 1800 közötti időszakra vonatkozóan. Ennek vizsgálata segíthet a Magyarországról és a magyarokról az angol nép körében kialakult kép változásainak és ingadozásainak tanulmányozásában. Arra a következtetésre jutottunk, hogy a sajtóanyagban kimutatható, Magyarországra vonatkozó hivatkozások legtöbb csúcserőértéke hadműveletekhez és diplomáciai tárgyalásokhoz köthető, s a cikkek többsége ennek megfelelően valószínűleg Magyarországgal mint háborús zónával foglalkozik.

Ugyanakkor azt is bemutattuk, hogy a vizsgált újságok számos olyan eseményt és leírást is közzétettek, melyek magyarországi kulturális, politikai, vallási és gazdasági kérdésekkel foglalkoztak. Habár valószínűtlen, hogy ezek finomíthatják azt, amit ezekről a Magyarországon zajló eseményekről már eddig megtudtunk, mégis a jövőbeli kutatásoknak ki kellene deríteniük, hogy a Magyarországgal kapcsolatos eseményeket hogyan jelenítették meg, vitatták és használták fel brit politikai és gazdasági érdekeknek megfelelően. E figyelmen kívül hagyott sajtóanyag távolságtartó és szoros olvasatai jelentős mértékben hozzájárulhatnak a magyar–angol kulturális és gazdasági kapcsolatok tanulmányozásához. Elemzése számos folyamatban lévő tudományos vitához szolgáltat új bizonyítékokat és érveket. Ezek között említhető a *terra incognita* tézis, melyet Birkás Géza, Köpeczi Béla és Péter László képviseltek. Eleddig szintén nem vizsgált 18. századi és korai 19. századi francia források alapján közelmúltbeli munkáinkban Hanus Erzsébet, Szász Géza és Kövér Lajos újraértelmezték a *terra incognita* tézis számos aspektusát.⁶⁹ Ugyanakkor a magyar–angol kapcsolatokat vizsgáló kutatóknak még nem volt lehetőségük felülvizsgálni ezt a fogalomkört az újonnan elérhető digitalizált források tükrében. Az angolok Magyarországról alkotott képe Európa magyarságképét is befolyásolta. A témához kapcsolódó forrásanyag mind kvantitatív, mind pedig tartalmi elemzése új fénybe állíthatná ezt a tudományos vitát.

Az újságcikkek, mint a megtörtént események első vázlatai, lehetővé tehetik számunkra, hogy az angolok szemszögén keresztül finomítsuk a Magyarországról és magyarokról kialakított változó képet. Habár az olyan utazók beszámolóit, mint például Edward Browne és Robert Townson, valamint az enciklopédia-címszavak is befolyást gyakoroltak Magyarország egykori megítélésére a 17–18. századi Angliában,⁷⁰ a tanulmányban mégis amellet érveltünk, hogy aligha lehetséges a Magyarországról alkotott korabeli angol percepció rekonstrukciója anélkül, hogy figyelembe vennénk az óriási sajtóanyagot. A korban egyre népszerűbbé váló és szélesebb körben terjedő újságok sokkal tágabb olvasóközönséghez szóltak, mint a Magyarországról visszatérő utazók beszámolóit. Mivel a magyar vonatkozású

⁶⁹ Hanus, Erzsébet: *La littérature hongroise en France au dix-neuvième siècle*, Párizs / Pécs, 1996.; *Magyarország: „terra incognita” Franciaországban a XIX. század elején*, Hungarológiai évkönyv, 3. évf. (2002) 1. sz. 75–86.; Szász, Géza: *Le récit de voyage en France et les voyages en Hongrie: XVIIIe-XIXe siècles*. Szeged, 2005.; uő: *Országkép a 18–19. századi útikalauzokban*. Aetas, 28. évf. (2013) 3. sz. 44–59.; Kövér Lajos: *A XVIII. század magyarságképe elfeledett francia források tükrében*. Szeged, 2006.

⁷⁰ Bisztray, George: *The World Visits Hungary: Reflections of Foreign Travellers, 1433–1842*. Hungarian Studies Review, vol. 33. (2006) No. 1–2. 1–16.; G. Györffy Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon*. (Idegen utazók megfigyelései). Budapest, 1991.; Benda, Kálmán: *Edward Brown: A brief account of some travels in Hungaria, Servia ... = Rövid beszámoló néhány magyarországi utazásról ... London, 1673*. Hrsg. von Karl Nehring. München, 1975. (*Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C, 2.*). Századok, 113. évf. (1979) 1. sz. 156.; Vörösmarty Géza: *Edward Brown: A Journey from Komara or Gomora to the Mine-Towns in Hungary and from thence to Vienna (Utazás Komáromból a magyarországi bányavárosokba és onnan Bécsbe)*. Honismeret, 10. évf. (1982) 6. sz. 61–62.; Rózsa Péter (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*. Debrecen, 1999.

hírek gyakorta láttak napvilágot a 18. században már összesen több milliós példányszám-ban megjelenő újságokban, így ezek hatottak leginkább a Magyarország-kép alakulására. Az angol újságok elemzése új kutatási irányokat jelöl ki az Angliába látogató vagy ott élő magyarok kapcsán is. A sajtóban megjelenő cikkek sokszínűségének köszönhetően szinte nincs olyan tudományterület, melynek képviselői ne találnának szakmai szempontból is releváns anyagot a felvilágosult és a kontinens országaihoz képest jóval kevésbé cenzúrázott angol sajtó hasábjain.

RÓBERT PÉTER

Digital and methodological turn in the study of the press: a ‘distant reading’ of seventeenth- and eighteenth-century English newspapers concerning Hungary

The digital turn in the study of the press is illustrated by the fact that in the last decade an enormous number of newspapers and periodicals have become accessible and searchable in electronic archives. The paper begins by critically discussing the current (2013) infant state of digital scholarship with a special focus on the methodological possibilities and challenges posed by the analysis of ‘big data/text’ in the humanities. It presents a revised version of a digital method – introduced by the author in 2010 – which, among others, may be used to investigate and visualize the evolution, distribution and frequency of words in digital press archives, as well as to explore long-scale trends and patterns in historical, literary, linguistic and cultural processes. This paper also highlights the strengths and limitations of this method by giving a case study of how the representations of Hungary in the seventeenth- and eighteenth-century English press may be examined. It provides a ‘distant reading’ of those newspaper articles of the Burney Collection of the British Library which make reference to Hungary and Hungarians, and places the preliminary findings in their historical context. For example, it explains the increase in references to Hungary in certain years. The distant and close readings of this largely ignored English press material concerning Hungary signpost new areas for research into the English public perceptions of contemporary Hungary, as well as the diplomatic, political, cultural and economic aspects of English–Hungarian relations during the period.

MISLOVICS ERZSÉBET

A magyarországi zsidóság áttérési gyakorlata Buda, Óbuda, Pest településeken és Bécsben 1746 és 1850 között

A kikeresztelkedés helyszínei, forrásanyaga, időhatárai

Tanulmányunk célja a kikeresztelkedés jelenségének vizsgálata a magyarországi zsidóság körében 1746 és 1850 között. Az áttérések kutatásában e korszak eddig nem számított kiemelt fontosságúnak, a szakirodalom a kitérőkre vonatkozóan főként egy-két jelentősebbnek tekintett esetet mutatott be, illetve azt hangsúlyozta, hogy a kikeresztelkedők száma csekély volt, s így a jelenség nem bírt meghatározó jelentőséggel a zsidó társadalmat tekintve.¹ A dolgozat a keresztlélesi anyakönyvek kutatása során kigyűjtött adatokra támaszkodva pontosítja a kitérések számát a vizsgált korszakban Budán, Pesten, Óbudán, valamint – szakirodalmi adatok alapján – Bécsben (utóbbi esetben a Magyarországról elszármazottak vonatkozásában).²

A török uralom alól felszabaduló, majd Habsburg fennhatóság alatt egyesülő Magyarország központjának a 18. század végéig Pozsony számított. E szerepet vette át fokozatosan

¹ Újvári Péter (*Magyar zsidó Lexikon*. Budapest, 1929. 69.) az „Áttérés” címszónak mintegy hasábnyi szöveget szentel, amelynek első felében a zsidó felfogást tárgyalja az áttérésről. Magáról a kikeresztelkedésről a következőt jegyzi meg: „A valláscsere tehát a legújabb időkig csak szorványosan bontotta meg a zsidó sorokat”; részleges elemzést végzett: Patai, Raphael: *The Jews of Hungary History, Culture, Psychology*. Detroit, 2000.; McCagg, William O.: *Jewish Conversion in Hungary in Modern Time*. In: Endelmann, Todd M. (ed.): *Jewish Apostasy in the Modern World*. New York – London, 1987. 142–165.; Welker Árpád: *Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten 1895 előtt*. Korall, 27 (2007) 94–109.; Gyurgyák János: *A zsidó kérdés Magyarországon*. Budapest, 2001. 39., 65., 67., 70., 72–74.; Welker Árpád.; *Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században*. In: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*. 1. kötet. Budapest, 2006. 141–172.

² Buda, Pest és Óbuda területére a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (a továbbiakban: MOL) a következő születési anyakönyvek állnak rendelkezésre 1750–1850 között: Budavár evangélikus: A1; Deák téri evangélikus: A2; Budavár római katolikus: A14-A15; Krisztinaváros római katolikus: A19; Vár római katolikus: A25; Tabán római katolikus: A26-A28; Felső-Viziváros római katolikus: A40-A41; Alsó-Viziváros római katolikus: A57-A58; Szentistvánváros római katolikus: A60-A61; Belváros római katolikus: A73-A77; Terézváros római katolikus: A 93-A98; Újlak római katolikus: A138-139; Óbuda római katolikus: A146-A148; Országút római katolikus: A160-161; Szent Rókus római katolikus: A170-171; Ferencváros római katolikus: A206-207; Józsefváros római katolikus: A223-226; Kálvin tér református: A619; Óbuda református: A630. Bécsre vonatkozóan Anna Staudacher több forrásközlésében tette közzé a Bécsben áttértek anyagait: Staudacher, Anna: *Wegen jüdischer Religion – Findelhaus. Zwangstaufen in Wien 1816–1868*. Frankfurt a. M., 2001.; uő: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782–1868*. Frankfurt a. M., 2002.; uő: *Jüdisch-protestantische Konvertiten in Wien 1782–1914*. Frankfurt a. M., 2004.

Pest. A korszak folyamán Pest, Buda és Óbuda (mezőváros) központi fekvése mellett gazdasági és kulturális vonzerőt jelentett a megtelepedőknek. A zsidóság településtörténeti sajátossága indokolja e három település együttes vizsgálatát.

A Zichy család birtokán, Óbudán a zsidóság megtelepedése földesúri pártfogással történt.³ Később az Óbuda feletti ellenőrzés joga a kamarához került át.⁴ A zsidóság lélekszáma folyamatosan emelkedett: 1735-ben 199 fő, 1787-ben 1612 fő, míg 1835-ben 3530 fő élt itt.⁵ (A lakosság összlétszáma a mezővárosban 1787-ben mintegy 5800 fő, míg 1835-ben 8217 fő.⁶) 1735-ben az itt élő zsidó közösség lélekszáma országos viszonylatban a tizenegyedik helyet foglalta el, annak ellenére, hogy a zsidó bevándorlás fő célpontjainak még nem az ország középső területei számítottak. 1787-ben az ország legnagyobb, míg 1835-ban a második legnagyobb lélekszámú zsidó közössége élt itt.

Pest és Buda szabad királyi városok, követve a nyugat-magyarországi szabad királyi városok bevett gyakorlatát, igyekeztek kiltítani a zsidó lakosokat a város területéről privilégiumaikra hivatkozva.⁷ Ennek ellenére a zsidóság megtelepedést nyert: a városokban jogállásuk szerint éltek tolerált és commoráns lakosok.⁸ Pest város 1808-ban a cseh- és morvaországi „Családi törvény”-hez hasonló tervvel próbálta korlátozni a zsidó népesség számának növekedését. Eszerint a tolerált zsidó lakosok egyetlen fia kaphatta meg apja lakhatási, kereskedelmi, illetve iparüzési jogát.⁹ A város igyekezett a rendeletet érvényesíteni, minden befogadást elutasító iratban erre hivatkozva. A gyakorlatban azonban a zsidóság száma folyamatosan emelkedett, hiszen amíg 1787-ben 94 főt tartottak számon, 1835-ben már 6031 főt.¹⁰ Pest város lakossága 1787-ben 22 412, míg 1838-ban 64374 főre tehető.¹¹ Az 1840. évi 29. törvénycikk hatálya a végső akadályt is lerombolta a zsidóság városi letelepedése előtt.¹² Budán a zsidóság megtelepedése korántsem mutat hasonló fejlődést, mint Pes-

³ Mandl Bernát (szerk.): *Magyar-Zsidó Oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica. III. 1711–1740.* Budapest, 1937. 462.

⁴ Gál Éva: *Adalékok az Óbudai zsidók XVIII. századi történetéhez.* Évkönyv. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1975–76. 101–121.

⁵ Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar-Zsidó Oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica. VII. 1725–1748.* Budapest, 1963. Pest megye összeírása.; Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1878).* Budapest, 1960. 120–124.; Fényes Elek: *Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben.* 2. kötet. Pest, 1837. 407.

⁶ Más adatok szerint 1832-ben 7712 fő. Kosáry Domokos (szerk.): *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig.* 3. kötet. Budapest, 1975. 374.

⁷ Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten. A legrégebb időktől 1867-ig.* Budapest, 1901. 220., 225., 333., 354.; Silber, Michael K.: *Budapest.* In: The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Budapest>

⁸ Például: MOL *Acta Generalia*, (A39) 1814. év 11, 717. sz. dokumentum; 1835. év 1138 sz., 1304. sz., 2808. sz. dokumentumok.

⁹ Például: MOL A39 1824. év 7524. sz., 13440. sz. dokumentumok.

¹⁰ Dányi–Dávid: *Az első magyarországi...* 120–124.; Fényes Elek: *Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt...* 384.

¹¹ Kosáry: *Budapest története*, 374–375.

¹² 1840. évi XXIX. tc.: „A zsidókról: Addig is, míg a zsidók állapotjáról a törvény bővebben rendelkezik, ez úttal határoztatik: 1. § Mindazon zsidók, kik az Országban vagy kapcsolt Részekben születtek, valamint szinte azok is, kik az itteni lakásra törvényes úton engedelmet nyertek, ha ellenök erkölcsi magaviseletök tekintetéből bebizonyított alapos kifogás nincsen, az egész Országban és kapcsolt Részekben akárhol szabadon lakhatnak, - kivéven egyedül az 1791-dik esztendei XXXVIII.

ten. Igaz ugyan, hogy 1735-ben még 157 fő élt itt, azonban 1787-ben csupán 26, 1835-ben 705 zsidó lakos élt a városban.¹³ A városi lélekszám tekintetében mindez alacsonynak tekinthető, hiszen Buda város lakossága 1787-ben 24 873 főt, míg 1838-ban 31 245 főt tett ki.¹⁴ A zsidóság lélekszáma mindemellett ugrásszerűen megemelkedett mindhárom településen a vizsgált korszak végére.¹⁵

A vizsgálat másik helyszíne a Habsburg Birodalom fővárosa, Bécs. A 17. században Európa egyik legnagyobb lélekszámú zsidó közössége élt itt, 1670-ben azonban I. Lipót (1655–1705) döntésének következményeként a zsidó lakosoknak el kellett hagyniuk egykori lakóhelyüket.¹⁶ Sokan közülük Magyarországon földesúri védelem alá húzódtak, bízva abban, hogy visszatérhetnek a fővárosba. Reményeikben csalatkozniuk kellett, hiszen 1848-ig csupán néhány gazdagabb zsidó család nyert hivatalos letelepedési jogot Bécsben. Mások munkát vállaltak, és illegálisan tartózkodtak a városban. Ennek eredményeként 1848-ban mintegy 2000–4000 fő lehetett a zsidó lakosok száma.¹⁷ A városi zsidó népességszám alakulásában egyértelműen a migráció játszott döntő szerepet: érkeztek bevándorlók Morvország, Csehország, Magyarország, illetve Galícia területéről.

A tanulmány a kikeresztelkedéseket 1746 és 1850 között vizsgálja. A kezdő időpontot a rendelkezésre álló anyakönyvek határozták meg. Így az első áttérő Óbudán 1746-ban került bejegyzésre, míg Bécsben 1751-ben.¹⁸ Az óbudai áttérő, Goldpurg Maria Josepha Anna 1726-ban született. Húsz évesen, 1746. április 6-án tért át a katolikus vallásra. Keresztszülei gróf Otto Ernestus Stirum budai generális és Elisabetha Zichy grófnő voltak, Keresztelő papja pedig Carolus Abraham váci püspök. Az első bécsi áttérő, Franciscus Michael (új családneve Rychard, elnyert keresztnéve Franz Michael lett) huszonkilenc évesen tért át. A bejegyzés szerint egy magyarországi nagyvárosban született. A vizsgálat záró időpontja a magyarországi iparosodás kibontakozásának hajnala (ennek jelentősége a kikeresztelkedések társadalmi hatásaiban nyilvánul meg), valamint az 1848/1849-es szabadságharcra lezáruló korszak végét jelöli. A bécsi, budai, óbudai és pesti anyakönyvek közel azonos időből származó bejegyzései lehetőséget teremtenek azok analizésére és egybevetésére.

Az áttérés egyházi és világi hatalom általi szabályozása

A zsidóság vallásgyakorlatára vonatkozóan a magyarországi államhatalom, valamint a letelepedést támogató földesurak bizonyos nyugalmat biztosítottak. A főurak már a korszak kezdetén törvényes keretekben rögzítették a zsidóság vallási életét: hol építhetik fel vallási

törvénycikkelyben említett bánya-városokat s azon helyeket, melyekből a bányák és bányászati intézetek tekintetéből törvényes régi szokás mellett jelenleg kizárva vannak.” www.1000ev.hu.

¹³ Grünvald–Scheiber: *Magyar-Zsidó Oklevéltár VII.*; Dányi–Dávid: *Az első magyarországi...* 120–124.; Fényes Elek: *Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt...* 370.

¹⁴ Kosáry: *Budapest története*, 373.

¹⁵ Fényes Elek szerint a zsidóság lélekszáma 1850-ben Buda városban 4976 fő, Pest városban: 20 394 fő. Fényes Elek: *Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása*. Pest, 1857. 266., 268.; Michael K. Silber adatai szerint Pest városban 1850-ben 12 642 fő élt a hivatalos census szerint (más források alapján: 157 00 fő); Buda városban 1000 fő élt 1840-ben. Silber: *Budapest*, id. mű.; Pesten az összlakosság 1846-ban mintegy 100 000 fő, Budán 40 500 fő, Óbudán 7690 fő. A zsidó lakosok aránya a városok lakosságának 5-6%-a. Kosáry: *Budapest története*, 375.

¹⁶ Kaufmann Dávid: *A zsidók utolsó kiűzése Bécsből és Alsó-Ausztriából*. Budapest, 2002. 67–158.

¹⁷ Silber, Michael K.: *The Jews in Vienna*. In: Friesel, Evyatar: *Atlas of Modern Jewish History*. New York – Oxford, 1990. 41.

¹⁸ MOL A147 41.; Staudacher: *Jüdische Konvertiten*, 413.

intézményeiket, keresztény ünnepekkor hogyan kell viselkedniük.¹⁹ A rendelkezések azonban csak a földesurak birtokainak határáig voltak érvényben. Az állam a zsidóságot megtűrt népességnek tekintette, amelynek türelmi adó fizetésével kell biztosítania az országon belül maradását. Vallásuk gyakorlása ellen az állam nem emelt kifogást; ugyanakkor törvény sem rögzítette jogaikat. Állami intézkedésre 1782-ben, II. József uralkodása idején, valamint 1791-ben került sor. A vallás szabad gyakorlása mellett az uralkodó elejét kívánta venni azoknak a peres ügyeknek, amelyeket a csecsemőként megkeresztelt zsidó gyermekek érdekében folytattak a szülők. Mindezt a korábbi egyházi rendelkezések gyakorlati érvényesítése tette szükségessé. Az áttérések ügyét kívánta rendezni XVI. Benedek pápa²⁰ 1747. február 28-ai „*Postremo mense*” bullájában, majd pedig 1751. december 15-ei „*Probe te*” konstitúciójában adott útmutatást a vallást változtatni kívánók ügyében. Eszerint az áttérni szándékozó gyermek akaratát a szülők nem befolyásolhatják. Az áttérést érettséghez kötötte, de szerinte ez már egy hét éves gyermeknél is feltételezhető.²¹ Mária Terézia, aki maga is a hitbuzgalmáról volt híres, rendelkezéseiben híven követte a pápai irányelveket.²² Mindez számtalan visszaélésre adott lehetőséget. Éppen ezért II. József elrendelte, hogy tizennyolc éves koráig egyetlen egyén sem térhet át más vallásra. Abban az esetben, ha a szülő áttér, a hasonló nemű gyermekeket hét éves korukig a szülő új vallására téríthették. A tizennyolc éves kor előtt szülői beleegyezés nélkül eszközölt áttérés jogilag érvénytelennek minősült, ugyanakkor szülői vagy uralkodói engedéllyel már tizennégy éves kortól lehetséges volt.²³

A magyarországi zsidóság áttérési gyakorlata Budán, Pesten, Óbudán és Bécsben. A kikeresztelkedők száma

A 18. század közepe és 1850 közötti időszakban Budán, Pesten, Óbudán, valamint Bécsben összesen 1757 Magyarországon élő, illetve Magyarországról elvándorolt zsidó lakos keresztelkedett ki. A számadat azt sugallhatja, az áttérés nem volt csupán marginális jelenség. Az itt közölt 2. táblázat adatai azonban némiképpen módosítják e feltételezést: az áttérők csaknem egyharmada ugyanis törvénytelen gyermek, akiket csecsemőként kereszteltek meg. A megkeresztelt, házasságon kívül született gyermekek száma Budán, Pesten, Óbudán 23 fő, míg Bécsben 618 fő. A bécsi csecsemőkről anyjuk lemondott, árvaházba kerültek, és közülük 457 gyermek egy-két éven belül elhalálozott. A Magyarországon megkeresztelt törvénytelen gyermekek sorsa a bejegyzések szerint kedvezőbben alakult: a keresztelésnél gyakran az apa is jelen volt, nevét is viselhette a gyermek. Az áttérők száma – a törvénytelen gyermekek adatai nélkül – Buda, Pest, Óbuda településeken 653 fő, míg Bécsben 463 fő volt.

¹⁹ Például: Eszterházy privilégium: Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar-Zsidó Oklevéltár V/1. 1096–1700*. Budapest, 1959. 806.

²⁰ XIV. Benedek pápa (Prosper Lambertini) 1740–1758 között viselte a legmagasabb katolikus egyházi méltóságot. *Magyar Katolikus Lexikon*. Budapest, 1932. (XIV. Benedek pápa címszó alatt).

²¹ *De Baptismo Iudaeorum, Sive Infantum, Sive Adultorum*. Roma, 1747.

²² Wolf, Gerson: *Judentaufen in Oesterreich*. Wien, 1863. 12.

²³ Csiky Kálmán (szerk.): *Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytár 1740–1835*. Budapest, 1901. 156.: „nulla Judaica Proles antequam 18. annum attingat baptisetur”; Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar-Zsidó Oklevéltár XVIII. 1290–1789*. Budapest, 1980. 637.; Wolf: *Judentaufen*, 12.

Hely/Év	1746– 1799	1800– 1824	1825– 1850	Összes	1746– 1799	1800– 1824	1825– 1850	Összes
Buda, Pest, Óbuda	38	105	510	653	6%	16%	78%	100%
Bécs	47	83	333	463	10%	18%	72%	100%

1. táblázat

KIKERESZTELKEDŐK SZÁMA KORSZAKONKÉNTI BONTÁSBAN

A budai, pesti, óbudai és bécsi áttérési adatok alapján több következtetés is levonható: A magyarországi zsidóság kereste a lehetőséget a Bécsben való megtelepedésre, illetve munkavállalásra. (Ezt a szolgálóként dolgozó és törvénytelen gyermeket világra hozó nők magas száma is igazolja.) Másfelől a bécsi megkeresztelkedés nem jelentette minden esetben az ország elhagyását: Ullmann Móritz például nemesi rangra emelése előtt tért át itt 1825-ben, majd Pesten élt.²⁴

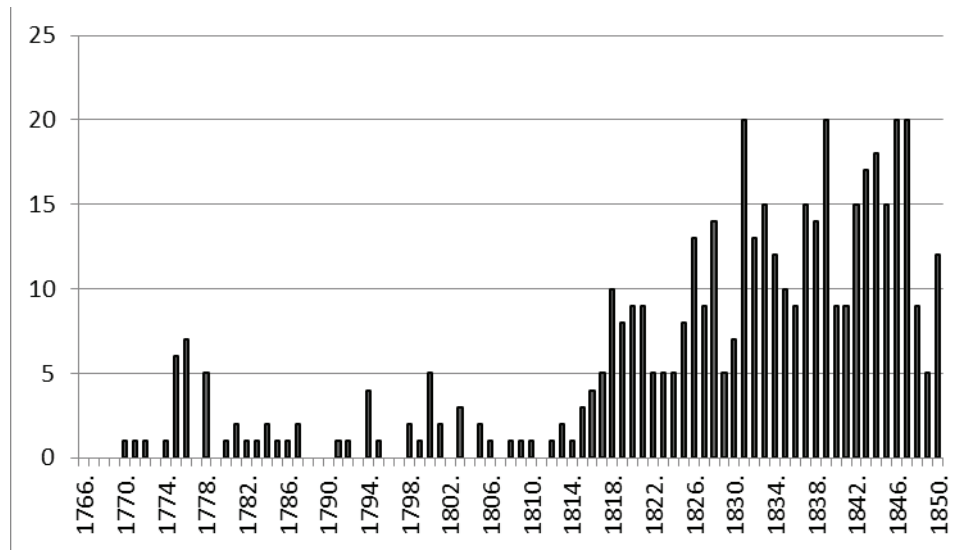
A kitérések számának alakulása a vizsgált városokban homogenitást mutat. A kitérések döntő hányada 1800 után történt; Bécsben mintegy 90%-uk, míg Buda, Pest, Óbuda településein 94%-uk. Sőt, mind a két helyszínen 1825 után következik be ugrásszerű emelkedés az áttérők számában: Bécsben az áttérések 72%-a, míg Buda, Óbuda, Pest településeken 78%-a erre az időszakra tehető. A kialakuló korszakhatárok azt sugallják, hogy a hagyományos zsidó társadalomban is jelenlévő jelenség a modernizáció kihívásaira adott egyéni válaszok által erőteljesebbé vált, jóllehet így is csupán a városokban élő zsidó lakosok elenyésző százalékát érintette.²⁵ Az áttérések jelentősége mindezek alapján az áttérők személyében, indokaiban, illetve az áttérések időpontjaiban rejlik.

A kikeresztelkedések éves bontásának vizsgálata jelentős eltérést mutat a Bécsben, illetve Buda, Pest és Óbuda településein kikeresztelkedők gyakorlatában.

Bécsben 1816-tól évente folyamatosan legalább 4 fő hagyta el vallását; 1830-tól évente 7–20 fő szánta el magát erre a lépésre, míg 1838-tól szinte valamennyi évben meghaladja a kitérők száma a 9 főt, de sosem lépi túl a 20 főt. Egyfelől nem egyenes vonalú emelkedésről van szó (azaz visszaesés-emelkedés váltja egymást a kitérők számát illetően), másfelől nem tapasztalható „kiugró érték”. A vallásváltoztatás Bécsben nem hangsúlyos a Magyarországról kivándorló zsidóság körében, ugyanakkor folyamatosan kimutatható.

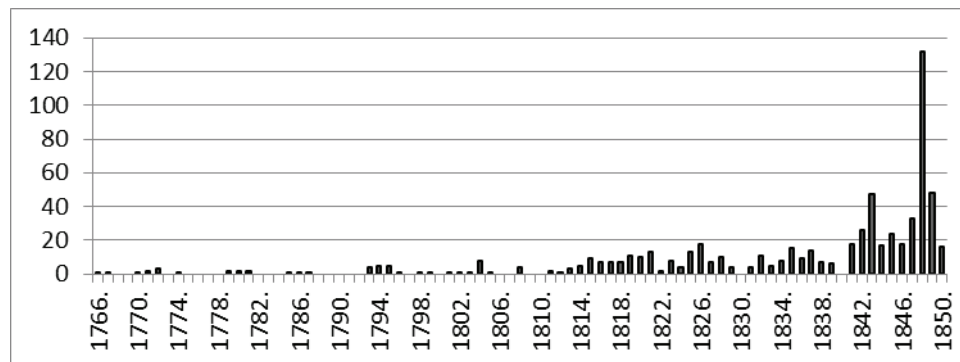
²⁴ Ullmann Mózes: új néven Móritz Johann negyven évesen tért át 1825-ben. Staudacher: *Jüdische Konvertiten*, 506.; Ullman Móric életéről, tevékenységéről lásd: Bácskai, Vera: *Vállalkozók előfutárai*. Budapest, 1989. 145–148.; Frojimovics, Kinga – Komoróczy, Géza – Pusztai, Viktória – Strbik, Andrea: *Jewish Budapest: Monuments, Rites, History*. Budapest, 1999. 258.; 322.; Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*. 1. köt. Budapest, 1937–1939. 94–104., 3. köt. 94–95.; Silber, Michael K.: *Ullmann Family*. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Ullmann_Family

²⁵ 1835-ben például a három település (Buda, Pest, Óbuda) 10266 zsidó lakosa közül mindössze 16 tért át.

1/a. ábra

MAGYARORSZÁGRÓL SZÁRMAZÓ, BÉCSBEN KIKERESZTELKEDŐ ZSIDÓ LAKOSOK SZÁMA ÉVES BONTÁSBAN

1/b. ábra

BUDA, PEST, ÓBUDA TELEPÜLÉSEKEN KIKERESZTELKEDŐ ZSIDÓ LAKOSOK SZÁMA ÉVES BONTÁSBAN

Buda, Pest és Óbuda településein eltérő kép rajzolódik ki az áttérések száma évenkénti bontásának vizsgálatakor. Az 1812. évtől a lakosság körében az áttérés itt is folyamatosan jelen volt, noha csak a lakosok igen kis részét érintette. 1840-ig ugyanis az áttérők száma igen alacsony maradt: 1826-ban 18 fő, míg 1830-ban mindössze egy fő tért át. Buda, Pest és Óbuda településein 1843-ig a kitérők száma továbbra is alacsony értékeket mutatott. Az 1843. év azonban a diagram adatai szerint egyfajta fellendülést eredményezett, de hosszú távú hatás nélkül, mivel 1844-ben az áttérők száma újra csupán 18. Az 1843. évi kitérés csúcserték szorosan kapcsolódott a Magyarországon megjelenő Skót Misszió működéséhez, 1841-től John Duncan²⁶ vezetésével. Templomot és iskolát emeltek. Tevékenységüket a

²⁶ John Duncan (1796–1870) skót lelkész 1841 és 1843 között térítő munkát fejtett ki a budai és pesti zsidóság körében. Brentnall, John: *Just a Talker: Sayings of John ('Rabbi') Duncan*. Edinburgh,

magyar protestáns lelkészek is támogatták. A zsidóság körében az 1840-es évek elején sikerült kimagasló eredményt elérniük, amely részben kapcsolódott ahhoz, hogy egész családokat térítettek át: például 1842-ben a Hecks, későbbi nevén Hécsey családot,²⁷ 1843-ban a Saphír családot,²⁸ 1844-ben a Beer család tagjait (az anya kivételével).²⁹ Az áttérések során a hitbeli meggyőződés motívumát általában igen nehéz igazolni, azonban a Saphír család életútja erre bizonyíték. A református hitre tért Saphír Israel maga is vállalt missziós küldetést, és a Skót Misszió iskoláját is vezette. Fia, Adolf Angliában az egyik legelismertebb protestáns lelkészé vált.³⁰ 1844-ben Lów Lipót nagykanizsai rabbi Székács József lelkészhez írt vezércikkében Bloch Móritz áttérését és Pesten a Skót Misszió tevékenységét vizsgálta. Véleménye szerint a kortársak szemében sikeresnek tekinthető misszió nem csupán azon alapult, hogy a lelkészek jó kapcsolatot ápoltak a zsidó közösség tagjaival, hanem az áttérések hátterében mindenkori valamilyen mögöttes szándék (társadalmi felemelkedés, gazdasági előnyök) is állt.³¹ Szántó Eliézer³² 1885-ben „Az angol hittérítők Budapesten”³³ című cikkében visszatekintve e korszakra, a térítés igen szerény sikeréről adott számot, sőt a zsidó áttértek szerinte általában el is hagyták az országot, és Amerikában igyekeztek térítőmunkájukkal eredményeket elérni. Vélhetően Lederer Jákobra, későbbi nevén Lederer Gedeon Robertre célozhat, aki 1844 júliusában tért át, és az Egyesült Államokban végzett missziós tevékenységet.³⁴ Az anyakönyvek adatai látszólag alátámasztják Szántó Eliézer megállapítását a magyarországi térítési munka viszonylagos sikertelenségéről, hiszen a kezdeti sikerek után valóban visszaesés következett be. Azonban az áttérések jelentősége

1997. XV. Keresztstülőként a budapesti anyakönyvekben hat alkalommal szerepel: egyszer evangélikus egyházi anyakönyvben (MOL, A2 227), öt alkalommal református egyházi anyakönyvben (MOL A619 36., 128., 129.).

²⁷ 1842. november 12-én keresztelkedett ki az anya, Oesterreicher Katalin, harmincnégy éves korában, új neve Borbála lett. Keresztstülője özvegy Nánágy Andrásné, született Kandó Borbála. Vele együtt tért át Johanna nevű hat éves, Julianna nevű négy éves, Emmanuel Pál nevű három éves, illetve Lajos Sámuel nevű két éves gyermeke. MOL, A619 121. Az apa, Hecks (később Hécsey) Adolf keresztény nevén Pál Gedeon 1843. január 21-én vette fel a keresztiséget. Keresztstülői Bánffy Pál báró és Ráday Gedeon gróf voltak. MOL A619 124.

²⁸ 1843. május 9-én kikeresztelkedett a Saphír család: A Kálvin téri templomban Saphír Israel a Sándor Sámuel nevet nyeri el; gyermekei: Saphír Sarlotta: Mária Dorottya Sarlotta, Saphír Regina az Erzsébet Berta, Saphír Karolina a Johanna, Saphír Adolf pedig a József Gusztáv Adolf keresztnevet nyerte el. Saphír Israel felesége is áttért, a neve Sarlotta. A keresztstülőséget főnemesek, illetve a Skót Misszió elismert vezetői vállalták: gróf Teleki Lászlóné született Mészáros Johanna bárónő, gróf Széki Teleki Sámuel, „Smith Róbert”, „Wingate Vilmos”. MOL A619 126.

²⁹ A Beer család áttérése kapcsán az adatok nem tudósítottak arról, vajon az anya élt-e még a keresztelkedés időpontjában. 1844. április 10-én tért át az apa, Beer Phineas, új nevén Pál gyermekeivel, Bernhárddal (új neve Pál), Teréziával (új neve Johanna), Rosáliával (új neve Rosália Johanna). Keresztstülők Losonczy Gyürky Pál főispán, valamint Szirmay Ádámné, született Gyürky Johanna voltak. MOL A619 135.

³⁰ Saphír Adolf (1831-1891): magyar származású angol egyházi író és lelkész. A zsidóság körében Hamburgban missziós tevékenységet is folytatott. Újvári: *Magyar zsidó Lexikon*, 765.

³¹ Lów, Leopold: *Gendschreiben an herrn Dr. Jos. Székács, Prediger der evang. Gemeinde zu Pesth*. Allgemeine Zeitung des Judenthums, 8. évf. (1844) 48. sz. 681–690.

³² Eleazár (Seligmann) Szántó (1830–1893. február 14.). Munkácsi Bernát: *A nyitrai, nagyváradi és budapesti Munk-család valamint a nyitrai, nagytapolcsányi, balassagyarmati, nagykanizsai, szentesi és budapesti Felsenburg-család genealógiája, Ősök és ivadékok*. Budapest, 1939. 28.; Egyenlőség, 9. évf. 1890. április 18.; Budapest, Salgótarjáni úti zsidó temető J – 58 – 22. www.oroklet.hu.

³³ *Angol hittérítők Budapesten*. Magyar Zsidó Szemle (MZsSz), 2 évf. (1885) 373–376.

³⁴ MOL A619 137.

nem az áttértek számában mutatkozott meg; hangsúlyossá sokkal inkább az áttérők által társadalomban és gazdasági életben betöltött pozíció tette.

Az 1848. és 1849. évi statisztikai adatok csúcserképei alapján úgy tűnhetett, változások figyelhetők meg a magyarországi kikeresztelkedések történetében, hiszen az áttérők száma Budán, Pesten és Óbudán ugrásszerű emelkedést mutatott. Az 1850. évi és főként az azt követő évekbeli visszaesés azonban rávilágít arra,³⁵ hogy a magyarországi történelmi eseményekben rejtettek a korábbi nagyszámú kitérés okai. Az 1848. évi forradalom és szabadságharc az áttérés tekintetében kétarcú időszak, a félelem és a fellelkesültség ugyanis egyaránt motiválhatta a zsidó lakosok áttérését. A lelkesedés, valamint a magyar nemzethez való tartozás kifejezésére bizonyítékul szolgálhat a név magyarosítása és az ezután vagy ezzel egyidejűleg történő áttérés: Böhm Ármin például Magyar Sándorra változtatja nevét.³⁶ A katonai szolgálat vállalása mellett áttérésükkel is a magyar nemzet felé nyitást példázzák Becsági Ehrenzweig Miksa őrnagy (vagy százados), Lichtenstein Lajos Ferenc hadnagy, Wodianer (Béla) Mihály Albert, (Liling) Lülley Manó felderítő kitérés esetei.³⁷ Lichtenstein Lajos a világosi fegyverletétel után emigrált, azonban 1860-as években ismét hazatért. Liling (Lülley) Manó családjával tért át, majd együtt hagyták el az országot, és az Egyesült Államokba emigráltak. Wodianer Fülöp fia, Béla kereskedő lett, majd 1867-ben nemességet nyert. Wodianer Béla áttérése különleges, hiszen a radnai táborban kereszteskedett meg, azonban 1858-ban ismét felvette a keresztséget. (Első áttéréséről a második áttérés bejegyzése tudósít. Katolikus hitről református hitre tért át.³⁸)

A forradalom kitörése utáni áttérési hullám kézzelfoghatóbb magyarázata azonban a rettegés. A zsidóság ellen több mint húsz településen került sor atrocitásra (néhány esetben pogromra),³⁹ közöttük Pesten, Budán és Óbudán is. Az atrocitások utáni állami intézkedé-

³⁵ Az áttérések száma Buda, Pest, Óbuda településein 1851–1880 között – azaz a tiszaezlári vérvád évét megelőzően – a következőképpen alakult: 1851: 18 fő; 1852: 20 fő; 1853: 17 fő; 1854: 9 fő; 1855: 15 fő; 1856: 19 fő; 1857: 21 fő; 1858: 18 fő; 1859: 13 fő; 1860: 20 fő; 1861: 10 fő; 1862: 19 fő; 1863: 9 fő; 1864: 11 fő; 1865: 17 fő; 1866: 13 fő; 1867: 16 fő; 1868: 18 fő; 1869: 22 fő; 1870: 27 fő; 1871: 21 fő; 1872: 16 fő; 1873: 26 fő; 1874: 37 fő; 1875: 22 fő; 1876: 32 fő; 1877: 20 fő; 1878: 52 fő; 1879: 59 fő; 1880: 67 fő. Az adatok 1877-ig emelkedő-visszaeső grafikonon ábrázolhatóak, 1878 után szinte ugrásszerűen emelkedik az áttérők száma. Az adatokat a MOL állományában mikrofilmen őrzött budapesti születési anyakönyvekben szereplő bejegyzések kutatásán, adatainak ki-gyűjtésén alapul. A felhasznált anyakönyvek mikrofilmszámjai: A1-A631.

³⁶ Böhm Ármin, új nevén Magyar Sándor 1848. május 14-én a budapesti Kálvin téri templomban tért át református hitre. Csehországból érkezett, életkora nem ismert. Molnár Sándor, Ensel Kálmán vállalta a keresztszülőséget, foglalkozásuk nem ismert. A kereszteselő pap nincs feltüntetve. MOL A619 49.

³⁷ Ehrenzweig, később Becsághy Miksa (új néven Miksa Elek) 1848. június 5-én tért át református vallásra. MOL A619 50. Lichtenstein Lajos Ferenc 1848. június 6-án tért át római katolikus hitre a Bazilikában. MOL A61 224. Liling, később Lülley Manó feleségével, Laski Ceciliával és öt gyermekükkel 1848. február 29-én tért át. MOL A619 48.

³⁸ Wodianer Béla, új nevén Mihály Albert először a radnai táborban tért át 1848. november 19-én. Ekkor tizennyolc éves volt. Tíz év múlva, 1858. január 29-én református hitre tért át a budapesti Kálvin téri templomban. MOL A620 2.

³⁹ Az atrocitások időpontjai és helyszínei: 1848. március 17. Pest; 1848. március 20. Eperjes; 1848. március 19. Szeged; 1848. március 23. Varasd; 1848. március 26. Óbuda; 1848. március 27. – április 4. Pécs; 1848. március 29. – április 13. Esztergom; 1848. március 28. – április 17. Temesvár; 1848. április 4–24. Szombathely; 1848. április 6. Rábahídvég; 1848. április 9–16. Kőszeg; 1848. április 12–13. Buda; 1848. április 14–16. Nagyenyed; 1848. április 19–25. Nádas; 1848. április 23–25. Pozsony; 1848. április 19. Binócz; 1848. április 27–29. Szered, Csöpeny, Báb, Románfalva, Pusztakürt, Nemeskürt, Salgócska, Tura, Lubina, Vagyóc, Nádasd; 1848. május 2. Vágújhely. Hermann Róbert: *Antiszemita zavargások, atrocitások, pogromok 1848-49.* <http://konfliktus->

sek sem nyugtatták meg a zsidó közvéleményt, hiszen áprilisban és májusban a zsidóság számának felmérése zajlott.⁴⁰ A félelemérzet miatti áttérés magyarázatát támasztják alá a statisztikai adatok, hiszen 1848. március 15-től június végéig 107 áttérés regisztrációjára került sor, ami az 1848. évi áttérések 81%-a. Másfelől a következő egyházi bejegyzés is megerősíti ezt: „Wegen des grossen Andranges der jüdischen Proselyten die unmittelbar nach ihrer Aufnahme in das Christentum ihre Taufscheine verlangten, ist dieser leere raum Entstanden.”⁴¹ Azaz a zsidóság tömegesen sietett áttérni, és azonnal követelte a keresztlevelét. Mégis e kitérések maradhattak volna elszigeteltnek tekinthető esetek. Néhány vallás-változtató azonban a zsidóság megdöbbenését váltotta ki amellet, hogy tovább erősítette a félelemérzetet. Kunewalder Jónás a pesti hitközség elismert tagjának számított. 1848. március 22-én mint a honi izraeliták belügyeit kezelő választmány tagja röpirattal fordult hitorszársaihoz: „Magyarok vagyunk és nem zsidók, nem külön nemzetbeliek, mert mi csak akkor vagyunk külön vallásfelekezett, midőn imaházainkban köszönetünket és legbensőbb hálánkat intézzük a Mindenhatóhoz, hazára és reánk is árasztott kegyelméért, de az élet minden egyéb viszonyaiban mi csak honfiak, csak magyarok vagyunk.”⁴² Az 1848. április 6-án bejegyzett kitértek között megtalálható az ő neve is.⁴³ Ugyancsak ebben az időszakban tért át Boskowitz, később Boskányi Jakab nagykereskedő feleségével,⁴⁴ Breisach Samu, későbbi nevén Bresányi Ferenc, feleségével és három gyermekével,⁴⁵ valamint Landau Lévi kereskedő, felesége és gyermekei.⁴⁶ A forradalom szabadságharcra való átalakulásának, a harcok elhúzódásának az időszakában a zsidóság körében továbbra is jelentős maradt az áttérők száma. A zsidóság többirányú választ keresett. Egyfelől – a pozsonyi atrocitások nyomán – megszervezték a Kivándorlási Egyletet; ez azonban érdektelenség miatt megszüntette működését;⁴⁷ másfelől a kormánytól az emancipáció törvénybe iktatását várták,

kutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=142:antiszemita-atrocitasok-az-1848-1849-as-forradalom-es-szabadsagharc-idszakaban-&catid=15:tanulmanyok.; Pesti Hírlap, 8. évf. 8. sz. (1848. március 24.); Fabó Bertalan: *A pozsonyi gyászos húsvét*. In: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, Évkönyv, 1913. Budapest, 1913. 276–280.; Jókai Mór: *Cikkek a forradalom évéből*. In: Lukácsy Sándor (szerk.): Jókai Mór munkái. Gyűjteményes díszkiadás, 38. Budapest, 1994. 12–14.

⁴⁰ Kiadatlan, lelőhelye: MOL H15. Az összeírás háttéréről: Haraszti György: *Előtörténet II: Zsidóellenes zavargások a szabadság évében (snát hérut), 1848 tavaszán’ illetve ‘Panacea magna: az országos összeírás*. In: uő: *Két világ határán*. Budapest, é. n. 190–199. Az összeírás végrehajtására a szűkebb értelemben vett Magyarország bizonyos megyéiben került sor (15 városban és 31 megyében). Erdélyben és Horvátországban nem történt felmérés.

⁴¹ Közölte: Welker: *Zsidó betérések*, 101.

⁴² Zsoldos Jenő (szerk.): *1848–1849 a magyar zsidóság életében*. Budapest, 1948. 49–50.

⁴³ Kunewalder Jónás (1803–1888) a budapesti Szent Rókus templomban 1848. április 6-án tért át római katolikus hitre. A keresztségben a János József nevet vette fel. Keresztszülei: Bártfay László, Radnits Ferentz. Keresztelő papja Déry (Mráz) Mihály. MOL A170 87.

⁴⁴ 1848. április 25-én tért át Boskowitz, később Bosányi Jakab (új nevén Károly). Felesége, Susanna (új nevén Mária) is követte. MOL A170 89.

⁴⁵ 1848. április 25-én tért át Breisach, később Bresányi Samu (új nevén Ferenc) nagykereskedő, felesége, Boskányi Anna (új nevén Mária), valamint gyermekei: Fülöp, Stephánia, Károly, Anna, István. MOL A170 89.

⁴⁶ 1848. június 10-én Landau Lévi (új nevén Sándor), nagykereskedő, felesége, Danzinger Johanna (új nevén Franziska), és gyermekeik, Adolf (új nevén Adalbert), Herman (új nevén Amandus), Teréz (új nevén Jozefa). MOL A57 72.

⁴⁷ Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. Múlt és Jövő, 7. évf. (1996) 2. sz. 15–34.

amelynek első lépcsőjeként a türelmi adó eltörlése még 1846-ban sikerrel járt.⁴⁸ Az emancipációs rendelet azonban nem került kihirdetésre. A szabadságharc bukásáig a korábbi évtizedek gyakorlatához viszonyítva magas maradt az áttérők száma, noha az 1849-ben az 1848. évi adatok harmadára esett vissza. A vizsgált korszak záró évét (1850) illetően két következtetés vonható le: a szabadságharc bukása után is történt áttérés, de az áttérők száma a korábbi évtizedekben megszokott mértékűre esett vissza, a zsidóság igen kis szegmensét érintve.

Nem- és korszpecifikus vizsgálat

Mind Budán, Pesten és Óbudán, mind pedig a magyarországi eredetű bécsi áttérők esetében két fő csoportot lehet elkülöníteni: az önkéntes felnőtt kikeresztelkedőket, valamint a gyermekeket.

Hely/életkor	Felnőtt	Törvényes gyermek	Törvénytelen gyermek	Összes
Buda, Pest, Óbuda	508	145	23	676
Bécs	388	75	618	1081

2. táblázat

A KIKERESZTELKEDŐK KATEGÓRIÁI

A szülő dönthetett a gyermek megkereszteléséről, noha a gyakorlatban ez a döntési jog gyakran sérült. A törvénytelenül megkeresztelt csecsemő, avagy kiskorú gyermek esetében az állam nem a szülők javára döntött.⁴⁹ A vizsgálat alá vont forrásanyag esetében azonban a szülők minden esetben támogatták az áttérést.

A kikeresztelkedő gyermekek között elkülöníthetjük a házasságon kívül született, illetve a törvényes házasságból született utódokat. Amíg a törvénytelen gyermekek száma Bécsben igen magas, addig Buda, Pest és Óbuda településein ez mindössze 23 esetet foglal magában. Pesten például Sonnenberg Károly római katolikus szállító és Tauszig Rozália törvénytelen kapcsolatából született két gyermekét a házasság útján utólag törvényesítették szülei.⁵⁰ Polak Franciska házasságon kívül született gyermekét elismerte apja, és engedélyezte családnevének viselését.⁵¹ Bécsben az árvaházban megkeresztelt gyermekek esetei (618 eset) más képet festenek: az anyák lemondanak az újszülöttekről, családneveik az anyák családnevei vagy kitalált nevek. Deutsch Rosalia szolgálólány gyermekét például Schönfeld

⁴⁸ Lőw, Leopold: *Zur Neueren Geschichte der Juden in Ungarn*. Budapest, 1874. 195.; Bernstein: *A negyvennyolcas*, 304–305.; Friedlieber Ignác: *A zsidó alap*. Magyar Zsidó Szemle, 5. évf. (1888) 321–322.

⁴⁹ MOL A39. 1829. év 6717. számú dokumentum; A39 1831. év 11479. számú dokumentum. MOL C55 Dep. Jud. 1779. 3. nr. 2.

⁵⁰ 1849. október 21-én kereszteltetik meg szülei a nyolc éves Sonnenberg Károlyt és a hét éves Emánuel. A gyermekeket a Szent Rókus római katolikus templomban keresztelték meg. Az apa, Sonnenberg Károly Frigyes ágostoni hitű szállító, anyjuk, Tauszig Rozália izraelita. MOL A170 146. A történet azért érdekes, mert az apa 1849. március 1-jén tért át az evangélikus hitre, a gyermekek már 7-8 évesek és törvénytelenek. MOL A2 322.

⁵¹ 1840. február 27-én a budapesti Terézvárosban Polak Franciska újszülöttet keresztelik meg. Apja, Polak Joseph keresztény, anyja, Volf Josepha izraelita. MOL, A96 352.

Máriának, Joahin Anna szolgálólány gyermekét Kurz Kajetannak nevezték el.⁵² Redlinger Josefa pozsonyi lakos gyermeke, Anton 1848. november 14-én született, és ugyanazt a családnevet viselte, mint édesanyja.⁵³ A Bécsben törvénytelenül született gyermekek megkereszteléséről 1833 után évente minimum 15, maximum 36 esetben történik említés. Az anyák foglalkozásuk szerint cselédek, szolgák, valamint szakácsnők. Származási helyük főként az oberlandi (felvidéki), burgenlandi és középső régió megyéi.⁵⁴ Abraham Theresia például Nagyszombatról érkezett Bécsbe szolgálónak. 1790-ban adott életet törvénytelen gyermekének, akit Donnerin Magdolnaként kereszteltek meg, de alig egy hónaposan elhalálozott.⁵⁵ Oberland és Burgenland közelsége Bécshez, valamint a bécsi munkaerőpiac igénye magyarázatul szolgál, miért ott kerestek munkát. A nők neveltetése ebben az időszakban otthon zajlott, majd a család vagyoni helyzetének függvényében akár tizenegy-tizenkét éves kortól már munkát vállaltak. Kiszakadtak egykori közösségeikből, idegen városban önállóan kellett boldogulniuk, ahol egyúttal mentesültek a közösség ellenőrzésétől is. Mindez magyarázatul szolgálhat a törvénytelen gyermekek magas számára. A gyermekek megkeresztelése egyértelműen utal a helyi nővérek és papok által a kiszolgáltatott helyzetben lévő anyákra gyakorolt befolyásra.

A gyermekek másik csoportjába a megkeresztelt törvényes gyermekek tartoznak. Számuk Budán, Pesten és Óbudán összesen 145 főre, Bécsben 75 főre rúgott. Az összes áttérőnek (a törvénytelen gyermekek kivételével) Bécsben 16%-a, míg Budán, Pesten és Óbudán 22%-a volt gyermek, az arányokban tehát nem figyelhető meg lényeges különbség. Arányukat magyarázza, hogy ez utóbbi településeken 43 család tért át, míg Bécsben 35. Budán, Pesten és Óbudán ez 186 főt jelent (az összes áttérő 28%-a), Bécsben 123 főt (26%). 1776-ban Bécsben például Riedegger Nikolaus köpcsényi lakos, feleségével, Theresiával, valamint négy gyermekével együtt tért át.⁵⁶ Bécsben számos esetben magyarországi eredetű lakos családot alapítva tért át; házastársa és gyermekei azonban gyakran nem magyarországiak. Uffenheimer Leidersdorf Theresia 1821-ben családjával együtt keresztelkedik meg, de férje bécsi, és gyermekei is ott születtek.⁵⁷ Salamon Oppenheimer bécsi kereskedő özvegye, Kohn Izabella három, Bécsben született lányával együtt tért át katolikus hitre 1834-ben.⁵⁸ 1838-ban Pesten született fia, Eduard is az áttérést választotta, azonban Pesten tért ki.⁵⁹ Később mégis szerepel a bécsi áttértek névjegyzékében is, mint városi lakos.⁶⁰ Buda, Pest, Óbuda településein a családtagok együttes áttérése több indokra is visszavezethető. Említésre került a hitbeli meggyőződés, illetve 1848-ban a félelem, amely vélhetően mintegy 12 család áttéréséhez vezetett. Személyes okok is eredményezhették a vallás elhagyását, például sértődés a zsidó közösség irányába. Ez történt Kohlmann Károly esetében, aki a Pesti

⁵² Staudacher: *Wegen Jüdisches Religion*, 76., 185.

⁵³ Staudacher: *Wegen Jüdisches Religion*, 305.

⁵⁴ Oberlandi régió: Liptó, Árva, Trencsén, Nyitra, Pozsony, Turóc megyék; Burgenlandi régió: Moson, Vas, Sopron megyék; Dunántúli régió: Zala, Somogy, Tolna, Baranya megyék; Középső régiók: Győr, Esztergom, Komárom, Veszprém, Fejér, Pest, Nógrád, Heves, Borsod megyék, Jászság; Keleti régió: Máramaros, Sáros, Szepes, Szabolcs, Szatmár, Abaúj-Torna, Bereg, Ugocsa, Ung, Bihar, Zemplén megyék, Hajdú-kerület; Déli régió: Békés, Bács-Bodrog, Arad, Csongrád, Csanád, Temes, Krassó.

⁵⁵ Staudacher: *Wegen Jüdisches Religion*, 30.

⁵⁶ Az 1768-as összeírásban nem található meg a család.

⁵⁷ Staudacher: *Jüdische Konvertiten*, 503.

⁵⁸ Staudacher: *Jüdische Konvertiten*, 360.

⁵⁹ MOL A225 247.

⁶⁰ Staudacher: *Jüdische Konvertiten*, 360.

Izraelita Hitközség tanítója lett 1814-ben,⁶¹ ám 1816-ban lemondatták állásáról, ezért kitért, s felesége, Deutsch Cecilia és öt gyermeke is követte.⁶² Segítségére sietett Ullmann Mózes, akinél mint könyvelő dolgozott. Később a császári és királyi héber nyelvű könyvcenzor feladatait látta el a budai egyetemi nyomdánál.

Más esetben a szülők csak gyermekeiket kereszteltették meg hitbeli meggyőződés, avagy a jövőbeli jobb élet reményében, ők maguk azonban zsidó hiten maradnak. Kanitz Emánuel fiát például 1844-ben Kanitz Eduard Gábor Mária névre keresztelték a Deák-téri római katolikus templomban.⁶³ Ő később Bécsben nagykereskedő lett.⁶⁴ Ugyanakkor testvére, a híressé vált térképész, régész, etnográfus és Balkán utazó Philipp Félix áttérését a szülők nem kérték. Ő jóval később, 1872-ben negyvenhárom évesen saját akaratából tért át evangélikus hitre.⁶⁵ A gyermekeknek a szülők beleegyezésével történő áttérése a szülőkre is hatást gyakorolhatott: 1815 októberében a nagykanizsai Lachenbacher Franciscus Seraphius és Joannes tanulókat Végh Stephanus udvari tanácsos keresztszülőse mellett kereszteltették meg szülei.⁶⁶ 1816 februárjában az apa, Lachenbacher Godefridus Stephanus maga is áttért, szintén Végh Stephanus udvari tanácsos keresztszülőse mellett.⁶⁷ 1816 júniusában két lánygyermekét is megkeresztelték.⁶⁸ Az anya áttérésére 1817 novemberében került sor.⁶⁹ Bécsben nem található arra példa, hogy a szülők kérelmezték volna gyermekeik megkeresztelését, de ők maguk zsidó hiten maradtak.

A források mind két vizsgálati csoport esetében azt mutatják, hogy a kikeresztelkedés döntően a felnőtt társadalom döntésén alapult, és körükben volt meghatározó. Közöttük mind Bécsben, mind Budán, Pesten és Óbudán férfiak és nők egyaránt megtalálhatók.

⁶¹ Kohlmann Károly (1808–) 1816. március 16-án tért át családjával a Belvárosban. Új neve: Nepomaeus, keresztszülő: Boráros Joannes pesti szenátor. Keresztelő pap: Perényi Carolus. MOL A75 215.; Újvári: *Magyar zsidó Lexikon*, 494.

⁶² 1816. március 16-án Joannes Nep. kilencéves, Adolpus Emanuel hatéves, Ladislaus Albenus négyéves, Susanne Julie hároméves, Sarah Elisabetha Adelheid másfél éves gyermek szüleikkel együtt kitérték. MOL A76 4.; Ugyanezen a napon édesanyjuk, Deutsch Cecilia (új nevén Anna) is áttért. MOL A76 4.

⁶³ 1844. november 16-án Szentistvánvárosban (Bazilika) kerül megkeresztelésre Kanitz Eduard Gábor Mária. A gyermek nyolcéves, szülei is jelen voltak. Apja, Kanitz Emanuel nagykereskedő, anyja Collin Anna. A keresztszülők Blausak Gábor megyei táblabíró és felesége, Preveteka Mária. A keresztelő pap Simonchich Ignácz. MOL A61 73.

⁶⁴ Gaugusch, Georg: *Wer Einmal War. Das Jüdische Grossbürgertum Wiens 1800–1938*. Wien, é. n. 1326–1327.

⁶⁵ MOL A3 92.

⁶⁶ 1815. október 27-én Belvárosban kerül megkeresztelésre Lachenbacher Franciscus Seraphius Stephanus, tizenéves tanuló és Josephus Joannes tizenkét éves tanuló. MOL A75 202.; Végh Stephanus helytartótanácsi tanácsos.

⁶⁷ 1816. február 16-án a belvárosi templomban kerül megkeresztelésre Lachenbacher Godefridus Stephanus; az ő keresztszülője is Végh Stephanus. MOL A75 212.

⁶⁸ 1816. június 21-én a budapesti országúti római katolikus templomban kerül megkeresztelésre Lachenbacher Anna Catherina tizenkét éves és Aloysia Anna Regina kilencéves gyermek. MOL A161. 212.

⁶⁹ 1817. november 28-án a Terézvárosban tér át az anya, Czappert Ernesztina. Új neve: Elisabetha Theresia. MOL A95 957.

Hely	Férfi	Nő	Összes
Buda, Pest, Óbuda	331	177	508
Bécs	269	119	388

3. táblázat

AZ ÁTTÉRŐK NEMEK SZERINTI MEGOSZLÁSA

Bécsben a magyarországi eredetű áttérők 69%-a, míg Buda, Pest és Óbuda településeinek 65%-a férfi. Az áttérés motívumai esetükben is összetettek. A kiszolgáltatottság, esetleg haláltól való félelem jele lehet, hogy Pesten 1756-ban Hersl Emericust a börtönben keresztelik meg; 1779-ben Hersch Adam (Joannes Baptista Mathias) hasonlóképpen ott veszi fel a keresztiséget.⁷⁰ 1846-ban Teleszky (Jeiteles) Leopold kereskedő megkeresztelését a kórházban a halálos ágyánál fia, Teleszky Jeiteles János seborvos kérte.⁷¹ Esetükben a hitbeli meggyőződés szerepet játszhatott a vallás elhagyásában. Másfelől a férfiak rendelkeztek önálló jövedelemmel, bátrabban vállalhatták akár családjuk ellenkezése esetén is a kitérés. Gyakran azonban nem vállalták fel a nyílt konfliktust, és részben ez lehet a magyarázata annak, hogy egykori lakóhelyeikről való elköltözésük, illetve szülei halála után döntöttek az áttérésről. Bécsben Berger Gabriel Josef apja, Berger Abraham halála után tért át 1818-ban.⁷² Pesten Mendl Henric Tabor településről (Csehország) érkezett, áttérésekor, 1827-ben apja, Mendl Salamon már nem élt.⁷³ Löeve Josef Israel Sziléziából érkezett 1846-ban, áttérésekor sem apja, Löeve Morris, sem anyja, Benedek Henrietta nem élt.⁷⁴ További magyarázatul szolgálhat a férfiak foglalkozása, iskolázottsága is, miként az a későbbiekben látható lesz. Felnőtt férfiak esetében a testvéri befolyás hatása is igen erős. A nyitrai Salamon Boschán fiai közül többen Bécsben telepedtek le, ahol Samuel 1818-ban, Leopold 1819-ben tért át, mindketten apjuk halála után.⁷⁵ Ugyanígy Bécsben tért át egy nagykanizsai kereskedő testvérpár: 1816-ban Lachenbacher Heinrich Philipp, majd őt követve 1823-ban Ignaz Jacob.⁷⁶ A pesti áttérők közül említhető a Beck család: Beck Mórítz bajai kereskedő gyermekei közül Beck Károly 1843-ban, Beck Vilmos 1845-ben, Beck Siegfried 1848-ban tért át.⁷⁷ Esetükben tanulmányaik, illetve testvéreik sorsa egyaránt elősegíthette a döntést. A dunai szállítás előnyeit kihasználó gabonakereskedő apa ugyanis jómódot biztosított családjának, s nem zárkózott el attól, hogy gyermekei állami iskolában folytassanak tanulmányokat, noha mindannyiukat kereskedőnek szánta. A testvérek életútja eltérően alakult: Beck Károly irodalmi körökben vált ismertté, Vilmos festőművész és publicista lett, míg Siegfried a kereskedelmi pályán maradt.

Nők esetében a szülői háztól való korai elszakadás, munkába állás, házasságuk, illetve az esetleges új környezet segíthette elő az új vallás felé fordulást. Csakúgy, mint a férfiak esetében, a kiszolgáltatottság érzése, az elesettségben segítséget nyújtók hatása is megnyilvánult egy-egy áttérésben. Bécsben a törvénytelen gyermeket világra hozó anyák nem csu-

⁷⁰ MOL A73 131., A147 71.

⁷¹ MOL A170 56.

⁷² Staudacher: *Jüdische Konvertiten*, 45.

⁷³ MOL A95 126.

⁷⁴ MOL A97 203.

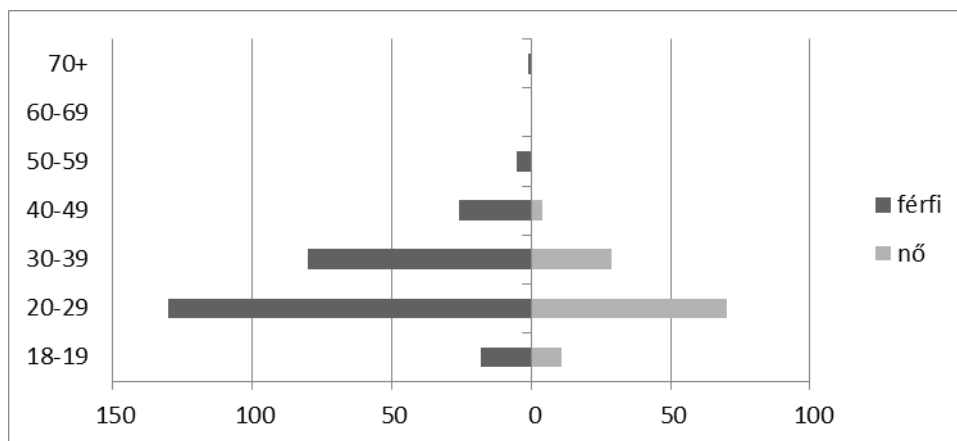
⁷⁵ Staudacher: *Jüdische Konvertiten*, 64.

⁷⁶ Staudacher: *Jüdische Konvertiten*, 270.

⁷⁷ MOL A97 440., A619 3., 127.

pán engedélyezték gyermekük megkeresztelését, de néha maguk is az áttérés mellett döntöttek. Gölis Franciska Nagymartonból származó szolgálónő például 1837-ben újszülött gyermekével, Bernauer Ágnessel együtt került megkeresztelésre.⁷⁸ A kórházban töltött időszak nők esetében is eredményezhette a keresztség felvételét, miként azt Pesten 1846-ban Lemberg Teréz 34 éves hajadon esete mutatja.⁷⁹ Ugyancsak a külső befolyás példája Nakó Anasztázia nemesasszony két szolgálólányának megkeresztelése ugyanazon a napon, 1843. január 16-án. Goldhamer Julianna (új nevén Anasztázia) Morvaországból érkezett, míg Lichtner Karolina (új nevén Anasztázia) Jankovácról (Bács megyéből).⁸⁰ Lakóhelyük távol-sága, Nakó Anasztázia befolyása és a hitbeli meggyőződés egyaránt indokolhatta döntésüket. Családok esetében előfordul, hogy – miként korábban említésre került – a feleség később tér át, s vélhetően akkor is azért, mert ha családjával kívánt maradni, nem volt más választása. Ha a feleség tért át, férje elvált tőle, miként azt Pesten Munk Katalin kitérése után Broar Adolf orvos is tette.⁸¹ Egy házasság felbomlása során a keresztény házastárs az azonos nemű kiskorú gyermekeket a saját vallására téríthette.⁸² Pesten Ungar Rosalia 1841-ben ötéves lányával, Annával tért át római katolikus hitre, míg az apa zsidó hiten maradt.⁸³

Mind Buda, Pest és Óbuda településeken, mind pedig Bécsben a felnőtt áttérők körében végzett korszpecifikus vizsgálat hasonló következtetések levonását teszi lehetővé:

2/a. ábra

AZ ÁTTÉRŐK KORMEGOSZLÁSA A FELNŐTT LAKOSSÁG KÖRÉBEN BÉCSBEN

⁷⁸ Staudacher: *Wegen Jüdisches Religion*, 128.

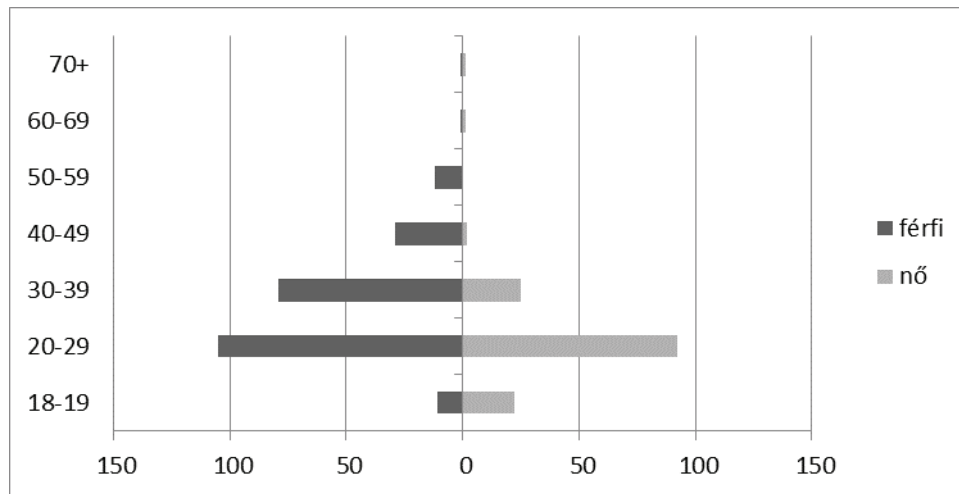
⁷⁹ MOL A41 395.

⁸⁰ MOL A96 239.

⁸¹ MOL A2 338.

⁸² MOL C55 Dep. Jud. 1808. 11. Jud. nr.2.; 1809. 2. Jud. nr.2.

⁸³ MOL A96 70.

2/b. ábra

AZ ÁTTÉRŐK KORMEGOSZLÁSA A FELNŐTT LAKOSSÁG KÖRÉBEN BUDÁN, PESTEN ÉS ÓBUDÁN

A felnőtt áttérők főként a 20–29, illetve a 30–39 éves korosztály tagjai közül kerültek ki. A nemek között a kormegoszlás tekintetében nem mutatható ki számottevő különbség. A Magyarországról elszármazott bécsi zsidó lakosok és a Pesten, Budán, illetve Óbudán áttérők életkormutatói szinte teljesen azonosak. Eszerint a vallásváltoztatók nem túl fiatal korban, de nem is életük alkonyán döntöttek vallásuk elhagyása mellett. A vizsgált helyszínek közötti egyezőség azért is figyelmet érdemel, mivel Bécsben – miként látható lesz – a kivándorlás és a gazdasági, társadalmi lehetőségek az áttérés fő motívumai. Ugyanakkor Pest, Buda és Óbuda területén a fentebbi indokok mellett a hitbeli meggyőződés és a félelem faktorai is befolyásolták az áttérések számának alakulását.

Földrajzi szórtság

Bécs, Buda, Pest és Óbuda vallásváltoztatóinak közös jellemzője, hogy döntő többségük nem ott született, ahol áttért. A Bécsben áttérők esetében egy vándorló népesség adatait vizsgáljuk. A kérdés ezért úgy fogalmazható meg: vajon az ország mely régióiból érkezők körében tapasztalható készség az áttérésre? Illetve mennyiben mutat ez eltérést az anyaországi adatoktól?

A Bécsben áttérő magyarországi zsidóság származási hely szerinti megoszlása a következő:

Származási hely	Áttérők száma	Áttérők aránya
Felvidék	189	41%
Burgenland	72	16%
Dunántúl	30	6%
Közép-Magyarország	96	21%
Kelet-Magyarország	44	10%
Dél-Magyarország	11	2%
nem ismert	21	5%
Összes	463	100%

4/a. táblázat

A BÉCSI ÁTTÉRŐK MAGYARORSZÁGI SZÁRMAZÁSI HELYE

A Budán, Pesten vagy Óbudán kikeresztelkedők 26%-ának nem ismert a születési helye. Vélhetően többségük nem a városban született. Az áttérők egyharmada vallja magát helyi születésűnek. A többi áttérő származási helye igen változatos képet mutat:

Származási hely	Áttérők száma	Áttérők aránya
helyi	198	30,3%
Felvidék	57	8,7%
Burgenland	12	1,8%
Dunántúl	11	1,7%
Középső (Pest/Buda nélkül)	43	6,6%
Kelet- Magyarország	19	2,9%
Dél-Magyarország	18	2,8%
Csehország	51	7,8%
Morvaország	28	4,3%
Lengyelország	23	3,5%
Német területek	20	3,1%
Bécs/Ausztria	9	1,4%
Dél-Amerika	2	0,3%
Hollandia	1	0,2%
Oroszország	2	0,3%
Oszmán Birodalom	2	0,3%
Itália	1	0,2%
nem ismert	156	23,9%
Összes	653	100,0%

4/b. táblázat

AZ ÁTTÉRŐK SZÁRMAZÁSI HELYE BUDÁN, PESTEN ÉS ÓBUDÁN

Az adatok szerint a felső-magyarországi régióból érkezők körében jelentős az áttérők száma mindkét vizsgálati csoportban. Magyarországon mindez összefüggésben állhat azzal a ténnyel, hogy a zsidóság újkori megtelepedésekor (a 16. század utolsó harmadától) a földesúri

pártfogás elősegítette a Cseh- és Morvaország felől érkezők nagyobb közösségekben való letelepedését egykori lakóhelyeikhez viszonylag közel. Az ország nyugati határszélein fekvő gazdasági központok közelsége kezdetben segítette azt, majd pedig a közösségi keretek formálódását, nagyobb lélekszámú, gazdaságilag és kulturálisan jelentős zsidó közösségek létrejöttét, amelyek jelentőségének térvesztése éppen a 19. században veszi kezdetét. A bevándorlás célterülete ettől az időszaktól kezdődően az ország középső régiója, illetve nyugati irányban Bécs lett. Ezzel párhuzamosan a modernizáció eszméi a magyarországi zsidó társadalomhoz is eljutottak Bécs és Prága közvetítő csatornáin keresztül.⁸⁴ Ennek példaként szolgálhat egy bajai kereskedő család története. A korábban említett Beck Mórítz bajai kereskedő engedélyezte, hogy fia, Károly korán elsajátítson idegen nyelveket, azaz a latint és a németet. Beck Károly egy pályázaton a kalocsai érsek által felajánlott díjat, egy aranykeresztet nyert el. Miután a család Pestre költözött, ő állami iskolába, gimnáziumba iratkozott be, majd a bécsi egyetem orvosi fakultását látogatta. Apja ösztönzésére mégis gabonakereskedő-segédnek állt Pesten. Hamarosan azonban Lipcsébe, a német szellemi élet központjába vándorolt. Élete során Pesten, Berlinben, Svájcban és Bécsben is hosszabb ideig tartózkodott; főként irodalmi tevékenysége közismert. 1843-ban tért át.⁸⁵

Mindeközben a nyugati zsidó közösségek úgy tekintettek Magyarországra és kiváltképpen a Felvidékre, mint a hagyományos értékrend bástyájára. Chatam Szofer pozsonyi rabbi fellépése, aki minden újítást tiltott, tovább erősítette ezt.⁸⁶ Az áttérési adatok azonban rávilágítanak a nyugat-magyarországi zsidó társadalom körében lezajló változásokra. Az áttérők elvándoroltak születési helyükről, nem ritkán olyan nagyobb közösségekből, mint a pozsonyváraljai, a lakompaki, a kismartoni vagy a köpcsényi. A változások kiterjedt jellegéről tanúskodnak a más régióból érkező elvándorlók esetei: ilyenek a (Bécsben áttérő) pestiek, a nagykanizsaiak, a máramarosszigetiek.

A Budán, Pesten, Óbudán áttérők esetében szembetűnő, hogy egytől egytől a külföldről (Cseh- vagy Morvaországból, illetve Lengyelországból) bevándorlók közül került ki. (Bécsben a zsidóság egészét tekintve Magyarországról érkező áttérők mellett szintén megjelennek forrásanyagban a csehországiak, morvaországiak és a lengyelországiak.⁸⁷) A vándorlók új környezetben, társadalmi és gazdasági előnyöket remélve könnyebben szánják el magukat új hit felvételére. A morvaországi, lengyelországi áttérőkről már 1772-től található feljegyzés egészen a tárgyalt korszak végéig. Magyarország elsődleges bevándorlási célnak számított az egész korszakon keresztül.⁸⁸ A Lengyelország felől felerősödő bevándorlás (1772 után) nem jelentette azt, hogy nyugati irányból nem érkeztek bevándorlók az országba. 1783-ban a Magyar Hirmondó mindemellett arról is tudósított, hogy csehországi menekültek érkeztek Budára, akik „noha meg vannak keresztelve, mégis izraelitáknak nevezik” magukat.⁸⁹ Az áttérés szempontjából feltételezhető, hogy a bevándorlók akár egykori lakó-

⁸⁴ Silber, Michael K.: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*. In: Katz, Jacob: *Toward Modernity the European Jewish Model*. New Brunswick (U.S.A.) – Oxford (U.K.), 1987. 107–157.

⁸⁵ 1843. június 27-én tért át. A keresztségben felvette neve Károly József János. Keresztszüloje Székács József lelkész. MOL A619 127.

⁸⁶ Katz, Jakov: *Chatam Szofer életrajzához*. Századok, 126. évf. (1992) 92–112. [Új kiadás in: Silber, Michael K. (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp: Jeruzsálemi antológia*. Budapest–Jerusalem, 2. kiadás, 2008.]

⁸⁷ Staudacher: *Jüdische Konvertiten*, 1. és 2. kötet vonatkozó adatai.

⁸⁸ Kecskeméti Károly: *Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése (vázlat)*. Aetas, 21. évf. (2006) 1. sz. 120–132.

⁸⁹ Magyar Hirmondó, 4. évf. (1783) 36. sz. 283–286.

helyeiken is megismerkedhettek a keresztény tanokkal, hiszen Jacob Frank követői nagy számban tértek át az 1770-es években e területeken.⁹⁰ Pesten a morvaországi bevándorló Hirsch Zsigmond 1843-ban római katolikus hiten megkeresztelkedett. A bejegyzés szerint nevet változtatott Szarvasyra, másfelől már korábban Csehországban is megkeresztelkedett, és a Josef nevet vette fel a keresztségben.⁹¹ A lengyelországi zsidóság körében hasonlóképpen történt keresztelés egykori lakóhelyükön, amelyről ugyancsak a Magyar Hirmondó számol be.⁹² Mindezen okok mellett az áttérők egykori közösségeiktől, családjuktól való elszakadás után társadalmi, gazdasági előnyöket remélhettek az áttéréstől.

Foglalkozási megoszlás

Az áttérők két vizsgálati csoportjának foglalkozási megoszlása hasonlóságot mutat:

Foglalkozás	Áttérők száma	Áttérők aránya
kereskedő	81	40,1%
iparos	36	17,8%
bérlő	3	1,5%
jogász	3	1,5%
orvos	22	10,9%
seborvos	2	1,0%
tanuló	12	5,9%
hivatalnok	6	3,0%
munkás	1	0,5%
pincér	1	0,5%
szolga	14	6,9%
gazdasszony	1	0,5%
jószágfelügyelő	1	0,5%
vegyész	1	0,5%
gyáros	3	1,5%
tanár	7	3,5%
művész	5	2,5%
katona	3	1,5%
Összes	202	100,0%

5/a. táblázat

A PESTEN, BUDÁN, ÓBUDÁN ÁTTÉRŐK FOGLALKOZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA

⁹⁰ Miller, Michael L.: *Rabbis and Revolution The Jews of Moravia in the Age of Emancipation*. Stanford, California, 2010. 55.

⁹¹ MOL A76 178.

⁹² Magyar Hirmondó, 4. évf. (1783) 65. sz. 517–519.

Foglalkozás	Áttérők száma	Áttérők aránya
kereskedő	101	35,7%
iparos	49	17,3%
bérlő	1	0,4%
jogász	5	1,8%
orvos	23	8,1%
seborvos	7	2,5%
tanuló	13	4,6%
rabbi	2	0,7%
hivatalnok	2	0,7%
munkás	5	1,8%
pincér	2	0,7%
szolga	50	17,7%
tanár	7	2,5%
művész	7	2,5%
katona	7	2,5%
rendőr	1	0,4%
munkanélküli	1	0,4%
Összes	283	100,0%

5/b. táblázat

A BÉCSBEN ÁTTÉRŐK FOGLALKOZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA

Mind Bécsben, mind pedig Budán, Pesten és Óbudán kettősség követhető nyomon: egyfelől a hagyományos társadalom áttérési modelljének megfelelően megfigyelhető az alacsonyabb társadalmi csoportok – szolgálók, alkalmazottak – kitérése. Másfelől ezzel párhuzamosan az átmeneti, illetve modern társadalom áttérési modelljének megfelelően a vagyonosabb (nagykereskedő), iskolázottabb réteg (orvos, tanár, egyetemi hallgató) kikeresztelkedése a döntő. Az első csoport tagjai életük, gazdasági helyzetük jobbra fordulását, esetleges pillanatnyi előnyt remélnek a kikeresztelkedéstől. A második csoport tagjai pedig egy új társadalmi, kulturális közegbe való átlépést és belépést remélnek. Mindkét csoport áttérőinek aránya hasonló a két vizsgálati csoportban.

Az adatok szerint a kereskedők aránya döntő mértékű; a Bécsben áttérők mintegy 35%-a, illetve a Buda, Pest, Óbuda településeken kikeresztelkedők 40%-a az ő soraikból kerül ki. A kereskedő kategória azonban nem homogén. A Bécsben áttérők esetében a források a tagozódásról is számot adnak. A nyitrai származású Lampl Ludwig Emil, aki 1818-ban tért át, házaló, míg a pesti Heller Maximilian Josef 1835-ben kereskedő, illetve az 1818-ban áttérő nagykanizsai Lachenbacher Philip nagykereskedő.⁹³ Buda, Pest, Óbuda áttérői között – saját bevallásuk alapján – a kereskedelmi kategória két típusa található meg: a kereskedő és a nagykereskedő. Kereskedőként került feltüntetésre az 1817-ben áttért Berger Volf, illetve az 1826-ban áttért Mautner Michael.⁹⁴ Nagykereskedőként került bejegyzésre az 1843-ban áttért Wodianer Albert Flórián, 1848-ban Auer Lázár Bernárd, Boskowitz Boskányi Jakab,

⁹³ Staudacher: *Jüdische Konvertiten*, 176., 270., 272.

⁹⁴ 1817. december 8-án tért át Berger Volf (új nevén Joannes Baptista). MOL A60 17.; 1826. április 21-én tért át Mautner Michael (új nevén Josephus Leopoldus) MOL A227 437.

Kunevalder Fülöp, illetve az 1849-ben áttért Basch József.⁹⁵ Az 1848. évi félelem mellett feltételezhetően a nagycsaládok körében lejátszódó hosszabb folyamat kezdetei is kibontakoznak: a nagykereskedő családok áttéréssel kapcsolatos szemlélete is átalakulóban van. A Bécsben, Pesten, Budán és Óbudán áttérők névanyagának összevetése mutat átfedéseket, azaz a családok bizonyos ágai Bécsben, míg mások Magyarországon tértek át; itt említhetjük a Boschan, Breisach, Lachenbacher, Ullmann családok tagjait. Céljuk – új gazdasági és társadalmi kapcsolatok kiépítésén túlmutatva – új kulturális közegbe való belépés lehetett. Ennek sikerességét mind Bécsben, mind Magyarországon az elnyert nemesi címek igazolták: Bécsben Epstein Wolf,⁹⁶ a Bécsben áttérő, de pesti lakos Ullmann Móric és Pesten Wodianer Sámuel⁹⁷ példája is mutatja ezt. Ullmann Móric gyapjú-, dohányszállítás mellett gabonával és dohánnyal is kereskedett. Figyelme később a hitelügyletek felé fordult, támogatta a Pesti Kereskedelmi Bank megalapítását. Áttérése évében már a nemesi rangot is elnyerte.⁹⁸ A pozsonyi születésű Wolf Epstein 1781-ben a keresztségben elnyert neve Wenzel Tobias Franz Josef. Tanulni érkezett Bécsbe, majd Innsbruckban lett hivatalnok, illetve később Bécsben udvari titkár. 1789-ben nyert nemesi rangot, nevét Wenzel Epstein Edler von Ankerbergre változtatta.⁹⁹ Ő tehát áttérése után viszonylag rövid időn belül emelkedett nemesi rangra. Wodianer Sámuel Szegeden gyapjú-, gabona- és dohány-nagykereskedelmet folytatott. 1828-ban mint tolerált lakos telepedett le Pesten. Üzleti tevékenységének kiszélesítésére törekedve Bécsben is kért tolerált és kereskedelmi jogot, amelyet azonban nem sikerült elnyernie. Hiába volt azonban az egyik leggazdagabb kereskedő Pesten, a Pesti Nemzeti Kaszinó elutasította tagfelvételi kérelmét. 1841-ben tért át, ezután elnyerte a városban a polgárjogot, és a kereskedelmi testület is soraiba fogadta. 1844-ben gazdasági és filantróp tevékenységének elismeréseként nemességet nyert. Figyelme ezután több gazdasági ágazat felé fordult: Ullmann Mórral együtt támogatta a Kereskedelmi Bank megalapítását, emellett a Tiszai Gőzhajózási Társaság részvényesévé vált, birtokokat vásárolt.¹⁰⁰

Az ipar területén működők számára a kikeresztelkedés hasonló célt szolgált. Az iparosokat Magyarországon az 1840-ig fennálló korlátozások mellett a céhrendszer kereteinek fennmaradása is gátolta. Noha a 19. század folyamán a zsidóság elnyerte a céhekbe való belépés jogát, a gyakorlatban ez sokszor nem érvényesült. Zsidó mesterek keresztény inasokat, segédeket nem tarthattak. Az iparos kategória maga sem volt homogén: a kézművesek és gyáriparosok körében egyaránt megtalálhatók az áttérők. Bécsben kiemelkedő a kézműves kategórián belül a szabó és az aranyműves áttérők aránya. 1828-ban a Tállyáról (Zemplén megye) emigráló Gross Jonas szabó tért ki, 1837-ben a pesti Wind Leopold aranymű-

⁹⁵ 1843. április 5-én tért át római katolikus hitre Wodianer Albert Flórián nagykereskedő, későbbi főrendiházi tag. MOL A76 301. 1848. április 6-án tért át római katolikus hitre Kunevalder Fülöp. MOL A170 87. 1848. április 11-én tért át római katolikus hitre Auer Lázár Bernárd. MOL A170 88. 1849. július 8-án tért át római katolikus hitre Basch József. MOL A61 286.

⁹⁶ Epstein Wolf 1781-ben tért át. Staudacher: *Jüdisch-protestantische Konvertiten*, 106.

⁹⁷ MOL A619 109.

⁹⁸ Bácskai Vera: *Vállalkozók előfutárai*, 147–148.; Silber, Michael K.: *Ullmann Family*. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Ullmann_Family

⁹⁹ Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Vienna, 1856. 1. köt. 43.

¹⁰⁰ Bácskai: *Vállalkozók előfutárai*, 153–169.; Léderer Emma: *Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon*. Budapest, 1952. 73–75.; Mérei Gyula: *Magyar iparfejlődés, 1790–1848*. Budapest, 1951. 170–171.; Silber, Michael K.: *Wodianer Family*. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Wodianer_Family

ves.¹⁰¹ A Magyarországon áttérő kézművesek körében hasonlóan magas a szabók száma; 1823-ban például a czifferi Vovetitz Joannes Georgius hagyta el vallását.¹⁰² Az iparos társadalom alsóbb rétege vélhetően rövid távú gazdasági előnyöket tartva szem előtt vállalta vallása elhagyását, amire gyakran környezetük, a keresztszülőséget vállaló iparosmesterek is ösztönözhatték őket. Az iparos társadalom felső rétege a nagykereskedőkhöz hasonlóan a társadalmi felemelkedés eszközeként tekintett a kitérésre: megemlíthető Pesten Újhelyi Márk vegyész tudós és gyáros esete.¹⁰³ Az áttérések során a nagykereskedő kategóriában megjelölt családok később a magyarországi iparosodás fontos előmozdítóivá váltak, a már említett Wodianer család példájára.

A magyarországi eredetű bécsi és a Budán, Pesten és Óbudán áttérők esetében megállapítható az orvosok és seborvosok mindenkoron magas aránya. Magyarországon az 1800-as évek első évtizedeiben akár közhivatalt is betölthettek zsidó orvosok, legalábbis egyes megyei jelentések szerint.¹⁰⁴ Mégis az egyetemi tanulmányok ideje alatt, illetve később a társadalom rokonszenvének elnyerése érdekében jelentős a számuk a kitérők között: utalhatunk például Abelsberg Ferencre vagy Wohl Antalra.¹⁰⁵ Az egyetemi tanulmányok során a szülői háztól való távollét, az egyetemi hallgatókkal kialakított jó kapcsolatok (vagy ennek reménye), a jövőbeli karrier lehetőségei egyaránt döntő súllyal estek latba a kitérésre vonatkozó döntés meghozatalakor. A fiatal hallgatókat gyakran egyetemi oktatóik is ösztönözték erre: Volf Aloysius esetében például Kovács Mathias egyetemi docens lett a keresztszülő.¹⁰⁶ Ez vélhetően már egyfajta szorosabb kötelékre is utalt, hiszen a keresztszülő magára vállalta pártfogoltjának támogatását.

Egyes foglalkozási ágazatokban a karrier érdekében az áttérés jelentősége – igaz, közvetett formában, de – egyértelműen megmutatkozik. Bécsben 1846-ban Wolf Karl (Josef Maria) bécsi udvari operaénekest keresztelték meg.¹⁰⁷ 1833-ban a bagottai (Komárom megyei) Kirschner Salamon Leopold zenész, 1837-ben a budai származású Wind Ludwig Karl énekes is az áttérést választotta.¹⁰⁸ Pesten 1844-ben Kohn Ridley János Dávid hegedűművész tért át. A Nemzeti Színházban történt alkalmazása után két évig külföldön hangversenyzett (Németország, Olaszország, Franciaország); hazatérése után ismét a Nemzeti Színházhoz szerződött.¹⁰⁹

A kitérők között az alacsonyabb társadalmi rétegbe tartozó szolgálók száma a vizsgált helyszíneken magas, de jelentős különbség is tapasztalható. Bécsben az áttérők mintegy egyötöde tartozik e kategóriába. A szolgálakat nemük szerint csoportosítva megállapítható,

¹⁰¹ Staudacher: *Jüdische Konvertiten*, 155., 542.

¹⁰² 1823. július 20-án tért át Vovetitz Joannes Georgius római katolikus hitre. MOL A95 212.

¹⁰³ Újhelyi Márk Krisztinavárosban tért át római katolikus hitre 1842. szeptember 10-én, harminckilenc éves korában. MOL A19 13.

¹⁰⁴ MOL A39 1843. év 78. számú dokumentum; 1844. év 3505., 16824. számú dokumentumok; 1845. év 8734., 11578. számú dokumentumok.

¹⁰⁵ 1841. februárban Budapesten, a Ferencvárosban keresztelkedett római katolikus hitre Abelsberg Ferenc. A keresztszülő Stáhly Ignác orvos, királyi tanácsos. A keresztelő pap: Szaniszló Ferenc. MOL A206 152.; 1843. január 31-én a Deák téri templomban tért át evangélikus hitre Wohl Antal orvos, keresztszülője: Fabini Teophil orvos. Keresztelő pap: Lang Mihály. MOL A2 231.

¹⁰⁶ 1827. november 20-án a belvárosi római katolikus templomban tért át Volf Aloysius, új nevén Mathias Félix egyetemi hallgató. A keresztszülőséget Kovács Mathias, a teológiai kar docense vállalta magára. MOL A75 260.

¹⁰⁷ Staudacher: *Jüdische Konvertiten*, 547.

¹⁰⁸ Staudacher: *Jüdische Konvertiten*, 237., 542.

¹⁰⁹ 1844. július 15-én református vallásra tért át. MOL A619 137.

hogy negyvenegy fő közülük nő, csupán kilenc férfi szolga tért át. Nők esetében az önálló munkavállalás a külső környezet erőteljesebb befolyását eredményezhette. Többségük az áttérés időpontjában hajadon. Pest, Óbuda, Buda településein a „szolga” státusz külön kérdést vet fel, ugyanis a városi településeken a zsidó lakosok letelepedésének korlátozása, illetve tilalma miatt a rokonokat gyakran mint szolgákat fogadták be.¹¹⁰ Az áttérők névsora azonban rávilágít arra, hogy tizenkét női áttérő volt, akik vélhetően nem rejtőzködés miatt vallották ezt foglalkozásuknak.

Az áttérők foglalkozás szerinti megoszlása az áttérés értelmezésében különös hangsúlyt nyer. Hiszen addig, amíg szolgálók, iparosok térnek át, s nem túl nagy számban, a helyi zsidó közösségek szinte nem is vesznek tudomást róla, nem tulajdonítanak neki jelentőséget. Ugyanakkor a két vizsgálati csoport esetében az áttérés elmozdulást mutat az elit két rétegében: a gazdasági vezetőrétegben és az intelligencián belül. Noha a kikeresztelkedés arányát tekintve továbbra sem hangsúlyos, sőt marginális, mégis a közösségek és a zsidó társadalom számára megdöbbentő egy Ullmann vagy egy Wodianer kitérése. Kikeresztelkedésük új üzenetet közvetített a zsidó társadalom felé. Ullmann Móric esete jelzi az új áttérési modell megjelenését. Ő ugyanis nem szakított meg minden kapcsolatot családjával, ez pedig a modernkori áttérés jellemzője. Testvérével, Ullmann Gáborral, aki a pesti hitközség elnöke lesz, továbbra is üzleti kapcsolatban maradt.¹¹¹ Sőt válása is példaértékűnek számíthatott, hiszen korábban áttérési esetekben a kitértek mind vagyonukat, mind gyermekeiket maguknak követelték. Felesége, Hirsch Veronika nem követte férjét, zsidó hiten maradt. Fiúgyermekai azonban igen, majd később lánygyermek is.¹¹² (Az anyakönyvek csak két fiúgyermekének és lányának áttéréséről tudósítanak.) Az utókor magyarázatot keresett az áttérésére, és az ehhez kapcsolt történet színesen, de a valóságtól eltérően ábrázolta az eseményeket. Eszerint Sigmund Mayer nagyapja magától Ullmann Mórictól hallotta áttérésének „hiteles” történetét, ami arról szólt, hogy Ullmann bejelentette szándékát feleségének, aki nem habozott vele tartani, és ő is áttért.¹¹³ (Mindez minden valóságálapot nélkülöz.)

Más esetben azonban az áttérők kiemelkedő tudásukat és előnyös pozíciójukat arra használták fel, hogy a zsidóság körében térítő tevékenységet folytassanak: Saphír Israel például áttérése után tanított, majd a Skót Misszió által felállított iskolát vezette. Térítő tevékenységének sikeressége lemérhető azon, hogy keresztszülőként csupán kilenc esetben szerepelt.¹¹⁴ Ballagi Mór, született Bloch Móric németországi egyetemi tanulmányai alatt

¹¹⁰ MOL A39 1808. év 7697. számú dokumentum; 1814. év 11717. sz. dokumentum; 1815. év 7139. sz. dokumentum.

¹¹¹ Bácskai: *Vállalkozók előfutárai*, 148.

¹¹² Ullmann Samuel Ladislaus nyolc évesen Pesten 1825. november 12-én tért át. Keresztszülője: Farkas de Farkasfalva Ladislaus. A keresztelő pap rovatban a bejegyzés: parókus. MOL A75 169.; Ullmann Gabriel Ignatius hét évesen 1825. november 12-én tért ki. Keresztszülő báró Eötvös L. kamarai tanácsos, Sáros megye ispánja, akit Glüksveth Michaelis D. helyettesített. A keresztelő pap rovatban a bejegyzés: parókus. MOL A75 169. Fivéreitől eltérően Ullmann Francisca nem a belvárosi templomban, hanem a budavári Nagyboldogasszony templomban keresztelkedett ki tizenöt évesen, 1829. április 4-én. Új neve: Ernesztina Francisca. Keresztszülője: Pálffy, született Dóry Ernesztina volt. MOL A15 157.

¹¹³ Kempelen Béla: *Magyar Zsidó családok*. Budapest, é. n. 1. kötet 97.

¹¹⁴ Saphír Sándor 1850-ig kilenc kikeresztelkedés során vállalt keresztszülői tisztséget, 1880-ig további egy alkalommal szerepel a neve.

tért át evangélikus hitre, majd később református lett.¹¹⁵ Esetében felmerülhet, hogy testvéreinek, Károlynak 1843-ban a református vallásra történt áttérése is befolyással bírt későbbi döntésére.¹¹⁶ Ballagi olyan esszé megírását tervezte, amelyben a keresztény hitelveknek megfelelően felnyitotta volna a zsidóság szemét. Bauhofer György lelkész azonban úgy vélte, kedvességgel többet el lehet érni, és Ballagit is ebbe az irányba terelte.¹¹⁷ Ballagi Mór missziós tevékenysége a vizsgált korszak után vette igazán kezdetét. (Az 1860-as és 1870-es években nyolc esetben vállalt keresztszülőséget.¹¹⁸)

A fentiek alapján nem véletlen, hogy a zsidó társadalmon belül lassanként megfogalmazásra kerültek az áttéréssel szembeni védekezés és támadás sztereotípiái, az áttérőket árulónak, oportunistának állítva be.¹¹⁹

A kikeresztelkedettek felekezeti megoszlása

A Habsburg Birodalomban a római katolikus lakosság túlsúlya volt meghatározó a vizsgált korszakban: 1846-ban a számuk 26 357 172 fő, míg a protestánsok száma 3 448 264. Pesten 1822-ben a lakosok 85%-a katolikus volt, s mindössze 4,8%-a református.¹²⁰ A korszakban Budán is a katolikus vallásúak csoportja számított jelentősnek.¹²¹ Magyarországon a katolikusok száma 6 068 280, az evangélikusoké 817 800, a reformátusoké 1 655 600. A vizsgált településeken a katolikus hit felé fordulás követhető nyomon:

Hely/Felekezet	Katolikus	Protes-táns	Összes	Katolikus	Protes-táns	Összes
Buda, Pest, Óbuda	440	213	653	67%	33%	100%
Bécs	451	12	463	97%	3%	100%

6. táblázat

AZ ÁTTÉRŐK FELEKEZETEK SZERINT BÉCSBEN, BUDÁN, PESTEN ÉS ÓBUDÁN

A két vizsgálati csoport között azonban kimutatható különbség, hiszen a Bécsben kikeresztelkedők szinte valamennyien katolikus hitre tértek át, míg a magyarországi városokban „csupán” az áttérők 68%-a. A protestáns hitelvek felé fordulóknak többsége a lutheránus tanok követése mellett kötelezte el magát.

¹¹⁵ Kovács Ábrahám: *Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete*. Confessio, 31. évf. (2007) 3. sz. 109–125.

¹¹⁶ MOL A619 131.

¹¹⁷ Payr Sándor: *Bauhofer György lelkész naplója*. Protestáns szemle, 19. évf. (1905) 5. füzet. 273–290.; Fabiny Tibor: *Kincs a cserépedényben. Bauhofer György élete*. Budapest, 2000. 38–47.

¹¹⁸ MOL A620 73.; 160.; 166.; 187.; A622 84.

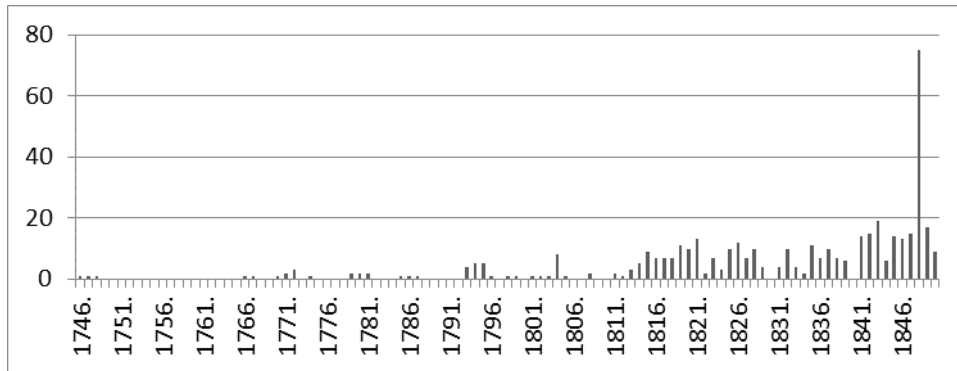
¹¹⁹ *Szerkesztői üzenetek. Légrády testvérek anyját...* Egyenlőség, 9. évf. 1890. január 12.; *Vegyes. Az angol misszió*. MZsSz 3. évf. (1886) 709.; Stadler Károly: *A zsidó közművelődési egyesület*. MZsSz 5. évf. (1888) 48.; *Egy kitért zsidó visszatérési esete*. MZsSz 6. évf. (1891) 396–398.; Kákay Aranyos: *Kecskeméthy Aurél*. Borsszem Jankó, 4. évf. 1871. január 1. 550.; Rüpel, Julius: *Interpfuj Istóczy Győzőnél*. Borsszem Jankó, 14. évf. 1881. június 19. 9.; *Fületlen gombok*. Borsszem Jankó, 15. évf. 1882. március. 12. 9.

¹²⁰ Fényes: *Az ausztriai birodalom statisztikája*, 47.

¹²¹ Kosáry: *Budapest története*, 152–153.

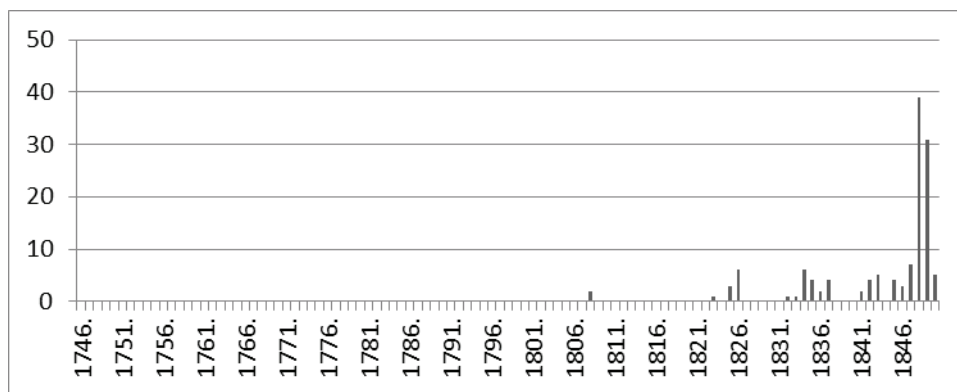
3. ábra

FELEKEZETEKBE VALÓ BETÉRÉS ÉVENKÉNTI BONTÁSA BUDA, PEST, ÓBUDA TELEPÜLÉSEKEN
1746–1850 KÖZÖTT

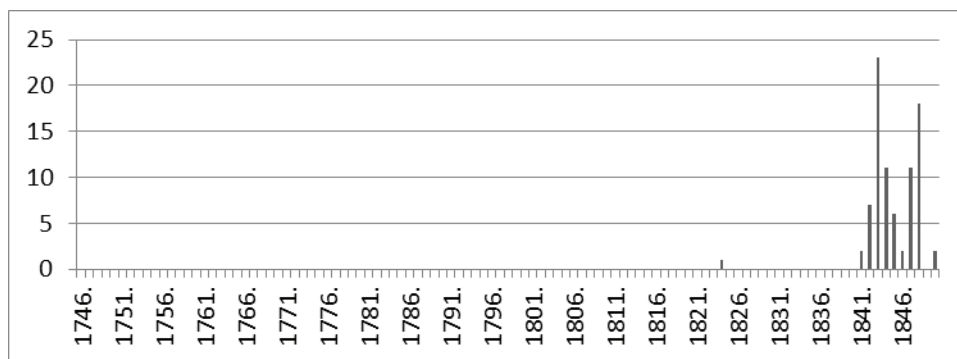
3/a. ábra

Római katolikus hitre áttérők megoszlása évenként

3/b. ábra

Evangélikus hitre áttérők megoszlása évenként

3/c. ábra

Református hitre áttérők száma évenként

Az évenkénti áttérések vizsgálata Budán, Pesten és Óbudán azt mutatja, hogy 1746–1792 között a római katolikus hitre történő áttérés rendszertelen volt, évente 1-2 fő tért át. 1793–1818 között továbbra is viszonylag alacsony az évenkénti áttérők száma (1815-ben 9 – ez a legmagasabb érték). Tömeges kitérés 1848-ban következik be, ekkor az áttérők közül 78 fő választja a katolikus vallást. Az evangélikus anyakönyvekben az első bejegyzett kitérés 1808-ban található, és mindössze két fő tért át. Sokáig nem is található újabb kitérésre adat. 1848-ban kerül sor tömegesnek tekinthető kitérésre, 39 fő hagyja el a vallását, sőt meglepő módon ez a tendencia folytatódik 1849-ben is, hiszen 31 fő tér át. A harcok lezárultával az áttérők száma elapad: 1850-ben mindössze 5 fő tért át, és 1850 után hasonló folyamat érvényesül.¹²² A református egyház anyakönyvei szerint 1824-ben történt az első áttérés zsidó hitről református hitre. Az áttérők száma igen alacsony volt, és a vizsgált időhatárokon belül mindössze két évben, 1843-ban és 1848-ban látható némi emelkedés. 1843-ban, miként korábban említésre került, ez a Skót Misszió tevékenységének tulajdonítható, míg 1848-ban a forradalom és szabadságharchoz köthető az áttérők számának emelkedése. 1850 után a református hitre való áttérés igen alacsony mértékű maradt.¹²³

Az egyes felekezetekbe való betérés motívumai mindenkoron személyes döntésen nyugodtak. A katolikus hitre való áttérés nyitást jelentett a társadalom felé. A protestáns hit felvétele gyakran a személyes ismeretségi kör (már áttértek) felé nyitásra, illetve a protestáns lelkészek személyiségének, karizmájának az elismerésére mutat. (Noha a lelkészeknek a zsidó közösségre gyakorolt befolyásának jelentőségét Lőw Lipót rabbi korábban említett cikkében igyekezett kisebbíteni, és más, gazdasági érdekekre helyezte a hangsúlyt.) Az egyik felekezetről a másikba való áttérés korántsem számított önmagától értetődőnek. Székács József evangélikus lelkész közbenjárása Koppely Frigyes és Podmaniczky Zsuzsanna házasságának ügyében alátámasztja mindezt. Koppely Frigyes joghallgatóként tért át katolikus hitre 1842-ben.¹²⁴ Podmaniczky báró ellenezte, hogy lánya egy katolikkal kössön házasságot, ezért a lelkész megpróbálta a vőlegényt hitének elhagyására bírni. Koppely Frigyes azonban kifejtette, hogy az áttérés nála becsületbeli ügy, mivel már korábban kitért a zsidó hitből, nem lenne helyénvaló, ha most evangélikus vallásra térne át.¹²⁵ A lelkész ekkor burkolt célzást tett az evangélikus vallás előnyeire, amit azonban Koppely Frigyes nem értett meg. Válás esetén ugyanis az evangélikus hitűek újra házasodhattak, a katolikus hitűek nem.

Az áttérések helyszíneinek vizsgálata a következő képet mutatja: Budapest településein 19 helyszínen történt az áttérés: 2 evangélikus, 2 református, valamint 15 katolikus templomban.

Az áttérési esetek száma szerint az evangélikus áttérők a Deák téri német anyanyelvű egyházközséget, a reformátusok a Kálvin téri egyházat, a római katolikusok a terézvárosi és a belvárosi templomot részesítették előnyben. Bécsben az áttérési helyszínek kiválasztása szórta jellegzetességet mutat: mintegy negyvenöt templomban történt a kikeresztelkedés.

¹²² Evangélikus hitre 1851 és 1880 között évente vagy senki (1784, 1785), vagy maximum hat fő (1853, 1871, 1879) tért át.

¹²³ Református hitre 1853-ban és 1854-ben senki nem tért. A legnagyobb számú kikeresztelkedés 1851–1880 között 1865-ben történt, amikor nyolc fő tért át.

¹²⁴ MOL A76 10.

¹²⁵ Kertész Botond: *Székács József püspök visszaemlékezései*. Akadémiai Kiadó, é. n. [2008]. 177.

Buda, Pest, Óbuda /áttérések	felekezet	első bejegyzés	utolsó bejegyzés (1850-ig)	Összes
Deák téri német	evangélikus	1808	1850	116
Budavár	evangélikus	1845	1850	14
Kálvin tér	református	1824	1850	82
Óbuda	református	1845	1845	1
Alsó-Víziváros	római katolikus	1795	1848	16
Belváros	római katolikus	1756	1850	94
Felső-Víziváros	római katolikus	1843	1846	2
Ferencváros	római katolikus	1830	1848	6
Józsefváros	római katolikus	1779	1850	33
Krisztinaváros	római katolikus	1803	1849	18
Országút	római katolikus	1796	1847	12
Sarlósboldogasszony	római katolikus	1848	1848	1
Szentistvánváros	római katolikus	1817	1850	57
Szent Rókus	római katolikus	1832	1850	48
Tabán	római katolikus	1747	1849	8
Terézváros	római katolikus	1801	1850	106
Újlak	római katolikus	1767	1848	12
Budavár Nagyboldogasszony	római katolikus	1766	1818	24
Óbuda	római katolikus	1746	1837	26

7/a. táblázat

AZ ÁTTÉRÉS HELYSZÍNEI BUDÁN, PESTEN ÉS ÓBUDÁN

Bécs/áttérések	első bejegyzés	utolsó bejegyzés (1850-ig)	Összes
M. Treu	1791	1844	11
Schotten	1808	1850	30
Schottenfeld	1835	1848	14
St. Augustin	1782	1847	32
St. Johann	1815	1848	31
St. Leopold	1770	1849	16
St. Peter	1799	1846	27
St. Stephan	1751	1847	76
Stadtpfarre	1785	1850	11
Am Hof	1784	1848	90

7/b. táblázat

AZ ÁTTÉRÉS VÁLOGATOTT HELYSZÍNEI BÉCSBEN

Az áttérők főként az Am Hof templom (Kirche Am Hof) (90 eset) és a Stephanedomban vették fel a keresztséget.

Az áttérések, illetve a zsidóság megtelepedési helyszínei korrelációjának vizsgálata alapján a következő kép bontakozik ki: Pesten a zsidóság kedvelt letelepedési helye a Terézváros volt, míg a Belváros területén megtelepedés igen kis mértékben történt.¹²⁶ Messzemenő következtetéseket azonban ennek alapján nem lehetséges levonni. A zsidóság által sűrűbben lakott körzetben ugyanis ugyanolyan magas a kitérés esetek száma, mint a zsidóság által kevésbé lakott területeken. Bécsben a központibb fekvésű templomokban magasabb az áttérők száma: Leopoldstadt, illetve a Belváros templomaiban az áttérések száma kiemelkedő, itt a zsidó lakosok száma is jelentős.¹²⁷ Azonban más városrészekben: Döblingben (1 áttérés), Wiedenben (7 áttérés), Währingben (1 áttérés), Meidlingben (3 áttérés) is található példa áttérésre.

Pest, Buda és Óbuda településeinek az áttérések helyszínének megválasztásában vélhetően éppen ezért nem a lakóhely közelsége vagy távolsága volt a döntő tényező, hanem a keresztlő pap, illetve a keresztszülők személye.

A katolikus papok közül Pesten Déry (Mráz) Mihály (1809–1891) tevékenysége emelhető ki, ő mintegy 30 főt keresztelt meg a Belvárosban.¹²⁸ Mivel keresztlő tevékenysége az adatok szerint 1848 áprilisára és májusára korlátozódott, vélhetően a zavargások elől menekülőket kívánta támogatni. A protestáns lelkészek közül Kalchbrenner Károly 1823–1833 között 12 főt, Bauhofer György 1845–1848 között 10 főt, Lang Mihály 84 főt, Székács József pedig 15 főt keresztelt meg. Bauhofer a protestáns egyház megerősítése egyik elkötelezett harcosának számított. A térítómunka területén, ahogy korábban említettük, azt vallotta, hogy a zsidóság számára a kedvesség lehet vonzó az új hit felvételére. A Lang Mihály által megkeresztelt zsidó lakosok száma kiemelkedően magas volt. 1834-től kezdődően keresztelte meg a betérőket, egészen 1873-ig hírt adnak a források keresztlői tevékenységéről. Mindennek fényében talán meglepő, hogy Lang igen nagy megbecsültségnek örvendett a zsidó közösségen belül. Ezt részben megjelenésének köszönhette, mivel kedves, mosolygós ember volt. Másrészt 1838-ban az árvíz idején a Deák téri templom előnyös fekvését látva megnyitotta kapuit a menekültek előtt, és nem nézte, ki honnan jött, szegény-e vagy gazdag, illetve hogy milyen vallású. Az árvíz elvonultával azután Löwy Herman nagykereskedő, aki a zsidó hitközség elöljárója is volt, egy aranyozott ezüst serleget adományozott számára, azon megörökítette Lang Mihály alakját és tevékenységét.¹²⁹ Később, az 1848-as zavargások idején talán éppen e jó kapcsolat eredményezte, hogy a családok bizalommal fordultak hozzá a keresztelés ügyében.

A keresztszülők személye hasonlóképpen döntő szerepet játszhatott az áttérésre vonatkozó döntés meghozatalában. Keresztszülőként a nemesség (Brunsztvik, Esterházy család) a kormányzati hivatalnoki vezetőréteg (Végh Josephus, Schedius Lajos) és az intelligencia (egyetemi tanárok) tagjai mellett iparosok és kereskedők is találhatóak. A kialakuló új társadalmi kapcsolatok minőségét jelzi a keresztszülők kiléte. Mind a bécsi, mind a budai, pesti és óbudai áttérők esetében a későbbi keresztszülő közvetlen befolyása feltételezhető, ha az az áttérővel azonos szakmabeli: Pesten például Landesmann (korábban Michael) Georg Johann Carl orvos esetében Fabini Gottlieb orvos, Carl Ludwig Sigmund orvos.¹³⁰ Ugyanezt

¹²⁶ Silber: *The Jews in Vienna*, 40.

¹²⁷ Silber: *The Jews in Vienna*, 41.

¹²⁸ Déry (Mráz) Mihály (1809–1891). Életrajzi adatok: *Nemzet*, 2. évf. (1883) 249. sz.; 10. évf. (1891.) 67. sz.

¹²⁹ Tímár Gabriella: *Az árvízi kehely*. Reformátusok Lapja, 7. évf. (2013) 27. sz. <http://www.reflap.hu/index.php/ujsag/olvas/i/1858/>

¹³⁰ Landesmann Michael 1835. május 19-én tért ki a Deák téri evangélikus templomban. MOL A2 169.

feltételezhetjük, amennyiben áttértek kerülnek megnevezésre keresztszülőként: Mandello Lajos áttérésekor például Mandello Anna és férje, Kilényi (Klein) János.¹³¹

Összegzés

Bécsben, ahogy Budán, Pesten és Óbudán is az áttérések száma a zsidó lakosság számához viszonyítva volt nem számottevő. Egy-egy közösségen belül elismert gazdasági vagy szellemi vezető áttérése azonban már 1850 előtt is felhívta a figyelmet e jelenségre. Mindkét vizsgálati csoportban a városokban újonnan megtelepedők körében volt magasabb az áttérők száma. A hagyományos társadalomra és a modern társadalomra jellemző áttérési modellek egymás mellett élését illetően sem tapasztalható jelentős eltérés a vizsgálat helyszínein. Döntő különbség csak a kikeresztelkedések időpontjában tapasztalható: Bécsben az áttérés mértéke szinte azonos szinten mozgott évente. Buda, Pest, Óbuda településeinek a Skót Misszió tevékenysége (1843) és a magyarországi forradalom és szabadságharc idején a zsidóság ellen irányuló események lényegesen befolyásolták a vallásváltoztatók számát.

ERZSÉBET MISLOVICS

The conversion of Hungarian Jews to Christianity in Buda, Óbuda, Pest and Vienna between 1746 and 1850

The study focuses on the conversion of Jews in Buda, Óbuda, Pest and Vienna between 1746 and 1850. The converts belong to two main groups: those converting in Hungary and those who converted in Vienna, but were residents of Hungary.

Although the number of converts was not really significant, the fact and the phenomenon of conversion raise several demographic, economic and social issues and had an influence on both the Jewish and the Christian society. On the basis of the converts' background we can observe two societies: a traditional society and a transitional society, in which the framework of the traditional society lives on, but the beginnings of a new, modern society are also visible. In the traditional society, conversion was the choice of underprivileged people, whereas in the transitional one was also chosen by those who were hoping to economically and socially benefit from it. Many Jews chose to convert to Christianity in order to climb the social ladder. In Buda, Óbuda, Pest, the conversion could be interpreted as an expression of Hungarian nationalism.

¹³¹ Mandello Lajos 1849. szeptember 15-én tért ki, apja, Mandello Lipót négy nap múlva 1849. szeptember 9-én. A keresztszülők, Kilényi (Klein) Armin János üzér és felesége, Mandello Erzsébet Anna 1849. július 10-én, alig két hónappal korábban tértek át. MOL A2 326., 330., 331. Valamennyiüket Lang Mihály keresztelte meg.

VÉR ESZTER VIRÁG

„... egy áldott emlékezetű királyné...”*

Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához

Jókai Mór Erzsébet magyarországi kultuszának egyik meghatározó alakjává vált, s szinte észrevétlenül lett annak egyik főideológusa azon azonosulási elemek megfogalmazójaként,¹ amelyek mindvégig domináns szegmensét képezték Erzsébet magyarországi recepciójának. E tekintetben közismert Erzsébet halálát követő tevékenysége: nyilvános szerepvállalása,² számos publikációja,³ közöttük nekrológjai⁴ – e szövegek az emlékkiadványok visszatérő,

* Készült a Habsburg Történelmi Intézet *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig* című kutatási programjának keretében. Erről bővebben lásd: Gerő András – Tormácssy Zsuzsanna (szerk.): *Habsburg Történelmi Intézet 2003–2010*. Budapest, é. n. 112. Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni F. Dózsa Katalinnak, Deák Ágnesnek, Fazekas Istvánnak, Faludi Ildikónak, Borovi Dánielnek, Turbucz Dávidnak és Török Zsuzsánának, hogy kutatásaim során tanácsaikkal, javaslataikkal segítettek munkámat s egyúttal a kézirat formálódását. Az idézetet lásd: Jókai Mór: *Erzsébet királyné emlékezete*. In: *Erzsébet. Megemlékezés Magyarország nagy királynéjáról*. (A királyi ház fenséges tagjainak és a magyar nemzet jeleseinek kegyeletes közreműködésével.) Szerk. Gábel Gyula. Budapest, é. n. 5.

¹ Erzsébet és Rudolf Jókaihoz fűződő kapcsolatáról a szerző halálát követő megemlékezések sorában is említést tesznek, összegezve a közismert elemeket, noha számos vonatkozásban a kronológia mellőzésével, tévesen: *Apróságok. Jókai, a királyné és Rudolf trónörökös*. Budapesti Napló, 9. évf. 1904. május 6. 126. sz. 4-5.

² Például az „Erzsébet Királyné emlékalap” elnöki teendőinek ellátásával, erről bővebben: Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között*. Budapesti Negyed, 14. évf. (2006. nyár) 2. sz. 106–109.; Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig (Emlékezhelyei tükrében)*. PhD-disszertáció. Budapest, ELTE BTK Történelmi Intézet, 2013. (kézirat) 391–403. Jókai Mór levele az Erzsébet Királyné emlékalap elnöknőjéhez (1899. február 22.) Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSzK Kt) Levelestár. Felkérésének hátterében popularitása mellett feltehetőleg korábbi karitatív közszereplésének tapasztalatai is szerepet játszhattak, népszerűségét mindenesetre igyekeztek e gyűjtés során a lehetőségekhez mérten hasznosítani. (Ezt megelőzően kifejtett tevékenységéről lásd: Géra Eleonóra: *A Jókay család és a hazai gyermekvédelem*. Budapesti Negyed, 15. évf. [2007. ősz] 3. sz. 203–221.)

³ Jókai Mór: *Erzsébet emlékezete*. In: Uő.: *A történelmi tarokkparti*. (Más válogatott írásokkal). S. a. r.: Gángó Gábor. Budapest, 1996. 190–191. (Elhangzott az Országos Nemzeti Szövetség 1899-ben tartott Erzsébet-napi ünnepségén.)

⁴ Jókai Mór: *Megölték a királynénkat!* *Nemzet*, 17. évf. 1898. szeptember 11. 250. sz. 1.; uő.: *Erzsébet királyné temetése napján* *Uo.* 1898. szeptember 18. 258. sz. 1. A merénylet morális elítélésére való utalás, illetve ismertetése több késői regényében is megjelenik: „Ez volt a legirtózatóbb ítélet! Mért nem lehet egy királynégyilkost arra ítélni, hogy örüljön meg!” Jókai Mór: *Öreg ember nem vén ember. Képzelt regény négy részben*. S. a. r.: Szakács Béla – Bokodi Ervin. (Jókai Mór Összes Művei Kritikai Kiadás 64.) Budapest, 1976 (a továbbiakban: JMÖM KK). 177.; s még hangsúlyosabban mitikus panelek beemelésével: „...egy esetet mondok el, mely ezelőtt öt esztendővel történt Genfben.

sokat idézett textusaként újra és újra megjelentek esetenként romlott vagy csonkított szövegváltozatokban.⁵ Jókainak azonban már egészen korai megnyilvánulásai is rendkívül figyelemreméltók – hiszen előrevetítik Habsburg-szimpátiáinak későbbiekben egyre hangsúlyosabb megnyilvánulásait⁶ –, a közkeletű udvari adomák mellett az Erzsébet-kultusz korpuszának fő „vonulatát” jelentik.

Erzsébet kortárs ábrázolásait mindvégig eksztatikus megközelítés, a rajongó eszményítés jellemezte (értelemszerűen Jókai tekintetében is),⁷ s a sokféleség csak ennek keretein belül nyilvánult meg, a korábban felvázolt elemek kibővülésével,⁸ ami egyre szélesebb palettát jelenített meg, folyamatosan gazdagítva az Erzsébet-képet. Miközben a korábbi hódolati sémák ismétlődése is egyre szembetűnőbb volt, s eleinte kényszerként hathatott, később azok is átemelődtek kultuszába; s finomodva valódi érzelmi azonosulást feltételeztek.

Jókai esetében hosszú időn át bizonytalanság övezte azt – elsősorban Mikszáth Kálmán sokat idézett leírására alapulva⁹ –, hogy a legendássá merevedett 1869-es,¹⁰ a budai palo-

Volt a magyar nemzetnek egy élő szentje: egy mártírnő. Erzsébet királyné; kinek szívét annyi sorscsapás érte, s ki azokat mind hős lélekkel viselte. [...] Amerre járt, mindenütt tisztelték, szerették, sajnálták, imádták. Ezt a köztünk járó szentet Svájcban sem kísérte testőr, fegyveres rendőr nem vigyázott jártára-keltére: egyetlen udvarhölgye volt kísérője. Így történhetett meg, hogy amikor Genfben a gőzhajóhoz ment, egy őrző anarchista megrohanta s azt a nemes szívet átverte törével.” Jókai Mór: *Ahol a pénz nem isten*. S. a. r.: Kókay György. (JMÖM KK 71.) Budapest, 1971. 144.

⁵ Erzsébet legendássá vált mondatainak jelentős része Jókai „rögzítésében” ismert, például: „Én a politikához nem értek...” Idézi: Márki Sándor: *Erzsébet királyné*. Budapest, 1899. 65. 1899.; vagy másutt: „Itt örökké szabadnak érzi magát az ember.” Idézi: Gerő András: *A magyar Habsburg-szükséglet, lehetőség és valóság*. In: uő: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Budapest, 2004. 113.; Lőw Immanuel: *Erzsébet. III.* (A középiskolai tanulók gyászünnepén. Szeged, 1898. szeptember 19.) In: uő: *Beszédei 1874–1899*. Szeged, 1900. 325.

⁶ Jókai a hivatalos Rudolf-kultusz magyarországi vonatkozásában is a fő ideológiai elemek megalkotója volt, amire nemcsak a folyamatos munkatársi (személyes) érintkezés predesztinálta *Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben* című sorozat magyar változatának készítése során, hanem ennél valamivel közvetlenebb, már-már baráti jellegű viszonyt feltételez kettejük kapcsolata. Lásd erről: Gángó Gábor: *Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága*. Irodalomtörténet, 34. évf. (2003) 3. sz. 380–395. Az ideálkép formál(ód)ásának folyamatáról Jókai maga is vallomást tesz Rudolf felett mondott akadémiai búcsúztatójában: „Nem tudok megválni a képtől, a mit magamnak alkottam a trónörökösről; milyen lesz ő a közel, a távol, a messze jövőben: babérral, majdan koronával a fején: vezérlő szelleme egy eszményi korszaknak!” *Jókai Mór emléksbeszéde Rudolf trónörökös felett*. Nemzet, 8. évf. 1889. május 6. 2401. (124). sz. 2. – (Reggeli kiadás.) Köszönöm Murányi Gábornak, hogy rendelkezésemre bocsátotta Fejtő Ferenc hagyatékának Rudolf halálára vonatkozó sajtó-kivágot gyűjteményét.

⁷ Gángó: *Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága*, 380.

⁸ A kultikus kánon vonatkozásában mindvégig a nyílt kánon értelmezést használhatjuk, ennek differenciáltságához lásd: Szajbély Mihály: *Mire figyelt a Figyelő? Nyílt, negatív és lappangó kánon a kiegyezés utáni évek magyar irodalmában*. In: Takáts József (szerk.): *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*. Budapest, 2000. 184–188.

⁹ Bényei Péter megállapításai Mikszáth Jókai-biográfiája tekintetében az Erzsébettel való kapcsolat-tartásának elemzésében/ismertetésében is érvényesíthetők: „Jókai egyik első életrajzi narratíváját megkonstruáló Mikszáth Kálmán is kísérletet tesz egy ilyesfajta átfogó poétika megalkotására. Igaz, Mikszáth az alkotásmechanizmus felől közelít, s elsősorban Jókai önéletírásának idevágó passzusait parafrázeálja (parodizálja), kiemelve az alapeszme elsődlegességét, valamint a fantázia jellem-, világ- és milliőteremtő erejét.” Bényei Péter: *Egy (majdnem) hiányzó paradigma a Jókai-értésben. A Jókai-szövegek lélektanáról – a recepció kontextusában*. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.): *Jókai & Jókai. Tanulmányok*. Budapest, 2013. 87.

tában lezajlott magánkihallgatást¹¹ megelőzően esetleg volt-e alkalma Jókainak korábban¹² – akár már 1866–1867 során¹³ – találkozni¹⁴ Erzsébettel valamely udvari rendezvényen.

¹⁰ Az évszám vonatkozásában eltérések mutatkoznak a szakirodalomban. Számos szerző munkájában az 1868-as esztendő szerepel, amire a visszaemlékezők egyéb tényei mellett a fogadtatást megőrkítő illusztrációk is utalnak: például csecsemőként említik Mária Valériát, pólyában ábrázolva (egy-egy fantáziarajzokon) az uralkodónéi audiencián, tévesen. Jókai unokahúga memoárjában 1868 őszére teszi az első magánkihallgatást az uralkodó feleségénél. *Jókai és Laborfalvi Róza. Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai. (Magyar Írómesterek.)* Budapest, 1927. 210.; Harsányi Zoltán: *Kiadások, fordítások.* In: Jókai Mór: *A szerelem bolondjai.* S. a. r.: Harsányi Zoltán. Budapest, 1963 (JMÖM KK 17.). 457–458.; *Jókai album. Képek, adatok Jókai Mór életéből.* Budapest, [1910.] 71.; vö.: Nagy Miklós: *Jókai Mór.* Budapest, 1999. 132.; Seress László: *Jókai a politikában.* In: *Jókai album. Képek, adatok Jókai Mór életéből.* Budapest, é. n. 90. Seress László ezzel szemben későbbi dátumot feltételez a szerző szakállával játszadozó kisgyermek érzéletes leírásával, csakúgy, mint Nagy, aki Jókai-biográfiájában szintén 1869-re teszi a bemutatást.

¹¹ Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora.* Budapest, 2007. 252.; Szívós Erika: *Budapesti mesék. Jókai és Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képen.* Budapesti Negyed, 15. évf. (2007. nyár) 57. sz. 228–229.

¹² Mikszáth utalása szerint Erzsébet egy udvari cercele során tüntette ki megszólításával az író, munkássága felől érdeklődve, egyúttal jelezve, hogy folytatásokban közölt regényét figyelemmel kísérte. Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora,* 252.; A Hon, 6. évf. 1868. december 11. 285. sz. 1. – (Esti kiadás.); Corti Egon Cäsar: *Erzsébet.* Budapest, 1935. 165–166. Jókai életregényének textusából arra következtethetünk, hogy több uralkodónéi audiencián elhangzottak „jótékony”, vélhetően akaratlan egybemosása történt Mikszáth leírásában, feltehetően az általa használt források bizonytalansága, illetve a visszaemlékezők esetleges tévedése következtében, hiszen az általa lejegyzett dialógusban a két főszereplő (Erzsébet és Jókai) visszaul egy korábbi találkozásukra, melyhez alkalmat az író egyik művének ünnepélyes átadása szolgáltatja: „...még mindig magam előtt látom *felségedet* azon pillanat óta, midőn megadatott a kegy szerény munkámat átnyújthatni.” Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora,* 252. Mikszáth leírása ennél jelentősen későbbi, az uralkodó trónra lépésének évfordulóját kísérő ünnepségek részeként 1873-ban megrendezésre került budai udvari estély leírásának „parafrazeált” változata, melyet Mikszáth feltehetően a Jókai korábbi tárcáiból (évszám megjelölése nélkül) kötetbe szerkesztett, *Életemből* című munkájából emelt át (élet)regényébe. Vö.: Jókai Mór: *A királyi estélyen I.* In: uő: *Életemből. Igaz történetek. Humor. Örök emlékek. Útleírás.* Budapest, 1886. 1. köt. (Életemből.) 130.; Jókai Mór: *A királyi estélyen.* A Hon, 11. évf. 1873. december 1. 276. sz. 1.

¹³ Erzsébet 1866-os nyári magyarországi tartózkodása idején Jókai a Svábhegyen lakott, illetve (augusztusban) néhány hétig Balatonfüreden pihent. *Jókai és Laborfalvi Róza. Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai,* 191. Az előzetes tervek szerint Erzsébet is Balatonfüreden töltötte volna nyári fürdőkúráját. Ezt a szándékát feltehetően nemcsak a férje családjától való elkülönülés igénye befolyásolta, hanem személyes motivációi is vélhetően összefüggésbe hozhatók az udvar (politikai) szándékaival, melyekbe e válságos, konszenzusra törekvő periódusban kiválóan illeszkedhetett, a korábbi – 1866 év eleji – tartózkodás reprezentációs alkalmi során kialakult kapcsolatrendszer elmélyítését szolgáló kísérlet a magyar politikai elit tagjaival; e helyszín választása szimbolikus gesztusként is értelmezhető, hiszen megkönnyíthette volna az érintkezést a fürdőhely jelleg, ami informális(abb) érintkezési közeget biztosított volna. A porosz–osztrák háború következtében meghiúsult terv előkészületeiről lásd: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban: ÖStA HHStA), Hofarchive (a továbbiakban: HA) Oberhofmeisteramt (Sekretariat) Ihrer Majestät der Kaiserin und Königin Elisabeth, XII/26 (a továbbiakban: OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26.), Kart. 13. Nr. 170/866. ff. 509–517.; Nr. 179/866. f. 553.; Nr. 207/866. ff. 689–691.; vö. Katona Csaba: *Füred és vendégei. Egy fürdőhely és „társadalma” az 1840-1860-as években.* Korall, 7-8. sz. 2002. március 66., 70–72. (Bécsi kutatásaimat 2010-ben a Habsburg Történeti Intézet, majd 2014-ben a Balassi Intézet [CH] ösztöndíjai tették lehetővé.)

¹⁴ Jókai ellenzéki publicistaként, illetve politikusként/közszereplőként már korábban számos írással felhívta magára az udvari körök figyelmét s egyúttal ellenérzését. Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora,* 214.; Kelemen Béla: *Erzsébet királyné és az irodalom.* Székesfehérvár, 1908. 19.; Szajbély

Már az 1866. eleji magyarországi legfelsőbb látogatás során is felvetődött, hogy tájékozódva az uralkodó feleségének intellektuális igényeiről és olvasottságáról, s esetlegesen személyes szimpátiáit is figyelembe véve írókat, költőket is részesítsenek (udvari) meghívásban:¹⁵ „Hír szerint a legközelebbi udvari bálkhoz néhány magyar író is meg fog hivatani, mint-hogy Ő Felsége az irodalomról nagyon szeret társalogni.”¹⁶ Ekkor azonban feltehetően (még) nem került sor találkozásokra,¹⁷ ahogyan a koronázást kísérő udvari rendezvények során sem, ugyanis közismert, hogy Jókai is azon ellenzéki politikusok közé tartozott, akik nem vettek részt a koronázáson sem,¹⁸ így módon (is) demonstrálva ellenérzésüket az államjogi kompromisszummal szemben: „Móric bátyám is kint töltötte a [Sváb]hegyen a koronázási ünnepély egész napját [...] Csak estefelé kocsizott be Jolánkával Pestre, hogy lakásukna a Múzeum körútra néző ablakait kivilágíthassák, nem akarva botránkozást szerezni sötétben maradó ablakaival a béke ünnepélyes megpecsételésének e nevezetes napján...”¹⁹ Ráadásul a ceremóniát követő napon – a korabeli sajtónyilvánosságot korlátozó keretekhez mérten – „szokatlanul” éles hangú tárcában emlékezett meg magáról az aktusról²⁰ az ellen-

Mihály: *Jókai Mór (1825–1904). (Magyarok emlékezete.)* Pozsony, 2010. Másfelől a politikai rendszerváltozások során jelentős tapasztalatokat szerzett a tekintetben is, hogy az olvasóközönség sokirányú igényeit s egyúttal a felsőbb elvárásokat is figyelembe véve publikáljon. Szívós: *Buda-pesti mesék*, 226.

¹⁵ Az udvari meghívások, valamint fogadások (szabályozott) menetéhez lásd: VÉR ESZTER VIRÁG: *Udvari reprezentáció a Budai Királyi Palotában (1867–1916). Az udvari bálk és fogadások.* In: Gergely Jenő (szerk.): *Fejezetek a tegnapi világból.* Budapest, 2009.

¹⁶ *Különfélék.* (Pest, febr. 8.) Pesti Napló, 17. évf. 1866. február 9.

¹⁷ Jókai a porosz–osztrák háború kitörését megelőzően egy Ausztriát jelentősen megrendítő háborút feltételez, melynek következtében Magyarország szerepe a birodalmon belül nagymértékben felértékelődhet, s ezáltal jóval kedvezőbb feltételek mellett mehet végbe az uralkodóval folytatott (ki)egyezkedés folyamata. Sőtér István: *Jókai útja.* In: uő: *Félkör. Tanulmányok a XIX. századról.* Budapest, 1979. 437.

¹⁸ Ez irányú demonstrációja a kevésbé jelentős udvari rendezvények esetében is érvényre jut(hat)ott. (Később országgyűlési képviselőként „bejáratos” lesz az udvari fogadásokra, noha mentalitásának e szegmésében bekövetkező fordulat tényének – pontosabban behatárolható – időpontja ismeretlen.) Jókai első dokumentálható megjelenése az 1865 óta ülésező országgyűlés feloszlását közvetlenül megelőző, 1868. december 10-én megrendezésre került udvari estélyen volt. A Hon, 6. évf. 1868. december 11. Nr. 285. sz. 1. – (Esti kiadás.); Márki: *Erzsébet királyné*, 65.; a későbbiekhez lásd: Jókai: *Életemből. Igaz történetek.* 1. köt. Noha *A lélekidomár* című regényében (1888–1889) a koronázási táncestély leírását adja, benne Erzsébet megjelenésével, bizonytalan, hogy későbbi személyes (udvari) élményeiből összegezte-e annak mozzanatait, vagy valóban részt vett az eseményen, politikai ellenérzésein „felülemelkedve”. Jókai Mór: *A lélekidomár.* Budapest, 1981. 7–14. Vö.: Kelemen: *Erzsébet királyné és az irodalom*, 19–20.; Sándor István: *Tárgyi és nyelvi magyarázatok.* In: Jókai Mór: *A lélekidomár.* S. a. r.: Sándor István. (JMÖM KK, 51.) Budapest, 1967. 682–683. Az 1866–1867 folyamán használt noteszában mindenesetre nem található erre vonatkozó bejegyzés. OSzK Kt. Oct. Hung. 699/14.; Péter Zoltán – Péterffy László: *Jegyzetek.* In: Jókai Mór: *Főljegyzések I. S. a. r.: Péter Zoltán – Péterffy László.* (JMÖM KK) Budapest, 1967. 1. köt. 800–802.

¹⁹ Váli Mari: *Emlékeim Jókai Mórról.* S. a. r. Lukácsy Sándor. Budapest, 1955. 267.

²⁰ A ceremóniát számos vonatkozásában kárhóztatta, látszólag „személyes indokok” miatt: „...mi a cizfra szertartásoknak nem vagyunk barátjai; democrat elveinknek nem kell az arany himzsetes bárson s improductiv kiadásoktól borzad a nemzetgazdászati rendszerünk, kivált azon körülményt ismerve, hogy főuraink e bámulatgerjesztő fényűzéssel nem a hazai, de a bécsi iparosokat gazdagítják, nagyon kevés dicséretes kivétellel.” J[ókai] M[ór]: *A koronázás után.* A Hon, 5. évf. 1867. június 12. 134. sz. 1. Ennek motívuma későbbi műveiben is megjelenik, hasonló véleményt formált például a millenáris reprezentáció részeként sorra kerülő – a koronázás ceremóniájához külsősé-

zék legjelentősebb orgánumban,²¹ ami rendkívül jól illusztrálja ellenérzéseit, illetve anti-pátiáit, valamint az uralkodó családhoz való – ekkor még hangsúlyosan negatív előjelű – viszonyulását,²² ahogy burkolt bírálatait is reflektálva a múlt eseményeire és ellentmondva a hivatalosan elvárt feledésnek: „Nem is azon a körülményen kulminál örömünk a koronázás végbementén, hogy már most a király megesküdtött rá,²³ hogy Magyarország területi épségét, és alkotmányát meg fogja védelmezni: ezt eskü nélkül is olyan természetes dolognak találjuk, mint a milyen természetes dolog, hogy a fő saját testének épségét és constitúcióját megvédelmezze; – minden eskünél szorosabb kötelem a politika[i] szükségesség, s ha e politikai szükségesség hiányoznék, vagy ellenkezőre látszanék fordulni, tudjuk a közelmúlt példájából, hogy magán az esküvésen is lehet segíteni olyan országban, hol az uralkodó család tanácsában hozott határozatok fölötté állnak az országgyűlési tribünnök, s a koronázási halomnak. Azonban hisszük, hogy ő felségének fiatalága és erélye hasonló történelmi ismétléstől megóvja a jelen nemzedék történetét.”²⁴ Erzsébet részéről viszont vélhetően épp ellenkező tendencia érvényesülhetett e periódusban, ahogyan arra a kortárs

gekben valamelyest mérhető – (dísz)felvonulásról, lásd: Jókai Mór: *A Barangok vagy a paeoniai Vojvoda*. (Szövegkönyv). Budapest, 1896. OSzK Színháztörténeti tár és Zeneműtár (SzZt) Víg 2.

²¹ Jókai publikációinak áttekintéséhez (1898-ig) – laponkénti éves lebontásban – lásd: Szinyei József: *Jókai Mór*. Budapest, 1898. 45–123.

²² Ezt (fel)erősítheti azon figyelemfelkeltő mozzanat is, hogy ekkor a koronázás másik főszereplőjének tekintett Erzsébet alakját még utalás szintjén sem érintette (le)írásában, ami a későbbiekben áthidalhatóvá teszi a recepció nehézségeit. (A koronázás témakörét érintő későbbi eseményábrázolásaiiban Erzsébet más-más hangsúllyal jelenik meg, 1892-es ünnepi tárcájában például a tradicionális laudációkat idéző befejezésben kap helyet az uralkodó mellett: „Adjon a mindenható hosszú életet, boldog idöket dicső királyunknak, szeretett királynénknak, hogy láthassák népeik boldogságában saját alkotásuk nagyszerű művét s abban a magasban, hová öket a népek áldása emelte, oly közel az éghez, ne érezzék a földi fájdalokat!” Jókai Mór: *[Ferenc József király 25 éves uralkodása.]* Nemzet, 11. évf. 1892. június 8. 158. sz. 1. 1893-as leírásában viszont Erzsébet bevonulása került – személyes élmények hiányában a korszakban megjelent híradások sémáit követve – megörökítésre: „Utána jött a királyné ugyanabban a koronás üveghintóban, melyben felséges elődje járult a koronázás elé. A hintót nyolcz fehér ló vonta lassu lépésben. A királynén fehér selyemruha volt, csipkéekkel díszítve s a fején brilliantoktól ragyogó korona.” Jókai Mór: *Budapesti élet*. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képen*. Budapest, 1893. 164. Az 1892-es ünnepségen Erzsébet egyre súlyosbodó [szomatikus] betegségei következtében nem jelent meg. Erről bővebben: Csapó Csaba: *A koronázás jubileuma*. In: Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya [szerk.]: *História mezején. A 19. század emlékezete*. Szeged, 2011. 287–297.)

²³ E témára a későbbiekben számos publikációjában visszatér, noha ekkor már Ferenc József „koszorús” írójaként. Jókai koronázás-narratívájának alaphangja döntő – a korábban képviselt elveivel teljesen ellentétes – fordulatot vett, s a lojalitás válik alaphanggá, tisztelegve az uralkodó család előtt a koronázás 25 éves jubileumán (1892-ben). Egy évvel később szintén ez hatja át *Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képen* Budapest-kötetének Jókai által jegyzett részeit. *A Budapesti Élet* című fejezetben a nagy nyilvános ünnepségeket részesítette előnyben, s ezek közül is a leghangsúlyosabb egység a koronázás leírása. „Más országokban a koronázás ünnepén a király esküszik hűséget a nemzetnek, a király tesz fogadást, hogy az ország törvényeit meg fogja tartani s másokkal is megtartatni, Szent István birodalmát pedig a világ bármely részéről jövő ellenség ellen meg fogja oltalmazni.” Jókai Mór: *Budapesti élet*, 164.; Jókai Mór: *[Ferenc József király 25 éves uralkodása.]*, id. mű; Jókai Mór: *Deák Ferenc a koronázás napján*. Pesti Hírlap, 14. évf. 1892. június 26. 176. sz. 1-2.; Jókai szerkesztői, illetve szerzői tevékenységéhez *Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képen* munkálatai során lásd még: Szívós: *Budapesti mesék*, 226–235.

²⁴ J[ókai] M[ór]: *A koronázás után*. A Hon, 5. évf. 1867. június 12. 134. sz. 1.

visszaemlékezők – feltehetően helyesen – utalást tesznek: „A királyné a koronázás idején gyönyörűséggel olvasta műveit²⁵ és érdeklődött a költő személye iránt is.”²⁶

Mikszáth értesülései szerint Erzsébet figyelmének Jókaira irányulása a magyar nyelv tanulását kísérő,²⁷ a magyar nemzeti kultúra (meg)ismerésére irányuló folyamatba illeszkedett,²⁸ s feltehetően Falk Miksa vagy Ferenczy Ida²⁹ állhatott annak háttérében,³⁰ hogy az uralkodó felesége előtt ismertté válhatott³¹ már a Jókai-val való személyes találkozást

²⁵ Erzsébet azonban ekkor – közvetlenül a koronázást megelőzően is – ceremóniák, illetve a reprezentatív kötelezettségek által rendkívül leterhelt volt, erről maga is számos ízben említést tesz levelezésében, s feltehetően idő hiányában – közismerten – főként a sajtóból tájékozódott. Corti: *Erzsébet*, 149. E tekintetben az 1867-es év második fele jelent változást, melynek során időbeosztása, valamint pihenése már lehetővé teheti számára fokozottabb mértékben a könyvekben való elmélyülést is. Szalay Imre: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*. Budapest, 1911. 30.; A Hon, 6. évf. 1868. december 11. 285. sz. 1. – (Esti kiadás.) Olvasási szokásaira valamelyest következtetni engednek az (udvarmesteri hivatala) titkárságának iratanyagában felmaradt (könyv)számlák is. ÖStA HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth, XII/26.

²⁶ Szinnyei: *Jókai Mór*, 40–41. Erről Jókai – Szinnyei tudomása szerint – Deák tájékoztatása alapján szerzett tudomást.

²⁷ Erre maga is utalást tesz egy Eötvös Józsefhez írott levelében: „Mielőtt levelemet befejezem, még egy kérdéssel járulok Önhöz, lenne oly szíves nekem egy pár új regényt ajánlhatni? A régebbieket már majdnem mind olvastam.” Erzsébet levele Eötvös Józsefhez (Schönbrunn, 1867. november 2.) Közli: Szalay: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*, 30.

²⁸ Ez a századfordulót követően már olyan értelmezési közeget nyert, nem csak a kultikus interpretációkban, hogy Jókai oeuvre-je kiemelt szerepet játszott Erzsébet magyar érzelművé válásában, illetve személyes szimpátiája meggyökeresedésében: „S hogy a királyné annyira megkedvelte a magyarokat, abban a Jókai eszményi hőseinek és hősnőinek szintén nagy részük van.” Kelemen: *Erzsébet királyné és az irodalom*, 19. Jókai műveinek olvasása Erzsébet magyar történeti ismeretei kiszélesítésében is meghatározó lehetett. Márki Sándor kutatásai is sejtetni engedik, hogy egyes – férje uralkodása idején lezajlott – eseményekről is (első ízben) esetlegesen Jókai interpretálásában értesülhetett, példaként említette az illavai lázadást Jókai *Akik kétszer halnak meg* című regénye kapcsán. Márki: *Erzsébet királyné*, 37.

²⁹ Egy az 1880-as évekből német nyelvű átiratban fennmaradt levél arra enged következtetni, hogy Erzsébet Jókai-val is Ferenczy Ida közvetítésével tartott kapcsolatot, csakúgy, mint Falkkal, illetve számos más esetben is mindazokkal, akik a titkársága hivatalos írásos érintkezésénél közvetlenebb kapcsolattartást igényeltek. Jókai Mór levele Ferenczy Idának (Balatonfüred, 1886. [szeptember] 5.) ÖStA HHStA Sonderbestände; Nl. Conte Corti, Materialien zu „Elisabeth, eine seltsame Frau” Kart. 13.

³⁰ Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. S. a. r.: Rejtő István. (Mikszáth Kálmán Összes Művei Kritikai Kiadás 19.) Budapest, 1960 (a továbbiakban: MKÖM KK). 2. köt. 69. Kelemen, vélhetően szintén Mikszáth munkájára alapozva, Falk közvetítő szerepére utal. Kelemen: *Erzsébet királyné és az irodalom*, 18. (Ennek valóság tartalma valószínűsíthető a közöttük egyébiránt – munka terén (is) – fennálló folyamatos érintkezést tekintve véve.)

³¹ Ebben a periódusban azonban már egyértelműen dokumentálható, hogy nemcsak az ő tanácsaikra hagyatkozik e kérdésben – tudatosan tájékozódik e területen is, intellektuális igényei kielégítése, valamint nyelvismerete fejlesztése céljából –, hanem Eötvösre is, akitől szintén segítséget kért: „Felsőged parancsára legközelebbi levelemben ki fogom jelölni az újabb ajánlható regényeket. Szégyenemre meg kell vallanom, hogy erre jelen pillanatban képes nem vagyok, 65-től annyira el lévén foglalva más dolgokkal, hogy a szépirodalmunkat figyelemmel nem követhetem, s igen félek, hogy Gyulai elbeszélésein kívül az utolsó években kevés lesz, mi megérdemelné, hogy Felsőged által elolvastassék. Ha tanácsolnom szabad – a mennyiben figyelemreméltó új regények nem léteznének, Ráth M. kiadónál kijött történelmi könyvtárt ajánlanám. Miután ez Maculay, Tiers, Prescott sat. sat. legérdekesebb műveit legjobb íróink által készült fordításokban foglalja magában, Felsőged itt a nyelvgyakorlat mellett, egyszersmind valóban érdekes és figyelemreméltó olvasmányokat

megelőzően annak szépirodalmi tevékenysége (is).³² Erzsébet érdeklődését – családja személyes érintettsége révén – legfőképpen az 1868-ban folytatásokban közölt *Szezelem bolondjai* című regénye keltette fel,³³ melynek második keretnovellája húga,³⁴ Mária nápolyi exkirályné (élet)történetének egy részletét³⁵ elevenítette fel.³⁶ A témaválasztás illeszkedett *A Hon* profiljába, ahol ekkor szintén folytatásokban közölték az *Olaszország a felszabadulás után* című tárcát, valamint az „egy magyar legionarius” által álnéven írt *Apromonte* tárcasorozatot is.³⁷ Jókai a regény 1896-os Nemzeti kiadáshoz illesztett utószavában politikai indokokat említ,³⁸ a keretnovellák beillesztésének kényszerűségére „hivatkozva”,³⁹ mely

fog találni.” Eötvös József levele Erzsébethez (Pest, [1]867. november 6.) Közli: Szalay: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*, 34–35.

- ³² Ehhez a későbbi (kultusz)regények is visszanyúltak, mintegy ismert motívumként, miszerint Erzsébet hívja fel Ferenc József figyelmét Jókai oeuvre-jére. Szőgyén-Wittenbach Hubert [Kalász József]: *Ferenc József szerelmei*. Budapest, 1989. 1. köt. 384–387. (Ennek jellemző mozzanataként védelmébe veszi az író: „Rosszul informáltak. Akivel beszéltem, oly nagy ember, hogy a dinasztia már rég nem lesz, amikor az ő nevét még ismerni fogják.” Uo. 1. köt. 386.) Erzsébet e téren is rögzült szerepével szemben Szabó László Jókai-biográfiájában arra tesz utalást, valamely kortárs visszaemlékezésre hivatkozva (melyet Mikszáth is említ), hogy külföldi uralkodók – közöttük a brazil császár – Jókaira irányuló figyelme kelt(h)ette fel e tekintetben az udvari körök érdeklődését. Lásd erről: Szabó László: *Jókai élete és művei*. Budapest, 1904. 175–176.; vö.: MKÖM KK 19. 69.
- ³³ *A Hon*, 6. évf. 1868. január 12. 9. sz. 2.; uo. 1868. január 15. 11. sz. 2.; uo. 1868. január 16. 12. sz. 2.; uo. 1868. január 18. 14. sz. 2.; uo. 1868. január 19. 15. sz. 2.
- ³⁴ Második bolond, aki egy királynéba szerelmes. (Ez is önéletírás.) JMÖM KK 17. 29–48.
- ³⁵ Nem rekonstruálható azonban, hogy a korabeli olvasóközönség köreiben mennyire lehetett – a regénybe beemelt (leg)ismertebb mozzanatok ellenére – ismert személye, illetve cselekedeteinek történelmi jelentősége: „A budai várpalotába egy magas vendéget várnak: Királyné Ó Felsege nővérét, a nápolyi volt király nejét, ki a gaetai ostrom szenvedéseiben oly nagylelkűleg osztozott.” *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 1868., március 13. 61. sz. 243. Ennek történelmi háttéréhez lásd: Grössing, Sigríd-Maria: *Sisi családi körben*. Ford.: Kajtár Mária. Budapest, 2013. 122–125.
- ³⁶ Mária – e fejezetrész sajtóbeli megjelenését követően – Erzsébet meghívására hosszabb időt töltött Pest-Budán. Ujdonságok (Pest, mart. 19.) *A Hon*, 6. évf. 1868. március 20. 67. sz. 2.; Ujdonságok (Pest, mart. 21.) uo. 1868. március 22. 69. sz. 2. (Magyarországra érkezésekor még tart a regény részletekben való közlése, noha már nem a személyéhez kapcsolható részekkel: Jókai Mór: *A szezelem bolondjai*. *A Hon*, 6. évf. 1868. március 22. 69. sz. 2.; JMÖM KK 17. 163.). Később (német fordításban) a *Pester Lloyd* is közölni kezdi, valamint magyarországi jelenlétének idején a *Fővárosi Lapok*ban is jelennek meg a műből részletek, a kizárólag Erzsébet hűgára vonatkozó epizód – négy „egységben” való – közzétételével: *Fővárosi Lapok*, 5. évf. 1868. április 11. 85. sz. 337.; uo. 1868. április 12. 86. sz. 341.; uo. 1868. április 15. 87. sz. 345.; uo. 1868. április 16. 87. sz. 349.
- ³⁷ Jókai a regényre vonatkozó 1867-es vázlatában csak a garibaldista (cím)utalás szerepel. Jókai Mór notesz bejegyzése ([1867.] december 9.) OSzK Kt. Oct. Hung. 699/14. f. 79. A szerző első terveiben a nemzeti ellenállás gondolatkörének hangsúlyosabb megjelenítése állt, feltehetően ennek részeként és/vagy a későbbi „átgondolás” során vetődhetett fel Mária személye, noha az eredeti koncepció jelentősen módosult. Harsányi Zoltán: *Keletkezése, forrásai*. In: JMÖM KK 17. 461–462. (Az esetleges összefüggések feltárását jelentősen nehezít(he)ti, hogy a regény kézírata nem ismert. Harsányi Zoltán: *Kiadások, fordítások*. In: JMÖM KK 17. 453.)
- ³⁸ Az irodalomtörténeti kutatások felvetik azt is, hogy Jókai e művének eszmeiségét döntően meghatározza az ekkor kulminálódó vita a delegációkról, amely majdnem a regény közlésével egy időben zárul le a januári első ülésszakokkal. Jókai (a balközép párton belül) továbbra is ellenezte a Tisza Kálmán vezette csoport együttműködést szorgalmazó álláspontját, illetve ezt leszögező határozatát. Harsányi Zoltán: *Keletkezése, forrásai*. In: JMÖM KK 17. 464.; Kozári Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, 2003. 152–188.; Szajbély: *Jókai Mór*, 230–244.
- ³⁹ Ezt mintegy az ellenállás részeként értelmezte, a nemzeti „amnézia” tagadásaként, amely 1867-et követően hivatalosan uralkodó tendenciává vált: „Én pedig még meg akartam kísértetni, hogy annak a

végül meghozza számára a legfelsőbb – Erzsébet általi – elismerést is:⁴⁰ „A másodikban pedig az a korona fényétől besugárzott ideál, a volt nápolyi királyné, a mi hódolattal környezett felséges nagyszonyunknak a nővére [pontosabban húga, Mária]. Ezt az elbeszélést a legmagasabb körökben is figyelemre méltatták.⁴¹ Mikor aztán a regényem egészen megjelent (előbb a Hon és a Pester Lloyd közölte tárcánként),⁴² abban a legnagyobb kitüntetésben részesültem, hogy felséges királynénk megrendelte, hogy ennek egy példányát személyesen adhassam át legáldottabb kezébe. A politikai anatómia le volt véve a fejemről. Megjelenése után egy hónapra e regényem második kiadást is ért.”⁴³ A fogadtatás teatralitása közismert,⁴⁴ az később az uralkodóné alakját övező udvari adomák egyik jelentős, sokat idézett mozzanatává vált; utóbb a kultikus interpretációkban is hangsúlyos helyet kapott állandó motívumként: „Fölöttébb kedves volt Jókaihoz [Erzsébet], fesztelenül beszélgetett vele, sőt a karjára adta újszülött gyermekét, Mária Valéria hercegnőt e szavakkal: – Önnek nem adhatok semmi emléket, de ami az én szívemnek a legnagyobb kincs, azt vegye

»múltakra vetett fátyol«-nak egy csücskét fellebentsem: ami azt a bizonyos ínséges provizóriumot takarja. Ha én ennek a regénynek a megfelelő címét írom ki a kezdő lapjára, s mingyárt in mesidas res gázolok a történetekbe: ezt az én ellenlábasmim rögtön az index prohibitorum librorum-ba fogják lajstromozni, s az egész igazhívő közönség előtt exkommunikálva lesz a regényem. Ezért lett kigondolva az a két egzotikus novella a regény bevezetéséül.” Jókai Mór: *Utóhang a „Szerelmem bolondjai” regényhez*. In: JMÖM KK 17. 447.) Erről bővebben: Cieger András: *Megbocsátás, elhallgatás, együttműködés. Az 1867-es rendszerváltás és a múlt öröksége*. In: Fricz Tamás – Lánzi András (szerk.): *Identitásaink és (el)hallgatásaink a XXI. Század Intézet évkönyve*. Budapest, 2011. 27–42.

⁴⁰ Feltehetően utólag is reflektál ezzel az öt ért vádakra – az évek múlásával aulikuságának egyre hangsúlyosabbá válásával, amely a trónörökös fenntartott kapcsolatának intenzitásából következően még nagyobb teret nyer –, mégsem tekinthető ez előzmény nélkül az udvarhoz való viszonyulása tekintetében. Lásd: Gángó: *Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága*, 380–395. Másfelől Szajbély Mihály Jókai-biográfiájában arra is rámutatott, hogy e regénye esetében is a szeriális közlésmód jelentős mérvű koncepciómódosulást eredményezett, s az eredeti tervekkel ellentétben az utolsó „bolond” ismertetésének terebélyessé válásával a korábbi szerkezeti elgondolás torzult, és a korábbi történetek mintegy keretté váltak. Szajbély: *Jókai Mór*, 203., 235–245.

⁴¹ MKÖM KK 19. 70. Ennek valós háttéréhez lásd *A Hon* tudósítását: *A Hon*. 6. évf. 1868. december 11. 285. sz. 1. – (Esti kiadás.); valamint ennek tartalmi átvételét: Corti: *Erzsébet*, 165–166. (Néhány téves információ közlésével.)

⁴² Lásd erről: Ujvári Hedvig: *Reklám, hír és szórakoztatás mentén. A Jókai-recepció a pesti német nyelvű sajtóban 1867 után*. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.): *Jókai & Jókai. Tanulmányok*. Budapest, 2013. 65. (32. jegyzet)

⁴³ Jókai Mór: *Utóhang a „Szerelmem bolondjai” regényhez*. In: JMÖM KK 17. 447–448. A sikerhez vélhetően valóban hozzájárulhatott egyfelől a regény egyik mellékszereplőjének (Mária exkirálynénak) hosszabb magyarországi tartózkodása, valamint Erzsébet elismerése is, noha a legfontosabb vonatkozás e tekintetben is a regény aktuális, még nagyon közeli múltszemlélete lehetett, a cselekmény érdekessége mellett. Ugyanakkor a későbbiekben érezhető az általa szerkesztett lapok esetében az a tendencia, hogy az ellenzékiből aulikusá válásával csökken Jókai népszerűsége bizonyos olvasói rétegekben. Szívós: *Budapesti mesék*, 228. A regény aktualitása következtében a Fővárosi Lapok is közölni kezdi folytatásokban – Erzsébet húgának magyarországi tartózkodása idején – a Máriára vonatkozó részeket, feltehetően „hírverés” célzattal: „Jókai regénye csak ez év végén fog önállóan megjelenni öt kötetben. Ez epizód, melyet belőle közlünk, önálló elbeszélés, s anyivel érdekeseb, mert a királynő, kiről benne szó van, jelenleg Budavár vendége.” *Aki egy királynéba szerelmes. (Epizód.) Jókai Mór új regényéből*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 1868. április 11. 85. sz. 337. (Szerkesztői jegyzet). A napilapok egyes (aktuális) híreinek Jókai regényeiben való megjelenéséhez, illetve hatásához lásd: Szajbély: *Jókai Mór*, 17–18., 191–201.

⁴⁴ Elsősorban Mikszáth leírásából vált ismertté, amelyet a későbbi irodalom-, illetve kultusztörténeti munkák is átvésznek. MKÖM KK 19. 70.; vö. Kelemen: *Erzsébet királyné és az irodalom*, 20.

a karjaiba!”⁴⁵ E fogadatás messzemenő következményekkel járt⁴⁶ – ami tévesen rögzült (több mozzanatában),⁴⁷ noha mintegy közismert tényként utaltak rá a szakirodalomban is, átvéve Mikszáth e vonatkozásban nem kellően megalapozott megállapítását⁴⁸ – Jókai Habsburg-dinasztia iránti érzelmeinek átalakulását illetően.⁴⁹ Feltehetően e korábban is számos apróbb gesztus formájában egyre hangsúlyosabban kifejezésre jutott folyamat⁵⁰ felgyorsulását eredményezhette az uralkodóné előtti újabb személyes megjelenés;⁵¹ s Erzsébet iránta megnyilvánuló figyelme döntő módon befolyásolhatta őt, nemcsak a hiúságá-

⁴⁵ Kelemen: *Erzsébet királyné és az irodalom*, 20.; vö.: *Jókai és Laborfalvi Róza. Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*, 210–211.

⁴⁶ A Jókaira tett (mély) benyomásról tanúskodnak unokahúga visszaemlékezései is: „Bátyám hetekig tudott újabb és újabb dolgokat elmesélni a királyné anyai szeretetéről és leereszkedő modoráról.” *Jókai és Laborfalvi Róza. Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*, 211.

⁴⁷ A Jókai nézeteiben s egyúttal *A Hon* profiljában is 1867 novemberében, illetve decemberében végbemenő, egyre hangsúlyosabban érzékelhető változásra – az uralkodó személyének megjelenítése tekintetében, mintegy a bekövetkezett rendszerváltás „látványos” megnyilvánulásaként – már Oltványi is felhívta a figyelmet. Lásd erről: Oltványi Ambrus: *A levelek jegyzetei*. In: *Jókai Mór levelezése (1860–1875)* S. a. r.: Oltványi Ambrus. (JMÖM KK) Budapest, 1975. 2. köt. 642–643. Ennek ellenére Jókai szilveszteri (évváró) cikkében a kiegyezési rendszer – metsző hangvételű – kritikáját közölte. Kozári: *Tisza Kálmán*, 156–157.

⁴⁸ „Mint ahogyan a napfény kicsalja a földből a mélyen benne rejlő csírákat, ez a leereszkedő kegyesség úgy húzott ki Jókaiából egy új gyengeséget: a hiperlojalitást. Ebből a betegségből nem is fog többé kigyógyulni.” MKÖM KK 19. 70. Vö.: Gángó: *Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága*, 380.

⁴⁹ Noha korábbi nyilatkozatai Erzsébet vonatkozásában jóval előbbi időpontot feltételez, utalásaiból valószínűsíthető, hogy a magyar (nemzetibb érzelmű) társadalom többségéhez hasonlóan rá is Erzsébet azon gesztusa lehetett leginkább meggyőző erejű, hogy Mária Valéria születését megelőzően, illetve követően – mintegy privátabb jellegű – hosszabb magyarországi tartózkodásra vállalkozott, ami személyének megítélésében döntő fordulatot eredményezett az ellenzék köreiben is. Vö.: Jókai Mór: *A magyar királyné Budán*. (Pest, február 10.) *A Hon*, 6. évf. 1868. február 11. 34. sz. 1.

⁵⁰ Mindez a Csernátóy Lajossal való konfliktus elmélyüléséhez is vezetett, reflektálva Jókai e változást demonstráló novemberi (politikai tárgyú) cikkeire: „...a magad pártjával ellentétesnek állítod fel az által, hogy a dynastiávali incompatibilitás tanát vezéreszméje lapelve, pártgondolatja gyanánt hirdeted. Megbocsáss, édes Mórom, de ezt tenned nem lett volna szabad, a mint erről elmondtam indokaimat neked élő szóval is. De te nem csak hogy ezt tettetted, de egyszersmind, én ugyanazon egy időben, egy oly nyilatkozatot is tettél, a melyet én feleslegesnek tartok részünkről minden időben – értem azon nagy bizalmat Ferencz Josef Ő felsége iránt – mert az utódaival magam sem gondolok. Mire való az e féle luxus? Tudom, hogy te az e félélet ravaszsgból akarod tenni; a németet gondolod megcsalni; de meghidd, hogy csak pártodat, lapodat, barátitad s tenmagadat szeded rá, mert a fogás által nem nyersz semmit a némettől, hanem vesztesz igen is a tekintélyedből. Megvallom, nem értem miért nem hagyhatád a császárt úgy ahogy eddig volt a Honban – bók nélkül, száraz ujság gyanánt. Én sem bántom ő felségét, mert 1.° nem akarom magam elzáratni s mert. 2.° nincs szükség bántalmaztatására; de a közt hogy ne bántasuk és dicsérjük azt ki 1849 october 6án és a következő átkok esztendein át uralkodott, nagy a különbség. Ezt teheti a majoritás udvaronc része – s ennek épen kutya kötelessége is – de miért tenné a baloldal fő közlönye? Azért e hogy kevésbé becsültessék? Ezt a czélt nem lehet rola feltenni, pedig egyebet ugyan nem ér el vele.” Csernátóy Lajos levele Jókai Mórnak (Pest, 1867. december 4.) In: *Jókai Mór levelezése (1860–1875)*, 2. köt. 354. sz. 148–149.

⁵¹ Az 1868. december 10-ei udvari estélyen tartott *cercle* során lezajlott bemutatását követően 1869. árpilis 10-én került sor Jókai első királynéi magánkihallgatására. *Ujdonságok* (Pest, árpilis 9.). *A Hon*, 7. évf. 1869. árpilis 10. 81. sz. 2. – (Reggeli kiadás.); uo. 1869. árpilis 13. 83. sz. 1. – (Reggeli kiadás.)

ra, hanem a szépérzékére is hatást gyakorolva,⁵² ahogyan arra többen is rámutattak elemezve a jelenetet.⁵³ Noha már 1868 első felében érzékelhetők e téren a változás korai jelei, ekkor még a párton belüli szakadás és a Tisza Kálmánnal való fokozódó ellentétek határozzák meg Jókai politikai nézeteit.⁵⁴ A legtöbb interpretációban Erzsébet szerepét mind osztják, mind magyar oldalról abban látják, hogy ismételtelen sikerült egy ellenzéki politikust „bűvkörébe” vonnia.⁵⁵

Jókai egy 1868 februárjában megjelent tárcájában⁵⁶ már előrevetül későbbi kultuszépítő tevékenysége, mivel több utóbbi additív alapelemként számon tartott vonást „fedezett fel” az uralkodó feleségében,⁵⁷ melyeket az épülő kultuszban majd számosan átvesznek, megteremtve ezáltal az udvari körökkel szembenálló királyné mítoszát, a politikai kérdésekben továbbra is magyarul gondolkodó uralkodóné képét, aki átérzi a nemzeti törekvéseket, s jelenlétével hozzájárul a főváros uralkodói székhelyé válásához,⁵⁸ mintegy női mivolt

⁵² E tény a visszaemlékezések is megerősítik: *Jókai és Laborfalvi Róza. Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*, 210.; vö.: Fábri Anna: *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Budapest, 1991.

⁵³ Szívós: *Budapesti mesék*, 228–229.; MKÖM KK 19. 70.

⁵⁴ A balközép párt balszárnya – Jókai vezetésével – egyre inkább elhatárolódott Tisza Kálmán (politikai) nézeteitől, melyeket döntő módon befolyásoltak a későbbi esetleges kormánya kerülést szolgáló irányelvek elfogadtatási kísérletei. E tekintetben az első jelentős törést a delegáció kérdésének megvitatása jelentette, s míg a párt egyes (Tisza körül csoportosuló) hívei a Júniusi Programot követően elfogadhatónak vélték a részvételt a delegációk munkájában, a balszárny továbbra is a közös ügyek fennálló rendszerének elfogadhatatlanságát vallotta. Harsányi Zoltán: *Keletkezése, forrásai*. In: JMÖM KK 17. 463–464.; Kozári: *Tisza Kálmán*, 128–140., 152–178.; Pölöskei Ferenc: *A Szabadelvű Párt fényei és árnyai, 1875–1906*. Budapest, 2010. 128–150.

⁵⁵ Szívós: *Budapesti mesék*, 228.; Szabó: *Jókai élete és művei*, 175–176.

⁵⁶ Jókai Mór: *A magyar királyné Budán*, 1. Feltehetően évek óta foglalkoztatta a nemzeti király eszméje, amit az ekkor is párhuzamosan folyó – korábban megkezdett – anyaggyűjtése is mutat, *A jövő század regényéhez*. Jókai Mór notesz bejegyzése. OSZK Kt. Oct. Hung. 699/14. ff. 43–44.; Jókai Mór: *Főljegyzések, 1. köt.* S. a r.: Péter Zoltán – Péterffy László. (JMÖM KK) Budapest, 1967. 1. köt. 444–445. Vélhetően ezzel kapcsolódik össze, mintegy az uralkodó „kiváltására” Erzsébet iránt megnyilvánuló későbbi hódolata, akit az uralkodó családon belül – Rudolf és József (Károly) főherceg mellett – (magyar) nemzeti érzelműnek vél.

⁵⁷ Ahogyan ezt megelőzően Ferenc József esetében is, melyre Oltványi is utalást tesz: „Dec. 1-i vezércikkében Jókai azt a meggyőződését fejezte ki, hogy »Magyarország állami önállósága, minden tekintetben, a 48-iki alapokon, helyre fog állítani, és megtartatni, Ferenc József király és utódai által«. A nemzet és az uralkodóház között 1848/49-ben kiobbant konfliktust csak »a reactio ármánya« idézte elő. »Ugyanezen reactio a dynastia fejét jelenleg nem áldozatai, de ellenfelei között találja; egy király, ki a korszellem, a polgárosodás s az érett Európának lelkülete nevében vet kestyűt a sötétség hagyományainak, ki lábát a népjog alapjára helyezi, ugyanazon magyar nemzetet soha nem fogja találni magával szemközt.« Már előzőleg, Türr altábornagy levelére című cikkében arról írt, hogy a király valójában nem ellenzi az önálló magyar honvédség felállítását (H[on] 1867. nov. 19.). Ennek zászlaira Jókai szerint »A király és a haza oltalmára!« szavak lesznek majd felírva (uo. nov. 21.)” Oltványi Ambrus: *A levelek jegyzetei*. In: Jókai Mór levelezése (1860–1875.). 2. köt. 642–643.

⁵⁸ Jókai politikai nézeteiben, akárcsak az ország politizáló közvéleménye körének jelentős hányadában, annak igénye jelent meg (az 1860-as évek közepétől), hogy a Monarchia súlypontja Magyarországra helyeződjön. Sőtér: *Jókai útja*, 437. Vélhetően ez összefüggésbe hozható esetében is a Rudolffal szemben megfogalmazott elvárásaival, akiben sokan ennek letéteményesét látták, s abban reménykedtek, nagykorúságát követően Pest-Budára fogja székhelyét áttenni. Lásd erről: Vér Eszter Virág: *«Rezső királyfink» Fejezetek Rudolf trónörökös politikai nézeteinek magyar vonatkozásairól*. In: Rudolf – a reményvesztett imádó. (Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban, 2008. június 5. – szeptember 28.). Szerk.: F. Dózsa Katalin – Faludi Ildikó. Gödöllő,

tával hódolatra készítette: „Miniszterek, országnagyok, diplomaták és hadvezérek mind abban a hitben élnek, hogy Magyarországot örökösen őrizni kell, tettejét korlátozni, kifejlődését nem segíteni; lelkesedését gyanuval kísérni; – a királyné az ellenkezőjét hiszi annak; ő megnyugvást jó keresni Magyarországra, s Magyarország szívében hajtja le fejét. Láttuk mi Magyarország királynéját fényesebb napokon is, olvastuk szavait s elhittük azoknak, kik e szavakat közlő hallották, hogy azok mély érzéssel voltak mondva.⁵⁹ Ámde azok szertartásos napok voltak, megjelenés, beszéd, ünnepélyhez alkalmazott, formszerű tény volt. Most nő, az anya jön Budára; nem híva, nem küldve,⁶⁰ hanem egy benső sugallattól vezetve, hogy itt várja be azon napot, mely megszentelt napja egy nő életének. E napnak titka mindég Isten kezében van, s e napon ohajt minden nő legközelebb lenni Istenéhez. – A magyar királynő Budára jött e napot bevárni. A hol egy királyi anya fekhelyének legbiztosabb alapja van; bizonyára a trónnak is ott van a legszilárdabb fundamentuma. Egy suttogásunk se nyugtalanítsa az elsőnek ünnepélyes csendjét, mely az utóbbi netán fenyegető viharokról beszélne. Mondjuk, hogy mi békés esztendőt várunk, remélünk, azon munkálkodunk, s beszéljünk csupán arról, mi lehetne ezen nyugalom idején, ha a kormányférfiak, állambölcsek és hadvezérek *olyan helyesen látó politikusok volnának mint a királyné?* [kiemelés tőlem – V. E. V.] Ha Magyarország érdekeit az állambölcsek is így összeforrvá látnák a trón érdekeivel, – ha a királyi pár legbölcsebb belátása után elfoglalná Magyarország és annak fővárosa azt a helyet az államok és fővárosok között, mely őket megilleti? Egy királyi Magyarország egy királyi fővárossal!”⁶¹ Erzsébet e hosszúra nyúló pest-budai tartózkodását követően, valamelyest felépülve a gyermekágyból, Ischlbe utazik, majd a családját keresi fel Possenhofenben,⁶² ahonnan Bécs érintésével visszatér Gödöllőre,⁶³ s az őszi, illet-

2008. 28., 30. Ezt a törekvést „láthatták meg”, illetve vetíthették ki – közöttük Jókai is – Erzsébet magyarországi tartózkodásaiban is, mivel hosszabb magyarországi jelenléte paritáshoz közeli állapotot eredményezett, Ferenc József intenzívebb ittléteit is magával hozva.

⁵⁹ Tárcajának e személyesebb jellegű utalása is arra enged következtetni, hogy ebben a periódusban (még) nem vett részt az udvar által rendezett fogadásokon. A fordulatot vélhetően e tekintetben is az 1868. téli – az országgyűlés berekesztését megelőző udvari rendezvényen való – megjelenése eredményezhette. Ezt valószínűsítheti, hogy az év eleji magyarországi tartózkodása során Erzsébet előrehaladott várandóssága következtében reprezentációs alkalmait, illetve kötelezettségei a korábbiaknál jóval szűkebb körre korlátozódtak, ahogyan (magától értetődően) a szülését követő gyermekágyi, valamint a későbbi „lábadozási” időszakban is. Esetleg felvetődhet annak lehetősége, hogy Jókai az őszi szezonban, az udvar magyarországi jelenléte idején, az uralkodónéi audienciát megelőzően is részt vett valamely udvari rendezvényen.

⁶⁰ Feltehetően (alig két évvel az eseményeket követően) még közismert lehetett az a korabeli olvasóközönség – valamelyest politikai érdeklődésű – körében is, hogy Erzsébet 1866-os nyári pest-budai tartózkodására nem személyes döntése nyomán került sor, hanem az udvar politikájának leteleményeseként, mintegy reprezentatív követeként – a minisztertanács „rendelkezése” nyomán – küldték Magyarországra, személyes jelenlétével próbálva előkészíteni az udvar esetleges menekülését, valamint igyekeztek elkerülni a még több frontos háború eshetőségét, Magyarország hadszíntérré válását. Ez azután az egyre hangsúlyosabban érvényre jutó kultikus interpretációk révén elhomályosult az évek során, s Erzsébet egyéni elhatározásaként került megjelenítésre az út, mintegy a nemzet iránti vonzalmának (látványos) megnyilvánulásaként.

⁶¹ Jókai: *A magyar királyné Budán*, 1.

⁶² Corti: *Erzsébet*, 161–164. E döntéseinek hátterében feltételezhetően azon személyes félelme állhatott a gyógyulási szándék mellett, hogy ezúttal valóban elkerülhesse anyósa beavatkozását gyermeke nevelésébe. E személyes megnyilvánulásai a birodalom nyugati felében rendkívül rossz fogadtatásra leltek, s egyre élesebb bírálatok fogalmazódtak meg elhúzódozó távolléteit nyomán. Erről bővebben: Hamann, Brigitte: *Erzsébet királyné*. (Ford.: Kajtár Mária.) Budapest, 1988.

ve téli szezonban ismét hosszabb időt tölt – Ferenc Józseffel együtt – Magyarországon.⁶⁴ Ekkor kerül sor Budán – az udvari előírásoknak megfelelően, uralkodónéi *cercle* keretein belül – a kultusz textusának meghatározó részét képező, utóbb (kiragadott részleteiben) sokat idézett eseményre⁶⁵ – az első személyes (december 10-ei) találkozásra:⁶⁶ „Ez érdekes beszélgetésből közel állók elmondása után a következő részleteket közölhetjük. A királynő e szavakkal szólítja meg Jókait: »Régen óhajtottam önt személyesen megismerni. Műveit már rég ismerem, azok között legszebbnek tartom 'Kárpáthy Zoltánt.'« Jókai e kegyes megszólításra következőleg válaszolt: »Nagy kitüntetésnek veszem Felsőged e magas nyilatkozatát, ki különben eddig is háromszoros tisztelője voltam: mint királynőnek, mint nőnek és mint irodalmunk pártolójának.« Ő felsége ezután kérde: »Megjelent-e önnek legutóbbi munkája, melyet a Honba irt? Töredékesen nem szeretem olvasni, szivesebben olvasom, ha az egész megjelenik.« Jókai azt felelvén, hogy e műve nem sokára megjelenik, kérte magának azon kegyet, hogy abból egy példányt ő felségének küldhessen,⁶⁷ mit ő felsége kegyesen ígért elfogadni. Azt is kérde, hogy fog e nemsokára új művet írni? mire Jókai igenlőleg válaszolván, ő felsége ekkép nyilatkozott: »most már azt hiszem, több ideje lesz önnek a költészettel foglalkozni, miután a politikai kérdések szünetelnek.« Jókai erre körülbelül következőleg válaszolt: »Háládatosnak is tartozni lenni a költészet iránt, miután annak köszönhetem ezt a magas kegyet, melyben most részesülök s melyben politikai működésemért ez idő szerint talán nem részesültem volna.« »Én a politikához nem értek« felelt a királynő mosolyogva, mire Jókai a következő megietgyzést tevő: »*Legmagasabb politika egy ország szívét megnyerni, s ahhoz Fölséged bizony ért.*« [kiemelés tőlem – V. E. V.]⁶⁸ A másnapi, az országgyűlés ünnepélyes bezárását ismertető tárcájában is a teljes elragadtatás hatja át Jókai narratíváját, ami ezúttal az esemény ünnepélyessége, illetve egyéb körülményei révén a család többi tagjára is kivetül: „...A lelkesedés, melyet a trónbeszéd befejezése előidézett, nem tudott csillapulni és a Király s utána a Királyné és József főherceg zajos, szünni nem akaró éljenzés közt hagyták el a termet. A királyné, a ki diszes magyar öltönyben, usztályos fehér ruhában, fekete bársony derékkal volt, kiváló nyájassággal viszonzta jelenlévők lelkes üdvözléseit. – Az örömszaj a királyi pár távozásával ugyan lecsillapult, de a lelkesedés, melyet a Király szavai keltettek, megmaradt a szivekben és viszhangot fog kelteni az országban mindenütt. Hova a szavak elhatnak. Az ünnepély

⁶³ *Kedves Idám! Erzsébet királyné, Ferenc József, Andrássy Gyula és Schratt Katalin levelei Ferenczy Idához.* S. a. r. Tolnayné Kiss Mária. Budapest, 1992.; Schad, Martha: *Mária Valéria osztrák főhercegnő.* In: uő: *Erzsébet királyné és leányai.* (Ford.: Sütő Gyöngyi.) Budapest, [2005.] 68–69.

⁶⁴ E döntésük háttérében részben politikai okok álltak: az országgyűlési képviselők mandátumának lejáratá közeledett, s a rendszer konszolidációja tekintetében nagy jelentőséggel bíró választások kezdődtek.

⁶⁵ Márki: *Erzsébet királyné*, 65.; Corti: *Erzsébet*, 166. (Corti tévesen delegációk számára rendezett bécsi udvari fogadást említ. Lásd: Corti, Egon Caesar: *Elisabeth. Die Seltsame Frau.* Graz–Wien–Köln, [1950]. 198.)

⁶⁶ Erzsébet értesülve korábbi magyar kezelőorvosa, Balassa János váratlan elhunytáról, az aznapi udvari ebéden való részvételét lemondta, s csak az esti fogadáson jelent meg. A Hon, 6. évf. 1868. december 10. 284. sz. 3. – (Esti kiadás.)

⁶⁷ Ezen elem a későbbiekben tévesen felkérésé „transzformálódott”: „Híre és neve már eljut az udvarig is. A királyné nemcsak a regényeit, de a lapjait is olvassa. Egy udvari estélyen kívánja is, hogy mutassák be neki Jókait. Jókainak meg kell ígérni, hogy legközelebbi regényét személyesen fogja elvinni a királynénak.” Seress: *Jókai a politikában*, 90.; vő.: Szívós: *Budapesti mesék*, 228.; Lengyel Dénes: *Jókai Mór.* Budapest, 1968. 98.

⁶⁸ A Hon, 6. évf. 1868. december 11. 285. sz. 1. – (Esti kiadás.)

befejeztéül a várkápornában isteni szolgálat tartatott, a melyet az ország primása végezett a királyi pár és udvar jelenlétében.⁶⁹ Az udvar a magyarországi országlást „megszakítva” az ünnepekre visszatért Bécsbe, Erzsébet – Ferenc József távozását követően⁷⁰ – közvetlenül karácsony előtt utazott el Pest-Budáról.⁷¹

A Jókai-regény kötetének átadására az udvar következő évi – báli szezon végén megkezdett⁷² – magyarországi tartózkodása során került sor, a horvát–magyar kiegyezést követő horvátországi hivatalos látogatás után.⁷³ Jókai a miniszterelnökség (hivatalos) értesítése útján kapott tájékoztatást⁷⁴ – ahogyan arról a sajtóban is beszámoltak – a (várt) fogadtatásról,⁷⁵ amire a kötet megjelenését követően⁷⁶ – rendkívüli gondossággal, részletekbe menően – készült.⁷⁷ A tájékoztatás során követett hivatali út szokottól való valamelyest eltéré-

⁶⁹ Jókai Mór: *Pest, december 11. (Az országgyűlés befejezése.)* A Hon, 6. évf. 1868. december 12. 286. sz. 1.] – (Reggeli kiadás.)

⁷⁰ Ennek háttérében feltehetően személyes döntését kell feltételeznünk, amely vélhetően ezúttal is arra irányult, hogy minél kevesebb időt kelljen férje szűkebb családja, illetve az udvari társadalom körében töltenie. Magyarországon e gesztusát egyre inkább az ország irányában megnyilvánuló legfelsőbb (kítettetett) figyelemnek vélték s interpretálták; ami személye irányában – a korábbiakhoz mérten is – lényegesen kedvezőbb megítélést eredményezett. (Elutazása előtt személyesen is részvétét nyilvánította kezelőorvosa özvegyének és öt felkereső gyermekeinek. Lásd erről: *A Hon*, 6. évf. 1868. december 23. 295. sz. 3. – [Esti kiadás.]

⁷¹ *Ujdonságok* (Pest, dec. 23.). A Hon, 6. évf. 1868. december 24. 296. sz. 2. – (Reggeli kiadás.)

⁷² Noha ebben a periódusban még igyekeznek a paritást e téren is érvényre juttatni, hangsúlyozva a valamelyest egyenlő jogokat. Vér: *Udvari reprezentáció a Budai Királyi Palotában*, id. mű. Az uralkodópár ezúttal egy napon – ám külön időpontban –, március 3-án érkezik Pest-Budára. Lásd erről: *Ujdonságok* (Pest, mart. 3.). A Hon, 7. évf. 1869. március 4. 51. sz. 3. – (Reggeli kiadás.)

⁷³ Azon Erzsébet is részt vett, noha Ferenc József jelenlétéhez mérten jelentősen redukált formában, feltehetően annak következtében, hogy Mária Valériát az előzetes tervekkel ellentétben kénytelen volt Budán hagyni. *Ő felségük utazásának hivatalos programja*. A Hon, 7. évf. 1869. március 4. 51. sz. 1. – (Esti kiadás.); *Ujdonságok* (Pest, mart. 8.). Uo. 1869. március 9. 55. sz. 2. – (Reggeli kiadás.)

⁷⁴ „Grof Andrásy Gyula miniszterelnök ur meghagyása folytán van szerencsém Tiszt. Uraságotat értesíteni, hogy Királynő ő Felsege f. hó 11én azaz a legközelebbi Vasárnap déli 12. órakor lesz kegyes őnt fogadni. E végből sziveskedjék 1/2 12. óra táján báró Nopcsa főudvarmester úr lakásán – a kir. várakban – megjelenni.” Vértesy Sándor (miniszterelnökségi osztálytanácsos és miniszterelnöki titkár) levele Jókai Mórnak (Buda, 1869. április 9.). In: *Jókai Mór levelezése (1860–1875)*. 2. köt. 457. sz. 245. [OSzK Kt. Fond V/642.]

⁷⁵ *Ujdonságok* (Pest, april 9.). A Hon, 7. évf. 1869. április 10. 81. sz. 2. – (Reggeli kiadás.)

⁷⁶ *A szerelem bolondjai* magyar nyelvű (első) kötetes Atheneum-féle kiadása 1869 februárjában került forgalomba, noha a regény (ezt megelőzően) már 1868-ban megjelent a *Pester Lloyd* gondozásában német nyelven. Harsányi Zoltán: *Kiadások, fordítások*. In: JMÖM KK, 17. 457–458.; *Ujdonságok* (Pest, febr. 17.). A Hon, 7. évf. 1869. február 18. 39. sz. 2. – (Reggeli kiadás.) – Folytatásokban ekkor *A kőszívű ember fia* című regénye jelenik meg *A Hon* hasábjain.

⁷⁷ Erre a sajtóban is utalást tesznek, részletes beszámolót közölve: „Mult év végén mint tudva van, – királyné ő felsége hosszabb társalgás kegyében részesíté Jókai Mórt, s ez alkalommal ennek irodalmi működése szóba jövé, ő felsége kérdezte, hogy megjelent-e már Jókai legújabb regénye? – Nem, – válaszolt Jókai, s azon kegyet kérte magának, hogy annak idejében maga küldhessen egy példányt ő felségének, mit a királyné kegyesen megengedett. – »A szerelem boldondjai« megjelent, s belőle egy példány gyönyörű kiállításban a legmagasb asszony számára már készen van, a négy kötet két darab könyvben, két selyemben, gazdag arany metszettel, kívül e felirat: »Erzsébet királynénak.« – Szerző e művet személyesen fogja legközelebb a királynénak átadni.” *Ujdonságok* (Pest, febr. 26.). A Hon, 7. évf. 1869. február 27. 47. sz. 2. – (Reggeli kiadás.)

se felvetheti Andrássy Gyula gróf közreműködésének eshetőségét.⁷⁸ Miniszterelnökségének kezdeti periódusában ugyanis hangsúlyosan megnyilvánul,⁷⁹ mintegy a kormányprogram részeként,⁸⁰ törekvése Erzsébet – illetve József (Károly) főherceg – személyén keresztül a dinasztia elfogadhatóvá tételére pozitív kép közvetítésével, személyes jelenlétük által is megerősítve – s e látványos s egyben népszerűsítő gesztusok támogatták a „bizonytalan” identitás megszilárdítását.⁸¹

A felajánlás elfogadásának – szigorúan vett – szabályozottságára⁸² utal Ferenczy Ida Jókai egyik pályatársához intézett márciusi levele, melyben elutasította műve átadására irányuló kérését: „Ő Felsége a királyné számára küldött »Magyarhon fénykora« című történeti regényét becses sorai kíséretében vettem, mint azonban már a bálon is megjegyzém én semmi félét Ő Felségének átadni nem szoktam, – csempészni pedig mégkevésbé! – Tehát becses művét kénytelen vagyok vissza küldeni azon figyelmeztetéssel, hogy azt a főudvarmester úr ő méltósága által /: mint egyedüli után :/ tessék Ő Felségéhez juttatni. – A most sajtó alatt lévő művét szívesen várom, mint előfizető, mint a mellékelt vevényből látni fogja. Igen sajnálom, hogy kérésének eleget nem tehetek de itt a megállapított rendhez mindenkinek kell alkalmazkodni.”⁸³

⁷⁸ A szabályos ügymenet szerint a Királyné Főudvarmesteri Hivatala (hivatalos) udvari értesítést küldött volna a király személye körüli miniszternek, aki ezt követően a legfelsőbb szándékokat – átiratban – közvetítette volna az ügyben illetékesnek vélt miniszterhez, e tekintetben a kultuszminiszterhez vagy a belügyminiszterhez. Noha kettejük kapcsolata vélhetően Jókai felesége gyermekén esett szégyen következtében ebben a periódusban még egyáltalán nem lehetett „felhőtlen”. Szajbély: *Jókai Mór*, 370.; *Feszty Árpádné Jókai Róza visszaemlékezései*. In: „...örültek házába akartok záratni” Jókai Mór kiadatlan levelei és Feszty Árpádné Jókai Róza visszaemlékezései. S. a. r.: F. Almási Éva. Budapest, 2001. 210., 260. (144. jegyzet) Jókai végül csak nevelt lánya halálát követően „enyhül” meg, s fogadja házába, majd 1886-ban adoptálja Andrássy 1859 februárjában – Jókai nevelt lányától – házasságon kívül született gyermekét, Rózát.

⁷⁹ E téren is kijelölve a későbbi érintkezés kereteit, illetve formáit.

⁸⁰ Feltehetően összefüggésben állhatott ez a megelőző horvátországi hivatalos látogatással, melyen miniszterelnöki minőségében Andrássy is részt vett felesége kíséretében, aki ekkor ideiglenes jelleggel helyettes főudvarmesternői teendőket látott el Erzsébet mellett. *Ujdonságok* (Pest, mart. 4.). A Hon, 7. évf. 1869. március 5. 52. sz. 2. – (Reggeli kiadás.) E periódusban több ízben is sor került erre, így az országgyűlés ünnepélyes berekesztésekor is. Lásd erről Jókai beszámolóját: Jókai Mór: *Pest, december 11. (Az országgyűlés befejezése.)* 1.

⁸¹ Jókai Ludvig Jánosnak írt egyik levele említi a nemcsak az udvari, hanem a magyar politika elit körében is megmutató ellenszenvet, illetve fenntartásokat a tervezett uralkodónéi audienciával szemben, ami számos tekintetben (feltehetően már korábban is) megnyilvánult: „Holnapután konferenciánk lesz Ghyczyvel Tiszával Nyáryval, holnapután fogad el a Királyné, hogy regényemet átadhassam, daczára a ránk mázolt sok befeketítésnek.” Jókai Mór levele Ludvig Jánosnak (Pest, 1869. április 9.). In: *Jókai Mór levelezése (1860–1875.)*. 2. köt. 456. sz. 245. [OSzK Kt. Levelestár]

⁸² Az uralkodónak felterjesztett felajánlásokra (kötetek, emléktárgyak stb.) és esetleges kérvényezésekre vonatkozóan még mindig az 1838. december 10-én kiadott legfelsőbb határozat volt érvényben. Lásd erről: Hivatalos rész. *Sürgöny*, 4. évf. 1863. január 6. 4. sz.; Forgách Antal magyar kir. udv. kancellár 20 001. sz. átirata (Őfelségének küldendő nyomtatványok iránti szabályrendeletek újabb közzététele tárgyában) Pálffy Móric magyar királyi helytartóhoz (Bécs, 1862. [dec.] 21.) Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL); M. kir. helytartótanács, elnöki iratok (D 191.), 1862-I-23 218. f. 362.

⁸³ Ferenczy Ida levele P. Szatmáry Károlyhoz (Gödöllő, [1]869. [március] 16.) OSzK Kt Levelestár Nr. 1. f. 1.

Jókai Erzsébet általi – 1869. április 11-ei – fogadtatásáról *A Hon* is hosszabb tárcát közölt,⁸⁴ részletesen beszámolva az audiencia (teljes) menetéről: „Ő felsége belső termeiben fogadta el Jókai Mórt, ki »Szerelem bolondjai« című regényét e szavakkal nyújtotta át a királynénak: »Felséges királyné asszonyom. Azon legmagasabb érdekelttség, melylyel Felséged utóbbi regényem iránt hozzám kérdést intézni kegyeskedett, buzditott azon legmagasabb kegy kikérésére, miszerint művem, megjelenése után Fölségednek hódolatteljesen átnyujthassam. Fogadja felséged e könyvet, mint hálám emlékét, hazánkra, nemzetünkre és irodalmunkra árasztott királyi jóvoltáért; mint tanújelét azon boldogabb korszak közérületének, melyben 'Patrona Hungariae' nem csak hazánk zászlóiról tekint le némán felénk, de közöttünk jár, velünk érez, a sziveinkhez beszél.⁸⁵ Az ég tartsa meg Felségedet és királyi családját nekünk, a mint ezért minden hü alattvalója bizony imádkozik.« - Mire ő Felsége válaszulni kegyeskedett: »Igen köszönöm a szép regényt; egy példányt a német fordításból már elküldtem belőle a nővéremnek: úgy hiszem jól van fordítva.« [Kiemelés az eredetiben – V. E. V.] Azután kibontotta a regényt tokjából, kedves meglepetését nyilvánította a fölött, hogy a bekötés egészen hasonlít ő felsége könyvtárának többi kötéseire⁸⁶ s ígérte, hogy azonnal hozzá fog az elolvasásához. Ő felsége fejedelmi jó szívet jellemzi azon kérdés melyet azután a magyar íróhoz intézett: »látta ön már kis leányomat?« A dajka és felügyelőnök épen akkor vitték keresztül a királyné szobáin Mária Valéria hercegnőt; s midőn a regényíró e kérdésre azt nyilvánítá, hogy a kis hercegnő valóban viruló egészségnek örvend, a királyné az anyai boldogság mosolyával mondá, hogy »a budai lég nagyon jót tesz gyermekeimnek.« Még azután ő felsége több kérdést kegyeskedett intézni az íróhoz jelenlegi irodalmi munkássága felől s azután kegyteljesen bocsátá őt el.⁸⁷

Feltehetően a személyes fogadatás hatására Jókai ekkoriban írt regényében is megjelenik egy Erzsébet alakjára való „rejtett” utalás, mely majd Erzsébet kultuszában is hangsúlyozott elemmé válik: közvetítő szerepköre az uralkodó mellett, a feleség, akinek hatása pozitív irányban befolyásolta Ferenc József döntéseit, kieszközölve a kegyelmezési hullámot:⁸⁸ „És akkor nem volt a magasban egyetlen bűbájos női szem, melynek egy elhullatott kegyelemkönyve elnyomta volna a vér tengerét.”⁸⁹

⁸⁴ A lapban ekkor még tart *A kőszívű ember fiai* című munkájának (folytatásokban közölt) megjelenése.

⁸⁵ A Mária-aspektusok kultuszban való megjelenési formáihoz lásd: Borovi Dániel: *Habsburg reprezentáció Magyarországon a XIX. század második felében. Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréi*. Szakdolgozat, ELTE BTK Művészettörténeti Intézet, 2006. 75., 78.; Borovi Dániel: *Zala György bécsi Erzsébet királyné-síremléke és az Erzsébet-kultusz szakralizáló emlékei az 1900 körüli magyar szobrászatban*. Műemlékvédelem, 55. évf. (2011) 5. sz. 291–293.

⁸⁶ Jókai bibliofil-alkatként ügyelt könyvtára példányainak külső esztétikai megjelenésére is, s vélhetően Erzsébet vonatkozásában e téren (is) megnyilvánuló figyelme/gesztusa is erre a belső igényre vezethető vissza, ami a korszakban számos könyvgyűjtő közös jellemzője/elvárása volt. Jókai feltehetően előzetesen „tájékozódott” Erzsébet könyvtárának kötésmódjáról. Jókai gyűjtési szokásaihoz lásd: Kómár Éva: *„Mik a csillagos ég minden csodái egy könyvtárhoz képest?”* In: „Egy ember, akit eddig még nem ismertünk”. A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa. I. Könyvtára. Szerk.: E. Csorba Csilla. Budapest, 2006. 23.

⁸⁷ *A Hon*, 7. évf. 1869. április 13. 83. sz. 1. – (Reggeli kiadás.); ugyanabban a szövegváltozatban szintén az uralkodónéi audienciáról lásd: *Jókai Mór a királynénál*. Igazmondó, 2. évf. 1869. április 18. 16. sz. 123–124.

⁸⁸ A kegyelmezés valójában a hagyományokra épülő tudatos udvari politika eszköztárához tartozott, a kezdetektől igyekezve a családi ünnepeket birodalom szerte örömmünneppé tenni. A kegyelmezést azonban később a „közvélekedésben” az uralkodó felesége személyes közbenjárásának vélik, utólag remítizálva az eseményeket, tévesen személyéhez kapcsolva a kegyelmezési hullámot. Lásd

A gyermekét magához ölelő Erzsébet alakja Jókai későbbi írásainak is visszatérő eleme lesz, meghatározó személyes élményként, amelyre nemcsak a visszaemlékezők,⁹⁰ hanem a szerző is utalást tesz: „Visszaemlékezem róla arra a szivemből kitörölhetetlen képre, a midőn Felséges Asszonyunk kegyesen fogadott a budai várban, hogy akkor legújabb regényemet, a »Szerelem bolondjait« melyet Neki ajánlottam, személyesen átadhassam. Az elfogadás végén így szólt hozzám a Királyné: »Várjon ön, megmutatom önnek a kis leányomat.« S azzal kinyitva a mellékajtot, beszélítá a magyar dajkát, ki csipkés pól[y]ában ringatta a kis királylányt. – Erzsébet királyné a dajka kezéből karjaira vette a mosolygó kis gyermeket s arcához emelte. Óh mily isteni szép volt ebben a pillanatban! Ez a pillanat volt élttemnek legszebb jutalma.”⁹¹

Jókaira a későbbiekben is rendkívüli hatást gyakorolt a dinasztia prominens tagjainak iránta megnyilvánuló figyelme.⁹² Egyes visszaemlékezések szerint ezt követően rendszeresen maga adta át Erzsébetnek újonnan megjelent munkáit⁹³ – melyek közül még egy jól

erről: Hermann Róbert: *A bosszúhadjárata vége és az amnesztia*. In: Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854. Budapest, 2007. 344–346.; Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Budapest, 1999. 97–99.

⁸⁹ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*. S. a. r.: Szekeres László. (JMÖM KK, 28) Budapest, 1964. 2. köt. 241.; valamint a regény történelemszemléletéhez lásd: Nyilasy Balázs: *Történetírás és művészi látomás*. In: uő: *A 19. századi modern magyar románc*. Budapest, 2011. 173–174.

⁹⁰ *Jókai és Laborfalvi Róza. Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*, 210.

⁹¹ Jókai Mór: *A királyné mint anya*. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár (a továbbiakban: PIM Kt.), V. 2831. ff. 1, 4.

⁹² Szívós: *Budapesti mesék*, 229.; Szabó: *Jókai élete és művei*, 176. Igaz ez a későbbi (Erzsébettel való) személyes találkozás során feleségére is, akinek 1875-ben Karácsonyi Guidó estélyén alkalma nyílt szavazatot – Vörösmarty Mihály *Szép Ilonka* című költeményét – előadni az uralkodó család megjelent tagjai előtt. *Jókai és Laborfalvi Róza. Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*, 231–232. Erre Jókai számos megnyilvánulásában, illetve írásában maga is utalást tesz: Jókai Mór: *A királyi estélyen I*. In: uő: *Életemből*. Igaz történetek. 1. köt. 130.; a felsőbb körökhöz való viszonyulásának, illetve a társadalmi elit regényeiben való megjelenési formáihoz: Fábri Anna: *Rendi meghatározottságok*. In: uő: *Jókai-Magyarország*, 95–111. Erről Jókai maga is vallomást tesz önéletrírásában: „Azon fényes alakok között, akik életem egének első csillagait képezték, elsőik közé jegyezhetem dicsőséges királyunkat és királynénkat, József főherceget és mindnyájunk közös fájó emlékét Rudolf trónörökösöt...” Jókai Mór: *Önéletrírósom. (Tíz évvel később.)* Budapesti Negyed, 15. évf., 2007. tél 4. sz. 500.

⁹³ Jókai regényírói munkásságából – a visszaemlékezések és egyes kultikus interpretációk szerint – Erzsébet a *Kárpáthy Zoltánt* kedvelte leginkább, annak eszmeiségének köszönhetően. Beöthy Zsolt: *Beszéd, melyet [...] Erzsébet királyné [...] halála alkalmából [...] tartott*. Budapest, 1898. 15.; Kelemen: *Erzsébet királyné és az irodalom*, 15.; Corti: *Erzsébet*, 165.; A Hon, 6. évf. 1868. december 11. 285. sz. 1. – (Esti kiadás.); Szekeres László: *Irodalom*. In: Jókai Mór: *Kárpáthy Zoltán*. S. a. r.: Szekeres László. (JMÖM KK 8.) Budapest, 1963. 1. köt. 323. Erzsébet könyvtárának magyar vonatkozású köteteiből Jókai művek is szerepeltek az EKEM kiállításán, a dolgozósorozat enteriőrjében elhelyezett könyvszekrények egyikében. Szalay: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*, 80. Emellett Jókai Erzsébetnek ajánlotta 1876-ban megjelent *Az élet komédiásai* című regényét: „Ő császári és királyi felségének Erzsébet ausztriai császárnénak, Magyarország koronás királynéjának legmagasabb kegyteljes engedelmével legmélyebb hódolattal ajánlja a szerző.” Jókai Mór: *Az élet komédiásai*. S. a. r.: Kulcsár Adorján. (JMÖM KK 31.) Budapest, 1967. [5.] A korabeli kötelező hivatali eljárás az ajánlások engedélyeztetése tekintetében Erzsébet személyes döntésén alapult, s csak abban az esetben kerülhetett arra sor, ha az uralkodóné Udvarmesteri Hivatalán keresztül jóváhagyta az ez irányú felségfolyamodványt (melyet már a felterjesztést megelőzően részletes tájékoztató előzött meg), erről a kérvényező tájékoztatást nyert, általában – a király személye körüli miniszter (udvari) értesítése nyomán – valamely alsóbb szintű hatóság közvetítésével.

dokumentált momentum ismert a Deák Ferenc halálát közvetlenül követő napokban⁹⁴ –, s visszatérő vendége lett az udvari fogadásoknak is,⁹⁵ melyek élményét (memoárja mellett) *A lélekidomár* című regényében is megörökítette⁹⁶ egy rövid epizódban megjelenítve Erzsébet alakját:⁹⁷ „A távollevők rovására nevetni mindig egészséges. Csupán egyre nézve általános a magasztalás. A királynét nem győzi mindenki dicsérni. Minden szavát összegyűjtik, amit mondott. Egész legenda támad körülötte.”⁹⁸ Ennek előzményét képezte Erzsébet személyének regényében való megjelenítése – noha csak apróbb jelzés értékű, Erzsébet alakját jelző (additív) részletek említése révén. Mintegy egyik szereplőjének modelljeként már Jókai egy korábbi regényében⁹⁹ is felbukkan ez „burkoltabb” utalások, illetve áthallások for-

⁹⁴ Kulcsár Adorján: *A regény fogadtatása*. In: JMÖM KK 31. 675–677. Jókai egy újabb uralkodónői audiencia keretében 1876. január 30-án „nyújtotta át a királynénak legújabb regénye: »Az élet komédiásai« első példányát. Figyelmeztette volt előre, hogy ne diszruhában, hanem egyszerű ruhában jelenjen meg. Ő Felsege sima fekete ruhát viselt, egyszerű disszel s lábainál fehér newfoundlandi kutyája feküdt. A királyné első szava volt: »Lássa, minő szomorú napokba jutottunk.« Aztán beszélt Deákról, ki oly sokat szenvedt, kérdezősködött utolsó napjairól s halálát pótolhatatlan veszteségnek mondta. Csak azután tért át a regényre, melynek ajánlását fogadta, kérdé, mennyi idő alatt ír egy ilyen regényt, s a könyvet kivéve tokjából, megígérte, hogy el fogja olvasni.” *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 13. évf. 1876. február 8. 30. sz. 141–142.

⁹⁵ Jókai Mór: *Életemből. Igaz történetek*. 1. köt.; *Fővárosi hírek*. (Udvari hírek.) Fővárosi Lapok, 13. évf. 1876. január 19. 14. sz. 67. (Noha az 1876 januárjában rendezett szűk(ebb) körű udvari ebéden Jókai mellett Falk is részt vett az újságok beszámolóí szerint, azonban erre – ismert módon – Erzsébet távollétében került sor, aki ekkor Münchenben tartózkodott beteglátogatásban Ludovika hercegnő válságosnak vélt állapota következtében.)

⁹⁶ Mikszáth feltehetően tévesen feltételezi, hogy *A lélekidomár*ban leírt udvari estély során kérte volna fel az uralkodó felesége Jókait regénye átadására, ez vélhetően valamely későbbi uralkodónői audiencia előzménye lehetett, ahogyan arra kettejük dialógusának leírása következtetni enged. MKÖM KK 19. 69. (Az általa leírtak mindenesetre nem mutatnak szinkronitást.) Mikszáth ismertetése vélhetően visszanyúl Jókai egyik ismert – későbbi udvari élményeit rögzítő – tárcájára, amelyet kötetes formában is közzétett: Jókai Mór: *A királyi estélyen* I. In: uő: *Életemből. Igaz történetek*, 1. köt.

⁹⁷ Jókai regényében koronázási táncestélyt említ, ami vélhetően a koronázást megelőző valamely udvari rendezvény lehetett, mivel a koronázási ünnepek korábban rögzített menetét jelentősen átírta két közvetlen családtag váratlan halála s az értük elrendelésre került udvari gyász, amely az uralkodópár magyarországi tartózkodását is a korábban tervezettel ellentétben jelentős mértékben redukálta. Ennek következtében még az ünnepi díszelőadáson sem vettek részt a Nemzeti Színházban, ahogy az udvar- és palotaképes arisztokrácia sem, amely (az előírásoknak megfelelően) szintén megtartani „kényszerült” az udvari gyászt. JMÖM KK 51. 7.; *Budapesti hírívő*. Családi Kör, 1867. június 16. 24. sz. 572.; Hamann: *Erzsébet királyné*, 256. Az uralkodói audiencia is megjelenik Jókai (korábbi) művében, noha csak említés szintjén (amit vélhetően személyes tapasztalatok hiánya is indokolhatott a szerzői intenciók mellett): „Pedig még hátra volt a sok parádé! Meg kellett jelenni a császári várakban és letenni a tisztelet és hódolat adóját a legmagasabb trón számolya elé. A szegény halina előtt a legmagasabb kapuk is megnyíltak.” Jókai Mór: *Fekete gyémántok* (1870.). S. a. r.: Nacsády József. (JMÖM KK 21.) Budapest, 1964. 2. köt. 90.; Fábri Anna: *Politikai arculat*. In: uő: Jókai-Magyarország, 147.

⁹⁸ JMÖM KK 51. 8.

⁹⁹ A regény 1872–1874 között jelent meg folytatásokban *A Honban*, de anyaggyűjtési előzményei Jókai noteszbejegyzései alapján az 1860-as évek közepéig nyúlnak vissza. Ennek ténye vélhetően háttással volt a királyné alakját idéző egyes motívumok megjelenítésére is. D. Zöldhelyi Zsuzsa: *Kézirat, kiadások, fordítások*. In: Jókai Mór: *A jövő század regénye*. S. a. r. D. Zöldhelyi Zsuzsa. (JMÖM KK 18.) Budapest, 1981. 543–552.; OSzK Kt. Oct. Hung. 699/14. Ezt valószínűsítik a népszerűtetéstől övezett – az 1860-as évek közepi állapotokat tükröző – apró részletek: császárkirálynő, aki jótékony befolyást gyakorol házastársára, mindeközben életvitele egyszerűségével, visszafogottságával is kivívja az alattvalók elismerését; ehhez szervesen kapcsolódott a gyermekéért aggó-

máját öltve, egy-egy vonással emlékeztetve az uralkodó feleségére Habsburg Árpád¹⁰⁰ anyja, Peleia hercegnő (jellem)ábrázolásában *A jövő század regényében*:¹⁰¹ „Az eszményi szép nő volt. És igen népszerű itt Magyarországon.”¹⁰²

Jókainak az egyes évfordulók, illetve családi és állami ünnepségsorozatok során tett számos aulikus megnyilatkozása (köz)ismert, sokat idézett szólammá állt össze, mely a hivatalos kép továbbépítését eredményezte,¹⁰³ újabb és újabb elemekkel gazdagítva a hivatalosan elvárt hódolati kánont a Habsburg-család vonatkozásában.¹⁰⁴ A híressé vált udvari *cercle* során lezajlott beszélgetésre¹⁰⁵ is egy ilyen rendezvénysorozat szolgáltatott alkalmat 1873 decemberében az uralkodó trónra lépésének 25 évfordulóján rendezett udvari fogadáson:¹⁰⁶ „A királyi estélyen két ezren voltak jelen. A képviselők mind meg voltak hiva. Jókai-

dó anya képének felvázolása, melyben talán Erzsébettel való személyes találkozásának élményei is rögzülhettek, vagy a korábbi 1866-os megjelenéséből a gyermekei és maga számára védelmet remélő uralkodóné alakja. Ez utóbbit látszik megerősíteni azon utalás is, amely egy ideig tartó régensnői tevékenységét – hiszen Erzsébet kilépve a rá kényszerített reprezentatív szerepkörből e válsághelyzetben valamelyest önálló politikai tényező benyomását kelti, még ha nem is a Jókai által vázolt mértékben, felhatalmazás hiányában – is említésre méltónak véli. JMÖM KK 18. 236.; vö.: D. Zöldhelyi Zsuzsa: *A szereplők*. In: JMÖM KK 18. 635.

¹⁰⁰ Öt Rudolf feltételezett alteregójának vélik az irodalomtörténeti kutatások. Lásd erről: Gángó: *Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága*, 382.; vö.: Lengyel Dénes: *Bevezetés*. In: JMÖM KK 18. 536.; vö.: Szilágyi Márton: *Amikor betelik az idő... Jókai Mór: A jövő század regénye*. In: Jókai & Jókai. Tanulmányok. Szerk.: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Budapest, 2013. 276.

¹⁰¹ Ennek tényét erősítendő, Erzsébet személyét sejtető (apró) részletek felvillantásai jellemzik családjának ismertetését is. D. Zöldhelyi Zsuzsa: *A szereplők*. In: JMÖM KK 18. 635.; Lengyel Dénes: *Bevezetés*. In: JMÖM KK 18. 536. A regény Monarchia (jövő)képe reális betekintést nyújthat Jókai szemléletmódjába, melyben továbbra is a birodalom súlypontjának Magyarországra helyezésének ideája jelenik meg: „...szimbolikusan tartalmazza a későbbiekben is következetesen végigvitt szemléleti elemeket, amelyekben a magyar történelem jövőjeként a Habsburg-monarchia jelenik meg: a nemzeti történelem egy, a nemzetnél nagyobb államalakulat keretébe illeszkedik, s ilyenformán a sorsa sem partikuláris lesz, hanem ez tovább tágul a világtörténelem – az emberiség egészének történelme – irányába. Mindez azonban a Habsburg-birodalom jövőjéhez Magyarország egyértelmű vezérszerepét kapcsolja hozzá (például az uralkodó székhelye Budán, a pápaság központja Róma helyett Pozsonyban van már), múltértelmezésként pedig a magyar történelem pogány és keresztény tradíciójának összebékíthetőségét állítja...” Szilágyi: *Amikor betelik az idő*, 275–276.

¹⁰² JMÖM KK 18. 236.; Gángó: *Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága*, 383.

¹⁰³ Gerő: *Ferenc József, a magyarok királya*, 171.

¹⁰⁴ Ezt az Udvar számtalan módon „vizszoizta”, elsősorban gesztusok formájában, így érdemei elismerésül Jókait – születésnapját pár nappal megelőzően, 1876. február 16-án – a Szt. István rend kiskeresztjével „ékesítette” fel Ferenc József. Szekeres László: *Keletkezése, forrásai*. In: Jókai Mór: *Egy az Isten*. S. a. r.: Szekeres László. (JMÖM KK 69.) Budapest, 1970. 1. köt. 294. Más helyütt felhívják a figyelmet arra, hogy pénzügyi válságai idején (két alkalommal) Jókai udvari támogatásban részesült. Lásd erről: Kristóf György: *Jókai Mór élete és művei*. Kolozsvár, 1925. 67.; Fábri: *Rendi meghatározottságok*. In: uő: *Jókai–Magyarország*, 137.; valamint Szajbély: *Jókai Mór*, 284–286. E mentalitás (kimutathatóan) nem egyedülálló Jókai életművében: ahogyan hasonló pénzügyi nehézségeket vet fel Keszeg Anna is tanulmányában, esetlegesen magyarázatul szolgálva az unitarizmus-propaganda „hirdetése” tekintetében, amely Jókai *Egy az Isten* című művének alap(hang)ját adja. Lásd: Keszeg Anna: *A Torockó-reprezentáció forrásai Jókai Mór Egy az Isten című művében*. In: Jókai & Jókai. Tanulmányok. Szerk.: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Budapest, 2013. 243.

¹⁰⁵ Szabó: *Jókai élete és művei*, 176–177.; MKÖM KK 19. 69. (Jegyzet.); Corti: *Erzsébet*, 166.

¹⁰⁶ Ennek során Erzsébet mellett – az újságok beszámolóí szerint – József (Károly) főherceg is megszólításával tüntette ki Jókait: „...»Én most egészen a jövő században élek (Jókainak ily című re-

hoz a királyné így szólott: »Régen láttam már önt.« Jókai: »Én pedig mindig magam előtt látom felségedet, azon pillanat óta, midőn megadatott a kegy szerény munkámat felségednek átnyujthatni.« – »Őn azóta is sokat dolgozott.« – »Azt hiszem, hogy porszemeket hordok vele hazám épületéhez.« – »S ön mentül többet ír, nekem annál többet kell olvasnom.« – »Felséged az irodalom pártolásában is első asszonya nemzetünknek.«¹⁰⁷ – »És ön mindig dolgozik?« – »Ez az élet rám nézve.« – »Akkor ön boldog ember.« – »Ma valóban az.« A királyné kegyteljesen beszélt Tisza Kálmánnal, Simonyi Lajossal, Keglevich Bélával és azután másokkal.¹⁰⁸ Ezen esemény leírásának felvezetése válik majd a kultusz egyik sokak által átvett megállapításává,¹⁰⁹ mintegy esszenciálisan tartalmazva azon megközelítésmódot, mely Erzsébet magyarországi recepcióját jellemezte, szakrális allúziókkal párosítva: „...nem a királynőt látjuk benne: nem a nőt; hanem a nemtőt. Ezt mindenki mondja: ez a közvélemény, tehát nem hizelgés...”¹¹⁰ Jókai ezt megelőzően az uralkodói jubileumra készült vezércikkében is utalást tesz a hivatalos uralkodókép egyes elvárt (s ekkor már általa is elfogadott) elemeire, újabb árnyalatokkal gazdagítva azt; a kormányzat által preferált emlékezet irányelveit követve ismét felelevenítette a rossz tanácsadók toposzát,¹¹¹ s az ebből eredő feszültségek feloldásaként – hitet téve a hivatalos álláspont mellett – a kiegyezést követő fejlődésre és a megbocsátás szükségességére helyezte ünnepi laudációja súlypontját, mint egyetlen követendő viselkedésmódra a megemlékezés során: „Magyarországnak van oka hálát adnia az égnek, hogy az uralkodó szívét, melyet önző tanácsadók, dolyfős udvaroncok, ifjui fogékonyságában oly messze eltávolítottak tőlünk, huszonöt év alatt is-

génye); mindennap azt olvasom.« Jókai: »Rettegek, ha arra gondolok, hogy művemet ily katonai tehetség veszi bírálat alá.« – »Sőt én nekem épen a hadászati dolgok tetszenek benne legjobban. Én egészen hiszem, hogy valamikor fel fogják találni a repülő gépet s az teljesen megváltoztatja a mostani hadakozási rendszert.« És azután ő fensége oly kimerítően beszélgetett a magyar litteraturáról, hirlapokról és írókról, mint akár egy akadémikus. Lapjainkat pedig minden nap olvassa, mint a hogy az akadémikusok nem.” *Hirharang*. Igazmondó, 6. évf. 1873. december 7. 49. sz. 391.

¹⁰⁷ E mentalitás Jókait is jellemezte, ami főként a nőírók támogatása terén játszott számottevő szerepet. Jókai (nő)irodalompártoló tevékenységéhez lásd: Fábri Anna: *Az írónők lovagja: Jókai Mór*. In: uő: „A szép tiltott táj felé”. A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905). Budapest, 1996. 103–104.

¹⁰⁸ Jókai Mór: *A királyi estélyen*. A Hon, 11. évf. 1873. december 1. 276. sz. 1.; *Hirharang*. Igazmondó, 6. évf. 1873. december 7. 49. sz. 391.; Jókai Mór: *A királyi estélyen*. I. In: uő: *Életemből*. Igaz történetek. 1. köt. 130.

¹⁰⁹ Míközben Jókai épp e tárcájában világít rá arra, mintegy felfedve önmagát, kit is vél valóban királynak: „De íme, egy *igazi király* is közelít. A zongorakirály Liszt. Egyszerű fekete kabátban...” (Ki-emelés tőlem – V. E. V.) Idézi: Praznovszky Mihály: *A zongorakirály és az írófejedelem csatája (Liszt és Jókai egyoldalú vitája)*. In: Jókai & Jókai. *Tanulmányok*. Szerk.: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Budapest, 2013. 107. (Ezen attitűd háttérben vélhetően a mindkettőjüket jellemző „közös recepció” igénye is megnyilvánulhat rejtett formában, talán arra (is) utalva, hogy a művészi kvalitások által biztosított szellemi rang, magasabb rendű a születésinél. Ezen elvet egyébiránt Erzsébet is magáénak vallotta, remélve, hogy költő(nő)ként „nyújtott teljesítményét” valódi elismerésben részesíti az utókor. Lásd erről: Hamann: *Erzsébet királyné*, 5–7.) Vö. Török Zsuzsa: *Korona és lant (Carmen Sylva és a szerzőség modern létmódja a 19. századi magyar sajtóban)*. Médiakutató, 16. évf. (2015) 1. sz. 31–46.

¹¹⁰ Jókai Mór: *A királyi estélyen*. A Hon, 11. évf. 1873. december 1. 276. sz. 1.; (a fordítás révén) valamelyest torzult szövegváltozatban: Corti: *Erzsébet*, 166.; ez a későbbiekben számos emlékbeszéd sokat idézett elemeként is megjelenik: Lőw Immanuel: *Erzsébet II. A szegedi zsidó hitközség gyászünnepén. 18[98]. szeptember 18. estéjén*. In: uő: *Beszédei 1874–1899*. Szeged, 1900. 317.

¹¹¹ Vö. 1867. novemberi, decemberi – hasonló szellemben fogant – tárcáival.

mét visszatért hazánk legfeláldozóbb népéhez. [...] Nem tagadjuk el (gyanúteltő hízeltő ámitás volna tőlünk, ha az ellenkezőt állítanók) hogy mi e napon áldozunk. Áldozatul hozzuk minden fájtó emléktinket, mely keserű multunkkal összeköt; százados ellenszenveinket egy hajdan ellenséges állam gyűlöletes rendszere iránt; mind az égjen meg s legyen hamuvá a haza oltárán; de szívtinkből mondjuk azt is, hogy ez az áldozat lelkinkt megnyugtatja, mert hazánk jövendőjének boldogabb korszakát kezdi meg; s hisszük, hogy szabadságtink vértanuinak szellemét e szózat kiengeszteli: »hazátok ez uton boldog leend és szabad.«¹¹²

Jókai az 1870-es évek közepén mind az uralkodó, mind Erzsébet kitüntetett figyelmében részesül,¹¹³ a fúziót követően immár kormánypárti képviselőként (is).¹¹⁴ Erről a sajtóban megjelentek is (aprólékos gondosságtal) tájékoztatnak: „Hétfőn reggel valamivel nyugtatóbb távirat érkezett¹¹⁵ s ezért aznap este meg is tartották az udvari ebédet, melyre Mollináry hadparancsnokon kívül képviselők is (köztük Jókai és Falk) hivatalosak voltak; ebéd után Ő Felsége egy óráig társalgott velök.”¹¹⁶ Ezt követően – 1876 februárjában – az uralkodó munkássága elismeréséért a Szt. István rend kiskeresztjével tünteti ki Jókait,¹¹⁷ valamint Münchenből Budára visszatérve Erzsébet ismételtén fogadja magánaudienca ke-

¹¹² Jókai Mór: *A trónralépés 25 éves ünnepélye*. Igazmondó, 6. évf. 1873. november 30. 43. sz. 378.

¹¹³ Noha a *Fekete gyémántok* megírása idején (1870-ben) – a gazdasági „visszaélések” krónikájának/mechanizmusának feltárási szándékától vezérelve – Jókainak feltehetően még nem lehetett tudomása arról, hogy az uralkodó családot is érintették a vasútépítéssel összefüggésben kialakult panamák, miközben egyes visszaemlékezések arra engednek következtetni, hogy Lónyay Menyhért 1872-ben bekövetkezett bukásának megakadályozása is ezzel hozható összefüggésbe, mivel Ferenc József a magyar miniszterelnök „lekötélezettjévé” vált általa, hogy Erzsébet nővére családjának e válság következtében megingott pénzügyi helyzetét valamelyest stabilizálta, minthogy az ő közreműködése révén sikerült a Thurn-Taxis hercegi család pénzügyi befektetéseit, illetve anyagi érdekességét részben depontáltatni a Langrand-Dumonceau konzorciumba. Lásd erről: Nacsády József: *A regény valóságalapja*. In: JMÖM KK 20. 294–295. (Cieger András szíves közlése.) Egy későbbi anekdota azonban rávilágít arra, hogy Jókai milyen nagymértékben figyelembe vette az uralkodói szimpátiákat írásai tekintetében, alkalmazkodva a legfelsőbb elvárásokhoz, s opportunizmusa sokak ellenérzését kiváltotta. Lásd erről: Seress: *Jókai a politikában*, 91–92.

¹¹⁴ Politikai vonatkozásokban ekkorra már érződik Jókai népszerűségvesztése, amelytől ő maga is tartott a fúziót követően. Annak létrejöttét megelőzően úgy hitte, az lehetővé teszi az általa korábban sokat bíralt kiegyezési rendszer ekkorra már nyilvánvaló hibáinak esetleges korrekcióját; hitelvesztésként élte meg azután Tisza ettől eltérő, eredeti elképzeléseit feladó programját, amely Jókai választói és olvasói körében is jelentős mértékben érezte hatását. Ellenzéki politikusként támogatásukat élvezte, de ezen új ellentmondásokkal terhelt helyzet popularitásának jelentős mértékű csökkenésével járt, amit a lapjai szellemiségében bekövetkezett irányváltás még inkább fokozhatott. Jókai az 1878-as választásokon veszített Józsefvárosban Szilágyi Dezső ellenében. Lásd erről: Kozári: *Tisza Kálmán*, 314.; Szívós: *Budapesti mesék*, 227–228. Míg hírlapi publikációit az 1870-es évek közepétől már a Tisza-éra szolgálata jellemzi; regényeiben számos vonatkozásban e látszólagos, felvállalt azonosulással szembeni (mintegy ellenzéki) attitűd figyelhető meg: Sötér István: *Jókai pályafordulása*. In: Félkör. Tanulmányok a XIX. századról. Budapest, 1979. 473.

¹¹⁵ Erzsébet anyjának, Ludovika bajor hercegnőnek az egészségi állapotáról.

¹¹⁶ *Fővárosi hírek*. (Udvari hírek.) Fővárosi Lapok, 13. évf. 1876. január 19. 14. sz. 67.

¹¹⁷ Szívós: *Budapesti mesék*, 229. A kitüntetésben Jókai – magától értetődően – az irodalom terén kifejtett munkásságának elismeréséül részesült: „Személyem körüli magyar miniszterem előterjesztése folytán, Jókai Mór országos képviselőnek a magyar szépirodalom fejlesztése s emelése körül szerzett kitűnő érdemei elismeréséül Szent István-rendem kiskeresztjét díjmentesen adományozom.” Ferenc József – Jókai kitüntetése tárgyában – 1876. február 16-án kelt leirata. Hivatalos rész. Budapesti Közlöny, 10. évf. 1876. február 20. 41. sz. 1122.

retében a Deák halála utáni napok egyikén.¹¹⁸ A gyászra való tekintettel a fogadtatás rendje is valamelyest módosult: „Nopcsa általam tudatja veled, hogy Felső Asszonyunk a 'Királyné vasárnap 11 ¼ orakor lesz oly kegyes Téged fogadni, – tudakódnám egy uttal, hogy mely öltözetben jelenjél meg? – az vala a 'válasz hogy csak polgári ruhában – ekként ha el is mondád egykoriban – le hullott a mak [?]'¹¹⁹, szegény frak, már csak huzd fel...”¹²⁰

A kettejük között lezajló dialógusban is hangsúlyos szerepet kap a gyász – amely eredendően ezúttal is Jókai legújabb regényének ünnepélyes átadási ceremóniáját jelentette volna¹²¹ –, de Jókai fogadása egyúttal a nemzet gyászában való részvállalásként is értelmeződik:¹²² „... A királyné első szava volt: »Lássá, minő szomorú napokba jutottunk.« Aztán beszélt Deákról, ki oly sokat szenvedt, kérdezősködött utolsó napjairól s halálát pótolhatatlan vesztéségnék mondta. Csak azután tért át a regényre...”¹²³A 1870-es évek végén az uralkodópár családi ünnepségsorozata nyújt újabb alkalmat – Jókai számára is¹²⁴ – számos hódolati megnyilvánulás mellett¹²⁵ az ekkor már állandó jelleggel szereplő (főbb) kultikus panelek összegzésére, esetlegesen újabb jelentésárnyalatok felvételére, amelyek később a konstans elemek meghatározó részét képezte, Erzsébet védőszentjének ismételt előtérbe ál-

¹¹⁸ A január 30-án lezajlott legfelsőbb fogadtatás menetéhez lásd a Fővárosi Lapok tudósítását: *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 13. évf. 1876. évf.) február 8. 30. sz. 141–142.

¹¹⁹ Megjegyzés a kritikai kiadásban.

¹²⁰ Wenckheim Béla levele Jókai Mórnak ([Budapest?], 1876. január 21.) In: *Jókai Mór levelezése (1876–1885)*. S. a. r.: Györffy Miklós. (JMÖM KK) Budapest, 1992. 3. köt. 715. sz. 5. [OSzK Kt. Fond V/661.]

¹²¹ Ez a tekintetben is hangsúlyosabb formát öltött, hogy az uralkodó feleségének korábban elnyert jóváhagyása nyomán a kötet nyomtatott változatában is megjelent Jókai Erzsébetnek címzett ajánlása, ami a könyvet az olvasók körében népszerűsíteni kívánó kampányban is direkt szerepet játszott: „Épen most jelent meg az Atheneum könyvkiadó hivatalában Jókai Mór legújabb regénye Az élet komédiásai. Hét kötetben. Ára 7 forint. A legkedveltebb regényíró e munkája dedicatióval kezdődik. Magyarország királynéjának, a magyar nemzet szerető anyjának van ez ajánlva, ki e napokban vette a mű első példányát az ünnepelt szerző kezéből s megígérte, hogy el fogja olvasni. Hozzá tehetjük, hogy nagy élvezettel fogja azt elolvasni, s nemcsak ő, kit a sors oly magasra helyezett, de élvezettel fogja azt elolvasni a nagy közönség is, mert Jókai éppen az az író, ki a szépirodalom terén általánossá tudja tenni az egyenlőséget annyira, hogy míg finomságait csak a legmagasabb műveltségű ember véli méltányolhatni teljesen – a ragyogó stylnél és pártatlanul világos írmodornál fogva könnyen hozzájárulhatók és megérthetők azok a nagy közönségnek is. Jókai regényeit egyenlő lelkiismerettel olvashatják a koronás fejek és a nép egyszerű gyermekei s egyenlő könnyűséggel játszik ő mind a kettőnek a szívével. Egyszerre derül fel kedélyük a humoros jeleneiténél s összefolynak a könnyeik a szomorúaknál, ki a demokrácia a szépirodalomban; nem abban az értelemben, hogy levonjuk a fejedelmek ízlését a póriás színvonalig, hanem hogy a pórt is felemeljük a finomult ízlés megértéséig, s az általánosabb emberies érzelmek festésében kimutassuk, hogy nincs olyan magas társadalmi fok, mely felülemelkedhessék s nincs oly alacsony, mely alább szállhasson azon a színvonalon, a hol az ember végződik, s vagy a félisten vagy félállat kezdődik.” A Hon, 14. évf. 1876. február 17. 38. sz. (Athenaeum Könyvkiadó Hivatalának hirdetése); Lásd még: *Fővárosi hírek*. (Uj könyvek.) Fővárosi Lapok, 13. évf. 1876. február 9. 31. sz. 145.; Kulcsár Adorján: *A regény fogadtatása*. In: JMÖM KK 31. 677.

¹²² Csakúgy mint szimbolikussá merevedett gesztusa személyes megjelenésével az Akadémia Palotájában.

¹²³ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 13. évf. 1876. február 8. 30. sz. 141–142.

¹²⁴ Ennek egyik legjelentősebb mozzanataként elvállalja a képviselőház ünnepi hódolatát kifejezésre juttató feliratának szerkesztését. Márki: *Erzsébet királyné*, 80.

¹²⁵ Vö.: Zichy Géza: *Prolog. (Ő császári és apostoli királyi Felsőgeit I. Ferenc József király és Erzsébet királyné ezüstmennyegzőjének emlékére)*. Budapest, 1879. OSzK Plakát- és Aprónyomtatványtár (PAT) Kny. C 8.318.

lításával.¹²⁶ Jókai szövege a laudáció hagyományos narratívájába illeszkedett, egyúttal mintegy profán vallásosságot is „feltételezett”, noha ezen motívum – szintén elsősorban Jókai nyomán – Erzsébet halálát követően válik jelentőssé:¹²⁷ „Áldja meg Isten Fölséges királynénkat, kit szent névelődének erényeivel és csoda bájával fölékesített, miszerint a kenyér rózsává alakulva hull kezéből: a jótétemény szeretettel párosult; találja meg magas jutalmát abban, hogy a mint Szent név előde csak mint églakó ért el, ő már e földön elérte: hogy azon egyedüli szent alakká emelkedett, a kit minden vallás felekezet megünnepel.”¹²⁸

Hónapokkal később Ferenc József születésnapjának köszöntője gyanánt a magyar nyelvhasználat kerül Jókai ünnepi vezércikke vizsgálódásának fókuszába, s annak jelentős egységét Erzsébet magyar nyelvi ismereteinek bemutatása képezte,¹²⁹ ami említés szintjén korábbi írásában is megjelent,¹³⁰ ezáltal is fokozva az iránta megnyilvánuló tiszteletét:¹³¹ „Királyné asszonyunk mindenkit magyarul szólít meg, a kinek magyar neve van; vagy a ki magyarországi nagybirtokos s azok között vannak sokan, a kik a megszólításra zavarba jönnek, s megvallják, hogy nem értik őseik és hazájuk nyelvét. Azok aztán sietnek haza, hivatják a magyar nyelvtanítót; sietnek helyrehozni az elmulasztottat, hogy mikor újból meg kell jelenniök a magyar királyné előtt, megérthessék a mit hozzájuk beszél. A magyar nyelv onnan fölülről terjed lefelé. Divatba jön a megfordított szokás. Nálunk ugyanis az a szokás, hogy ha együtt van egy magyar társaság s egy német vetődik közé, akkor annak a németnek a kedvéért mind valamennyien törjük a németet; – most pedig az következik, hogy mikor »egy« magyar lép be a társaságba, annak az egynek a kedvéért az egész társaság magyarul beszél. Nem követhetnének-e magas urhölgyeink annak az egy magyar hölgynek a példáját: a magyar királynéét?”¹³²

Az 1880-as években jelentős mértékű súlyponteltolódás mutatható ki Jókainak a Habsburg-családhoz fűződő viszonyában, s a közös munka (intenzitása) során Rudolf személye

¹²⁶ E párhuzamba állítás kedveltségére magyarázatot adhat s egyúttal korabeli interpretációját is felvázolja Árpád-házi Szt. Erzsébet legendájának az a közismert eleme, miszerint ő is férje ellenében védelmezte a támogatásra szorulókat. Lásd erről: Borovi: *Habsburg reprezentáció Magyarországon*, 80–81. Ezen elem azonban a hódolati sémák hagyományát követve a korai, prekultikus periódusban is kimutatható. Erről bővebben: Gerő: *Ferenc József, a magyarok királya*, 95–96.

¹²⁷ Borovi: *Habsburg reprezentáció Magyarországon*, 82–84.; ennek sokat idézett, talán leghangsúlyosabb megjelenítési formája 1899-ből: „Van egy vallás, melyben minden felekezet, minden kultusz igaz hívei egyesülnek...” Jókai Mór: *Erzsébet emlékezete* (1899.). In: Jókai Mór hátrahagyott művei (a továbbiakban: JMHM) 4. köt. 246.

¹²⁸ Jókai Mór: *Felsőcsászári és apostoli királyi urunk és asszonyunk*. (1879. ápr. 24.) PIM Kt. V. 202. f. 2. (Véltetően a képviselőház számára szerkesztett üdvözlő felirattal azonos szövegváltozat. Márki: *Erzsébet királyné*, 80.)

¹²⁹ A visszaemlékezők szerint (is) Erzsébet nyelvtudása valóban jelentős mértékben hozzájárult Jókai Erzsébet irányában megnyilvánuló tiszteletének kivívásához: „Hát még mikor megszólalt csengő hangján, szép kecskeméti magyar kiejtéssel, akkor még jobban elbájolta.” Jókai és Laborfalvi Róza: *Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*, 210–211.

¹³⁰ Jellemző példa erre a budai udvari estély leírásából: „Először is a magyar szó igen szépen hangzik a királyné ajkairól, azután nem csak az ajkai beszélnek, de minden vonása beszél; különösen a szemei. Szemeinkkel is hallgatjuk, mit beszél.” Jókai Mór: *A királyi estélyen* I. In: uő: *Életemből. Igaz történetek*, 1. köt. 130.

¹³¹ Ez valóban rendkívüli módon segítette Erzsébet magyarországi recepcióját, a korábbiaknál jóval szélesebb körre terjedve, hasonlóképpen Mária Dorottya kezdeti megnyilvánulásaihoz. Lásd erről: Kovács Ábrahám: *Mária Dorottya nádorné és a modern protestáns angolszász és német eszmék terjesztése Magyarországon*. Századok, 140. évf. (2006) 6. sz. 1534–1535.

¹³² Jókai Mór: *A magyar nyelv a királyi házában*. A Hon, 17. évf. 1879. augusztus 17. 198. sz. 1.

kerül előtérbe.¹³³ Jókai publicisztikai tevékenységének udvari propagandája tekintetében is a trónörökös áll – e tematikába sorolható – írásai fókuszában,¹³⁴ s Erzsébet személye ekkor valamelyest háttérbe szorul. Jókai 1880-as éveket jellemző (rész)munkássága nyomán a Rudolfról alkotott (magyarországi) hivatalos kép fő konstruktőre lesz.¹³⁵ Az uralkodó fiával való személyes kapcsolatfelvételre is¹³⁶ – az Erzsébettel fennálló érintkezési mód mintáját „követve” – regényének ünnepélyes átadása teremtett lehetőséget, miután 1882 végén megjelent *Bálványosvár* című munkáját – az írása iránt érdeklődést mutató trónörökösnek – személyesen „kézbesíthette” 1883-ban.¹³⁷ Ezt követően az év során készült *Minden poklon keresztül* című regényébe Jókai beemelte¹³⁸ Rudolfnak a Keleti-utazása során a Tá-

¹³³ Szívós: *Budapesti mesék*, 228–229.; Hessky Orsolya: *A trónörökös könyve. Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képből*. In: Rudolf – a reményesztett imádó. (Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban 2008. június 5 – szeptember 28.) Szerk. F. Dózsa Katalin – Faludi Il-dikó. Gödöllő, 2008. 36–44.

¹³⁴ Erről bővebben: Gángó: *Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága*, 380–395.

¹³⁵ Lásd ehhez a Vasárnapi Ujságban közzétett beszámolókat, valamint Jókainak a *Nemzet* 1883. 5. sz., 1884. 86, 87, 178. sz., 1886. 57. sz., 1889. 29., 31. sz. (lap)számaiban megjelent (Rudolf személyéhez köthető) publikációit. Erre a trónörökös részéről már korábban is igény mutatkozott, felismerve a sajtóban rejlő lehetőséget, privát szférájába is betekintést engedve: Petelei István: *A havasból*. (Fancsal-havas, 1881. nov. 17.) Vasárnapi Ujság, 28. évf. 1881. november 27. 48. sz. 765. Petelei kiküldött tudósítói tevékenységéhez lásd: Török Zsuzsa: *Petelei István és az irodalom sajtóközöge. Média- és társadalomtörténeti elemzés*. Budapest, 2011. 110.

¹³⁶ Noha utalásából egyértelmű, hogy már korábban (1881-ben) is találkoztak, feltehetően valamely udvari rendezvényen, talán a feleségével közösen tett első hivatalos (magyarországi) látogatás során (kevésssel házasságkötésüket követően): „Mióta legutóljára volt szerencsém a főhercegi párral találkozni, meglepőnek kell találnom a változást, mindkettőnek alakján, arculatán. [...] Rezső főherceg »ma« fiatalabb, mint két év előtt volt.” Jókai Mór: *Bálványos-vár a trónörökös főhercegi párnál*. (A *Nemzet* tárcája. Budapest, jan. 4.) *Nemzet*, 2. évf. 1883. január 5. 5. sz. (melléklet.) – (Reggeli kiadás.) – Az Írók és Művészek Társaságának a trónörökös pár házasságkötése alkalmából készült hódolati feliratát Jókai szövegezte, melyet a fogadtatáson személyesen nyújtott át. *A trónörökös lakodalmáról*. Szegedi Napló 1881. (IV. évf.) május 4. Nr. 101. [2.]

¹³⁷ Jókai így emlékezik erről: „A »Nemzet« hasábjain jelent meg egy regényem a régi székely-magyar világból, mely iránt (tárgyánál fogva) Rezső főherceg érdeklődött. Saját kezűleg írt leveléből, miket egy író kollégámhoz intézett, tudtam meg, hogy óhajtaná ezt a székely történetet olvasni, amint kapható lesz. Annálfogva kedves kötelességemnek tartottam ezt a regényt a megjelenése előtt magam elvinni a főherceghez, ki azt kegyes volt ma elfogadni, a fenséges asszony jelenlétében.” Jókai Mór: *Bálványos-vár a trónörökös főhercegi párnál* (melléklet); Jókai Mór: *Bálványosvár a trónörökös főhercegi párnál*. In: uő: *Életemből*. Igaz történetek. 1. köt. 155.; Kókay György: *A regény írott forrásai*. In: Jókai Mór: *Minden poklon keresztül*. S. a. r.: Kókay György. (JMÖM KK 45.) Budapest, 1969. 226.

¹³⁸ Erről Erzsébetet is tájékoztatja az 1883. január 8-án megrendezésre került udvari bálon elhangzott beszélgetésük során: „...mire a kérdezett [Jókai] elmondá, hogy egy új regényének a tárgya az Endre királyunk vezérelte kereszties hadjárat a szent földön. Ennek a folyamatján a Thábor hegyének a történetét is adnia kell, mely hegy háromszáz évenkint egészen átváltozott, más emberek, más istenek lakhelye lett, s azokkal együtt más növényzet is diszlett rajta, míg a mostani alakja pusztaság, rom és bozót, istentől embertől megfosztott magány; – a milyennek azt Rezső főherceg utleírása rajzolja, a mit a regényíró kénytelen volt szóról szóra átvenni, hivatkozással.” [Jókai Mór]: *Az udvari bálról*. (A *Nemzet* tárcája. Budapest, jan. 9.) *Nemzet*, 2. évf. 1883. január 10. 9. sz. 5. – (Reggeli kiadás.) Feltehetően erről (utólag) értesülve Rudolf Budapestről való távozását megelőzően egy dedikált példányt jutott el a szerzőhöz, amiről a sajtóban is tudósítottak, méltatva irodalmi munkásságát (is), lojalitástól (túlzottan is) áthatott narratívában: „Ma reggel elutazása előtt a trónörökös főherceg Jókai Mórnak egy legnagyobb becsü ajándékot küldött, viszonzásul átnyújtott regényéért. Ez a főherceg keleti utazásleírásának egy példánya, a mire a trónörökös

borhegyről készített leírását.¹³⁹ Kapcsolatuk közismerten az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és képből munkálatai idején mélyül el,¹⁴⁰ mivel a mű magyar változatának szerkesztőbizottsági elnöki teendőit Jókai látta el¹⁴¹ Rudolf kérésére:¹⁴² „Nagyon háladatos lenék, ha oly jó volna engemet hétfőn e hó 25-én 1 1/2 órakor itt Bécsben meglátogatni. Úgy örültem, hogy oly szives volt Futtaky által nekem megígérni, hogy akar nekem segíteni nagy tervemnek kidolgozásában. Legjobb lenne ha eleinte egyedül beszélhetnénk; és aztán

sajátkezzőleg írta fel magyarul a nevét: »Rezső, 1883. január 8-ikán.« – Akik e munkát olvasták, tudni fogják, hogy azt a főhercegnek valódi belső képmását tükrözi vissza: a legszabadelvűbb eszmékkel átvilágítva. A szabadelvűség pedig legragyogóbb drágakő a koronagyémántok között. És így Jókai, bizonyára a legvalószínű gyémántokkal kirakott arcképét kapta meg a trónörökösnek ajándékkul. *Hirek*. (Január 8.) Nemzet, 2. évf. 1883. január 9. 8. sz. 6. – (Reggeli kiadás.)

¹³⁹ Ez a főszövegben tett utalásként jelenik meg: „A legutolsó leírója a Thábor hegynek, Rezső magyar királyfi már az egész hegyet cserfaerdővel benőtten találja...” JMÖM KK 45. 67.; vö.: Rudolf: *Utazás a Keleten*. (Ford.: Brankovics György) Budapest, 1883. 2. köt. 185–189. Rudolf – ahogyan arra Kókay is rámutatott a regény (nyomatott) forrásait feltáró elemzésében – 1881-ben németül, majd 1883-ban magyar fordításban is megjelent *Utazás Keleten* című utóírását Jókai ismerte, az mind német, mind magyar változatban megtalálható Jókai könyvtárának állományában. Kókay György: *A regény írott forrásai*. In: JMÖM KK 45. 226.; Jókai: *Az udvari bálról*, 5.; a német nyelvű kiadás előzéklapján: „Rezső 1883. januárius 6-kán” bejegyzéssel. Lásd: „Egy ember, akit eddig még nem ismertünk”. *A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa*. I. 127. [ktsz. 786.] (A műről később is elismerően nyilatkozik Jókai: „Az egész munkában költői hangulat, élénk fantázia, ismeretbőség és egészséges világnézet nyújtanak egymásnak kezét.” *Jókai Mór emlékezésére Rudolf trónörökös felett*, 2.)

¹⁴⁰ 1885. februárjában Rudolf is azon (prominens) személyek közé tartozott, akik felköszöntötték a szerzőt 60. születésnapján; a trónörökös írásbeli gratulációja valamelyest betekintést enged kapcsolatuk közvetlenebb munkatársi–baráti jellegébe: „Születése hatvanadik évfordulója alkalmából sietek önnek nóm és magam nevében legbensőbb üdvözléseinket nyilvánítani. Tartsa meg önt a gondviselés még hosszú évek során teljes erőben egészségben és drága hazánk irodalmának és szellemi érdekeinek. Tartsa meg nekem és közösen kezdeményezett nagy vállalatunk hasznára is. Egész szívemből kívánom, hogy sok irányú hazafias tevékenységének üdvét élvezhesse és örömteljes boldog napokat éljen.” Rudolf levele Jókai Mórnak (1885. február 18.) Közli: *Jókai hatvanadik születésnapja*. Vasárnapi Ujság, 32. évf. 1885. február 22. 8. sz. 130. Ez a tendencia a későbbiekben is megfigyelhető, a hozzá írt levelek sajtóban való közzétételével: Schönfeld Festetich Erzsébet levele Jókai Mórnak (Bécs, 1892. január 16.) Közli: *Irodalom és művészet*. Vasárnapi Ujság, 39. évf. 1892. február 14. 7. sz. 124.; Stefánia özvegy trónörökösné levele Jókaihoz. Uo. 1892. október 30. 44. sz. 754.; Végh Ferenc: *Keletkezése, forrásai*. In: Jókai Mór: Rákóczy fia. S. a. r.: Végh Ferenc. (JMÖM KK 57.) Budapest, 1975. 408.

¹⁴¹ Szívós: *Budapesti mesék*, 223.; Jókai Mór: Budapest, március 26. Nemzet, 3. évf. 1884. március 27. 564. (86). sz. 1. – (Reggeli kiadás.); Jókai Mór: Budapest, március 28. Uo. 1884. március 28. 565. (87). sz. 1. – (Esti kiadás.); Jókai Mór: A trónörökös könyve. Uo. 1884. június 29. 656. (178). sz. 5. – (Reggeli kiadás.)

¹⁴² Jókai személyes indíttatásának feltárását az előmunkákat érő jelentős mérvű bírálatok tették indokolttá, (részben) hazafias kötelezettség vállalásként értelmezve a trónörökös általi felkérését: „Miótán ő felsége e nagy feladattal engemet kegyeskedett megbízni, én ezt azon hódolattól ösztönözve, melylyel a magas megbízó iránt nemcsak fejedelmi magas állásánál, de szellemi fölényénél fogva is tartozom; mind pedig ezen munka hazánkra nézve oly üdvösnek ígérkező létrejövetele céljából; kötelességemnek tartottam e munkából a magyar korona országaira vonatkozó osztálynak szerkesztését elvállalni.” Jókai Mór: *Budapest, március 26*. Nemzet, 3. évf. 1884. március 27. 564. (86). sz. 1. – (Reggeli kiadás.) E döntési mechanizmus számos Erzsébet-írásában is tetten érhető.

2 óraker jönnének más urak, a nagy üléshöz.”¹⁴³ Jókai Rudolf-írásainak egyikében a trónörökös nevelése bemutatása során „bukkan” elő Erzsébet személye, ami egyébiránt a kultikus interpretációkban is jelentős súlyt képvisel az uralkodóné szerepét hangsúlyozva fia modern, liberális szellemű nevelésében.¹⁴⁴ Ezáltal Erzsébet mint magyar érzelmű anya jelenhet meg, aki gyermekeit is ilyen irányba befolyásolja,¹⁴⁵ noha Jókai e „korai” ismertetésében összességében a nevelés hatására tesz (általánosságban) utalást, másrészt Rudolf lelkületére: „A legelső és alapvonása a trónörökös jellemének a tiszta szabadelvűség, a mély vallásosságával ki tud egyeztetni. Irott műveiből, irányadó szavaiból mindenütt kiismerjük ezt az uralkodó vonást. Ilyen volt már a neveltetése is, s magas szülőin kívül ebben minden rendű nevelőinek érdemét kell ismernünk. De mégis magában a lélekben kell az ahhoz való alapnak meglenni.”¹⁴⁶ Ugyancsak (finom) utalás révén megjelenik Rudolf halálakor Jókai által írt nekrológokban¹⁴⁷ is a szülőikkel való kapcsolattartás,¹⁴⁸ melyet szintén – áthallások révén – mintegy „magyaros” jelleggel ruházott fel, ahogyan korábbi, 1886-os tárcájában is hasonló szellemben fogalmazott: „Még a magas szülői iránti kegyeletes viszonya is a mi régi patriarchális szokásainkkal azonos.”¹⁴⁹ Erzsébet személyére vonatkozóan az 1880-as évek közepéről ismert egy „beazonosíthatatlan” anekdota, amely az Országos Kiállításán tett látogatása révén terjedt el az udvari adomák sorában: „Midőn Erzsébet királynét az 1885-iki kiállításon Tisza Kálmán miniszterelnök a műcsarnokban kalauzolta, figyelmeztette a felséges asszonyt Jókai egy igen sikerült arcképére. A királyné kétkedőleg

¹⁴³ Rudolf levele Jókai Mórnak (Bécs, 1884. február 19.) In: *Jókai Mór levelezése (1876–1885)*. 3. köt. 924. sz. 222. [OSzK Kt. Fond V/498.]

¹⁴⁴ Erzsébet önrendelkezési jogának kivívásáért s gyermekei felügyeletéért folytatott (sikeres) küzdelme eredményeképpen 1865 augusztusától gyakorolhatott befolyást fia nevelésére (is), erről bővebben: Hamann, Brigitte: *Rudolf. A trónörökös és lázadó*. Budapest, 1990. 27–35.; 53–86.; Vér: «*Rezső királyfink*» 28.

¹⁴⁵ Vér Eszter Virág: *Erzsébet. Mítosz és valóság a magyarok királynéképeiben*. In: A múlt feltárása előítéletek nélkül. Szerk. Gergely Jenő. Budapest, 2006. 132.

¹⁴⁶ J[ókai] M[ór]: *Rudolf trónörökös*. Vasárnapi Ujság, 32. évf. 1885. május 3. 18. sz. 281.; Jókai Mór: *Rudolf trónörökös (1886)*. In: uő: Emlékeimből. (JMhM IV.) Budapest, 1912. 223.

¹⁴⁷ A feltehetően a Kronprinzenwerk magyar szerkesztőségi ülésén elhangzott megemlékezésében Ferenc József alakja is egészen más megvilágításba került, példamutató kötelességtudását hangsúlyozta Jókai: „E mély homályából az általános gyásznak csak egy alak magaslik ki messzire, az uralkodóé. Az ő fényes arcúlatára felé van fordulva a nemzetnek tekintete. Az osztrák-magyar monarchia császárat és királyát tanuljuk egész lelki fenköltésében bámulni a katasztrófát követő általános csüggedés napjaiban. Az ő felséges példája int bennünket arra, hogy a legnagyobb veszteség után is megmaradt a haza; s a kötelességeket, [...] a lezúzó fájdalom közepett is teljesítenie kell mindannyiunknak.” Jókai Mór [fogalmazvány töredék] PIM Kt. V. 2836. f. 1. Másokban azonban éppen e viselkedésmódja váltott ki visszatetszést, mintegy igazolva látva az uralkodó teljes érzéketlenségét. Vö.: Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Budapest, 1985. 26–27. Jókait mind Rudolf, mind nem sokkal később bekövetkezett testvére (Eszter) halálával rendkívül súlyos érzelmi megrázkódtatás érte, ami a munkásságában is éreztette hatását. Lásd erről: Harsányi Zoltán: *A regény utóélete*. In: Jókai Mór: Nincsen ördög. S. a. r.: Harsányi Zoltán. (JMÖM KK 56.) Budapest, 1967. 271.

¹⁴⁸ Burkolt vádként (is) értelmezhető ugyanakkor Jókai részéről – akadémiai beszédében megfogalmazott (additív)elemként – az uralkodópár rideg, rendkívül szertartásos és távolságtartó kapcsolatának említése fiukkal: „Az a kegyteljes viszony, mely a trónörökös és felséges szülei között fennállt, az ősrégi patriarchális szokásokra emlékeztetett.” *Jókai Mór emlékbeszéde Rudolf trónörökös felett*, 3. – (Reggeli kiadás.); Jókai Mór: *Emlékbeszéd Rudolf főherceg trónörökös tiszt. tag fölöött*. In: uő: Emlékbeszéd Rudolf trónörököséről és egyéb beszédek. Budapest, 1898. 22.

¹⁴⁹ Jókai Mór: *Rudolf trónörökös*. In: uő: A történelmi tarokkparti 175.; idézi: Gángó: *Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága*, 390.

jegyezte meg: – »Lehetetlen, hogy ez Jókai volna! Itt egészen kopasz, holott neki dús haja van.« – »Ez, felséges asszonyom, Jókainak a nyári feje; mert van neki téli is, de mikkor nagyon meleg van, akkor nem viseli a haját.«¹⁵⁰

A másik ismert mozzanat ezúttal is egy udvari fogadáson elhangzott beszélgetésükhöz kapcsolódik,¹⁵¹ melynek kontextusából kiemelt egyetlen eleme Erzsébet (magyar) kultikus korpuszának visszatérő, sokat idézett „szövegtörredéke” lett: „...itt örökké szabadnak érzi magát az ember...”¹⁵² E sor igazolni látszott azon feltevést, hogy az uralkodó felesége (szorosán) kötődik Magyarországhoz mint a Monarchia általa kedvelt országához, noha a Jókaival a *cercle*-t követően a Fehér teremben „eszközölt” teázás szertartása utáni fogadattáson folytatott dialógusa kétséget kizáróan rávilágít arra, hogy Erzsébet a budai palotából elé táruló panorámát és Gödöllő természeti adottságait szerette; valójában a saját életmódjának megfélelő(en) alakítható keretét kedvelte magyarországi jelenléte során, nem pedig magát az országot,¹⁵³ ahogyan értelmezni próbálták szavait számos kultikus interpretációban: „A királyné azután kérdezte tőle, hogy a nyarat hol szokta tölteni? – Füreden. És akkor elmondatta magának a Balaton és vidéke szépségeit; érdekelten kérdezősködve a részletek felől: milyen meleg szokott lenni a Balaton vize? Egészséges-e a lég? A vidék? S főlemlíté, hogy egyszer neki is ajánlották, hogy töltsön ott egy fürdőévadot, de akkor ez elmaradt.¹⁵⁴ – Talán bekövetkezik még! »Ha a fölséges asszony meglátná egyszer a Balatont, úgy megszeretné, hogy mindig visszatérne hozzá.«¹⁵⁵ – »De mikor Gödöllő is olyan szép!« – mondá a királyné, s egész elragadtatással beszélt a gödöllői szeptemberi napok gyönyörűségéről,¹⁵⁶ mennyire szeret az ottani várkastélyban tartózkodni, aminél csak a budai királyi lak kedvesebb. – »Kár, hogy olyan szűk« – mondá J. – »Hogy volna szűk, mikor itt van az a gyönyörű várkert a tövében; amihez hasonló semmi királyi palotának nincsen; itt örökké szabadnak érzi magát az ember. S hát még ez a fölséges kilátás, ami még nagyszerűbb a Gellért ormáról!« A királyné több ízben fel szokott sétálni a Gellértra gyalog, s onnan gyönyörködik a felségesen elterülő alföldi róna lát-

¹⁵⁰ *Komárom megyei anekdoták. Összegejt.*: Lánosz Zoltán. Budapest, 1979. 32. (Kézirat.) http://www.jamk.hu/ek/public/110801_lanczos_hagyatek/komarov_megyei_anekdotak.pdf (Letöltés ideje: 2013. november 15.); Bisztray Gyula: *Jókedvű magyar irodalom*. Budapest, 1967. 235.

¹⁵¹ E kijelentésre Márki kutatásai szerint 1883. január 8-án – a Budai várpalota termeiben – megrendezésre került udvari bálon nyílt alkalmuk. Lásd erről: Márki: *Erzsébet királyné*, 89.; *Az udvari bál*. Nemzet, 2. évf. 1883. január 9. 8. sz. 3. – (Reggeli kiadás.); Jókai Erzsébettel a bálon folytatott, Márki által is idézett dialógusához: Jókai: *Az udvari bálról*, 5.; *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 10. évf. 1883. január 11. 9. sz. 55.

¹⁵² Márki: *Erzsébet királyné*, 89.; Gerő: *A magyar Habsburg-szükséglet*, 113.; Jókai: *Az udvari bálról*, 5.; *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 20. évf. 1883. január 11. 9. sz. 55.; Jókai Mór: *Az udvari bálról*. In: uő: *Életemből. Igaz történetek*, 1. köt. 142.

¹⁵³ Márki: *Erzsébet királyné*, 89.; Gerő: *A magyar Habsburg-szükséglet*, 113.; vö.: Vér: *Erzsébet. Mítosz és valóság*, 121–133.

¹⁵⁴ Utalás az 1866 nyarára tervezett füredi (gyógy)kúrára, mely végül a porosz–osztrák háborús konfliktus fenyegetésében elmaradt, noha épp a háborút követő krízis eredményezte Erzsébet hosszabb – több hónapig tartó – magyarországi jelenlétét.

¹⁵⁵ Erzsébetnek ekkor már lehettek személyes benyomásai a Balatonról, hiszen fiához (magyar nyelven) írt leveléből ismert, hogy az 1869-es horvátországi (hivatalos) látogatás idején, átutazóban látott részleteket belőle, melyek mély hatást tettek rá: „Ide utazván, láttam a Balatont, mely még sokkal szebb a mint csak gondoltam.” Erzsébet levele Rudolfnak (Zágráb, 1869. március 11.) ÖStA HHStA Das habsburg-lothringische Familienarchiv; Selekt Kronprinz Rudolf, Kart. 18. f. 73.

¹⁵⁶ Erzsébet szezonális jellegű gödöllői tartózkodásairól lásd: Márki: *Erzsébet királyné*, 12–13., 65–117.; Varga Kálmán: *A gödöllői kastély évszázadai*. Budapest, 2000. 170–176., 186–187.; Ripka Ferenc: *Erzsébet királyné Gödöllőn 1867–1897*. Budapest, 1901. 9–44.

képén és az ifjú főváros palotasorain. Ezek az ő mosolygását ragyogják vissza. Mennyit köszönhet ennek a szívnek minden, ami másfél évtized óta e látkör alatt kiemelkedett! »A viszontlátásig!« – ezzel a szóval bocsátá el a királyné az íróit.¹⁵⁷

Jókait, illetve *Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és képből szerkesztőbizottságának elnökeit*¹⁵⁸ Rudolf kíséretében 1885. december 1-jén fogadta az uralkodó.¹⁵⁹ A szerző beszámolójában egészen sajátos perspektívában – „hagyományos uralkodói külsőségeket” mellőzve – jelent meg Erzsébet alakja, amire Ferenc József dolgozószobájának enteriőr ismertetése nyújtott alkalmat s esetleg ürügyet arra, hogy intim közelségben láttassa az uralkodónét – s ebben necsak az uralkodó részesülhessen valamelyest Winterhalter Erzsébetről készült festményei nyomán,¹⁶⁰ így Jókai elszakadt némileg a kanonizálódott narratívától: „Ő Felsége ez alkalommal legbenső dolgozószobájában fogadott; nem a diplomáciai kihallgatások helyiségében. Csendes kis szoba az; egyszerű, pompa nélküli otthon. De mégis van benne valami felbecsülhetetlen pompa; két életnagyságú arckép.¹⁶¹ Mind a kettő ő Felségét a királynét ábrázolja, legvirulóbb ifjúkorában; csaknem egymás mellett áll a két kép, csupán egy közbeeső ajtó által elválasztva: mind a kettő ugyanazon felfogásban, nem mint uralkodónét, de mint hódító nőt örökíté meg a királyasszonyt egyszerű eszményi fehér öltözetben, a mire hosszú, tömött gesztenyeszín fürtéi térdein alul omlanak alá.¹⁶² Az első arckép oly tündérien bájos kifejezéssel tekint alá; a másodikon már uralkodik az anyai méltóság és boldogság kifejezése.”¹⁶³

Az egyetlen fiukat vesztett szülők felé forduló részvét nyilvánult meg Jókai Rudolf halálát követő írásaiban,¹⁶⁴ a családi boldogság idilli képét „festve” a hallgatóság elé:¹⁶⁵ „S a sze-

¹⁵⁷ Jókai: *Az udvari bálról*, 5.; *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 20. évf. 1883. január 11. 9. sz. 55.; Jókai Mór: *Az udvari bálról*. In: uő: *Életemből*. 1. köt. 142.

¹⁵⁸ Rudolf és Jókai együttműködése más (karitatív) téren is megvalósult: 1887-ben szintén szerkesztői minőségben Jókai elvállalja az eperjesi, nagykarolyi és torockói tűzkárosultak javára kiadott „Segítség album” megjelentetésében való közreműködést, amelybe felkérésére Rudolf is küldött – pár soros támogatói – „kéziratot”. Rudolf főherceg: *Eperjes, Nagy-Károly, Toroczko*. In: *Segítség, Eperjes, Nagykaroly, Toroczko tűzkárosultjainak fölsegítésére*. Szerk.: Jókai Mór. [Budapest], 1887. 22–23.; Rudolf levele Jókai Mórhoz (Bécs, 1888. február 24.) OSzK Kt. Fond V/498. Nr. 20. f. 2.; Kaján Marianna: *Rudolf trónörökös és Magyarország*. In: Rudolf – a reményvesztett imádó. (Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban 2008. június 5. – szeptember 28.) Szerk.: F. Dózsa Katalin – Faludi Ildikó. Gödöllő, 2008. 18.; közös munkásságuk kortárs ismertetéséhez lásd még: Futtaky Gyula: *Jókai Mór és Rudolf trónörökös*. Magyar Szalon, 20. köt. 1894. 803–812.

¹⁵⁹ Hamann: *Rudolf*, 242.; az előzetes egyeztetésekről lásd: Rudolf levele Jókai Mórhoz (Bécs, 1885. november 25.) OSzK Kt. Fond V/498. Nr. 10. ff. 1-2.

¹⁶⁰ Magyar vonatkozású ábrázolásaihoz lásd: Borovi: *Habsburg reprezentáció Magyarországon*, 64–81., 87–91.

¹⁶¹ E mozzanatot – némileg módosított szövegváltozatban – beépíti az Akadémián elmondott – méltán híressé vált – beszédébe is, melyben ekkor Erzsébet már menyasszonyként jelenik meg, (mint egy) visszafiatalodva Jókai emlékezetében: „...melynek egyszerű bútorzata mellett csupán két művészi kivitelű festmény képezi a pompáját, mind a kettő Erzsébet királynénkat ábrázolja menyasszony kora tüneményes bájában.” *Jókai Mór emlékbeszéde Rudolf trónörökös felett*, 2.

¹⁶² E festmények a korszakban szokatlanul merésznek hatottak, intim közelségükben: fésülködőköpenyben, kibontott hajjal ábrázolva Erzsébetet, a hivatalos nagygalában készült gyémántcsillagos változat mellett. Hamann, Brigitte: *Erzsébet Magyarország királynéja*. Budapest, é. n. 52–55.

¹⁶³ Jókai Mór: *Királyéknál*. Vasárnapi Ujság, 23. évf. 1885. december 6. 23. sz. 789.

¹⁶⁴ Jellemző példa erre: „Ha van balzsamcsepp, ha van ir, mely a Felséges szülők százszorosan érzett fájalmát enyhítheti, úgy ez a népek által mélyen érzett feljajdulás lehet. Miként ők, úgy az országok is egyetlen fiukat temetik el Rudolf trónörökösben.” Jókai Mór: *Rudolf trónörökös*. Nemzet, 8. évf. 1889. január 31. 2308. (31). sz. 1. – (Reggeli kiadás.)

retet egész cultussá vált a családi körben. Szülőinek szemefénye,¹⁶⁶ élettársának ideálja volt mindig.¹⁶⁷ Rudolf halálát követően Erzsébet visszavonult, reprezentációs alkalmai magyarországi jelenlétei alatt is minimálisra szűkülnek, ahogyan az évek során teljesen elhatalmasodik rajta fiáért viselt gyásza, szervi és pszichoszomatikus betegségei súlyosbodnak. Mindez együtt jár azon folyamat felerősödésével, mely a korábbi életesemények hagyományozódásának folytonosságát, tovább rétegződését eredményezi, a már kanonikusnak ítélt Erzsébet-kép újbóli felidézésével esetenként egyes jelentésárnyalatok elmélyülésével, s ennek részeként a gyászállapot rögzítésével. Jókai 1890-es években megjelent Erzsébet ábrázolásaiban is a korábbi kánonképző normák nyomán mind a '67-es, szabadelvű hagyomány marad meghatározó.

ESZTER VIRÁG VÉR

“...a queen of blessed memory...” Additions to the development of Mór Jókai’s mythical picture of Elisabeth

Mór Jókai played a crucial role in Queen Elisabeth's cult in Hungary, almost unnoticed did he become one of its main ideologist by formulating the identification elements that had always represented the dominant segment of Elisabeth's reception in Hungary. In this respect, his activity after Elisabeth's death is well known: his public appearances, his numerous publications, including his obituaries, are rich sources from which passages reappear time and again as oft-quoted sentences in books dedicated to her memory, though occasionally in corrupted or truncated forms. But even his earlier writings are rather remarkable and – foreshadowing the ever more evident expressions of his sympathy with the Habsburgs – can be regarded, alongside the court anecdotes, as the main current of the cult's (text) corpus.

At the time, the portrayals of Elisabeth were always characterized by an ecstatic approach and passionate idealization (obviously, even in the case of Jókai). Only within this framework was there any room for diversity, with the extension of previously described elements, which meant an ever broadening scope, continuously enriching the picture of Elisabeth. At the same time, the repetition of the previous motifs of reverence was also more obvious. At first, this could have seemed a compulsion, but later it became an integral part of the cult.

¹⁶⁵ Erzsébet magyarországi kultuszát későbbekben hangsúlyosan átható – egy fiát elvesztett – fájdalmas anya (*Mater Dolorosa*) kép első ismert előfordulása Erzsébet megjelenítésére az osztrák képviselőház megemlékezésén hangzott el, amit azután a magyar tudósítások is átvesznek. Ez szervesen illeszkedik a kultusz korábbi vallásos vonulatát képező Mária-aspektus „profán” megjelenítéséhez.

¹⁶⁶ Jókai számára is ismert lehetett azonban, hogy Rudolf élete utolsó periódusában nemcsak Ferenc Józseffel, hanem Erzsébettel való kapcsolatát is súlyos konfliktusok, félreértések terhelték, mindazonáltal az általa esetlegesen ismert tények nem voltak összeegyeztethetők a róluk alkotott ideálképpel, valamint a Jókainak az olvasók felé közvetíteni szándékozott, illetve hivatalossá emelt (jellem)ábrázolással sem. Lásd erről: Hamann: *Erzsébet királyné*, 455–492.; Salvendy, John T.: *Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükörben*. Budapest, 1988. 216–227.

¹⁶⁷ *Jókai Mór emlékbeszéde Rudolf trónörökös felett*, 3.

TÖRÖK ZSUZSA

A Wohl-nővérek emancipációja

(Társadalomtörténeti megközelítés hosszmetsetben)*

Bevezetés

A tanulmány Wohl Janka és Wohl Stephanie írói működésének társadalomtörténeti szempontú elemzésére vállalkozik, és annak a tézisnek tulajdonít központi szerepet, mely szerint az időszaki sajtónak meghatározó szerepe volt a 19. századi írói életpályák alakulásában. Az írói életművek vizsgálatának néhány összefoglaló munkán kívül mindezülig alig szentelt figyelmet a magyar irodalom- és művelődéstörténet-írás.¹ Társadalomtörténeti megközelítésükre pedig egyáltalán nincs példa, noha az irodalom sajátosan 19. századi intézményrendszerének, a sajtókultúra kialakulásának és differenciálódásának idején az írói életpályák alakulása tekintetében számos tanulsággal szolgálhatnak.² Az írók műfaji preferenciáiról és egy-egy folyóirathoz (főként szerkesztőkként) való kötődésükről még csak rendelkezünk némi ismerettel, családi hátterükről, neveltetésükről, társadalmi kapcsolat-hálójukról, tehát azokról a tényezőkről, amelyek az írói működéshez szükséges társadalmi szerep összetevőit alkothatták, alig valamivel. A pályaválasztás egyéni motivációival és alakulásának társadalmi feltételeivel, tágabb kontextusban pedig a szerzőség 19. századi történetével kapcsolatosan bőven vannak tehát még megválaszolatlan kérdéseink.

A Wohl-nővérek életpályája két jelentős, 19. századi társadalomtörténeti folyamat kontextusában válik ténylegesen izgalmassá: egyrészt a zsidó, másrészt pedig a női emancipációs folyamatok környezetében. A tanulmány címe ezt a kettősséget kívánja érzékeltetni, hiszen Janka és Stephanie életútjából a női emancipációnak a zsidóság egyenjogúsításával összekapcsolódó sajátos története bontakozik ki. Az emancipáció fogalmát ugyanakkor metaforikus értelemben használom, hiszen, mint kiderül, a nővérek esetében főként egy erőteljes asszimilációs tendenciával számolhatunk, és a női emancipáció tekintetében sem tartoztak az irányzat radikális képviselőihez.

A tanulmány módszertana tulajdonképpen Wohl Stephanie egyetlen önéletrajzi jellegű levelének elemzésén, azaz a levél egyes kijelentéseinek tágabb, kontextuális bemutatásán alapszik. Noha Stephanie a levelet aránylag korán, 1870-ben írta, és megjegyzéseit célszerű némi kritikus távolságtartással olvasni, a levél szinte mindazon információkat tartalmazza,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A 19. század írói életműveivel kapcsolatosan alapmunka: Fábri Anna: „A szép tiltott táj felé”. *A magyar írók története két századforduló között 1795–1905*. Budapest, 1996. A Nyugat körül csoportosuló írókról: Borgos Anna – Szilágyi Judit: *Nőírók és írók. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban*. Budapest, 2011.

² A társadalomtörténet irányzatainak az irodalomtörténet szempontjából való relevanciájáról: Szilágyi Márton: *Irodalomtörténet és társadalomtörténet határán*. In: Szilágyi Márton: *Határpontok*. Budapest, 2007. 7–25.

amelyek alapján a Wohl-nővérek életpályájának és írói tevékenységének jelentős mozzanatai kibonthatók és levéltári források, kéziratok és korabeli sajtó- és könyvnyomtatványok alapján kontextualizálhatók voltak. A levélben tematizált jelentős életrajzi mozzanatokból csupán a nővérek szalonműködtető tevékenysége hiányzik, amelyre magam is csak érintőlegesen tértem ki a tanulmányban, a szakirodalomban ugyanis részletesen ismertették már,³ és több információ pillanatnyilag nem áll rendelkezésre.

A választott megközelítés és műfaj, az írói életpályá(k)ról szóló, társadalomtörténeti szempontú tanulmány terjedelmű hosszszöveg azonban szinte szükségszerűen állítja a vizsgálódót kitűzött célja korlátaival szembe, hiszen a szintén tanulságos részproblémák feletti elsiklásra készíti időnként. A nővérek írói működéséhez köthető néhány önálló problémáról ezért külön tanulmányokban írtam.⁴

A Wohl-nővérek családi és felekezeti háttéré, iskoláztatása, családi állapota

Családi háttér

Amikor 1870 legvégén Wohl Stephanie Illésy György, *A Hon* szerkesztőségi munkatársa felkérésére levélben elküldte jómagá és nővére addigi életének legfontosabb adatait, a következőképpen írt családi háttérükről: „Atyánk orvos, anyánk kitűnő műveltségű s fenkölt szellemű nő, ki annak idejében legbensőbb barátnéja volt Gr. Brunsvick Mária Teréziának. – Janka született 1844ben, s én 1848ban, négy év lévén köztünk (egy csöppet sem rösteljük éveink *határozott* számát megirni). Vallásunkra nézve luteránusok vagyunk. Növekedtünk végtelenül boldog családi körben egyszerű, de nem nyomasztó körülmények között, s kora gyermekégtől fogva a munkát életcélnak tekinteni tanultuk.”⁵

A Wohl Sándor Jánossal kapcsolatosan fellelhető források sebészként, illetve orvosként egyaránt hivatkoznak a nővérek apjára, és szinte kivétel nélkül kiemelik az 1848-as szabadságharc alatt kifejtett tevékenységét.⁶ Legtöbb információt a szabadságharc honvédorvosairól készült, 1948-ban megjelent kiadvány nyújt róla, mely szerint Wohl [!] Sándor igazolt

³ Borbíró Fanni: „Csevegés, zene és egy csésze tea”. Budapesti Negyed, 12. évf. (2004) 4. sz. 350–376.

⁴ Wohl Janka költői indulásáról és Arany Jánossal való kapcsolatáról: Török Zsuzsa: *Wohl Janka és Arany János kapcsolata sajtóközlemények tükrében*. In: Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére. Szerk. Pusztai Bertalan. Szeged, 2012. 140–155. Wohl Stephanie *Aranyfűst* című regényéről a korabeli szalonkultúra kontextusában: Török Zsuzsa: *Az Aranyfűst és a kulcsregény műfaja a modernizmus magyar irodalmában*. Irodalomtörténet, 94. évf. (2013) 3. sz. 350–374. A nővérek megkeresztelésének történetéről külön tanulmányban, a nacionalizmus-elméletek kontextusában: Török Zsuzsa: *A Wohl nővérek keresztvíz alatt. Két protestáns zsidó írói életpálya kezdete*. Századvég, Új Folyam (2013) 2. sz. 41–58.

⁵ Wohl Stephanie – Illésy Györgyhöz. Pest, 1870. dec. 26. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt.), Levelestár. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶ Gyászjelentése 1848-as honvéd törzsorvosként említi: <https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-266-11131-82938-62?cc=1542666&wc=12545657> Haláláról a *Vasárnapi Ujság* is tudósított: „Elhunytak a közelebbi napok alatt: [...] Budapesten [...] Wohl Sándor 1848-iki honvédtörzsorvos, Wohl Janka és Stephanie ismert írónők, a »Magyar Bazar« szerkesztőinek édes atyja.” (*Vasárnapi Ujság*, 33. évf. (1886) 21. sz. 342. [Halálozások]). Egy 1868-ban készült honvédszemle a budapesti honvédegyet alorvosaként említette: *Honvédschematismus, vagy is: az 1848/9ki honvédseregéből 1868-ban még életben volt főtiszteknek névkönyve*. Összeállította Mikár Zsigmond alszázas. Kiadta Bakó Farkas százados. Pest, 1869. Az Orvosi Hetilap 1874-es évfolyamának mellékleteként kiadott orvostörténetben sebészként szerepelt: *A magyar-orosz orvosok névtára*. Kiadja az »Orvosi Hetilap« szerkesztősége. Melléklet az »Orvosi Hetilap« 1874. évfolyamához. Budapest, 1874.

honvédhadnagy alorvos a szabadságharc után Budapesten élt, és tagja volt a honvédegyletnek.⁷ A szabadságharc alatti működéséről további adatok nem állnak rendelkezésre.

Az apa foglalkozásának megjelölésével kapcsolatos bizonytalanságok az orvosi képzés reformkori állapotának ismeretében érthetőek, hiszen az orvosi szakmát kettős képzési rendszer, az orvosdoktori és a sebészmesteri jellemezte, a kettő között pedig hierarchikus viszony állt fenn. A sebészet ugyanis egyfajta „kézműves”, tehát kevésbé tudományos tevékenységnek számított, a gyakorlatban azonban a sebészek is foglalkoztak időnként belső betegségek gyógyításával, amit a doktori címmel is rendelkező orvosdoktorok sérelmeztek. Az egységes orvosképzést csak jóval később, az 1872. évi 8. törvénycikk vezette be.⁸ Wohl Sándor szabadságharcban való részvétele mindenestre foglalkozása folytán is érthetővé válik, hiszen a harcok során épp „külső betegségekre”, sérülések gyógyítására szakosodott sebészek mozgósítására volt a legnagyobb szükség. Míg azonban a Wohl-nővérek számára valószínűleg imponáló volt apjukra orvoscént hivatkozni, a korabeli források időnként csupán borbélyként tettek említést róla.⁹ Az apa praxisáról, sebészi tevékenységének egyéb vonatkozásairól pillanatnyilag nem állnak rendelkezésre adatok. Valószínűleg magánpraxist működtetett, noha források egyelőre nem támasztják alá e feltételezést. Az összeírásokban azonban nem szerepelt orvosi intézményhez kötve a neve. Wohl Sándor 1886. május 15-én távozott az élők sorából Budapesten, életének 85. évében.

A Wohl-nővérek anyjának gyászjelentésén¹⁰ szereplő adatok alapján a harmincegy éves Wohl Sándor 1832-ben kötött házasságot az akkor huszonnégy éves Máriával. Wohl Mária férjénél tizenkét évvel korábban, 1874. október 4-én távozott az élők sorából hatvanhat évesen, hosszas szenvedés után. Gyermekéi anyakönyvi adatai¹¹ szerint leánykori neve: Löwy Johanna Mária Dorottya.¹² Róla több adat egyelőre nem áll rendelkezésre.¹³

⁷ Zétény Győző: *A magyar szabadságharc honvédorvosai*. Budapest, 1948. 226. (A kiadvány szerint 1802-ben – születésénél – és 1829-ben szerzett sebészmesteri oklevelet Pesten.) Az 1848–1849-es szabadságharc honvédorvosairól készült újabb összeállítás is az előbbi adatokra támaszkodik említésekor: *Az 1848–49-es szabadságharc egészségügye és honvédorvosai*. 1–2. köt. S. a. r. Gazda István. Pilisecsaba–Budapest, 2000. Szinnyei összefoglaló munkájában sebészként, illetve honvéd főorvosként említi: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 14. köt. Budapest, 1914. 1620.

⁸ Az orvosi szakma professzionalizációjáról lásd: Simon Katalin: *Mesterségből hivatás. Sebészmes-terek és orvosdoktorok Magyarországon az egységes orvosi képzés bevezetéséig*. Korall, 11. évf. (2010) 42. sz. 77–102.

⁹ M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt. Visszaemlékezések életemből*. S. a. r. SteinertÁgota. [H. n.], 2001. 218. A „medikusok” és a „chirurgusok” közötti hierarchiát Ágai Adolf apja, a szintén orvos Ágai József is kiemelte naplójában. Idézi: Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest, 2010. 60.

¹⁰ A Wohl-nővérek anyjának gyászjelentését lásd itt: <https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-266-11131-83502-90?cc=1542666&wc=12545657>

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Evangelische Kirchengemeinde, Deák-Platz (Deutsche Kirchengemeinde), 2. Band.

¹² A szintén zsidó származású Ágai Adolf apja szerint a Wohl-nővérek anyja Nobel-lány volt, Nobel József tatai, majd később halberstadti rabbi egyik gyermeke. Valószínűleg megtévesztette az emlékezete. Említi: Fenyves: *Képzelt asszimiláció?* 60.

¹³ Janka húga halála után kiadott hátrahagyott iratainak előszavából még annyit tudunk, hogy anyjuk életének utolsó két évtizedében hosszasan betegeskedett. A betegeskedésnek Janka mély, egész életükre kiható pszichés befolyást tulajdonított: „Szegény anyánk tizenhét évig volt beteg és a míg élt, soha háborítlanul nem dolgozhattunk, soha egy élvezetünk nem lehetett ama sötét mellékgondolat nélkül, hogy anyánk tán szenved mig mi mulatunk. E benyomások utóregzése egész éle-

Az anyakönyvi bejegyzések szerint Janka 1843. február 26-án született, március 1-jén keresztelték meg, teljes neve pedig Josephina Salome Margaretha. Stephanie 1846. március 24-én született, április 18-án keresztelték meg, és a keresztségben a Stephania Flóra Ludovica nevet kapta.¹⁴ Mindkét gyermeket Lang Mihály, a Deák téri evangélikus templom akkori lelkésze keresztelte meg. Janka keresztszülei: „Ő Császári K. Fensége Mária Dorottyia, ausztriai főhercegné, született Würtenbergi hercegnő Magyarországi Nádorné, helyesítve¹⁵ Rawlins, született Stoyd [?] Margaretha, Rawlins Thomas Esquire, Dublin Irlandi születésű; Neuhaus Friedrik Emanuel tanító által.” Első látásra legalábbis szokatlan a pesti evangélikus polgári keresztelőkön angolszász tanúk és az oly magas közjogi méltóság még szimbolikus értelemben vett jelenléte, mint a magyarországi nádorné. Stephanie keresztszülei „Schedius Lajos, kir. tanácsnok és egyetemi oktató. Szirmai Szirmay szül. Gyürky Johanna, udvari tanácsosné”. A szülők neve és jelleme című oszlopban olvasható adatok: „Wohl Sándor János helybeli chirurgus” (Stephanie keresztelőjén: seborvos) és „hitv. sz. Löwy Johanna Mária Dorottyia”.

A Deák téri evangélikus születési anyakönyvek további érdekes adatokkal is szolgálnak. Kiderül ugyanis, hogy az izraelita vallású apa, kinek eredeti keresztneve ráadásul sem Sándor, sem pedig János, alig másfél hónappal első gyermeke megkeresztelése előtt tért át a keresztény vallásra. A Nagyidán, Abaúj vármegyében született, egykori izraelita Wohl Antal 1843. január 31-én tért keresztény hitre, a „keresztény válásban rendes oktatás után” keresztelték meg, és a keresztségben kapta a Sándor (Alexander) János nevet.¹⁶ Őt is Lang Mihály keresztelte meg, a keresztelőkön jelen lévő tanú pedig „Fabini Theophil helybeli orvostanár és professor” volt.

Wohl Sándor (és vélhetően a család, tehát az anya) áttérése olyan tudatos döntés lehetett, amelynek során elsősorban gyermekeik jövőjét igyekeztek biztosítani. Az apa döntését valószínűleg születendő gyermeke megkeresztelésének és a majdani keresztény közösségben való neveltetésének gondolata motiválhatta. Elképzelhető, hogy a Wohl-nővérek anyjának, Löwy Máriának a megkeresztelése is ez idő tájt történt, az ő áttérésének adatait azonban az anyakönyvekben nem találtam meg. Az ő esetében is zsidó származással kell számolni, erre utal egyrészt vezetékneve, másrészt a gyermekek születésekor feltüntetett házasi családi állapota is, hiszen az 1894. évi 31. törvénycikk hatályba lépte előtt zsidók és keresztények Magyarországon nem köthettek egymással házasságot.

Az anyakönyv vizsgálata alapján feltűnő ugyanakkor az a tény is, hogy az 1840-es évek elején számos zsidó áttéréssel lehetett számolni. Hogy csak egyetlen, a Wohl-család esetéhez közel álló példát említsek: Wohl Antal 1843. január 31-én való áttérése után, február 19-én keresztelték meg a szintén izraelita Wohl Reginát három lányával együtt.¹⁷ A két csa-

tüinkre kihatott.” Wohl Janka: *Emléklap*. In: Wohl Stephanie: *Hátrahagyott iratai*, 1. köt. Budapest, 1891. III–XIII.

¹⁴ A Wohl-nővérek születési éveinek adatai a róluk szóló életrajzi cikkekben és irodalomtörténeti összefoglalókban nem egyeznek az anyakönyv adataival. Erről bővebben írtam már idézett tanulmányomban: Török: *A Wohl nővérek keresztvív alatt*, id. mű.

¹⁵ Azaz: helyettesítve.

¹⁶ Ezzel magyarázható például, hogy az 1840-ben kiadott *Magyarországi orvosrend névsorában* még Wohl [!] Antalként szerepelt a neve. *Magyarországi orvosrend névsora 1840re*. Kiadták Dr. Bugát és Dr. Flór. Első év. Pesten, 1840. 75.

¹⁷ „A keresztény válásban nyert célirányos oktatás után a keresztény egyházba felvétetett az 1808-dik Aprilis 12kén Pesten született egykori Izraelita Wohl Regina, ki a keresztségben Johanna Maria Dorothea nevet kapot.

lád között bizonyára rokonsági kapcsolat állt fenn, a rokonság jellegének kiderítésére azonban több adat nem áll rendelkezésemre. Az áttérés ugyanakkor kollektív, a tágabb Wohl-családon belüli döntésre enged következtetni. Vajon milyen tényező motiválhatta és befolyásolhatta választásukat, miért az evangélikus közösség mellett döntöttek, és mindezen túlmenően milyen kontextusban magyarázható a nádorné szimbolikus és az angolszász keresztelői tanúk tényleges részvétele?

A kérdésekre a magyarországi zsidóság és a protestáns egyház reformkori kapcsolatának ismerete adhat magyarázatot, a Wohl-család ugyanis, más izraelita családokkal együtt, az 1840-es években Pest-Budán működő Skót Misszió hatására keresztelkedett meg. A Skót Misszió a Monarchián belül titkos, kerülő úton, a protestáns egyházakkal szorosan együttműködő és József nádor feleségének, a lutheránus Mária Dorottyanak támogatásával létrehozott mozgalom volt. Burkolt célként a protestantizmus megújítását tűzték ki a katolikus Habsburg Monarchiában. A Skót Presbiteriánus Egyház térítőket küldött Magyarországra, akik a protestáns egyházak támogatásával végezték missziós tevékenységüket. A zsidók megtérítésének gondolata először 1838-ban jelentkezett a skótok körében, és az a reformáció óta angolszász gyökereken alapuló elgondolás képezte a térítés alapját, mely szerint a keresztények feladata az evangélium hirdetése elsősorban a zsidók, majd a pogányok számára.¹⁸

A Wohl-családnak a Skót Misszióval való kapcsolatát éppenséggel a lányok keresztszüleinek kiléte bizonyítja. Az ír származású Rawlinsék, akik súlyos anyagi problémáik rendezése végett költöztek Pestre, noha nem voltak hívők, a beszélt nyelv azonossága révén kerültek kapcsolatba a skót misszionáriusok vallásos közösségével, és később ők maguk is ebben a közösségben keresztelkedtek meg.¹⁹ A Wohl Janka keresztelőjén szintén jelen lévő Friedrik Emanuel Neuhaus pedig a misszionáriusok körében nem hivatalosan tevékenykedő asszisztens, segítő volt, akinek a közreműködése jelentős zsidó családok megkeresztelése

Ugyan az alkalommal megkereszteltettek annak gyermekei: az 1834dik Deczemb. 20-kán született Hermine, ki a keresztségben Erzsébet, az 1840dik Február 25kén született Sydonia, ki a keresztségben Mária Magdolna, az 1843dik September 3kán született Ida, ki a keresztségben Johanna nevet nyertek.” A ő keresztszüleik: „Ő Császári Kir Fensége, Mária Dorottya, ausztriai főhercegné, született Würtembergi hercegnő, Magyarországi Nádorné; helyesítve Szirmai Szirmay született Gyürky Johanna, Ó Méltósága és nagyságos Schedius Lajos, kir. Tanácsos és egyetemi oktató úr által.”

¹⁸ A Skót Misszió történetéről lásd: Kovács Ábrahám: *A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: a Skót Misszió rövid története*. In: *Reformátusok Budapesten 2. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. Szerk. Kósa László. Budapest, 2006. 895–914.; uő: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*. Frankfurt am Main, 2006. (Studies in the Intercultural History of Christianity Vol. 140.) A magyar peregrinációk és a Skót Misszióknak köszönhetően kialakult skóciai ösztön-díj-lehetőségek kontextusában ismertette a misszió történetét: Demeter Júlia: *Magyar diákok Skóciában (1843–1899)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 99. évf. (1995) 1. sz. 103–113. Mária Dorottyanak a Skót Misszió körül játszott szerepéről: Kovács Ábrahám: *Mária Dorottya nádorné és a modern protestáns angolszász és német eszmék terjesztése Magyarországon*. Századok, 140. évf. (2006) 6. sz. 1531–1550. A Skót Misszió történetét én magam is bővebben foglaltam össze: Török: *A Wohl nővérek keresztvíz alatt*, id. mű.

¹⁹ A Rawlins-családdal kapcsolatos adatokat Kovács Ábrahám munkájából ismerem. Vö.: Kovács Ábrahám: *The Origin of Scottish-Hungarian Church Relations: The Settlement and the First Years of the Scottish Mission in the 1840s*. Debrecen, 2001. (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai 4.) 32–33. Kovács nem pontosítja, hogy Rawlinsék eredetileg is keresztények (katolikusok) lettek volna.

sében játszott nagy szerepet.²⁰ Mária Dorottya főhercegnő és a skót misszionáriusok kapcsolatának ismeretében pedig nem szorul további magyarázatra a nádorné szimbolikus jelenléte a keresztelői szertartásokon.

A Wohl Antal (Sándor) keresztelőjén jelen lévő Fabini János Teophil evangélikus lelkész családból származott, és az 1820-as években, Wohl Antal orvosi tanulmányai idején a pesti egyetem szemészeti tanára volt,²¹ ismeretségük tehát bizonyára még ezekre az időkre vezethető vissza. A Stephanie keresztelőjén részt vevő Schedius Lajosnak a Wohl-családdal fenntartott kapcsolatáról további információim egyelőre nincsenek. A pesti egyetem híres esztétika-professzorának a keresztelőn való jelenlétét pillanatnyilag csupán felekezeti hovatartozása alapján tudom magyarázni. Schediusnak az evangélikus egyház történeti hagyománya mindig kiemelt szerepet tulajdonított, hiszen ő volt a pesti evangélikus gimnázium kezdeményezője és alapítója.²² Stephanie másik keresztszülejét, a tolcsvai származású, akkor már régóta özvegy Szirmay Ádámné szül. Gyürky Johanna földbirtokosnőt, a tolcsvai óvodai oktatás megalapítóját akár Brunsvik Teréz társasági köréből is ismerhették.

Visszatérve tehát a korábban megfogalmazott kérdésekhez, a bemutatott kontextus alapján láthatóvá válik, hogy a Wohl-nővérek keresztelője és tágabb értelemben az eredetileg izraelita Wohl-család áttérése olyan tágabb társadalomtörténeti folyamatok környezetében nyer értelmet, amelyeknek egyrészt a zsidóság 19. századi emancipációjához, másrészt pedig a korabeli társadalomba való betagozódásának egyik alternatív megoldásához, az asszimilációhoz van köze. A protestáns egyházak védőszárnyai alatt működő zsidómisszió és a kereszténység felvétele a még késlekedő zsidó emancipációs törvényekkel szemben a gyorsabb beilleszkedés lehetőségét nyújtotta reformpárti zsidó körökben. A beilleszkedés vágyát pedig nagyon sok esetben egyéni érvényesülési tendenciák és társadalmi mobilitási stratégiák is motiválták. Mindez egy magas közjogi méltóság (a nádor és személyén keresztül a nádorné) és a zsidómisszióban kulcsszerepet vállaló Skót Presbiteriánus Egyház együttműködése következtében valósulhatott meg a reformkori Magyarországon.

A Wohl-család vallásváltoztatása tehát abba a tágabb társadalmi folyamatba illeszkedett, amely során a vezető szerepet játszó pesti zsidóság kialakuló elitjének egy része helyet keresett a magyar társadalomban, és amelynek következményeként a magyarországi zsidóság az 1840-es években átesett az első nagyobb átkeresztelkedési hullámán. Vallásváltoztatásuk ugyanakkor a zsidó értelmiség érvényesülésének *nemzeti*, tehát *nem egyéni* paradigmájába illeszkedett.²³ Az orvos vagy legalább sebészmeister apa már foglalkozása révén megtette az első lépést az „úri” társasággal való kapcsolatteremtésre. A tipikus zsidó foglalkozások (kereskedő, rabbi, orvos) közül ugyanis ez utóbbi volt az egyetlen pálya, mellyel bebocsátást lehetett nyerni az előkelő (magyar) házak belsejébe. A misszióval való találkozása során pedig valószínűleg meglátta és meg is ragadta a további kibontakozás lehetőségét. A Wohl-nővérek szülei bizonyára jól érzékelték, hogy a magyar társadalomba és társa-

²⁰ A Neuhausra vonatkozó adatot szintén Kovács Ábrahám tanulmányából ismerem. Vö.: Kovács: *The Origin*, 41.

²¹ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 3. köt. Budapest, 1894. 33.

²² Vö. Balogh Piroska: *Ars scientiae. Közéletek Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*. Debrecen, 2007. (Csokonai Könyvtár 38.) 57.

²³ A zsidó és általában a nemzetiségi értelmiség érvényesülésének nemzeti változatán a szakirodalom az asszimiláltak, a beolvadtak, a többségi társadalom nyelvével, kultúrájával, érték- és szokásrendjével azonosultak csoportját érti, az érvényesülés egyéni útján pedig a többségi társadalom kultúrájával azonosulni nem kívánókat, például az izgatókat. Vö. Hajdú Tibor: *Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után*. Valóság, 23. évf. (1980) 7. sz. 22.

sági életbe való sikeres betagozódás elengedhetetlen feltétele a megkeresztelkedés, és a Skót Misszió propagandatevékenysége révén megszorodott zsidó áttérések környezetében a sikeres asszimiláció érdekében ők maguk is megtették ezt a lépést. A Wohl-lányok utólagos önéletrajzi megnyilatkozásai is kivétel nélkül nagyon erős asszimilációs tendenciáról tanúskodnak. Elbeszéléseikben a zsidó származást teljesen említés nélkül hagyják, míg az apa szabadságharcos tevékenységét tendenciózusan, a magyar történelmi eseményekben való aktív részvétel és a magyarság problémáival való azonosulás céljával, önéletrajzi narratíváik egyik kitüntetett, állandó elemévé léptetik elő. Valójában azonban nem egyedi asszimilációs stratégiát, hanem az asszimilálódó zsidóság olyan általános önreprezentációs mintáját követték, amelyben az 1848–1849-es szabadságharc a forradalmat követő évtizedekben a magyarországi zsidóság „igaz magyarságának” egyik alapítómítoszává és a zsidó származásúak önmagukról alkotott narratíváinak kiemelt pozíciójú önéletrajzi adalékává vált.²⁴

Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy a vallásváltoztatással kapcsolatos döntés kérdése a Wohl-nővérek esetében nyilvánvalóan irreleváns kérdés. Megkeresztelésük nem egyéni választás következménye, hanem valószínűsíthetően nagyon tudatos családi életstratégia része volt. Vallásváltoztatásról kettejük esetében tulajdonképpen nem is beszélhetünk. A szülők vallásváltoztatásának és a lányok megkeresztelésének természetes következménye volt ugyanakkor, hogy a család a Mária Dorottya körül szerveződő protestáns elit környezetébe került. Annak legbefolyásosabb és legaktívabb szereplői között találjuk (ellentmondásosnak tűnő módon) többek között a Stephanie levelében az anya „legbensőbb barátja”-ként említett híthű katolikus Brunsvik Terézt,²⁵ illetve a pesti zsidóság elitjéből áttérő, a későbbi protestáns teológiai főiskola első evangélikus professzorát, Ballagi Mórt is.²⁶

A Wohl-nővérek életpályájának alakulása szempontjából rendkívüli jelentőséggel bír a család megkeresztelkedése és az evangélikus közösséggel való kapcsolata. Az intellektuális estéket rendező irodalmi háziasszonyok, a „kékharisnyák” és az evangélikalizmus kapcsolatát az angolszász szakirodalomban meggyőzően kimutatták. S noha magyar vonatkozásban teljesen ismeretlen terepen járunk, legalábbis gyanús, hogy a 19. század második felének társasági életében, lapszerkesztői és irodalmi tevékenységében kulcsszerepet betöltő írónők, Kánya Emília és a Wohl-nővérek egyaránt az evangélikus közösségből kerültek ki. Az intellektuális tevékenységre való hajlandóságukat hangsúlyozó nők ugyanis az evangélikalizmus által oly nagyra tartott morális autonómia fogalmára építették érvrendszerüket tevékenységük legitimálása céljából. Az elme pallérozása az evangélikus gondolatrendszerben keresztény kötelesség, amelynek végső soron az önálló morális döntések meghozatalában jut szerep. A nők magasabb intellektuális képzése mellett érvelők nagy része kezdetben

²⁴ Erről a Szinnyei-féle életrajzok kapcsán: Fenyves: *Képzelt asszimiláció?* 147–150.

²⁵ A misszionáriusok körül alakuló gyülekezetbe a Lánchíd építésén dolgozó brit munkások mellett más érdeklődők, zsidók, sőt katolikusok is jártak, kezdetben kifejezetten azért, hogy angolul tanuljanak. (Vö.: Kovács: *The Origin*, 12.)

²⁶ Ballagi Mór áttéréséről: Kovács Ábrahám: *Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete*. Confessio, 31. évf. (2007) 3. sz. 109–125. Wohl Stephanie már többször hivatkozott levelében gyermekkoruk meghatározó személyiségei között Ballagi Mórt is említi: „Már gyermekkorunk nemtői is nagy szellemek voltak, s azoknak árnyában nőttünk fel s tanultunk gondolkozni; Arany János, Szemere Pál, Brunswick Teréz, Liszt Ferencz, Ballagi Mór, Tavaszi Lajos képezték meghitt körünket, s ha távol voltak levelezésben álltunk velök – s így mondhatjuk hogy szellemi kifejlődésünk egy nagy részét e kiválasztottak befolyásának köszönhetjük.” Wohl Stephanie – Illésy Györgynek, Pest. 1870. dec. 26. OSZK Kt. Levelestár.

tehát csupán ennek a morális autonómiának a biztosítását tartotta fontosnak saját maga számára, és csak egy nagyon kis, profefeminista csoportjuk terjesztette ki mindezt a politikai és gazdasági téren való érvényesülésre is. Az Isten adta intellektuális képességek fejlesztésének és hasznosításának az evangélikusok által hangsúlyozott gondolata valószínűleg kulcsszerepet játszott az írónői életpálya kiterjesztésének folyamatában a 19. században.²⁷

A Wohl-nővérek iskoláztatása és családi állapota

A Wohl Janka és Stephanie tanulmányaival kapcsolatos, pillanatnyilag rendelkezésre álló egyetlen forrás szintén a már korábban idézett, Illésy Györgynek írt levél. Ebben Stephanie így nyilatkozik neveltetésükről: „Szüleink igen gondosan neveltek, a legkitünőbb mestereket tartották nekünk, s nővérem oly hajlamot mutatott a zongorához, hogy művésznőnek akarták kiképeztetni. De idegrendszere ki nem állotta az ily tanulmánnyal járó fáradságot, s így a cél elérése előtt kellett megállnia, s azóta csakis családi s baráti köreinknek szerez élvezetet játékaival. Négy nyelvet beszélünk s írunk egészen egyformán, mivel hárommal nevelkedtünk s a negyediket is korán s komolyan tanulmányoztuk. E négy nyelv a magyar, német, francia és angol. – Tanulmányaink mellett anyánk nagy súlyt fektetett arra, hogy egyszersmint női kötelességeinknek is eleget tegyünk s a ház teendőivel foglalkozzunk, a mellett pedig 14 éves korunktól fogva öltözeteinket a legapróbb részletig magunk kellett készíteni.”

Sajnos, az idézett levélrészleten kívül semmilyen más támpontot nem találtam a Wohl-lányok neveltetésével kapcsolatosan, ám ez is sejtetni engedí neveltetésük jellemző körülményeit. Hipotézis megfogalmazásának nehézségeit az a tény is fokozza, hogy a 19. századi nőneveléssel kapcsolatosan alig állnak rendelkezésre adatok, a nők oktatásának feltételeit, körülményeit, intézményeit szisztematikusan feldolgozó munka még várat magára. Így tehát főként kontrollpéldák említésével igyekeztem a Wohl-nővérek képzésének feltételeire következtetni.

Azon a tradicionális véleményen, mely szerint a nemesi és nem nemesi származású leány egyaránt kizárólag a családban tölt be lényeges és jelentőségteljes szerepet, a második *Ratio Educationis* (1806) rendelkezései nyomán elindult folyamatok változtattak. A rendelet külön fejezetben intézkedett a leánytanulókról. A Mária Terézia idején betelepült apáca-rendek létrehozták a városi polgárleányok iskoláit, és zárdáikban helyet kaptak a nemesi leányok nevelőintézetei. Ezek az újító szándékú törekvések azonban még mindig elsősorban a családanyai és a háziasszonyi hivatásra előkészítő praktikus ismeretekkel egészítették ki az alapvető elemi iskolai tantárgyakat. Ugyanerre a szerepre készítették fel a növendékeket a 18–19. század fordulója után a nagyobb városokban megnyíló, magánszemélyek által fenntartott intézetek, melyek rendszerint gazdag családok gyermekeinek nyújtottak képzési lehetőséget, igen magas tandíjjal. Olyan intézetek és iskolák, amelyek mindenki számára

²⁷ Minderről részletesen angolszász vonatkozásban: Jordan, Ellen: *The Women's Movement and Women's Employment in Nineteenth Century Britain*. London, 1999. 92–99. A morális autonómia, a lelki szabadság terjesztésének gondolatával kapcsolatosan Kánya Emília Székács József, a pesti evangélikus egyház első magyar papja hatását emelte ki a korabeli evangélikus társasági körben: „Már gyermekkoromban bálványoztam őt, és mikor nagynak kezdtem érezni magamat, akkor is rajongtam érte, mint akkortájt a lutheránus leányok és asszonyok mindannyian. Nagyszerű volt tehát a befolyása mindazon családoknál, akikkel érintkezett – és kikkel nem érintkezett Székács? Élénk volt, erélyes volt a közügyekre nézve, minden porcikája protestáns, állhatatos, erős meggyőződésű, aki uralkodott a szívek fölött, és az életben is hirdette, nemcsak a szószéken, a lelki szabadságot, világosságot, kitartást és ahol kellett, az ellenszegülést is.” Kánya Emília: *Réges-régi időről. Egy 19. századi trónó emlékiratai*. Budapest, 1998. 32.

megfizethetők voltak, főleg a 19. század második felében létesültek, elsősorban Karacs Teréz kezdeményezésére (a miskolci leányiskola 1846–1859, a kolozsvári nőnevelő intézet 1859–1863). Ezek elsősorban felekezeti, református egyházközségek támogatásával jöttek létre, az állami támogatású leányiskola első példája 1856-tól a pesti angolkisasszonyok zárdája volt, amellyel elkezdődött a magyarországi tanítóképzők hálózatának kiépülése is. Az első királyi állami tanítóképző 1869-ben indult, az első felsőbb leányiskola pedig 1875-ben létesült Budapesten. Az állami intézmények létrejöttében nagy szerepet játszott az 1868. évi 38. törvénycikk, mely a nőneveléssel kapcsolatosan külön rendelkezéseket tartalmazott.²⁸

Az 1850-es évek közepe előtt tehát nem léteztek állami támogatású leányiskolák, így a vagyontalan családok lányai számára nemigen volt lehetőség alapos műveltség megszerzésére. A nőnevelés intézményei vagy egyházi, vagy pedig magán jellegű alapítványok voltak. Az egyházi intézményeken belül is elkülönültek a katolikus iskolák (a főként nemesi származású leányok számára fenntartott zárdák és a városi polgárleányok iskolái) és a protestáns nevelőintézeteken belül elkülönített leányosztályok. Ilyen elkülönített osztályok léteztek például a pesti evangélikus iskolában is már 1818-tól.²⁹ Kánya Emília emlékirataiból tudható, hogy ő például 1844-ig a pesti evangélikus leányiskolába járt, ahol a leánygyermekek körülbelül tizenöt éves korukra fejezték be népiskolai tanulmányaikat, mint ahogyan ő maga is.³⁰ Az iskolai tanulmányok után azonban még nem fejeződött be a leányok képzése, hanem magánúton továbbfejlesztették a zenével, rajzzal, festéssel és az idegen nyelvek tanulásával kapcsolatos ismereteiket.

Az apai ágon felvidéki köznemesi családból származó M. Hrabovszky Júlia író (1858–1946), Márai Sándor nagy-nagynénje, a Wohl-nővérekénél egy évtizeddel későbbi generáció tagja is említi emlékiratában, hogy tanulmányait, aktuális tartózkodásuk függvényében, részben magán-, részben pedig egyházi intézményekben végezte: Budapesten az Adler-féle magániskolába járt, kassai tartózkodásuk idején pedig az Orsolya szűzek zárdájába.³¹ A korabeli neveltetés elengedhetetlen két elemének, az idegennyelvtudásnak és a zongorázásnak az elsajátítására csak részben volt lehetősége: francia nyelvtudása iskolai tanulmányain alapult, de igazán jól későbbi, huzamosabb franciaországi tartózkodásai idején sikerült megtanulnia a nyelvet. Zongoramestert azonban pénzügyi okok folytán nem tarthattak, és a jóval olcsóbb Zeneakadémiára sem írtatták be, mivel a beíratás ellenkezett

²⁸ A nőnevelés rövid történetét a következő munkák alapján foglaltam össze: Mészáros István: *A magyar nevelés története 1790–1849*. Budapest, 1968. 236–247. (Egyetemes Neveléstörténet 32–35. füz.); Szívos Andrea: *Adalékok a magyarországi nőnevelés és női művelődés történetéhez (1850–1888)*. In: *Ezerszínű világ. Dolgozatok a neveléstörténet köréből*. Szerk. Kéri Katalin. Pécs, 2000. 133–146. (Mozaikok a nevelés történetéből V.)

²⁹ Zomboryné Bazsó Rozália: *A pesti evangélikus oktatás krónikája 1788–1823–1998*. Budapest, 2000. 13.

³⁰ A népiskola alsószintű iskolatípus volt, amelyben a tanulók anyanyelvükön, a tanító vezetésével vallási, erkölcsi és állapotbeli kötelességeiket tanulták meg, a magasabb iskolába készülők elsajátították az elemi készségeket (olvasás, írás, számolás), illetve a latin nyelv tan elemeit. Mészáros István: *Magyar iskolatípusok 996–1990*. Budapest, 1995. 5 (A magyar neveléstörténet forrásai VI.). 1840-ben például az evangélikus gyülekezet iskolája népiskolai és gimnáziumi tagozatokra oszlott. A lányok oktatása a népiskolai osztályokban folyt. Az elemi és magasabb leányiskola is három, 1-1 évig tartó osztályból állt, a tanítás pedig két nyelven folyt: németül és magyarul. A felsőbb leányosztályok megnyitására 1830-tól került itt sor. Zomboryné Bazsó: *A pesti evangélikus oktatás krónikája*, 15., 17.

³¹ Hrabovszky: *Ami elmúlt*, 29–30. Az Adler-féle nevelőintézetéről pillanatnyilag többet nem tudtam kideríteni.

nemesi mentalitásukkal: a korabeli felfogás szerint úri lányok ugyanis nem zeneiskolában, hanem drága mesterektől tanultak odahaza.³²

A Wohl-lányokkal azonos generációhoz tartozó Rudnay Józsefné Veres Szilárda (1841–1929), Veres Pálné, az Országos Nőképző Egylet alapítójának leánya viszont kizárólag magánúton végezte tanulmányait, emlékiratai legalábbis erre engednek következtetni. A szükséges ismeretek megszerzése céljából képzett magyar nevelőket fogadtak melléje, az órákon pedig az édesanyja is mindig részt vett. A Nógrád megyei, vanyarci származású család a leány tizenhárom éves korától télire rendszerint Pestre költözött, hogy gyermekük ott a legjelesebb tanerők oktatásában részesülhessen. Szilárda zongorázni is a legkiválóbb zongoramesterektől tanult, a német, francia és angol nyelvet pedig a házuknál alkalmazott *bonne-otkól* sajátította el. Az angol nyelvtanulással kapcsolatosan konkrét példát is említ: a Lánchíd építője, Adam Clark több angol mérnököt is hozott magával Magyarországra, a mérnökök leánygyermekait pedig rendszerint magyar családoknál helyezték el, hogy angolul tanítsák ezek leányait. Így tanult angolul Whittnall Harryett-től például Majthényi Flóra és Veres Szilárda is.³³

Mindezek fényében a Wohl-lányok neveltetése számára is gyakorlatilag két lehetőség adódott az 1850-es évek Pestén: vagy valamilyen egyházi, esetükben főként evangélikus intézménybe járhattak, vagy pedig magánúton végezheték tanulmányaikat. Wohl Stephanie idézett levélrészlete arra enged következtetni, hogy az utóbbival lehet számolni. Ráadásul az Evangélikus Országos Levéltár iratanyagai között semmilyen nyomot nem találtam arra vonatkozóan, hogy Kánya Emíliahoz hasonlóan ők is a protestáns felekezeti leányiskola valamelyik osztályába jártak volna. Bár a levéltárnak a leányiskolával kapcsolatos, 1850-es évekre vonatkozó iratanyaga hiányos, és csupán az 1856-os évtől kezdődően állnak rendelkezésre az iskolai anyakönyvek,³⁴ ezekben, ha Jankával kapcsolatosan már nem is, de Stephanie-ra vonatkozóan még találhattam volna adatokat.

A Wohl-család anyagi körülményeivel kapcsolatos kijelentések korántsem egyértelműek. Mikszáth Kálmán vagyontalanul, korán elhalt szülők halála utáni elszegényedésről beszélt, és a lányok pályaválasztását is az ezzel kapcsolatos megélhetési kényszerrel kapcsolta össze.³⁵ Megállapítása azonban igen kérdéses, hiszen a szülők, főként a család jövedelemforrását biztosító apa egyáltalán nem korán távozott az élők sorából, másrészt pedig a lányok irodalmi pályafutása még jócskán a szülők életében elkezdődött. M. Hrabovszky Júlia szerint viszont a „borbély” apa üzlete igencsak jól mehetett, hogy „olyan kiváló nevelést adhatott leányainak”.³⁶ Az állásfoglalások kivétel nélkül hangsúlyozták a Wohl-lányok kivételes műveltségét. Az összehasonlításként bemutatott példákban is látható, hogy a lányok neveltetése teljes mértékben megfelelt a középosztálybeli elvárásoknak, sőt egy hanyatló köznemesi család lehetőségeit jóval meg is haladta. Jómagam is valószínűnek tartom, hogy a szülők halálakor a Wohl-lányok nem örökölték gondtalan megélhetést biztosító vagyont. Lehetséges, hogy a jól menő üzlettel rendelkező apa jövedelme nagy részét még életében

³² Hrabovszky: *Ami elmúlt*, 36–37.

³³ Rudnay Józsefné Veres Szilárda: *Emlékeim 1847–1917*. Budapest, [1922]. 16., 25–26., 28., 35.

³⁴ Evangélikus Országos Levéltár (a továbbiakban: EOL), Deák téri elemi fond, 8–9. és 16. sz. anyakönyvek.

³⁵ „Vagyont nagyon keveset hagytak a korán elhalt szülők, de ott volt a nem közönséges műveltség; ez tette lehetővé, hogy a nővérek nem a varrótűhöz nyúltak, mint rendes esetben az elszegényedett leányok, hanem az író tollhoz.” Mikszáth Kálmán: *Wohl Stefánia 1848–1889* In: Wohl Stefánia: Aranyfüst. 1. köt. Budapest, 1907. VI.

³⁶ Hrabovszky: *Ami elmúlt*, 218.

épp lányai neveltetésébe fektette. A lányok tehát nem anyagi javakat, hanem olyan jól meg-alapozott szimbolikus tőkét (az alapos műveltség mellett praktikus gondolkodásmódot, tár-sasági életet szervező kivételes kommunikációs készségeket, tehát egyfajta életrealizáci-ot³⁷) kaptak útravalóul, amely későbbi önálló megélhetésüket biztosította.

Az önállóságra, a saját erejükből teremtett megélhetésre és az így kivívott függetlenség-re való törekvés hangsúlyozása Wohl Stephanie már többször idézett, Illésy Györgynek írt levelének egyik központi gondolata is: „Egyszóval annak dacára hogy férjhez nem men-tünk, sikerült – mi Magyarországon még nehéz – szüleinktől anyagilag egészen független állást biztosítani számunkra.” A levél a lányok húszas éveiben íródott, a független életmód-dal kapcsolatos törekvés azonban későbbi pályafutásukat is jellemezte. Nem erősítették a társadalmi, kulturális, irodalmi életben betöltött pozícióikat házasság révén. Természete-sen e tény lehet véletlen, a körülmények, egyéb beláthatatlan tényezők következménye is, és nem feltétlenül tudatos törekvés. Közös életstratégiájukat viszont a testvéri kötelék ál-tal meghatározott, közösen végzett munka jellemezte. Életvitelüknek erre a meghatározó jellegére a visszaemlékezők is kivétel nélkül kitértek. Zichy Géza, a kor jól ismert félkezű zongoraművésze, a Wohl-szalons rendszeres látogatója is kiemelte emlékirataiban a testvé-rek elválaszthatatlan összetartozását: „Liszt környezetéhez tartozott abban az időben két nevezetes kis személyiség: a Wohl testvérek. Ezek az idős leányok a városban mindig egy-forma öltözetben tipegtek, mint a kis papagályok, melyeket »inseparables« -nek neveznek. Kis szalónjukban látni lehetett Liszt Ferencet, Haynald érseket, több arisztokratát s a mű-vészet és szellem számtalan lovagját. Mindkét leány hivatásos író volt. Értettek ahhoz, ho-gyan nyerjék meg a szíveket, – többek közt az enyémet is.”³⁸

A világirodalom kortárs jelenségeiben is jól tájékozott nővérek nyilvánvalóan tisztában voltak életvitelük és munkamódszerük külföldi mintáival, nem véletlen az az összehasonlí-tás, amelyet Wohl Janka egyik, Justh Zsigmondnak írt levelében említett 1889-ben, Ste-phanie halálának évében: „Egy új könyv megírásába fogtunk, á la Goncourt, ketten – meg-csináljuk-e még?”³⁹ Az irodalomtörténet-írás szempontjából a közös munkálkodás mód-szertani következménye az, hogy lehetetlen az egyik vagy a másik Wohl-lányról egyéni élet-pályarajzot írni, az egyik életében elválaszthatatlanul mindig jelen van a másik is. A lányok elengedhetetlen összetartozására⁴⁰ és ennek módszertani következményeire már Mikszáth is felhívta a figyelmet: „A hetvenes és nyolcvanas években két leány élt Budapesten, két fi-nom lelkű, törekeny teremtés, Wohl Stefánia és Janka. Együtt éltek, mint a sziami ikrek, szerették egymást és szerettek mindent a mi szép, együtt ábrándoztak, együtt éreztek és majdnem egyszerre haltak meg. Lehetetlen lenne életrajzot írni az egyikről, hogy benne ne volna a másiknak is az életrajza.”⁴¹

³⁷ Szintén M. Hrabovszky Júlia említi, hogy „...eszese, szellemes, alaposan művelt nők voltak. Kapasz-kodók, az bizonyos, de enélkül nem mentek volna semmire.” Hrabovszky: *Ami elmúlt*, 218–219.

³⁸ Gróf Zichy Géza: *Emlékeim*. 2. köt. Budapest, 1913. 54–55.

³⁹ Wohl Janka – Justh Zsigmondnak, 1889. júl. 21. OSZK Kt., Levelestár. A francia Goncourt testvé-rek, Edmond (1822–1896) és Jules (1830–1870) utóbbi haláláig minden művüket együtt írták.

⁴⁰ A nők közötti érzelmi kötődések 19. századi kulturális, pszichoszociális kontextusainak elemzésé-ről, az intim női barátságok történeti jelenségként való értelmezéséről: Taylor, William R. – Lasch, Christopher: *Two “Kindred Spirits”: Sorority and Family in New England, 1839–1846*. *The New England Quarterly*, vol. 36. (1963) No. 1. 23–41.; Smith-Rosenberg, Carroll: *The Female World of Love and Ritual: Relations between Women in Nineteenth-Century America*. *Signs*, vol. 1. (1975) No.1. 1–29.

⁴¹ Mikszáth: *Wohl Stefánia*, V.

A Wohl-nővérek az írói pályán

Stephanie Illésy Györgynek írt önéletrajzi levelében így nyilatkozott írói indulásukról: „1861ben jelent meg Jankától két kötet költemény Jókai Mór kiadásában, de ezen költemények mivel nővérem akkor még igen fiatal volt, nem bírnak azon érett és komoly érzéssel mely utóbbi műveit jellemzi. Tőlem 1865ben jelent meg egy kötet »W Stephanie Regekönyve« cím alatt. E regéket 13 éves koromtól 15 éves koromig irtam – de daczára annak nagyon szivesen fogadtattak az irodalomban.”

A Wohl-nővérek pályaválasztását nem valamilyen hirtelen bekövetkezett családi-magánéleti változás idézte elő, mint például Kánya Emília, Vachott Sándorné és más írónők pennához való fordulását. Valószínűleg már neveltetésükben meghatározó szempont volt annak az eshetőségnek az igen korai felismerése, hogy előfordulhat: saját maguknak, önállóan kell gondoskodniuk megélhetésükről. Ebben a folyamatban fontos szerepet játszhatott az az értelmiségi közeg is, amelyben felnőttek, és amely a család társasági életének legfontosabb háttérét képezte. Wohl Stephanie idézett levelében külön kiemelte, hogy már gyermekkoruk nemtői is nagy szellemek voltak, s az ő árnyékukban nőttek fel és tanultak meg gondolkozni. Arany János, Szemere Pál, Brunswick Teréz, Liszt Ferenc, Ballagi Mór és Tavasz Lajos alkotta meghitt körüket, akikkel távollétükben levelezésben álltak. S noha ennek a levelezésnek néhány, Arany Jánoshoz írt darabján kívül nagy része pillanatnyilag lappang, és Stephanie kijelentésében túlzásokat is feltételezhetünk, a társasági élet és az értelmiségi közeg szerepe az írói működés alakulásában vitathatatlan.

Az írói pályán való nyilvános megjelenés idején már néhány meghatározó példa állt előttük. 1858-ban jelent meg Majthényi Flóra verseskönyve és Szendrey Júlia Andersenfordításkötete, amely a kortárs kritika vehemens állásfoglalását váltotta ki a nők írói pályán való érvényesülésének kérdésében, és éppenséggel nem könnyítette meg a pályaválasztás problémáját. S noha írással-verseléssel már tizenéves koruktól foglalkoztak, kezdetben valószínűleg nem volt egészen tudatos az írói pálya felé való törekvés, hiszen Janka eredetileg zongoraművésznak készült, ám Stephanie levele szerint idegrendszere nem bírta a fellépésekkel járó izgalmakat, és ezért lemondott e pályáról. Később nevelőnő volt egy Nyitra megyei nagyúri családnál, és csak ezután, 1868-ban költözött vissza Pestre, ahol még egy ideig az írás mellett továbbra is dolgozott zongoramesterként arisztokrata családoknál, majd fokozatosan kapcsolódott be az 1866-tól *A Divat* című lapnál dolgozó Stephanie szerkesztői tevékenységébe. A zongoraművészi, illetve a nevelőnői pálya felé való tájékozódás is azonban olyan önálló létfenntartó életformára való tudatos törekvésre utal, amely nők körében még inkább kivételnek számított a 19. század szóban forgó évtizedeiben.

Janka eddig megtalált első, 1857-ben nyomtatásban megjelent verse is a zongoraművészethez kapcsolódott, és a Vahot Imre által szerkesztett, *Napkelet* című, hölgyek és férfiak számára egyaránt szánt képes újságban jelent meg.⁴² 1858-ban és 1860-ban további verseket közölt a *Napkelet*ben, 1859–1862 között pedig több költeményt a Bulyovszky Gyula által szerkesztett, *Nefelejts* című divatlapban. 1859–1861-ben dolgozott a *Divatcsarnok*nak, 1860–1862-ben a *Családi Körnek* és a *Hölgyfutárnak*, 1860-ban a *Pesti Hölgy-Divatlap*nak, 1861-ben az Arany János által szerkesztett *Szépirodalmi Figyelőnek*, 1863–1864-ben a szintén Arany által szerkesztett *Koszorúnak*, 1863-ban a *Gombostűnek*, 1864-től több ízben, különböző időszakban a *Fővárosi Lapok*nak, 1866–1872 között *A Divat* című lapnak, 1871-ben a *Magyarország és a Nagyvilág*nak, 1872-ben a *Képes Világ*nak, 1878–1879-ben a *Csöndes Óráknak*, az 1880–1890-es években a *Magyar Szalonnak* és folyama-

⁴² Wohl Janka: *Liszt zongorájához*. *Napkelet*, 1. évf. (1857) 8. sz. 122–123.

tosan saját lapjuknak, a *Nők Munkakörének*, majd később a *Magyar Bazár mint a Nők Munkakörének*.⁴³

Stephanie eddig megtalált legkorábbra tehető publikált szövege 1859. november 20-án jelent meg a *Nefelejts* című lapban Janka egyik versével együtt.⁴⁴ A vershez fűzött szerkesztői lábjegyzet szerint a lányok apjuknak kívántak kedveskedni november 10-i születésnapja alkalmából. Stephanie elbeszélése, *Rege a nefelejtsről* annak a virágregékről szóló sorozatnak talán az első, nyomtatásban megjelent szövege, amelyből 1862–1863 között Arany János lapjaiban, a *Szépirodalmi Figyelőben* és a *Koszorúban* is közölt néhány darabot, és amelyekből Wohl Stephanie *Regekönyve* címmel 1865-ben összeállította első kötetét. Az 1860-as években publikált még a *Szépművészeti Csarnokban* és az *Ország Tükrében*, a hetvenes években a *Magyarország és a Nagyvilágban* és a *Fővárosi Lapokban*. 1866-tól az Áldor Imre által szerkesztett *A Divat* című közlönynél dolgozott, ahol főként divatcikket írt.

A sajtóorgánumok világában a Wohl-nővérek írói indulása, de egész életpályájuk alakulása szempontjából a női olvasóközönségnek szánt divatlapok túlsúlya a meghatározó. Kezdeti próbálkozásaik idején a divatlapok mellett azonban különös szerepet játszott az Arany János szépirodalmi lapjaiban való publikálási lehetőség.⁴⁵ Írói pályájuk alakulása viszont elsősorban a kifejezetten női olvasóközönségnek szánt lapokhoz kapcsolódott. Stephanie már alig húsz évesen rovatvezető *A Divat* című lapnál, tehát az újságírással és hamarosan az újságszerkesztéssel együtt járó munkák is már kezdettől fogva meghatározták írói tevékenységüket, amely a későbbiekben főként az általuk szerkesztett lapok munkálataival kapcsolódott össze.

Írásaikat időnként kötetbe szerkesztve is kiadták. Janka első és egyetlen verseskötete 1861-ben jelent meg Jókai Mór kiadásában.⁴⁶ Stephanie első prózakötete, *Regekönyve* 1865-ben látott napvilágot,⁴⁷ majd *Regék* címmel két újabb kiadást ért meg a század folyamán. 1877-ben közös, beszélyeket és tárcákat tartalmazó kötetet jelentettek meg.⁴⁸ Az 1880-as években Stephanie további három szépírói prózakötete jelent meg: két regénye és egy rövidprózát tartalmazó könyve.⁴⁹ Janka jelentős fordítói tevékenységet is végzett egyszersmind. Fordítói munkásságában olyan külföldi szerzők nevei szerepelnek, mint Mary Elizabeth Braddon, Carmen Sylva, Wilkie Collins, Charles Dickens, Edwards Edvards, Amelia Ann Blanford Edwards, Émile Gaboriau, Charles Augustin Sainte-Beuve, George Sand, John Addington Symonds. Nyelvi kompetenciáik segítették a Wohl-nővérek abban, hogy a magyar nyelven írás és a fordítások mellett idegen nyelven is írjanak. Noha a külföldi lapok vizsgálata külön tanulmány tárgya lenne, levelezésükből az említés szintjén tudható, hogy Stephanie dolgozott a párizsi *Revue Internationale* és a skóciai *The Scotsman* cí-

⁴³ Az időszaki sajtóval kapcsolatos címlistát Lakatos Éva bibliográfiája alapján állítottam össze. Lakatos Éva: *Magyar irodalmi folyóiratok 1–40*. Budapest, 1972–2000.

⁴⁴ Stephanie: *Rege a nefelejtsről*. *Nefelejts*, 1. évf. (1859). 34. sz. 397.; Wohl Janka: *A szappanbuborékok*. Uo. 403. [A vershez fűzött szerkesztői megjegyzés]: „A két kedves lélekáldott testvér: Janka és Stephanie mai közleményeinél szebb örömet e kedves gyermekek édesatyja nem is kívánhat születésnapjára. Szerk.”

⁴⁵ Erről részletesebben írtam: Török: *Wohl Janka és Arany János*, id. mű.

⁴⁶ Wohl Janka: *Költeményei*. Kiadja Jókai Mór. Pest, 1861.

⁴⁷ Wohl Stephanie: *Regekönyve*. Pest, 1865.

⁴⁸ Wohl Janka és Stephanie: *Beszélyek és tárcák*. Budapest, 1877.

⁴⁹ Wohl Stephanie: *Egy szerelem életrajza*. Budapest, 1883.; Wohl Stephanie: *Aranyfűst*. Budapest, 1887.; Wohl Stephanie: *Éva. Elbeszélések, rajzok, költemények prózában, aforizmák*. Budapest, 1888.

mű lapnak. Janka pedig a Liszt Ferencről szóló visszaemlékezését egyenesen franciául írta, a munka pedig szinte azonnal angolul és németül is megjelent.⁵⁰

Köteteik korabeli fogadtatása tekintetében Stephanie munkásságának jóval nagyobb visszhangja volt; ő ugyanis sokkal több eredeti munkát közölt, mint nővére. Janka verseskötetének legjelentősebb recenzense Salamon Ferenc volt, aki főleg a versek természetellenes lélektana miatt marasztalta el költészetét.⁵¹ Stephanie 1865-ben megjelent *Regekönyve* kapcsán a választott műfajt emelték ki elsősorban, amely allegorikus mivolta révén különösen alkalmas volt bizonyos morális értékek írónok általi terjesztésére.⁵² 1883-ban megjelent *Egy szerelem életrajza* című regénye kapcsán, noha a kritika méltányolta prózairói tehetségét, a kevésbé hiteles lélektani ábrázolás és az így elvétett jellemábrázolás tekintetében marasztalták el.⁵³ *Aranyfüst* című regénye viszont pozitív sajtóvisszhangot kapott: a recenzensek kiemelték a jellemfestések és a drámai jelenetvezések hatását, a magyar elbeszélő irodalomban kivételes tematikáját, a budapesti arisztokrata világ rajzát s a regény társadalmi jellegét,⁵⁴ mégis Stephanie-re valószínűleg a *Budapesti Szemle* recensensének éles kritikája gyakorolta a legnagyobb hatást,⁵⁵ aki főként a hosszú terjedeleme miatt marasztalta el a regényt.⁵⁶ A nővérek szinte azonnal lefordították németre is a regényt, majd angol nyelven is megjelent,⁵⁷ és a magyar sajtó szerint kedvező nemzetközi méltatást kapott.⁵⁸

⁵⁰ Janka Wohl: *François Liszt. Souvenirs d'une compatriote*. Paris, Paul Ollendorf, Éditeur, 1887. Angolul: *Francois Liszt. Recollections of a Compatriot*. Translated from the French of Janka Wohl by B. Peyton Ward. London, Ward&Downey, 1887. Német fordítása: *Franz Liszt. Erinnerungen einer landsmännin*. Jena, H. Costenoble, 1888.

⁵¹ Erről bővebben lásd: Török: *Wohl Janka és Arany János*, 148.

⁵² (V.): „Wohl Stephanie *Regekönyve*”. Fővárosi Lapok, 2. évf. (1865) 123. sz. 490–491.; 124. sz. 495.; 125. sz. 498–499.

⁵³ (Sz.): „*Egy szerelem életrajza*”. Fővárosi Lapok, 20. évf. (1883) 84. sz. 536–537.; Klio: *Egy szerelem életrajza*. Nemzeti Ujság, 1. évf. (1883) 17. sz. 1–2.; V. B.: *Egy szerelem életrajza*. Nemzet, 2. évf. (1883) 102. sz. 1–2. [Mellékleten]

⁵⁴ b. t.: *Aranyfüst*. Nemzet, 6. évf. (1887) 153. sz. 1.; Justh Zsigmond: „*Aranyfüst*”. Fővárosi Lapok, 24. évf. (1887) 139. sz. 1017–1019.; -k -d.: *Aranyfüst*. Budapesti Hirlap, 7. évf. (1887) 168. sz. 1. [Mellékleten]; Fővárosi Lapok, 24. évf. (1887) 118. sz. 863. [Hazai irodalom, művészet]

⁵⁵ Nővére írja Stephanie *Hátrahagyott irataihoz* írt előszavában: „Midőn »Aranyfüst« című regényét, mit szellemi tehetségének teljes összpontosításával írt meg, mint a következmény igazolta, meg nem érdemelt elfogultsággal fogadta a magyar sajtó, ez mélyen lehangolólag hatott reá. A méltányosan ítélő közönség pártolása nem enyhítette e hatást. Sokkal büszkébb és önértesebb volt, semhogy maga eszközölt volna ki magának diadalokat, a mint az nálunk és másutt is szokás. Visszavonult és hallgatott. Valóságos búskomolyság vett rajta erőt és másfél esztendeig nem alkotott semmi újat.” Wohl Janka: *Emléklap*. 1891. IX–X.

⁵⁶ -x.-: *Wohl Stefanie: Aranyfüst. Regény öt könyvben. Buda-Pest, 1887. Mehner Vilmos kiadása. Két kötet*. Budapesti Szemle, 51 kötet. (1887) 127. sz. 303–306.

⁵⁷ Wohl, Stephanie: *Rauschgold. Roman aus der ungarischen Gesellschaft*. 1–2 Band. Jena, 1889.; uó: *Sham Gold*. Transl. By Stephen Louis Simeon. London, 1890.

⁵⁸ A német nyelvű sajtó (*Neue Freie Presse, Wiener Zeitung, Berliner Tagblatt, Fremdenblatt, Über Land und Meer, Hausfrauen Zeitung, Wiener Tagblatt*) recenzióiból a *Fővárosi Lapok* közölt kivonatokat: *Az „Aranyfüst”-ről*. Fővárosi Lapok, 26. évf. (1889) 8. sz. 51–52. *A Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* szerint a következő angol lapok közöltek recenziókat a regényről: *Westminster Review, Pall-Mall, Manchester Examiner, Weekly Herald, St. James Gazette, Galignani's Messenger, The Scotsman, Catholic Examiner*. Magyar Bazár mint a *Nők Munkaköre*, 26. évf. (1891) 3. sz. 23. [Művészet és irodalom] A regényről írt külön elemzést lásd: Török Zsuzsa: *Az Aranyfüst és a kulcsregény műfaja*, id. mű.

A szakirodalom szerint a Wohl-nővérek, különösen Wohl Janka jelentős szerepet töltött be az etikett-irodalom produkciójában is a 19. század második felében. Az 1880-as évek elején egy később több kiadást megért illemtankönyvet, egy lakberendezési tanácsadót és egy szépségápolási kézikönyvet is kiadott, majd az 1890-es években egy kertészeti kézikönyv szerkesztésében is közreműködött.⁵⁹ Noha nem kétlem Wohl Jankának a kötetek megjelentetésében, esetleg szerkesztésében, az Athenaeum kiadóval való közvetítésben játszott szerepét, a kötetek szerzőségével kapcsolatosan kételyeim vannak több szempontból is. A kertészeti kézikönyv esetében jól látszik egyrészt, hogy fordításról van szó, s hogy a fordítást sem Wohl Janka készítette, legfeljebb a kötet összeállításában, szerkesztésében vállalhatott szerepet. Ráadásul *Az illem* megjelenésekor, 1880-ban Wohl Stephanie a *Magyar Bazárban* ismertetést közölt a könyvről. Cikkében pedig azt állította, hogy a könyv szerzője a lap egy régi munkatársa, aki „életét részint a legmagasabb körökben a fővárosban és külföldön, részint családjá s szomszédai körében falun tölté, hazánk társadalmi szokásait behatóan tanulmányozta s sokoldalú tapasztalatainak nyomán nemcsak általános szellemű munkát írt, de tökéletes magyar művel ajándékozta meg a közönséget”.⁶⁰ A szerzőséggel kapcsolatos megjegyzés az írói identitással kapcsolatos játék is lehet a megjelentett munka műfajának függvényében, ezért megjegyzésemet további bizonyítékok előkerüléséig csupán a kétely szintjén fogalmazom meg. A szerzőség kérdése azonban nem változtat azon a tényen, hogy a Wohl-nővérek divatlapjuk révén is nagy szerepet játszottak az etikett-irodalom széles körben való terjesztésében. Janka továbbá saját szerzői névvel is közölt a szóban forgó tematikába illő kiadványokat. 1891-ben a kerékpározásról mint a 19. századi női emancipáció egyik szimbolikus és rendkívül divatos sportjáról jelentetett meg egy rövid terjedelmű füzetet.⁶¹ 1895-ben pedig *A modern asszony breviariuma* címmel állított össze a korszak „szellemi *dolce picante* nyalánságaiból” szemelvénygyűjteményt.⁶²

Kötetbe szerkesztett szépirodalmi munkáik, fordításaik, idegen nyelvű munkáik és az etikett-irodalom széles körben való terjesztésében játszott szerepükön túl azonban a Wohl-nővéreknek élő, közvetlen kapcsolatuk szerkesztői tevékenységük révén volt a kortárs női olvasóközönséggel.

A Wohl-nővérek a szerkesztői pályán

Az Illésy Györgynek írt levél vonatkozó sorai a szerkesztői tevékenység kapcsán értelemszerűen szintén a pályakezdés mozzanatairól szólnak:

„Azóta [*Regékönyve* megjelenése óta] pedig négy éven keresztül a »Divat« című női közlöny divatrészének szerkesztését vittem, s irtam itt-ott regéket és cikkeket több szép-irodalmi lapba. Hanem főleg tudományos kiművelésemmel voltam elfoglalva az utolsó években s olvastam angol, francia és német bölcsészeket, azonkívül pedig egészen függetlenné akarván tenni magamat leczkéket is adtam nyelvekben és tudományokban.

⁵⁹ *Illem. A jó társaság szabályai (Utmutató a művelt társaséletben)*. Irta egy Nagyvilági hölgy. Budapest, 1880.; *Az otthon. Utmutató a ház czélszerű és izlésteljes berendezésére s vezetésére*. Irta Egy nagyvilági hölgy. Budapest, 1882.; *A női szépség fentartásának, ápolásának és növelésének titkai*. Irta Egy nagyvilági hölgy. Budapest, 1884.; *Hölgyek kertészeti kézikönyve*. Idegen források után fordította Székely Irén. Összeállította Egy nagyvilági hölgy. Budapest, 1894.

⁶⁰ W. S. [Wohl Stephanie]: *Az illem (Utmutató a művelt társaséletben)*. Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre, 15. évf. (1880) 8. sz. 63.

⁶¹ Wohl Janka: *A kerékpárról*. Budapest, [1891].

⁶² *A modern asszony breviariuma*. Szerk. Wohl Janka. Budapest, 1895.

Nővérem [...] pedig néhány hét óta segédkezet nyújt nekem a »Divat« szerkesztésében, melynek szépirodalmi részét is elvállaltam, s melyből a női munkaképesség egy buzgó organumát akarom alkotni.”

A Wohl-nővérek végül nem *A Divatot*, hanem a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* című divatlapot tették a női munkaképesség buzgó orgánumává. Annak ellenére, hogy a 19. század második felének lapjaival és a sajtópiacon való női jelenléttel kapcsolatosan Kánya Emília szerkesztői tevékenységét és lapját, a *Családi Kört* szokás paradigmaticus példaként kiemelni, a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* hasonlóan fontos szerepet töltött be a 19. század második felében a kifejezetten női olvasóközönségnek szánt sajtóorgánumok között. A Wohl-nővérek tizenkét évvel a *Családi Kör* megjelenése után vették át szerkesztését, a lap teljes élettartama pedig több mint tíz évvel meghaladta Kánya Emília lapja húsz éves fennállásának idejét.

A *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* az egyik leghosszabb című, az alkalmazott mint-es értelmező szintagma révén pedig az egyik legszokatlanabb elnevezésű lap a 19. század utolsó harmadában. Az említett címmel 1873. szeptember 15-étől jelent meg, és valamivel több, mint harmincéves fennállás után, 1904. március 15-én (6. sz.) szűnt meg. A lap szerkesztői a Wohl-nővérek voltak, kiadója az Athenaeum. Stephanie 1889-ben bekövetkezett korai halála után a lapszerkesztés gondjait Janka S. Hentaller Elmával osztotta meg, Janka halála után pedig a lapot S. Hentaller Elma és ifj. Lónyay Sándorné szerkesztette 1901-től.

A *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* egy divatrészből és egy szépirodalmi részből álló divatlap volt valójában, amely egyrészt tudósította olvasóit a kurrens divatvilág legújabb fejleményeiről, divatképeket és ezek magyarázatát, szabásmintákat, háztartási útmutatót, társaséleti tanácsokat, a szépirodalmi részben pedig főként a női olvasóközönséget megcélzó olvasmányokat közölt. Ebben a fejezetben a *Magyar Bazár* életének kizárólag arra a periódusára koncentrálok, amely a Wohl-nővérek, illetve Stephanie halála után Wohl Janka szerkesztésére esett. A hipotézisem ugyanis az, hogy a Wohl-testvérek olyan szerkesztői ismeretek és lapkiadási módszerek birtokában voltak, amelyek a 19. század második felében is rendhagyó módon biztosították a lap több mint harminc éven át való fennmaradását. A *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* a sikeresen működő lapkiadás remek példája a 19. század utolsó harmadában. Hosszú fennállásának titka a sikeres előfizetés-ösztönzéssel elért példányszámnövelés, valamint a női olvasóközönség fogyasztói igényeinek megfelelően alakított tartalom volt.

Előfizetés-ösztönzés és példányszámnövelés: a sikeres lapkiadás titka a 19. század második felében

1866. január 1-jén két hasonló típusú és célközönségű folyóirat kezdte meg működését a 19. század második felének lappiacán: *A Divat* és a *Magyar Bazár*. Mindkettő az 1860-as évekre átalakult divatlapok műfajának képviselője, amely kifejezetten női olvasókra számított, fő tárgya a divat, a kézimunka és a szabás-varrás volt, a szépirodalmi és ismeretterjesztő cikkek pedig csupán kiegészítették az említett tartalmat. *A Divat* kiadótulajdonosai a Deutsch Testvérek voltak, felelős szerkesztője Áldor Imre, a divatrész vezetője Wohl Stephanie, szerkesztője pedig Hajnalka. A Deutsch Testvérek nyomdájára a 19. század utolsó harmadában kis fővárosi céggént főleg a közművelődési sajtótermékek piacán tevékenykedett. Kiadványaikkal, hogy csak néhányat említsek, az éppen differenciálódó olvasóközönség minden rétegét meg kívánták szólítani: a külföldi képanyaggal illusztrált, friss információkat nyújtó, ismeretterjesztő, irodalmi-kulturális magazinnal, a *Magyarország és a Nagyvilág*gal a nagyvárosi polgárságot, az említett lap melléktermékeként kiadott *Képes Világ*-

gal a falusi értelmiséget és az iparos réteget, a „mulattatva oktató” *Kis Lappal* a gyermekeket, a reformkori szépirodalmi divatlapok korszerű és francia mintát követő változatával, *A Divattal* pedig a női olvasóközönséget.⁶³ Áldor Imre az 1860–1870-es évek publicistája volt, aki a Deutsch Testvérek egyéb kiadványai, például a *Magyarország és a Nagyvilág* melléklapjaként megjelenő *Pesti Hírlap* szerkesztésében is közreműködött. Az 1860–1870-es években Hajnalka néven publikáló Rózsaaígi Antalné Bálintffy Etelka pedig a női olvasóközönség kedvelt írója és a pesti szalonélet közismert alakja, aki jól tájékozódott a francia és német divatlapok világában, és a női olvasóközönség megnyerése érdekében ő maga is szükségesnek látta egy hasonló, a „finom izlés”-t szolgáló magyar folyóirat megteremtését. Az 1866-ban húszéves Wohl Stephanie neve már a lap indulásától kezdve a divatrész vezetőjeként szerepelt a lapban, és Hajnalka egészségügyi problémáira hivatkozva a lap 8., április 16-ai számától átvette a divattal foglalkozó rész szerkesztését. Ettől a pillanattól kezdve ő írta a *Váciutcai séták* című cikksorozatot a Váci utcában található boltokról, azok legújabb kínálatairól, az új divatcikkekről és a kurrens öltözködési irányzatokról. Janka 1870. január 1-jétől csatlakozott szerkesztői munkatársként, miután visszatért Pestre Nyitra megyéből.⁶⁴ A Wohl-nővérek 1872. május 1-jéig dolgoztak a lapnál, akkor jelentették be kénytelen távozásukat. *A Divat* kiadói és tulajdonosi jogát ugyanis a szépirodalmi és főként divatlapok szerkesztésében többéves tapasztalattal rendelkező Friebeisz Ferenc vette meg, és ő maga szerkesztette 1876-ig, a lap megszűnéséig.

A szintén 1866. január 1-jén indult *Magyar Bazár* tulajdonosa, felelős szerkesztője és kiadója Szabó Richárd volt, aki a magyar divatlapok új ágát teremtette meg a német *Bazár* magyar kiadásával. A lap főrésze azonos volt a német újsággal, az illusztrációk és a szabásrajz-ívek ugyanis Lipcsében készültek; a szépirodalmat a melléklap közölte. Szabó Richárd vállalkozása jól sikerült, a lap külső eleganciája és gazdag tartalma megnyerte az olvasóközönséget, és a kiegyezés körül már mintegy 2500 előfizetője volt.⁶⁵ Szabó Richárd 1873 augusztusában bejelentett halála után a lapot a Wohl-lányok szerkesztették még mintegy három évtizeden keresztül.

A Divat és a *Magyar Bazár* szerkesztése közötti időszakban azonban a Wohl-nővérek saját lapot indítottak *A Nők Munkaköre* címmel. *A Divattól* 1872 májusában távoztak, az új lap pedig ugyanazon év november 20-án indult. Nevelési, gazdasági és szépirodalmi közlöny volt, a *Nőképző*-, a *Gazdasszony*- és a *Nőiparegylet* hivatalos lapja. Havonta kétszer jelent meg, minden hónap 8-án és 24-én, a lap tulajdonosai és szerkesztői Wohl Janka és Wohl Stephanie voltak, kiadója pedig a Pest-Bécsi Irodalmi és Művészeti Intézet Deutsch Testvérek. Stephanie a lap mutatószámában közölt és az olvasókhöz intézett cikkében fejtette ki a folyóirat programját, egyben magyarázatot is adva a választott lapcímmel kapcsolatosan. A lap eszerint a nőnevelési mozgalom kevésbé radikális, mérsékeltebb, a nők-

⁶³ A Deutsch Testvérek kiadójáról: Császtvay Tünde: *A Hét bagoly esete a Magyar irodalomban*. Budapesti Negyed, 5. évf. (1997) 2–3. sz. 243–264. A Deutsch Testvérek irodalmi-művészeti intézetének vállalkozói aspektusairól: Zsoldos Jenő: *Kiss József regényének első kiadása és az Deutsch Testvérek irodalmi-művészeti intézete*. Magyar Könyvszemle, 89. évf. (1973) 1. sz. 71–77.

⁶⁴ Wohl Stephanie – Illésy Györgyhöz, Pest. 1870. dec. 26. OSZK Kt., Levelestár.

⁶⁵ Nagydíosi Gézáne: *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig*. In: OSZK Évkönyv, 1975. 193–227. 1867 első negyedévében a lapnak 2000 előfizetője volt, a növekedés a megelőző negyedévhez képest pedig 500 példány. Lelőhely: MOL D 185 (M. kir. udvari kancellária, elnöki iratok) 1867:76. (Az adatot köszönöm Deák Ágnesnek.)

nek a társadalomban betöltött szerepvállalását a háztartási ideológián⁶⁶ belül, annak a háttérén képzelte el a nevelés, a jótékonykodás, a szellemi és anyagi munka révén.⁶⁷

A lapalapítás nem járhatott nehézségek és bizonyos anyagi tőke megléte nélkül, és nő-szerkesztőként is még inkább ritka kivételnek számított a szerkesztés és lapkiadás világában való tevékenykedés.⁶⁸ A Wohl-nővérek *A Nők Munkakörét* feltételezhetően az említett három egyesület támogatásával indították.⁶⁹ Az 1861. március 15-én alakult Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete, az 1868. március 23-án létrehozott Országos Magyar Nőképző-Egylet és az 1872. február 25-én alakult Országos Nőiparegylet célkitűzései kisebb eltérésekkel a nőnevelés és a női foglalkoztatás előmozdítását illetően megegyeztek. Míg a Gazdasszonyok Egyesülete az anya és a feleség „magasztos hivatásáról fogalmat a nemzet minden osztályánál” a „honleányi kötelességek megismertetése és azok betöltésére való serkentés” révén kívánta terjeszteni,⁷⁰ az Országos Nőképző Egylet fő célkitűzése a nőnevelés állami támogatással létrehozott intézményekben való megvalósítása és a nők tisztességes életpályákra való képesítése volt.⁷¹ Az Országos Nőiparegylet pedig alapvető célkitűzésében a „női munkaképességnek” kifejezetten az „ipar- és kereskedelmi szaktanítás által” való kifejtésére összpontosított, „hogy a nők magukat önerejükől tisztességesen fenntart-

⁶⁶ A háztartási ideológia (*domestic ideology*) azon az európai kultúrában az 1830–1840-es évekre kialakult elképzelésen alapult, amely kibékíteni kívánta a nőket a velük kapcsolatosan kialakult három alapvető előfeltevéssel. Ezek a következők: a nők és a férfiak közötti biológiai különbségek természetes következménye, hogy az élet különböző területein tevékenykednek; a nők csak viszonylagos teremtesek, és személyük a családhoz tartozó férfiakkal való kapcsolatuk révén artikulálódik; harmadsorban pedig a férfiaknak alárendeltek. A háztartási ideológia nem oldotta fel az elkülönülő tevékenységi területekkel kapcsolatos elképzelést, ám morális töltettel kompenzálta a háztartáson belül tevékenykedő nők önértelmezését. Az elkülönülő tevékenységi területek új értelmezése szerint a nő ugyanis spirituálisan éppenséggel felsőbbrendű férfi társánál. Így alakult ki tehát a 19. század második felének középosztálybeli nőképe, az „angyal a házban” (*angel in the house*) eszményképe, aki földi paradicsommá, mennyországgá varázsolja a publikus szférától határozottan elkülönülő bensőséges családi kört, keresztény-morális befolyást gyakorol férjére és gyermekeire, és így járul hozzá a nemzet előmeneteléhez. A háztartási ideológiáról: Hall, Catherine: *The Early Formation of Victorian Domestic Ideology*. In: *Fit Work for Women*. Ed. by. Sandra Burman. London, 1979. 15–32.; Jordan: *The Women's Movement*, 41–51.; Langland, Elizabeth: *Nobody's Angels: Domestic Ideology and Middle-Class Women in the Victorian Novel*. Publications of the Modern Language Association of America, vol. 107. (1992) No. 2. 290–304.

⁶⁷ Wohl Stephanie: *Olvassóinkhoz!*, A Nők Munkaköre, 1. évf. (1872) mutatványosz. (nov. 20.) 1.

⁶⁸ A lapalapítással kapcsolatos nehézségekre utaltak a folyóirat fél éves fennállásakor írt előfizetési felhívásban is: „Ha a nagy közönség ismerné azon nehézségeket, melyek egy ily nagy és költséges vállalat megalapításával járnak, tán megítélhetné azt is, mily roppant fáradságba s küzdelembe került nekünk, két nőnek, a kiadók és szerkesztők sorába lépni, s kiszállni azon sikra, melyen megállni nálunknál százsorta tapasztaltabb és szakavatottabb férfiaknak is nehéz. Nem akarjuk a közönséget a leküzdött akadályok felsorolásával untatni – főképp azért nem, mert sem ezekért, sem pedig azért mert nők vagyunk, nem tettünk igényt soha semmiféle előnyre; nem kívántunk lovagi-as elnézést sem a közönségtől, sem a kritikától s csupán igazságos méltánylásra számítottunk, különösen nemünk részéről, midőn vállaltunkat megindítottuk.” *Előfizetés „A Nők Munkaköre” című nevelési, gazdasági és szépirodalmi közlönyre, a nőképző-, gazdasszony- és nőiparegylet hivatalos lapjára*. A Nők Munkaköre, 2. évf. (1873) 12. sz. 12.

⁶⁹ A lapkérelmezéssel és -indítással kapcsolatos dokumentumokat sem a Magyar Országos Levéltárban, sem pedig Budapest Főváros Levéltárában nem találtam meg.

⁷⁰ *A Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesületének rövid története 1861–1932 és Alapszabályai*. Kiadja a Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete, 1932. 4.

⁷¹ *Az Országos Magyar Nőképző-Egylet története és tanintézetének statisztikai kimutatása*. Összeállította B[aráth] F[erencz]. Budapest, 1873. 70.

hassák”.⁷² Wohl Stephanie-t 1873-ban ajánlották az Országos Nőképző Egylet választmányi tagjai közé,⁷³ a nővérek azonban vélhetően mindhárom egyesület tevékenységével szoros kapcsolatban álltak. Az egyesületek jól érzékelték, hogy céljaik széles körben történő megismertetésére a korabeli sajtópiacon való jelenlét a legalkalmasabb eszköz, és így bízhatták meg a már lapszerkesztői tapasztalattal rendelkező Wohl-nővéreket a közösen indított lap vezetésével.

A nővéreknek sikerült rövid időn belül jelentős női olvasóközönséget gyűjteni a folyóirat köré. A lap első féléves fennállását záró előfizetési felhívásban azt állították, hogy a lap az eltelt fél év alatt olyan olvasókört szerzett magának, amilyent addig Magyarországon ilyen rövid fennállás után egyetlen vállalat sem mutathatott fel. A folyóiratnak állítólag Erzsébet királyné is előfizetője volt. A divattal és a szépirodalommal kapcsolatos rovatok mellett főként a háztartással és a kertészettel kapcsolatos írások vonzották a női olvasóközönség figyelmét. A Wohl-lányok szerkesztői titka már kezdetől fogva az lehetett, hogy az olvasókat a lap által nyújtott tartalommal nemcsak kiszolgálták, hanem aktívan bele is vonták a lap tartalmának az alakításába. Míg *A Divat* fő előfizetés-ösztönző stratégiája a különböző árúk, főként divatcikkek megrendelésének teljesítése volt,⁷⁴ *A Nők Munkaköre* már főként az olvasók aktív részvételére alapozta szerkesztői módszereit: felhívást intéztek a gazdasszonyokhoz, hogy a háztartás és a gazdaság vezetése terén szerzett tapasztalataikat foglalják írásba, és küldjék be a szerkesztőségbe, hogy azok beépíthetők legyenek a megfelelő rovatokba. *Levezetés* címmel külön rovatot indítottak, amelyben az olvasók feltehettek kérdéseiket, amelyekre a lap egy következő számában szintén az olvasóktól vártak válaszokat. Előfizetőiknek ugyanakkor különböző ajándékokkal is kedveskedtek: a féléves előfizetők szabásmintát, az évesek zeneművet vagy regényt nyerhettek.

Vállalkozásukat a rövid fél éves intervallum alatt olyan szintre fejlesztették, hogy amikor 1873. augusztus 15-én a *Magyar Bazár* bejelentette szerkesztőjének, Szabó Richárdnak a halálát, a Wohl-nővérek készen álltak arra, hogy a lap kiadásának a jogát és az előfizetőket megvásárolják az örökösöktől, és a két lap összeolvadása révén létrehozzák a század utolsó harmadának legsikeresebb divatlapját, a *Magyar Bazár mint a Nők Munkakörét*.⁷⁵ A két lap egyesülése ad magyarázatot a fejezet elején is kiemelt hosszú, hasonlító szerkezetet alkalmazó címre. A fúziók által létrejött kettős névhasználat ugyanis sajtójogi előírás volt. Az új címnek fél évig tartalmaznia kellett a beolvadó lap címét is. A gyakorlatban néha, sokszor üzleti megfontolások miatt, a kötelező határidőt egy évre is meghosszabbították, de véglegesen meg is tartathatták az új címet, mint ahogy a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* esetében is történt. Azt azonban nem szabályozták, hogy az új címben milyen sorrendben szerepeljenek a korábbi elnevezések. Gyakorlati megfontolásokból sok esetben a jobban csengő vagy a netán közismertebb cím került az élre. A címösszevonás lényege az volt, hogy a kiadó saját előfizetői táborának kiszélesítése érdekében felvásárolta a csődbe

⁷² *Az Országos Nőiparegylet és budapesti nőipartanodája*. Budapest, 1874. 4. A dualizmus kori budapesti nőegyletek történetéről és működéséről összefoglalóan: Borbíró Fanni: *Budapesti nőegyletek 1862–1904*. In: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Budapest, 2007. 185–207.

⁷³ B[aráth]: *Az Országos Magyar Nőképző Egylet története*, 78.

⁷⁴ Az előfizetők kéréseinek, az esetleges megrendeléseknek a teljesítését más szerkesztők is alkalmazták. Kánya Emília a *Családi Körben* külön rovatot indított *Megbízások tára* címmel, és ebben tudósította, főként vidéki olvasóit, a teljesített megrendelésekről. Vö. Török Zsuzsa: *Kánya Emília szerkesztői és írói pályája*. Irodalomtörténet, 92. évf. (2011) 4. sz. 483.

⁷⁵ A fúziót említi: Lakatos Éva: *Címek, címváltozások, mutációk*. In: uő: *Sikersajtó a századfordulón. Sajtótörténeti megközelítések*. Budapest, 2004. 19.

ment vagy esetünkben hirtelen tulajdonos és szerkesztő nélkül maradt lap előfizetőit.⁷⁶ Amikor 1873. szeptember 15-én a Wohl-nővérek átvették a lap szerkesztését, az előfizetők-höz intézett nyílt levélben külön kiemelték nemcsak a lapok fúziójának, hanem az előfizetők „egyesítésének” tényét is.⁷⁷

Az előfizető-gyűjtés kulcsfontosságú szerepe a 19. század lapkiadásában a lappiac működési mechanizmusa ismeretében válik igazán érthetővé. A század jelentős részében ugyanis épp az előfizetők alkották a piac nagyobbik részét. A lapok utcai árusítása nem volt általános, csak a század végén kezdett hódítani, és külön engedélyhez volt kötve.⁷⁸ A lapkiadás jól működő üzletként történő működtetésének tehát két módja lehetett volna: vagy az előállítási költségek csökkentése, vagy pedig a lappéldányok árának a növelése. Valójában egyik módszerrel sem lehetett élni, hiszen bizonyos színvonalat a papír és a nyomás minőségében is tartani kellett ahhoz, hogy a lap ne veszítse el versenyképességét, de az elkészült lapokért sem lehetett túl magas árat kérni, mert akkor a vásárló a konkurrens kiadó termékeit választhatta.⁷⁹ Az 1867 után kiadott divatlapokat azonos vagy minimális eltéréseket mutató áron kínálták. Konkurrenciaharc tehát nem az árkinálat tekintetében, hanem az előfizetők számának növelése érdekében folyt. Az azonos vagy megközelítőleg azonos áron kínált lapok közül nyilvánvalóan az tehetett szert vezető szerepre a lapkiadás piacán, amely a legtöbb előfizetőt tudta maga köré gyűjteni, hiszen ily módon vált a legnyereségesebb vállalkozássá. A magas példányszámért folyó harc tehát a tőkés lapkiadás kulcskérdésévé vált, hiszen ettől függött a vállalkozások felvirágzása vagy bukása.

Az előfizetők ösztönzésének már a reformkortól kezdve kialakult egy sajátos metodikája: az olvasók a lap mellé időnként valamilyen ajándékot is kaptak. A szerkesztők és lapkiadók ezzel a többletkínálattal kívánták egyrészt már meglévő előfizetőiket megtartani, másrészt pedig újakat csalogatni a laphoz. A *Tudományos Gyűjtemény* és az *Életképek* szerkesztői például kisebb-nagyobb mellékleteket, főleg táblákat adtak az előfizetőknek, a század második felében a Bulyovszky Gyula és Friebeisz Ferenc által szerkesztett *Nefejejts* 1865-ben például regénytárat, minden lapszámhoz műmellékletet, minden hónapban színezett divatképet, szabásmintát, regényillusztrációt és mindezek tetejébe egy sorsjegyet is ajándékozott előfizetőinek. A *Hölgyfutár* már 1853-ban olyan játékba kezdett olvasóival,

⁷⁶ Lakatos: *Címek*, 20–21.

⁷⁷ „Midőn ezúttal tollhoz fogunk, hogy a »Magyar Bazár mint a nők munkaköre« című vállalatot t. előfizetőink figyelmébe ajánljuk, két közönséghez intézzük szavainkat.

Az egyik a »Magyar Bazár« közönsége, mely annyi éven át híven pártolá ezen közlönyt, mely az egész világon elterjedve, a mívelt osztály egyik kedvenc olvasmányát képezi, – a másik »A nők munkaköre«-é, mely oly lelkesülten elősegíté ezen lap létrehozatalát, és azt aránylag rövid idő alatt teljes virágzásra emelte.

Két egyformán életre való, egyformán pártolásra méltó vállalat áll most egybeforrva előttük. A »Magyar Bazár«-t kiegészíti ezentől a nőképző, gazdasszony és nőiparegylet hivatalos közlönye, egy oly szépirodalmi lap, mely egészen eredeti összeállítás, és a legkitünőbb irodalmi erők támogatása által, még a bécsi világtárlat olvasó termében is feltűnést okozott, és a legelőkelőbb bel- és külföldi lapok által dicsérettel elhalmoztatott. – »A nők munkaköre« pedig meggazdagodott a legkitünőbb kézimunka lappal, a legcélszerűbb és legelegánsabb divatközlönnyel, mely egyáltalában létezik, s szépirodalmi része ezentűl pompás képekkel illusztrálva fog megjelenni.” *Tisztelt előfizetőinkhez*. Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre, 8. évf. (1873) 18. sz. 285.

⁷⁸ Lakatos: *Címek*, 21. Voit Krisztina szerint Budapesten a hírlapok csak a kilencvenes évek közepén tűntek fel az utcán, az utcai árusító, vagyis a rikkancs-engedélyek kiadását pedig igen bonyolult előírások szavatolták. Voit Krisztina: *Előszó*. In: uő: A budapesti sajtó adattára 1873–1950. Budapest, 2000. 9.

⁷⁹ Vö. Lakatos: *Címek*, 16.

amelynek jutalmai között nem csupán papírtermékek, hanem egyéb értéktárgyak is szerepeltek.⁸⁰

A *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* huzamos fennállásának titkát szintén nem az alkalmazott árstratégiában, hanem főként értékesítési módszereiben és tartalmában kell keresni. A divatlapok tipikus megtestesítője volt, egy olyan folyóirat, amely az elitista lapmodelltől tudatosan az elsődleges célként megvalósítandó szórakoztatás felé fordult a divat, a fikció és a változatos olvasnivaló révén. Mondhatni, az a lap volt Magyarországon, amelynek olvasóközönsége leginkább megtestesítette az új fővárosi közép- vagy alsó-középszintbeli fogyasztók igényeit, és amely arra a kiadói felismerésre építette a piacon való részvételét, amely szerint a női kultúra és ezen belül a divat piacképes áru.

Bár az eladásösztönzés elsősorban napjaink marketingstratégiáinak egyik alapvető ösztetevőjeként ismerős számunkra, valójában olyan régóta alkalmazott módszer, amelynek a folyóiratipar egészséges működésében játszott szerepére a kiadók is ráébredtek, s a női lapok felfutásának kulcsa volt már a 19. század második felében is. Az eladásösztönzés ugyanis olyan piacbefolyásoló módszerek összessége, amelyek közvetlenül ösztönzik a fogyasztót a vásárlásra. Olyan külön értéket kínálnak a vevőnek, amely képes indító lökést adni a vásárlásra. Az eladásösztönző módszerek általában nem a termékhez kapcsolódnak, hanem egyéb előnyök kilátásba helyezésével ösztönzik a vásárlót. Alkalmazásuk célja általában a gyorsabb döntések, a nagyobb volumenű vásárlások erősítése.⁸¹

A Wohl-nővérek már a lapfúzió kezdetétől alapvető marketingstratégiaként építettek az eladásösztönzés módszerére, nemcsak a meglévő olvasók megtartása, hanem újak toborzása céljából is. Választott, az előfizetési felhívásokban sokszor hangoztatott jelszavuk szerint mindig sokkal többet kívántak adni, mint amennyit ígértek. 1874-ben például a vidéki olvasókra való külön tekintettel⁸² az előfizetőknek, de csupán nekik, válogatott és jutányos tizenkét kötetes regénykönyvtár beszerzését tették lehetővé a bolti 12 forint helyett 4 forintért.

Minden számukhoz három mellékletet csatoltak: egy színes párizsi divatképet, egy negyedív terjedelmű regénymellékletet és egy mintaívet szabásrajzokkal. Ugyanakkor kiemelték a lapok árával kapcsolatosan korábban már említett jellemzőt: hogy a folyóirat a felsorolt mellékletekkel együtt sem drágább, mint a hasonló magyarországi közlönyök, amelyek azonban fele annyi kedvezményt sem nyújtanak az előfizetőknek. 1886-ban rendkívüli műmellékletekkel kedveskedtek az olvasóknak: egy művészi kivitelű lámpaernyővel és egy patkó alakú fényképkerettel. Hangsúlyozták, hogy ilyen típusú meglepetésekben egyetlen magyarországi lap sem részesíti olvasóit, a női olvasóközönség osztatlan pártfogásának és rokonszenvének megszerzését pedig határozottan ennek az eljárásnak tulajdonították. 1889-ben az épp újnak számító műipari munkák iránti olvasói érdeklődést is ki kívánták elégíteni: majolika és porcellán festéshez használandó eredeti rajzmintákkal, továbbá fafestéshez, fafaragáshoz és fűrészmintához használatos új rajzokkal ajándékozták meg kitartó előfizetőiket, 1890. január 1-jén pedig Hubay Jenőnek külön a lap számára írt, énekhangra

⁸⁰ Lakatos Éva: *Versenyfutás a példányszám növeléséért és az előfizetőkért* In: uő: Sikersajtó a századfordulón. 2004. 39–40.

⁸¹ Erről lásd: Waller-Zuckerman, Mary Ellen: "Old Homes, in a City of Perpetual Change": Women's Magazines, 1890–1916. *The Business History Review*, vol. 63. (1989) No. 4. 736–744.

⁸² Vidéken ugyanis csak ritka esetekben lehetett kölcsönkönyvtárat találni, és a létezők is többnyire csak a „ponyvairodalom remekeivel” szolgálhattak, „melyekben jóízű hölgy élvezetet nem találhat”. *Előfizetési felhívás a Magyar Bazár könyvtárára*. *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*, 9. évf. (1874) 8. sz. 61.

és zongorára szerzett dalával. 1894-ben újabb kedvezmény lehetőségét ajánlotta a lap előfizetőinek: a szintén az Athenaeum kiadásában megjelenő *Fővárosi Lapokra* és a *Magyar Bazár*ra együttesen előfizetők jóval jutányosabb áron szerezhették be a két lapot. 1895-ben a lap megállapodott a Monaszerly és Kuzmik utódai nevű kereskedővállalattal, hogy mindazon előfizetők, akik címszalag vagy postai utalvány igazolásával ruhakelmelet rendelnek, tíz százalék kedvezménnyel kapják meg náluk a kiválasztott árut.

A sikeres promóciós tevékenység eredménye volt, hogy a lap 1874-től nem kétszer jelent meg havonta, hanem hetilappá alakult, miközben évek óta vezető szerepet töltött be a magyarországi női és divatlapok piacán. Nincsenek pontosan adataim arra vonatkozóan, hogy a lap milyen maximális példányszámot ért el, az előfizetési felhívások visszatérő problémája azonban gyakran az volt, hogy az előfizetők oly mértékben szaporodtak egyik hónapról a másikra, hogy a tervezett lapszámok már nem tudták lefedni a keresletet, ezért az előfizetések csak egy-két hónap késéssel indulhattak. Wohl Janka, aki az 1890-es években már testvére nélkül szerkesztette a lapot, ki is emelte egyik szerkesztői felhívásában az előfizetők számának növekedése, az árstratégia és a marketingeljárások közötti bonyolult összefüggéseket. Mindenesetre joggal feltételezhető, hogy a Wohl-nővérek megélhetésének legfontosabb alapját a lapszerkesztés jelentette. Kánya Emíliahoz hasonlóan önálló egzisztenciájuk megteremtésének alapvető bázisa tehát az újságíráshoz kötötte őket.

A divatlap és a női fogyasztók a 19. század második felében

Az irodalmat és a művészetet önmagáért, önnön esztétikájáért művelő Czóbel Minka enyhén ironikus hangon nyilatkozott az „árva kis Musen modistin” Wohl Jankáról egyik, Justh Zsigmondnak írt levelében.⁸³ Megjegyzése egyértelműen a Wohl-lány divatlapszerkesztői tevékenységére, a divatújságírás degradáló jellegére vonatkozott. Bizonyára akadtak még a kortársak között olyanok, akik enyhén távolságtartó gesztusát hasonló módon osztották. A *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* huzamos fennállásának ténye viszont olyan női olvasóközönséget feltételez, amelynek igényeit és elvárásait (a Czóbel Minkától vélhetően teljesen eltérő módon) tökéletesen kielégítette a századvégi divatlap. Míg tehát az előző alfejezetben a szerkesztőségnek a siker érdekében végzett promóciós tevékenységére koncentráltam, a jelen fejezet arra keresi a választ, hogy milyen funkciót tölthetett be a lap olvasóközönsége körében.

Az öltözködéssel és viselettel kapcsolatos értelmezéseknek mindig központi témája az önmagán túlmutató, szimbolikus jelentésekkel teli divat kérdésköre. Barthes-i értelemben a divat különös gonddal kidolgozott nyelv, amely határok előírására, társadalmi kategóriák előállítására, politikai hűség és számos egyéb szimbolikus jelentés kifejezésére használható.⁸⁴ Feminista értelmezések szerint a divat olyan jelrendszer, amely arra készíti a nőt, hogy nárcisztikus, passzív tárgyakká váljanak a férfiak szemében. A divat pszichológiai értelmezése is a nárcisszizmusra, az exhibicionizmusra való hajlandóságot emeli ki. Ez utóbbi értelmezésben a ruhák elsősorban vágyébresztő hatásúak, és a szépségről, a fényűzésről, a téltlenségről, a hatalomról, a teljességről való álmodozást aktiválják. A divat szociológiai értelmezésben modern jelenség, amely az utánzás és a változatosság iránti hajlandóság révén

⁸³ Czóbel Minka – Justh Zsigmondnak, Mándok [1891]. nov. 15., OSZK Kt., Levelestár. Az „árva” jelző Wohl Stephanie 1889-ben bekövetkezett elvesztésére vonatkozott, amely rendkívüli módon megviselte Jankát.

⁸⁴ Vö. Barthes, Roland: *A divat mint rendszer*. Ford. Mihancsik Zsófia. Budapest, 1999.

csoportidentitást hoz létre, miközben individualista ethoszt is hirdet, amelynek az újjátáshoz, de a hagyományból táplálkozó autonómiához is köze van.⁸⁵

A 19. századi divattal kapcsolatos legközkeletűbb utólagos értelmezésekben a ruhával bevont női test egy elnyomó divatrendszer mozdulatlaná merevített szimbólumává vált. Ebben az értelmezésben a nő a társadalmi nyilvánosságban díszítő, dekoratív funkciót tölt be, szemben a férfiakhoz kapcsolódó racionális szerepkörrel.⁸⁶ Ez az értelmezés kapcsolódik legtöbbször a divatképekhez is, amelyek a divat változásaival kapcsolatos információk esszenciális hordozóivá váltak a 19. században. A divatlap mint a divatképek és az írott szó kombinációja mindenesetre a férfi és a női szerepekről kialakult elképzelések hirdetésének egyik legnagyobb hatású orgánuma volt a 19. századi társadalomban.

A társadalmi nemi szerepkörök élesítésén túl azonban a divatlapok számos egyéb, a kortárs olvasóközönség érdeklődését fenntartó funkciót is betöltöttek. Mindenekelőtt hozzájárultak a divat demokratizálódásához, a divatképek ugyanis az írástudatlanok számára is tájékozódást jelentettek: a cselédek, szolgálók is könnyen hozzájuthattak a lapokhoz a házakban, amelyekben dolgoztak, noha nyilvánvalóan nem volt anyagi lehetőségük a kurrens öltözködési trendek követésére. A divat demokratizálódása mellett a divatlapok a módi nagykövetei is voltak: az olvasókat a nemzetközi öltözködési trendekkel ismertették meg. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy cselédekhez hasonlóan a középosztálybeli előfizetők legtöbbször sem engedhette meg magának a bemutatott luxuscikkek beszerzését. Wohl Janka és Stephanie az előfizetési felhívásokban azonban mindig kiemelte, hogy a divatképeknek elsősorban útmutató, tájékoztató szerepet tulajdonítanak arra vonatkozóan, hogy a lap olvasói a folyóiratban olvasható utasítások alapján hogyan készítsék el otthon célszerűen, de mégis elegánsan a család egész ruházatát, ily módon jelentős összegeket takarítva meg.

A divatlapok fő vizuális alkotóeleme, a divatkép olyan illusztráció volt, amely kurrens ruhastílusokon keresztül mutatta be az aktuális divatot, s aranykorát az 1840–1880 közötti időszakban élte. Virágzása a modern nyomtatásnak köszönhető. A legtöbb divatkép Franciaországban és Angliában készült, és a különböző országokban, így a Monarchia területén megjelenő divatlapok is az említettekéből vették át azokat. Az alakuló, folyamatosan változó 19. századi vizuális kultúrában az azonnalosság, a hasonlóság, de ugyanakkor az újdonság fogalmi köre szerveződtek, sorozatjellegükkel pedig a fogyasztói társadalom végeláthatatlan vágyát fejezték ki.

A divatképek legismertebb vizuális konvenciója két középosztálybeli, különböző ruhákat viselő felnőtt nőt ábrázolt. Számos divatképen a felnőtt nő egy fiatalabb lány vagy gyermek társaságában jelent meg. A képek ritkán, mondhatni alig ábrázoltak szolgálókat, cselédeket, illetve férfi alakokat. A megjelenített női testeket az ábrázolások sok esetben valamilyen konkrét térbe helyezték. A környezet gyakran jól körülhatárolt privát szféráról tanúskodott. Az ábrázolások a nők mozgásterét tehát elsősorban a házon belülre helyezték. Az 1880-as években azonban már gyakran jelent meg a divatképeken a táguló tér ábrázolása is: a nőket valahol a szabadban, városi tereken, vadsparkban, kikötőben, lóversenyen ábrázolták. A női alakok háttéréül szolgáló környezet így vált ezekben az esetekben a nők táguló mozgásterének szimbólumává.

Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy a divatkép a képi ábrázoláson túl kontextusba helyezett dokumentum volt, amelynek megértéséhez alapvetően fontos volt a szöveges le-

⁸⁵ A divattal kapcsolatos értelmezésekről összefoglalóan: Marcus, Sharon: *Reflections on Victorian Fashion Plates*. *differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*, vol. 14. (2003) No. 3, 4–33.

⁸⁶ Root, Regina A.: *Searching for the Oasis in Life: Fashion and the Question of Female Emancipation in Late Nineteenth-Century Argentina*. *The Americas*, vol. 60. (2004) No. 3. 364.

írás is. A divatképek világában, a divatlap kontextusában tehát a ruha önmagán jóval túlmutató szimbolikus funkcióval bírt: az ábrázolt jelenetekben a legutolsó ruhaderék is többletinformációt hordozott, ennek a többletinformációnak pedig a női lét ideális elgondolásiához és az előírt viselkedésmintákhoz volt köze.⁸⁷

A divatlapok tehát a társadalmi státus meghatározói és visszatükrözői is voltak, és illemtankönyvekként is funkcionáltak: morális dilemmákkal, házassági problémákkal, udvari rituálékkal és a társadalmi-társasági élet egyéb aspektusaival kapcsolatosan adtak gyakran tanácsot.⁸⁸ A *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* is többször intézett olvasóihoz morális dilemmákkal kapcsolatos kérdéseket, az olvasói válaszokat pedig a lap következő számaiban tették közzé. A készülő illem- és háztartásvezetési tankönyvekből is gyakran közöltek szemelvényeket.

Wohl Janka és Stephanie lapjának megcélzott női olvasóközönsége egyaránt kiterjedt az anyákra, serdülő leányokra és a magányosan, tehát nem házasságban élő nőkre. Olvasóikat a nevelés, a tudomány és a női munkaképesítés területein kurrens információkkal kívánták ellátni. Társadalmi hovatartozás szempontjából, mint ahogy azt a lap 1893-as január 1-jei előfizetési felhívásában is hangsúlyozták a szerkesztők, a haza „előkelő” családai lapjának tekintették sajátjukat, amelyben a „fényüzéssel öltözködő nagyvilági hölgy” és a gyermekei, illetve saját maga „toilettjét” és „háza belsejének izléses ékitményeit tulajdon kezeivel” készítő jó magyar gazdasszony egyaránt útmutatót talál. A lap funkcióit tekintve külön kiemelték abbéli törekvésüket, hogy a fiatal hölgyeknél érdeklődést keltsenek a művészies hajlam, az intelligencia és a zsenialitást követelő munkák iránt. Hangsúlyozták továbbá a társadalmi haladás és a jótékonykodás irányában való elköteleződésüket is.⁸⁹ A divatlap szépirodalmi részének szerepkörét pedig kizárólag a szórakoztatásban, mulattatásban jelölték meg.

A divatlap és a női olvasóközönség kapcsolata a 19. század utolsó harmadában elsősorban a változó társadalmi konvenciók ismeretében válik érthetővé. A nemzetközi szakirodalomban 1875-re teszik a sajtóipar és a nőiséggel kapcsolatos elképzelések változását. Az időpont magyar vonatkozásban is pontosnak tűnik.⁹⁰ Az új zsurnalizmusnak nevezett jelenség formai és tartalmi változásokat egyaránt hozott magával. A korábbi (női) irodalom sokkal elitistább modelljét immár visszautasították a kiadók. Olyan új formákhoz fordultak, amelyek célja a szórakoztatás volt, összetevői pedig a fikció, a divat és a változatos, fe-

⁸⁷ Az öltözék vagy ruhadarab önmagán túlmutató szimbolikájára néhány példát említek a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* 1887-es évfolyamának anyagából. A képeken ábrázolt hajdíszek például a nőalakok családi állapotával kapcsolatos szimbolikus jelentéseket hordoztak. Így a hajdísz hiánya vagy virágok hajdíszként való használata a hajadon lét szimbóluma volt, míg a tollaké legtöbb esetben az asszonylété. A ruhák uszálya is az asszonylétet szimbolizálta, társas összejöveteleken egyértelműen azt, hogy az illető hölgy nem táncolt, de az uszály mérete az alkalom jellegére is utalhatott. Kisebb alkalmakra rövidebb uszályt, díszes alkalmakra jóval hosszabbat vettek fel. Ilyen szimbolikus jelentéseket közvetített a ruha színe, a fátyol hosszának és szélességének mérete, anyaga és a menyasszonyi koszorú virág-összeállítása a „szűzies” menyasszonyok és a nem első ízben házasságot kötő, „özvegy” menyasszonyok közötti különbségtételre.

⁸⁸ A divatlapok funkcióiról összefoglalóan: Sama, Catherine M.: *Liberty, Equality, Frivolity! An Italian Critique of Fashion Periodicals*. Eighteenth-Century Studies, vol. 37. (2004) No. 3. 389–414.

⁸⁹ A „Magyar Bazár” olvasóihoz. *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*, 28. évf. (1893) 1. sz. 1.

⁹⁰ Megjegyzendő, hogy Kánya Emília, az első magyar lapszerkesztőnő számára is ebben az időben válik világossá, hogy lapja, az akkor már tizenöt éve fennálló *Családi Kör* már nem felel meg a korszerű elvárásoknak. Más kérdés, hogy ennek ellenére mégis sikerül még öt éven keresztül működtetnie. Vö. Török: *Kánya Emília*, 483.

lülletes olvasnivaló. A lapprodukció és -terjesztés növekedését gazdasági, társadalmi és technológiai körülmények egyaránt segítették: a lapok árának csökkenése, az írástudás növekedése és a fejlettebb nyomdák. A kiadók legfontosabb kulturális beavatkozása azonban abból a felismerésből fakadt, amely szerint a női kultúra és divat piacépes áru. Kialakult tehát a fogyasztás ethosza a lapok hasábjain, ezzel párhuzamosan pedig egy sajátosan nőies fogyasztói kultúra. Mivel pedig a megjelenés a középosztály számára volt rendkívül fontos tényező, ők költöttek főként olyan lapokra, amelyek útmutatást tudtak nyújtani számukra ezen a téren.⁹¹ Így vált lassan a társadalmi státusszimbólumokat és konvenciókat folyamatosan közvetítő divatlap és a divat olyan társadalmi döntőbíróvá, autoritássá, amely tradicionális intézmények (az egyház, az állam, az Akadémia) állásfoglalását is megkérdőjelezte időnként. A divatlap ugyanakkor nemcsak leírója, hanem előírója is volt a női közönség érdeklődési körének. S noha ilyenként a divatipar a létező társadalmi hierarchiát is újratertelmezte, ugyanakkor létező, valós igényeken alapult, és ezek kiszolgálása tartotta életben és tette sikeressé egy-egy lap, esetünkben a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* pályafutását. A Monarchia magyarországi területein belül az sem mellékes tényező, hogy mindezt magyar nyelven valósította meg.

A Wohl-nővérek társadalmi és irodalmi megítélése

A Wohl-nővérek korabeli és utólagos társadalmi megítélésében irodalmi szalonteremtő tevékenységük és társaséleti szervezőképességük kapott mindig hangsúlyt. Kortársaik (Justh Zsigmond, Pekár Gyula, Zichy Géza, Feszty Árpádné Jókai Róza), akik egyben szalonlátogatók is voltak, a Wohl-szalón hiánypótló és iskolateremtő jellegét emelték ki a századvégi magyar irodalmi szalon megteremtésének folyamatában.⁹² Justh szerint a Wohl-nővérek a társasági érintkezés mesterei voltak, és ez lehetett a kulcsa az arisztokrata körökben való elfogadásuknak is. Még az időnként maliciózus Feszty Árpádné is külön kiemelte, hogy noha nevelőnőkként kerültek az arisztokrata körökbe, ott megállták helyüket, nevelőnőkből barátnőkké lettek, a volt kenyéradók pedig hódolattal nyitottak nekik utat a nagyvilágba.⁹³

A korabeli szalonélet szükségszerű velejárója volt ugyanakkor az azonos társasághoz tartozók időnkénti kibeszélése, ironikus megjegyzésekkel való illetése.⁹⁴ A nővérek esetében az ilyen típusú megjegyzések elsődleges forrását családi állapotuk táplálta. Soha nem mentek férjhez, életüket a korabeli megítélés szerint „vénlány”-ként, egymással való elválaszthatatlan közösségben éltek. M. Hrabovszky Júlia szerint ezért a társaságban elnevezték őket Wohl Jankerl és Wohl Hoserlnek.⁹⁵ Stephanie 1889-ben bekövetkezett halála után a rosszajjú viccek egyedüli célpontja Janka maradt. Gyakran tettek sajnálkozó megjegy-

⁹¹ Nőiesség és fogyasztás kapcsolatáról 19. századi viszonylatban: Breward, Christopher: *Femininity and Consumption: The Problem of the Late Nineteenth-Century Fashion Journal*. *Journal of Design History*, vol. 7. (1994) No. 2. 71–89.

⁹² Justh Zsigmond: *A Wohl nővérek szalonjáról*. *Magyar Szalon*, 16. köt. (1892) 405–407.; Pekár Gyula: *Wohl Janka s szalonja*. *Pesti Napló*, 52. évf. (1901) 145. sz. 1–3.; Zichy Géza: *Wohl Janka*. *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*, 36. évf. (1901) 21. sz. 2.; Feszty Árpádné: *Bösendorfer-zongora, párizsi kultúra, teás-csésze*. *Literatura*, 4. évf. (1929) 4. sz. 115–118.

⁹³ Feszty: *Bösendorfer-zongora*, 115.

⁹⁴ A társasági élet ezen jellemzőjét M. Hrabovszky Júlia említi: „A társaságban viccelődtek is fölöttük, de ez már vele járt.” Hrabovszky: *Ami elmúlt*, 219.

⁹⁵ Hrabovszky: *Ami elmúlt*, 219.

zést Stephanie nélküli, elárvult állapotára,⁹⁶ másrészt pedig a vénlányos életmódhoz kötött szokásaira, hóbortjaira, hiúságára, külső megjelenésére.⁹⁷ Zichy Géza szerint naiv idealizmustól táplált lelkesedése azonban nemcsak a mosoly, hanem az iránta táplált szeretet forrása is volt a korabeli szalontársaságban.⁹⁸

Szalonteremtő tevékenységük pozitív megítélése mellett a lapszerkesztés terén végzett kultúrmissziós munkásságukat is többször emelték ki a kortárs megnyilatkozók. Az *Ország-Világ* 1894-es, névtelenül megjelent cikke szerint a Wohl-nővéreknek igencsak jól hangzó neve volt a korabeli magyar irodalomban, elismerésüket pedig nem önmagában a választott munkaterület, divat(újságírás), hanem lankadatlan munkabírásuk biztosította. Divatlapjukat a cikk a hölgyközönségre gyakorolt hatását illetően méltatta: a szerkesztők érdemeit főként az ízlés fejlesztése, a műveltség terjesztése és helyes irányba terelése szempontjából emelte ki.⁹⁹ S. Hentaller Elma Janka halálakor írt cikkében szintén kiemelte a Wohl-lány önnön kultúrmissziós tevékenységével kapcsolatos meggyőződését: „Legfőbb ideálja volt emelni a magyar nők szellemi színvonalát, rajongott az eszméért, hogy lapja útján a nők gondolatvilágát nemesítse, művészi ízlésüket fejleszse s őket művészi tehetségek kiképzésére buzdítsa.” Hentaller is hangsúlyozta a női munka terének mege-

⁹⁶ Czöbel Minka írta Justh Zsigmondnak, feltehetően 1891-ben: „Wohl Janka felkért írni valamit »Sport és Salon« lapja számára. Rémségesen ünöm, de ugy nem szeretek egy szivességet megtagadni, aztán szegény W. J. olyan árva kis Musen modistin – talán irok neki valamit.” Czöbel Minka – Justh Zsigmondnak, Mándok, [1891] nov. 15., OSZK Kt., Levelestár. Az árvaság és a halálon túli találkozás narratívájára épült Feleki Sándor Janka halálára írt verse is: „Akivel te együtt szóttél / Bűvös, szép regéket, / Fenn az égben mosolyogva / Nyújt jobbot tenéked. // S így szól hozzád: Csakhogy itt vagy! / Hogy epedtem várva! / Nélküled elhagyott voltam / S te nélkülüm árva. // Mondjad, sokat szenvedtél-e? / Titkon hány seb éget? / Nyomor, inség gyötri most is / Az emberiséget? // Üldözik még lent az árvát? / Most is győz az álnok? / Az igazság, a becsület / Most is csak még álmok? // Hallgatsz, mert a válasz fájna: / Nem változott semmi!... / Meglásd, jobb itt, mint a földön / Elhagyatva lenni. // Csakhogy itt vagy, csakhogy újra / Ölelhetlek téged. / Most már mindörökké szőjjük / A bús, szép regéket!” Feleki Sándor: *Wohl Janka*. Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre, 36. évf. (1901) 21. sz. 2.

⁹⁷ Feszty Árpádné írja: „Azok, akik még élünk, meleg, de titokban, az öntudat alatt sok komikumot is rejtő mosollyal ejtjük ki a *Wohl Janka* nevét.” Feszty: *Bösendorfer-zongora*, 115. „A megindító nagyságok megöregedése, elmulása után a hang, a társaság egyre fiatalabb, szegény Janka pedig mindig fáradtabb, hervadtabb lett. Három-négyórás alvás ha jutott neki. Több nem. Elbetegesedett. De mert tartani akarta a tempót: minél idősebb lett, annál fiatalosabban szeretett öltözködni s ami akkor még sugva emlegetett titok volt? annál jobban belenézett a festékesdobozba. Csábpongyolákkal, gyönggyel kiveret harisnyákkal akarta takarni szegény koránfáradt testét és kaczagással felfrissíteni korán-törődött lelkét. Néha-néha tört csak ki belőle, nagyon bizalmas körben, a keserű kétségbeesés. Már nem bírja tovább. Milyen fáradtság az: mindig tréfálni, mindig mosolyogni, mindenütt ott lenni, friss agyvelővel, divatos ruhával, pici cipőcskében, selyemharisnyával felvenni a harcot a társadalom ellen. A harcot a kenyérért.

Az emberek rosszak. Én is, te is, ő is, – mindnyájan. Ma, tudom, mindegyikünket bánt érte a lelki ismeret, akik valaha rossz viceket mondtunk rá. – Jól Wankának neveztük. Fiatalok voltunk! S a fiatalság kegyetlen.

Még Papa is, pedig ő csak jószívű volt! De kegyetlenül bánt el egyszer vele. Ma se tudom – maliciából vagy szórakozottságból-e – azt írta a boldogan piruló, Jókait imádó szegény jó Janka legyezőjére: »Rossz festő az idő, – minél tovább dolgozik a portrait-n, annál jobban elrontja.«” Uo. 117.

⁹⁸ Zichy: *Wohl Janka*, id. mű.

⁹⁹ *Wohl Janka*. Ország-Világ, 15. évf. (1894) 18. sz. 293.

remtése érdekében végzett lapszerkesztői teljesítményét és azon törekvését, hogy az olvasóközönség óhaját mindenekelőtt kielégítse.¹⁰⁰

Mikszáth Kálmán is méltatta Stephanie *Aranyfüst* című regényének 1907-es kiadásához írt előszavában a lapnak a finom ízlés terjesztésében és egy egész női generáció érzésvilágának kiművelésében játszott funkcióját. Mikszáth ugyanakkor a nővérek megélhetésében játszott kulcsszerepét is kiemelte: csupán irodalmi dolgozataik nem teremthettek volna megélhetési alapot számukra, életük, mikszáthi kifejezéssel élve, „tápláló tehénkéje” a szerkesztett divatlap volt.¹⁰¹

A kortárs írói világban betöltött szerepük jellemzésére az írókkal kapcsolatos általános fogadtatás a jellemző. Maga Mikszáth is meglehetősen ironikus hangnemben nevezi őket kékharisnyáknak: „...kékharisnyák voltak már mint backfischek, aztán mindig mindig kékebbek lettek, elhervadtak, megöregedtek és meghaltak, közből azonban néha elcsevegtek pedánsan tiszta és kellemes kis szalonjukban, hol csak udvarlók fordulhattak meg, – olyanok, a kik nem nekik, de a Múzsáknak udvarolnak.”¹⁰² Később azonban hozzáteszi, hogy valóban nem volt könnyű olyan környezetben íróként érvényesülni, amelyben még a varrottú is nagyobb úr volt az írótnál, és amelyben „az asszony létkörének a tükörtől a főzőkanálig” kellett terjednie.¹⁰³ Kacziány Géza szerint az idősebb írók is gúnyal nyilatkoztak a tollforgató kisasszonyokról.¹⁰⁴ A kortárs férfírók közül igazán baráti kapcsolatot Justh Zsigmonddal tartottak fenn, aki szalonjukat is látogatta, és akit levelezéseikben gyakran neveztek a harmadik Wohl-nővérnek.

A korabeli lapszerkesztői környezet másik kiemelkedő szereplője, az első magyar szerkesztőnő, Kánya Emília egyáltalán nem említi a Wohl-nővéreket emlékiratában. A már többször említett M. Hrabovszky Júlia saját írói érvényesülése érdekében alakította kapcsolatát velük: írásait megjelentette a Wohl-nővérek lapjában, Janka halála után pedig szerkesztői státusra pályázott, amelyet végül az Athenaeum igazgatósága nem neki ítélte.¹⁰⁵ Czöbel Minka pedig, mint korábban már említettem, az irodalom esztétikai önelvűsége jegyében zárkózott el a divatújságírással ötvözött írói tevékenykedéstől.

A Wohl-nővérek életpályájának megítélése tehát társaséleti kultúrmissziós tevékenységük szempontjából emelkedett ki a korszakban és az utólagos elemzésekben is. Wohl Jankát közéleti tevékenységének legmagasabb rangú elismeréseként „az irodalom terén szerzett érdemeiért” 1897-ben a Koronás Arany Érdemkereszttel tüntették ki, amelyet először kapott meg magyar író.¹⁰⁶

¹⁰⁰ S. Hentaller Elma: *Wohl Janka mint szerkesztő*, Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre, 36. évf. (1901) 21. sz. 2.

¹⁰¹ Mikszáth: *Wohl Stefánia*, VI.

¹⁰² Mikszáth: *Wohl Stefánia*, V–VI.

¹⁰³ Mikszáth: *Wohl Stefánia*, VI.

¹⁰⁴ „Körülbélül husz éve, hogy a »Magyar Bazár« először közölt tőlem eredeti költeményeket és fordításokat. A két szerkesztőnővel ekkor még nem voltam ismerős: idősebb irótársaim gúnyal beszéltek róluk, mint a Vadnay Károly által rajzolt Überall-kisasszonyokról (»Az eladó lányok«-ban) s így ismeretségüket nem is óhajtottam. Szívesen közölték verseimet és pontosan megküldötték a tiszteletdíjat s egy fiatal hirlapírónak egyéb alig kell a szerkesztőtől.” Kacziány Géza: *Wohl Janka és Stephanie. Emlékezés két írónőre*. Hazánk, 8. évf. (1901) 124. sz. 1.

¹⁰⁵ Erről részletesen ír: Hrabovszky: *Ami elmúlt*, 272–276.

¹⁰⁶ Felterjesztése 1896. december 17-én történt a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium részéről. Lásd: MOL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1944: http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=57524&MT=1 A kitüntetésről természetesen a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* is tudósított: „Wohl Janka, lapunk főszerkesztője, az irodalom és

Összegzés

A Wohl-nővérek irodalmi működése, Kánya Emíliaéhoz hasonlóan, jól példázza azt a folyamatot, amely során a sajtóirodalom differenciálódása és az olvasói rétegek elkülönülése az írónői életpályák alakulásának legfontosabb keretévé válik a 19. század második felében. Janka és Stephanie írói teljesítményének korabeli és utólagos megítélése is elsősorban a divatújságíráshoz köti nevüket. Tevékenységük tágabb társadalomtörténeti feltételeit pedig azok a változások teremtették meg, amelyek a nőkép 19. századi alakulásának a folyamatához tartoztak a családon belül elképzelt szereptől az individualitás elismeréséig. A Wohl-nővérek írói pályafutásában tehát a kifejezetten nőknek szánt sajtóorgánumok a meghatározók. Két olyan írói pályáról van ugyanakkor szó, amelyben nem a szépírói, hanem a szerkesztői összetevő dominál. Törekvésüket tehát, hogy önálló megélhetést biztosítsanak saját maguk számára, a lapkiadás és főként a lapszerkesztés révén valósították meg. Az írást ilyen értelemben is tekinthették hivatásuknak,¹⁰⁷ és korabeli sikerükhöz elsősorban mérhetetlen publicisztikai tevékenységük járult hozzá. Íráshabitusukban tehát elsősorban a kultúrmissziós célok érthetők tetten, és lapjuknak társasági életvezető funkciója mellett nagy szerepe lehetett a korabeli magyar női olvasóközönség szélesítésében is.

A nővérek újságírókként az asszimilálódott zsidó értelmiség egyik tipikus életpályamin-táját követték, tevékenységük atipikus csak abban a tekintetben lehetett, hogy zsidó asszimiláns nőkként mindaddig példátlan pályafutást valósítottak meg. Egyértelmű, hogy írói ambícióik erőteljes asszimilációs törekvással társultak,¹⁰⁸ ennek a tendenciának a gyökerei pedig tágabb családtörténeti kontextusban váltak érthetővé. Nemcsak kettejük élettörténetében, hanem családjuk törekvéseiben is tetten érhető az erőteljes és tudatos mobilitási stratégia a magyar nyelvű és kultúrájú társadalomba való beépülést szavatoló értelmiségi létforma felé, amit a szülők az evangélikus értelmiséggel való közösségvállalással kapcsolatos döntésben juttattak legerőteljesebben kifejezésre.

A Wohl-nővérek életpályája a protestáns értelmiséggel fenntartott kapcsolat fényében Kánya Emília pályafutásával párhuzamba állítva válik roppant izgalmassá. Hiszen élettörténetük nemcsak abban mutat közös jellemzőket, hogy a szerkesztőnői pálya első sikeres megvalósítói, és nőszerkesztőkként a lapkiadások piacának vezetői a 19. század második felében, hanem abban is, hogy az ily módon sikeressé vált mindhárom női életpálya a pestbudai evangélikus értelmiségi környezetből került ki. Ha általánosabb következtetésekre nem is jogosít fel a meglátás, annyit legalább bizonyít, hogy a szóban forgó író(nő)i életpályák legitimizálásában és kiterjesztésében kulcsszerepet játszott az evangélikalizmus és an-

közművelődés terén kifejtett sikeres működésének elismeréséül, király ő felségétől az aranyéremkeresztet kapta. Ily kitüntetés még nem ért magyar írónőt.” Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre, 32. évf. (1897) 4. sz. 12. [Itthon]. A kitüntetésben valószínűleg nagy szerepe volt a kultúrmissziós tevékenység azon aspektusának is, amelyet Pintér Jenő emelt ki irodalomtörténetében. Szerinte a nővérek lapja a fővárosi nővilág műveltségének tervszerű gyarapításában szerzett érdemein túl a németnyelvű zsidóság magyarosodásában is hathatós szerepet játszott. Pintér Jenő: *Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Hetedik kötet. A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában.* Budapest, 1934. 772.

¹⁰⁷ Zichy Géza írja róluk emlékiratában: „Mindkét leány hivatásos író volt.” Zichy: *Emlékeim*, 2. köt., 55. Az írói hivatásosodás társadalomtörténeti szempontú elemzéséről: T. Szabó Levente: *A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete. Módszertani vázlat a társadalom- és irodalomtörténet kapcsolatának új irányához* In: uő: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom.* Kolozsvár, 2008. 197–227.

¹⁰⁸ Írásaikban, magándokumentumaikban egyetlen, a zsidó családi háttérre, származásra utaló megjegyzést sem találtam.

nak egyik központi elgondolása, az Isten adta intellektuális képességek fejlesztésének és hasznosításának gondolata.

Az evangélikus értelmiségi közeg szerepének a hangsúlyozása ugyanakkor arra a Wohl-nővérekkel kapcsolatos közkeletű vélekedésre is magyarázatot ad, amelyet Justh Zsigmond is hangsúlyozott, és amely szerint a Wohl-nővérek a társasági érintkezés mesterei voltak. Az evangélikus értelmiségi környezet fényében ugyanis a társaságban való kivételes tájékozódási képesség és társaságszervezői tehetség nem kizárólag egyéni teljesítménynek látszik, hiszen az evangélikus társaságnak és társaséletnek általában is igen fontos ismertetőjegye volt egyrészt vertikális nyitottsága az arisztokrácia felé, másrészt pedig horizontálisan is rendkívül kiterjedt kapcsolatrendszere.¹⁰⁹

ZSUZSA TÖRÖK

The emancipation of the Wohl sisters. A social historical approach in longitudinal section

The paper provides a social historical analysis of the writing career of Janka Wohl and Stephanie Wohl. It proposes that periodicals were instrumental in shaping writers' life work, and that the press of the time requires particular attention when studying the 19th-century history of authorship. It is based on the analysis of Stephanie Wohl's only letter of biographical relevance and on the wider, contextual presentation of some of the statements in the letter. The paper follows the life of the Wohl girls starting with a description of their family background and their education, until their career as writers and editors. It also discusses their reception in contemporary society and social life. The life of the Wohl sisters unfolds in the context of two significant social historical processes of the 19th-century: assimilated Jewish intellectuals and the emancipation of women. Their ambitions as writers are coupled with a strong assimilation urge, while the roots of this are explained through a presentation of the wider context of their family history. For them, the "life form" of the intellectual, which guaranteed integration into the society of Hungarian language and culture, was attainable through a fellowship with the Lutheran intelligentsia. And the Lutheran environment explains not only their writing activity, but also their skills to get along and act as organizers in the social life of their time.

¹⁰⁹ Erről részletesen: László Ferenc: *Evangélikus társasélet a reformkori Pest-Budán*, Budapesti Negyed, 46. évf. (2004) 4. sz. 165–184.

ZSOLDOS ILDIKÓ

Egy Vécsey baronesse történelmi sorsfordulói

Tanulmányunkban a 19. századi magyar történelem egyik befolyásos formálójának – a reformkorban újkonzervatívnak tekintett, a későbbiekben ókonzervatívként emlegetett – Desseffy Emil grófnak (1812–1866) egyik leányunokája, a magyar történettudomány által meglehetősen elhanyagolt Vécsey család szatmári ágához tartozó Magda (1873–1960) baronesse életútját vesszük górcső alá. A nyolcvanhét esztendőit megélt Vécsey Magda életének vizsgálata mentalitástörténeti következtetésekre is alkalmat nyújt, hiszen a családi levéltárban¹ fellelhető források – naplók, végrendeletek, nekrológok, gazdasági iratok, egyéb följegyzések, de elsősorban a rendelkezésre álló korrespondencia –, valamint a Pallas Kiadó gondozásában 1921-ben napvilágot látott *Gloria Victis* című munkája² és az 1922-ben megjelent, a Tanácsköztársaság időszakáról szóló visszaemlékezései³ alapján rekonstruálni tudjuk értékpreferenciáit, világnézetének és életmódjának alakulását. Képet formálhatunk arról, hogyan élte meg egy a dualizmus korában tekintélyes főúri környezetben létező, a történelmi magyar arisztokrácia értékrendszerére fókuszáló nevelésben részesülő nő a trianoni traumát, miként sikerült beilleszkednie a saját társadalmi rétegének státuszvesztésével járó, de azért tekintélyelvű Horthy-korszakba. A „boldog békeidőkben” kezdődő, két világháború közötti időszakon átívelő életút a magyar történelem totális elitváltással járó korszakában zárul 1960-ban.

¹ A szatmári Vécseyek archívumát a második világháborúig a Szatmárnémetitől körülbelül tíz kilométerre fekvő Sárközújlakon, a család uradalmi központjában őrizték. Vécsey Eszter bárónő kiemelt figyelmet fordított kezelésükre. Bizonyos dokumentumokat tudatosan összekészített arra az esetre, hogy rendelkezésre tudja bocsátani, ha valaki családja történetének megírására vállalkozna. Minden bizonnyal olyasmi opuszra gondolt, mint amelyet Éble Gábor készített a Károlyiakról, a Desseffyekről. A szatmári Vécseyek családi levéltárát a világháború végéhez közeledve, 1944 októberében szétdúlták. Erre az időre datálható a kastély kirablása is. A szétdúlt archívumot (illetve ami megmaradt belőle) Jakó Zsigmond szállította Kolozsvárra az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltármentési akciója révén, így került letétként az annak keretében működő levéltárba. Amikor 1950-ben az erdélyi magyar társadalom tudományművelési színtereként funkcionáló társaságot megszüntették, a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárát jelölték ki őrzőhelyként. Az 1971-ben született államosító levéltári törvény, illetve annak 1974-es módosítása értelmében kerültek a dokumentumok jelenlegi helyükre, a Kolozs Megyei Állami Levéltárba (Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj). A Kolozsvárott őrzött, a történelmi Szatmár vármegyével kapcsolatos dokumentumokról lásd: Kiss András: *A Kolozsvári Állami Levéltár Szatmár vármegyére vonatkozó iratai*. In: Nagy Ferenc (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv*, X. Nyíregyháza, 1994. 7–21.

² Özv. gróf Cebrian Istvánné: *Gloria Victis*. Budapest, 1921.

³ Özv. gróf Cebrian Istvánné: *Rabságunk kezdetén*. Budapest, 1922.

A neveletés szinterei

Vécsey Magda Desseffy Emil gróf Blanka nevű lánya és báró Vécsey József hetedik gyermekeként született 1873-ban Budapesten.⁴ A szatmári Vécseyek a történelmi Szatmár vármegye második legtekintélyesebb családjának számítotak a „hosszú” 19. században. Az első helyet természetesen a Károlyiak őrizték, de a Vécseyek is két ízben adtak főispánt a törvényhatóságnak.⁵

A hét Vécsey gyermek közül hatan egy ideig párban folytatták tanulmányaikat a köztük lévő kicsi korkülönbség miatt. Így Eszter Máriával, László Miklóssal, Magda pedig Paulinával került a legközelebbi kapcsolatba. A szoros emocionális viszonyról vall Magda esküvőjét követően Paulinának barátnőjéhez intézett levele, melyben húga hiányát ecseteli: „Nekem persze eleinte igen nehezemre esett az egyedüllét. Most már kissé kezdek hozzászokni, s még mindenféle dolog is maradt elintézendő a fiatal pár berendezését illetően, úgyhogy elég jól múlik az idő [...] Még nem is táncoltam ez idén, de nem nagyon bánom, mert Magdi nélkül nemigen mulattatna.”⁶

A vizsgált korszakban az arisztokrata kisasszonyok nevelése nem a nyilvános iskolákban folyt. Bár az 1868-ban elfogadott, Eötvös József nevével fémjelvezhető népoktatási törvény gondoskodott a lányok alapfokú oktatásáról (magasabb szintű képzésük ügye viszont jó ideig megoldatlan maradt), a mágnás családok leányai továbbra is a szülői háznál részesültek a már a reformkorban is igen élesen bírált magánnevelésben nevelőnőktől, nyelvmesterektől. Dívott ezt kiegészíteni zárdai neveléssel, hiszen akkoriban a leányiskolák közül a zárdaiak képviseltek elismert színvonalat. Hazánkban a nők 1895-ig nem látogathattak olyan oktatási intézményt, amely érettségit adott, így nem jelentkezhetek egyetemre sem.⁷

⁴ Desseffy Blanka grófnő nyolc gyermeknek adott életet. Közülük egyet, az 1867. április 25-én született Emilt – akiről Gudenus János József genealógiai munkája nem tesz említést – tizenöt hónapos korában elveszítették. Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. 4. kötet. Budapest, 1998. 189. Négy leányt és három fiút neveltek fel: Esztert (1863–1951), Máriát (1864–1928), Lászlót (1866–1924), Miklóst (1869–1951), Paulinát (1871–1931), Magdát (1873–1960) és József Aurélt (1883–1958).

⁵ Vécsey József nagyapja 1803-tól 1829-ig, édesapja pedig 1829 és 1845 között látta el Szatmárban a bécsi udvar képviseletét. Az utódok uralkodóházhoz való szoros kapcsolódása, az országos és a lokális politikában való jelenléte is számos területen kimutatható.

⁶ Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj (a továbbiakban: ANDJC) 452 Fondul familial Vécsey (a továbbiakban: 452) Nr. inv. 210 Paulina Vécsey Corespondentă 1881–1900. (a továbbiakban: Nr. inv. 210) Budapest, 1895. február 1. Vécsey Paulina (?) Idához; a levelekből idézett részleteket a mai helyesírás szabályai szerint közöljük. A ma érvényben lévő helyesírás szabályait alkalmazzuk a nagy és kisbetűk, a rövid és hosszú magánhangzók, illetve mássalhangzók használatában, a szavak egybe- és különírásában, valamint a személy- és településnevek megjelenítésében. Egyes meghonosodott idegen szavak írásmódját modernizáltuk. A korhűség kedvéért természetesen meghagytuk az archaizmusokat, megőriztük a levélírók stílusának a korra jellemző sajátosságait. Mivel a központozásra sok esetben nem figyeltek a levélírók, a könnyebb olvashatóság, értelmezhetőség és élvezhetőség kedvéért az indokolatlanul hosszú mondatokat vesszővel, ha nagyon szükségesnek éreztük, ponttal tagoltuk. A levelek magyarázatot igénylő részeire a lábjegyzetben, illetve szövegközi szögletes zárójelben [] adunk felvilágosítást. A tollhibákat kijavítottuk. A fejlécekben két nevet szerepeltettünk, a levélíróét és a címzettét. Ha nem vagyunk biztosak a címzett személyében, azt kérdőjellel (?) jelezzük. A nevek mellett nem tüntetjük fel a nemesi címeket.

⁷ 1896-tól megnyíltak előttük az egyetemek kapui, de csak a bölcsészettudományi, az orvosi karok, valamint gyógyszerészeti tanfolyam hallgatói lehettek. A problémakörhöz lásd: Müller Ildikó: A

Vécsey Magda az arisztokrata körökben előkelőnek számító budapesti Sacré-Coeur (Szent Szív) zárda növendéke lett. Két idősebb nővérét is e katolikus női tanítórend apácai oktatták kilenc éven keresztül Bécsben, szigorú szabályok szerint. Bár Magda életének ez az időszaka meglehetősen forráshiányos, azt biztosan kijelenthetjük, hogy a fővárosi leánynevelő intézetet az egy évtizeddel korábbi bécsinél jóval lazább légkör jellemezte, hiszen a piarista gimnáziumot végző fiútestvérei⁸ időről-időre említést tesznek kishúgaikról, akikkel szabadidejükben együtt koresolyáztak.

A Vécsey gyerekek nevelése katolikus szellemben folyt. Ennek fontosságát az édesanya 1912. március 12-i végrendeletéhez csatolt, gyermekeinek írt búcsúlevelében is megfogalmazta: „Legyetek buzgó, hívő, hiteteket cselekedetekkel is bizonyító keresztény katolikusok; szilárdul ragaszkodjatok szent hitünkhöz – meggondolván, hogy az élet sokféle viszonyosságai között az erős hit az egyedüli biztos támasz. Alkalmazzátok hozzá cselekedeteiteket úgy a magán-, mint a közéletben is! Legyetek szeretett hazánk hű, jellemes derék fiai: munkálkodjatok folyton felvirágoztatásán! Egyszersmind legyetek apostoli királyunk hűségese, bár nem szolgálai szellemű fiai!”⁹ – szolt a dinasztia iránti lojalitással összeegyeztethető patriotizmus által vezérelt instrukció.

A vallásos nevelés kettejüknél egyházi pályára lépéshez vezet majd. A melankolikus Vécsey Mária több mint egy évtizedig szolgálta udvarhölgyként Ferenc József osztrák császár és magyar király 1868-ban született leányát, Mária Valéria főhercegnőt. 1904-ben döntött úgy, hogy teljesen Istennek ajánlva magát bevonul a budapesti Jézus Szent Szíve zárdába, ahol tanári munkát is végzett.¹⁰ A viszonylag későn született József Aurél fényes egyházi karriert futott be. 1903-ban kezdte meg Rómában a *Collegio Germanico Ungarico*ban, közismertebb nevén a *Germanicum*ban tanulmányait, ahonnan 1910 nyarán érkezett haza fölszentelt papként és doktorált teológiatanárként. Magda, Eszter és Paulina életében is mindvégig rendkívüli fontosságot kap a mély vallásosság. A két idősebb fiúnál viszont ennek semmi jelét nem találjuk.¹¹

nőoktatás helyzete Ausztriában az Osztrák–Magyar Monarchia idején. Aetas, 17. évf. (2001) 3-4. sz. 84–102.

⁸ Vécsey László az elemi népiskolát bejegyzett magántanulóként végezte. Ez a gyakorlatban úgy működött, hogy a szülők által fogadott nevelők tanították, és csak vizsgázni járt be a népiskolába. A kisbáró a gimnázium első négy évében még ugyancsak magántanulói jogviszonyosként szerepelt a nyilvántartásban, és csak ezután kezdett el Miklós öccsével együtt iskolába járni.

⁹ ANDJC 452 Nr. inv. 189 Corespondentă 1881–1914. (a továbbiakban: Nr. inv. 189) Vécsey Józsefné Dessewffy Blanka 1912. március 12-én gyermekeihez intézett búcsúlevelének Vécsey Eszter által készített másolata; közli Zsoldos Ildikó: *A két Vécsey. Századok*, 147. évf. (2013) 3. sz. 760–761.

¹⁰ A családi dokumentumok arról tanúskodnak, hogy a depresszióra hajlamos bárónőt ez az életmód sem tette igazán boldoggá, elégedetté, kiegyensúlyozottá.

¹¹ A trianoni országvesztést követően László báró nem túl hosszú életének végéhez közeledve szülei-vel ellentétben nem járult a szentségekhez. Bigott katolikus Eszter nővérének feljegyzéseiből sejthetjük, hogy nem törekedhetett az egyház tanításai szerinti életvitelre, ha mindennapjainak részét képezte a káromkodás. Vécsey Eszter misztikus írásaiból kiderül, hogy mély vallásosságát néhányan pénzszerzésre használták. 1935-ben egy álomlátó parasztasszony szerint még a purgatóriumban volt a báró, ahol a büntető angyalok óránként tüzes ostonnal verték a vasárnapi munkaszünetek megtöréséért és az istenkáromlásokért. Nyolc tizedet, azaz nyolcvan évet kapott, ami anyagiakra lefordítva azt jelentette, hogy mondatni kellett érte még negyven szentmisét, és egy Vásárhelyi Miklós (szintén „látnok”) nevezetű személynek még egy hónapig kellett imádkozni, amiért a bárónőtől természetesen mindig honorárium járt. ANDJC 452 Nr. inv. 82 Fragmente de însemnări 1817–1905. Vécsey László halálával kapcsolatos feljegyzések, 1935. március 24.

A gyerekek anyanyelve a magyar volt, de nagy gondot fordítottak az idegen nyelvek tanulására is, hiszen a minél több nyelven történő írás, olvasás és kommunikálás egyik feltételét jelentette a társasági életben való sikeres helytállásuknak. Eszter bárónő feljegyzéseiből tudjuk, hogy Mária négy évesen már folyékonyan olvasott magyarul és franciául. A franciához természetesen mindegyikőjük esetében feltétlenül becsatlakozott a német, az angol és az olasz.

A nevelési programokban meghatározó szerepet töltött be a testnevelés. Tulajdonképpen ide sorolhatjuk a tanulási folyamatba beiktatott sétákat, az úszást, a korcsolyázást. A lótenyésztéséről és versenylovairól ugyancsak híres családfő¹² számára természetesen gyermekei lovagolni tudása is fontossággal bírt. Továbbá nagy jelentőséget tulajdonítottak az élénk társasági életet élő családban a tánceleckéknek. Szórakozásaik helyszínéül a főúri szalonokon kívül gyakran szolgált a Park Klub is.

Vécsey Magda zárdai tanulmányainak lezárulása után alapos zenei képzésben részesült. Ez az időszak számára családi környezetben telt, vagyis nyáron elsősorban a Szabolcs vármegyei nyírcsádi kúriában és a szatmári sárközi kastélyban időztek, illetve zsúfolt volt a rokonlátogatási program is. Ezeket a rövidebb vendégeskedéseket „séjour”-nak nevezik leveleikben. A telet és az év hűvösebb időszakait leginkább vagy Pozsonyban, az anyai nagymamánál, Desseffy Emil özvegyénél, vagy Budapesten töltötték. A szatmári Vécseyek vagyoni helyzet tekintetében az arisztokrácia azon csoportjához tartoztak, akik – ellentétben például a Károlyiakkal – nem engedhették meg maguknak azt, hogy a fővárosban kastélyt építsenek vagy vásároljanak és tartsanak fenn, de rendelkeztek ingatlannal a Rökk Szilárd utca 24. szám alatt.

A Vécsey gyerekek és szülei kapcsolatát nagyító alá véve megállapítható, hogy az aktív közéleti szerepet vivő báró amolyan távolról gondoskodó családapa és férj volt, ami persze nem tekinthető kuriózumnak abban a korban. Hol politikai teendői miatt, hol birtokainak ellenőrzésére hivatkozva hagyta magára feleségét. A rendkívül családcentrikus Blanka kintartó társnak bizonyult, biztos háttérrel nyújtva politikai férjének, de mint szentimentális levelei – melyekben hosszasan ecsetelte házastársa utáni vágyakozását – és Eszter lányának későbbi visszaemlékezései is bizonyítják, sokat gyötrődött az egyedüllétől.¹³

A magányos feleséget valamelyest kárpótolták a gyermekek, akiknek igyekezett boldog, harmonikus családi légkört teremteni.¹⁴ A gyerekeket az erős akaratú családapa iránti tiszteletre nevelte, akinek nagy tekintélye volt a bárónők és a kisbárok előtt. Gyermekekorukban

¹² Leginkább a csegöldi uradalomban tartott angol félvértenyészeté vonta magára a figyelmet, ahol a régi lipicai fajta külön tenyésztési ág volt. A báró halála után a ménés feloszlásra került, a lónevelés istállórendszerre redukálódott. Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye*. Budapest, é. n. 306.

¹³ Blanka grófnő aktív közéleti szerepet vivő férje mellett reprezentációs feladatokat látott el, jótékonykodott, és társadalmi kapcsolataival az érdekkijáráásokban is aktívan részt vett. Az 1890-es évek első felétől alkalmazottaik és cselédek gyermekei számára iskolát működtetett Sárközön, aminek egyik nem titkolt célja a magyarosodás elősegítése volt a románok által lakott településen. ANDJC Prefectura Județului Satu Mare Acte comite administrativ III. 1905. 2221 cutia Sárköz, 1905. október 27. özv. Vécsey Józsefné Desseffy Blanka grófnő levele Szatmár vármegye alispáni hivatalához.

¹⁴ A szülők és gyermekek közötti szeretetteljes kapcsolat nem minden arisztokrata családban volt jellemző, gondoljunk csak például Károlyi Mihályné Andrássy Katinka grófnő visszaemlékezésére, melyben arról vall, hogy édesanyjuk, Andrássy Tivadarné (majd Gyuláné) Zichy Eleonóra mennyire távolságtartóan viselkedett velük gyermekkorukban. Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Budapest, 1967. 16–25.

bálványozták apjukat, és örültek az együtt töltött időszakoknak. Ám míg az édesanyjukkal kialakult erős emocionális kapcsolat a felnőttkorban is megmaradt, a „papával” való viszonyról ez nem mindegyikőjük esetében mondható el.¹⁵

A dualizmus kori mágnás életmódhoz a külföldi utazások szintén hozzátartoztak, melyek a nevelés részeként látókörszélesítést és tapasztalatszerzést is jelentettek a szórakozáson túlmenően. A szülők gyermekeikkel igyekeztek megismertetni nemcsak Európát, hanem lehetőség szerint az egész világot. Az édesapa különösen nagy utazó hírében állt, hiszen az 1847–1848-as pozsonyi korszakalkotó diétát otthagya, afrikai és ázsiai területekkel való ismerkedés után – melynek egyik meghatározó egzotikus élménye a Szentföld meglátogatása volt, ahová Egyiptomból teveháton indultak – Triesztben önkéntes hadapródként a haditengerészet szolgálatába állt. A tengerészpálya bőséges alkalmat szolgáltatott kalandos utazásokra. A báró visszaemlékezései szerint a velencei forradalom leverését követően a kor egyik diplomáciai központjának számító Konstantinápolyba, majd Madeirára vezényelték. 1850 tavaszán a *Venus* nevű fregattal Nápolyból szállították vissza a Velencéből elvitt ágyúkat. A nyarat az Adriai-tengeren cirkálva töltötte, amit amerikai utazás követett.¹⁶ Eközben betegséget is sikerült összeszednie, nevezetesen a sárgalázatot.

A rendelkezésünkre álló forrásokból nem derül ki, hogy Vécsey Magda első külföldi utazására mikor került sor, de az bizonyos, hogy tizenhét évesen édesanyjával és Miklós testvérével itáliai utazáson vett részt, míg édesapjuk Paulinával Korfu szigetére hajózott, ahol Vécsey Mária éppen Erzsébet királyné kíséretében tartózkodott. Magda ekkor még idegenkedett a hosszú hajóutaktól. A család Bolognában egyesült Paulináék viharos átkelése után. Magda a tengertől való ódzkodása ellenére 1906-ban hosszú amerikai utazásra vállalkozott. „Az első két nap nagyon kellemes volt, de azóta meg kell vallani, hogy roppant csúnya időnk van, borús, esős és szeles. A hajó ugyancsak himbálódzik a felkorbácsolt tengeren, s ez még az írásban is nagyon gátol, mert itt a szalon alatt van az egyik csavar. Időnkint annyira ráz, hogy alig lehet írni. A fedélzeten aránylag csak keveset lehetünk, olyan hűvös van. Mindenkinek van ott egy kényelmes karszéke, ha jól betakaródnak pléddekkel, egy-két óráig ki lehet tartani. Azután következik a fel és alá járkálás, amennyiben a hajó mozgása megengedi. A tengeribetegséggel úgy vagyunk, hogy Célestine néniem¹⁷ volt egy nagyon rossz napja, melyen fel sem kelt, de most már jól van. Engem kerülget két nap óta, de most kezdem már megszokni a dolgot, s hiszem, hogy átszűszom egy kis fejfájással. Ha valami igen jóra akarunk gondolni, azt emlegetjük, hogy milyen szilárdan áll otthon a legszegényebb parasztvískó is, s ez a mi díszes hajónk ellenben táncol, mozog, s az egész szünet nélkül recseg, ropog, nyekeg, mintha nem is fából, de bőrből lennének falai” – számolt be édesanyjának 1906. augusztus 10-én Brémában elkezdett levelében, melyet a nagy szél miatt csak másnap tudott folytatni.¹⁸ „A kényelem és ellátás a hajón nagyon kielégítő, sőt, enni sokat és jót kapunk, 10 órára bouillont [erőlevest] és sonkás zsemlet, s ozsonnát is. Van jó gyümölcs, fagyalt, jeges víz, limonádé, ami csak kell. Zene játszik a fedélzeten 11-

¹⁵ Az apa határozott elképzeléseivel való ragaszkodása leginkább László személyiségfejlődésében okozott mély sebeket. Lászlót ugyanis katonai pályára vezényelte annak ellenére, hogy ő nem érzett vonzódást e karrierút iránt. Meghajlott ugyan az atyai akarat előtt, de elidegenedett, elhidegült apjától.

¹⁶ ANDJC 452 Nr. inv. 79 Carnete de însemnări 1817–1905. (a továbbiakban: Nr. inv. 79) A flotta aktivitása 1853-ig néhány kiküldetésen kívül az Adriára korlátozódott. Krámlai Mihály: *A császári királyi haditengerészet 1797–1866*. Hadtörténelmi Közlemények, 111. évf. (1998) 2. sz. 30.

¹⁷ Fejérváry Celestine rokonukról van szó, aki Magdára hagyja majd mezőberényi kúriáját.

¹⁸ ANDJC 452 Nr. inv. 211 Corespondență 1895–1935. (a továbbiakban: Nr. inv. 211) Bréma, 1906. augusztus 10. Vécsey Magda Dessewffy Blankához.

kor és estebédkor. Vasárnap azzal ébresztenek, különben trombitálnak 7-kor és 8-kor. Az órában különben már olyan változás van, hogy az enyém budapesti idő szerint már 5 órát siet, mert mindég nyugat felé haladunk. Fürdőt lehet kapni minden nap, mert sok fürdőszoba van s egy egész raj cselédség. A stewardessek nagyon tisztos öreg nénikék, kik inkább csak szíveskednek az emberrel, a munkát férfiak végzik. Az utazóközönség csupa német és amerikai, nem nagyon finom, sőt mondjuk inkább, hogy határozottan közönséges. Egy csapat fiatal leány, kik egész nap zajognak, kártyáznak, zongoráznak hozzájuk való fiatalemberekkel, azután egy pár öreg dáma, kik a rossz idő miatt igen rosszkedvűek, néhány kétes alak, szélhámós-jelölt, állást kereső férfi és nő, vigécek [utazó ügynökök], gyárosok. Ebből áll ez a társaság.¹⁹ A bárónő Yellowstone Parkból szeptember 1-jén kelt leveléből nyomon követhetjük rácsodálkozását az amerikai világra: „Sok helyen csépelnek, szántanak, s igen sok gazdasági gépet lehet látni. Némely vidék nagyon emlékeztet Magyarországra, csak az egész képe a vegetációnak mégis zordabb. Jamestown nevezetű várostól kezdve azután egészen elvadul a táj, helység nincs, ki van írva egy név a vasút mentén, de sokszor alig áll még több mint 6-8 házacska. Hanem azért már rakják a vízvezeteki csöveket, húzzák a villamos drótokat, s nem lehetetlen, hogy öt év múlva sok ezer lakos lesz ott, ha kedvezők a körülmények. Minden városban, ahol eddig voltam, megvannak ezek az utcák, ahol minden megvan, a járda is. Ki vannak ültetve a fák, le van rakva a sín a villamos forgalomra, csak éppen ember nincs még. Tegnap roppant sok gulyát és ménest láttunk a vasút mentén. Óraszámra kerülnek el a rétek, s ezeken tenyésztik a sok állatot. Őrzik őket a híres cowboyok lóháton, ezekből is láttunk egy csomót.”²⁰

Világnézet, politikai vélemény, patriotizmus

Vécsey Magda 1895. január 17-én kötött házasságot a nála öt évvel idősebb Cebrian István gróffal, akinek csak nagyapja szerzett indigenátust 1827-ben. „A Magdi esküvője igen szép volt, egyhangúlag mondta mindenki, hogy soha sem nézett ki jobban a menyasszony, mint most. Igen sok rokonaink és ismerőseink voltak egybegyűlve, s az utána következő reggelin 80-an voltunk. A vasútra is kikísértük sokan, s még egy pár bokkrétát is kapott az útra” – tudható meg Vécsey Paulina üzenetváltásából.²¹ Justh Zsigmond, a főúri körökben is alapos szociológiai és lélektani megfigyeléseket tevő, fejlett kritikai érzéssel rendelkező, fiatalon tüdőbajban elhunyt író így jellemezte naplójában a szerinte nem túl előnyös külsejű vőlegényt: „Cebrián István. Gömbölyü kis huszárhadnagy, gömbölyü kezek lábszárak, kerek, gömbölyü orr, gömbölyü – hang. Mert ez is van ám. / Lassu – – lassu beszédmodor. Qu’ un qui a le temps de vivre.”²² Különböző jó fiu – csak ne hasonlítana annyira egy ártatlan borjura.”²³ A meglehetősen rövid, csupán hat évig tartó házasság gyermektelen maradt. Cebrian

¹⁹ Uo.

²⁰ ANDJC 452 Nr. inv. 211 Yellowstone Park, 1906. szeptember 1. Vécsey Magda Dessewffy Blankához.

²¹ ANDJC 452 Nr. inv. 210 Budapest, 1895. február 1. Vécsey Paulina (?) Idához; A szatmári Vécseyek archívumában fellelhető dokumentumokban sajnálatos módon nem találtunk adatokat a házasság tervére, illetve annak motivációjára vonatkozóan. A spanyol eredetű családból származó Cebrian István Róza nevű testvére viszont egészen biztosan szerelmi házasságot kötött – apja engedélye nélkül – Hubay Jenővel.

²² Fr.: „Egy ember, akinek van ideje élni.” (Helyesen: „Quelqu’un qui a le temps de vivre” – a szerk.)

²³ *Justh Zsigmond naplója*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel ellátta: Halász Gábor. Budapest, é. n. Hazai Napló 1889. március 16-i bejegyzés, 304. A családi archívumban fellelhető fotók alapján helytállóan tűnik Justh jellemzése.

gróf hosszan tartó, súlyos betegség következtében 1901. február 19-én a franciaországi Cannes-ban elhunyt. A házaspár már évek óta sok időt töltött e városban, mert az itteni tartózkodás pillanatnyi javulásokat eredményezett állapotában. A rendelkezésünkre álló családi üzenetváltások rendkívül diszkréten kezelték István gróf egészségügyi problémáját, így ezekből sem derül ki minden kétséget kizáróan a gyilkos kór neve. Magdát nagyon megviselte férje halála. Először Miklós, majd Paulina testvére utazott hozzá vigasztalás céljából. „Egyre kell hogy kérjem, kedves Papa, s ez: Magdit jelenben az anyagi kérdések bolygatásától megkímélni; mert sajnos tapasztaltam, hogy e dolgok tárgyalása reá nézve izgató és szomorító hatással van. Általában ő úgy óhajtja, hogy az örökségi kérdés rendezésére elég idő lesz nyáron, illetve hazajövetekor; s ehhez képest üzeni, hogy a halotti bizonyítványt is magával fogja hozni” – tájékoztatta szüleit Vécsey Miklós.²⁴

A fiatal özvegy nem ment újra férjhez. Névhasználatában élete végéig jelezte István grófhoz való tartozását, ami természetesen társadalmi megbecsülést is eredményezett számára. A hivatalos dokumentumokat – édesanyjával azonos módon – özv. Cebrian Istvánné Vécsey Magdolna aláírással látta el, míg „Gloria Victis” és „Rabságunk kezdetén” című művein csak a férjezett alakot szerepeltette. Vidéki rezidenciáját Füleken, a házastársától örökölt kúriában alakította ki. „Mindig örömmel nézek körül Füleken, hogy ott megvettem lábamat, jóllehet bizonyos tekintetben túlságos anyagi áldozatba kerül, de mégis jó kis otthonom nekem, függetlenségem megalapítója és sok lelki örömnök forrása” – írta 1910-ben Aurél testvérének.²⁵

Neveltetéséből adódóan az élénk társasági életet élő Magdát is egész életében jellemezte a mély vallásosság, de Máriával és Eszterrel ellentétben ő jó kedélyű, pozitív életszemléletű személyiség volt, akit megpróbáltatásai nem keserítettek meg. Őt tekinthetjük a familia legkiegyensúlyozottabb egyéniségének, akitől mind szűkebb, mind tágabb értelemben vett családtagjai sok törődést kaptak. Gondolkodásmódjában meghatározók a családból hozott konzervatív értékek, a nagyfokú tolerancia és a modernizáció bizonyos vívmányai iránti nyitottság. A századelő modernitásának egyik szegmensét képező automobilhasználat iránti lelkesedése több üzenetváltásában is megjelenik. „Utolsó nap még két látogatás is volt Wolkenstein Oswald és Andrássy Sándor. Utóbbi automobilon jött, melyek N.[agy]mihályon csak úgy járnak ki és be. Hogy fogalmad legyen, milyen lokomoció [mozgás] ez: Andrássy Sándor reggel 9-kor indul Homonnáról, 11-kor részt vesz [Sátoralja]Újhelyben a megyegyűlésen. Délben Velejtén beszél gazdatisztjével, 1-kor ebédel N.[agy]mihályon, és ozsonnára már otthon van. Hiába, ez a kor legnagyobb vívmánya, de nagy költség is” – írta Rómában tanuló öccsének 1908-ban.²⁶ (Magyarországon az első külföldi gyártmányú, belső égésű motorral hajtott automobil 1895-ben jelent meg Budapest utcáin. A szatmári Vécseyek az elsőt 1904-ben vásárolták. 1916-ra Magda és Miklós már két közös gépjárművel – vagy ahogyan a bárónő nevezte: „motorral” – rendelkezett. Egy 1909-es levelében a grófné beszámolt arról is, hogyan oldotta meg az üzemanyag-raktározást: „Szerencsen vettem benzint, s Újhelyben csináltattam egy kis bádogtartályt, 15 kilósat, mely a lépcsőre van csatolva, úgyhogy most lehet menni jó messzire vétel nélkül.”²⁷

²⁴ ANDJC 452 Nr. inv. 208 Corespondentă 1866–1943. Cannes, 1901. március 4. Vécsey Miklós Vécsey Józsefhez.

²⁵ ANDJC 452 Nr. inv. 194/II. Corespondetă (a továbbiakban: Nr. inv. 194) 1910. február 20. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

²⁶ ANDJC 452 Nr. inv. 194/II. Rawaruska Siedliska, 1908. július 22. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

²⁷ ANDJC 452 Nr. inv. 211 Büdszentmihály, 1909. február 9. Vécsey Magda Vécsey Miklóshoz.

Vécsey Magda nagy érdeklődést mutatott a politikai események iránt, ami nem meglepő annak fényében, hogy családja anyai és apai részről egyaránt a hagyományosan politizáló elithez tartozott. Anyai dédapja a gravaminalisták, azaz a rendi sérelmi ellenzék köréhez tartozó, írói tevékenységet is folytató Dessewffy József, aki 1830-ban megjelent, „A Hitel című munka taglalatja” című röpiratában nyilvános polémiába kezdett gróf Széchenyi Istvánnal. Fia, Dessewffy Emil gróf, Magda bárónő nagyapja oroszlánrészt vállalt az 1846-ban létrehozott Konzervatív Párt megalakulásának előkészítésében és a program megfogalmazásában. Az 1848-as forradalmi események hatására visszavonult, és a politika színpadára újra csak 1860-ban lépett a magyar közvélemény által elutasított Októberi Diploma tervezetének kidolgozásában való részvétel kapcsán. Cebrian grófné családjának apai ága sem vállalt szerepet az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc eseményeiben. Sőt a Habsburg-házhoz lojális Vécsey József – mint már említettük – a haditengerészet tiszteltyetteseként, majd nem sokkal később tisztjeként az osztrákok oldalán vett részt a szintén forradalmi útra lépő Velence ostromában. A haditengerészet kötelékéből való távozását követően számos közéleti tevékenység mellett a Deák-csoport, azaz a Felirati Párt elképzeléseivel azonosulva a Szatmár vármegyei aranyosmeggyesi választókerületben szerzett képviselői mandátumot 1861-ben és 1865-ben. A kiegyezési tárgyalások sikerre vitele pedig főispáni állásba emelte Szabolcs vármegyében.²⁸ A báró főispáni működését mérlegre téve eredményként könyvelhető el a Balközép és a Szélsőbal politikai akcióinak leszerelése, valamint a szabolcsi régészeti mozgalom ügyének felkarolása. Az 1869-es országgyűlési képviselő-választáskor azonban kudarcot vallott, ugyanis az ellenzéki többségű törvényhatóságban egyetlen mandátumot sem sikerült szereznie a kormánypártnak.²⁹ 1872-ben ő maga lépett ringbe a vármegye nyírbátori választókerületében, természetesen a Deák-párt színeiben, miután saját kérésére a belügyminiszter felmentette megyevezetői tisztéből. A heves kampányt követő választást megnyerte. Az 1873-as gazdasági válság, valamint a külpolitikai események hatására átstrukturálódott pártrendszerben azonban nem találta meg a helyét. Nem tudta elfogadni a Tisza Kálmán nevével fémjelezhető új kormánypárt, a Szabadelvű Párt elképzeléseit, így nem vállalt képviselőiséget. 1902-ben bekövetkezett haláláig a főrendiház tagjaként vette ki részét a parlamenti munkából. Az 1890-es években Apponyi Alberthez és a Nemzeti Párthoz kötődött.³⁰

A rendelkezésünkre álló forrásokból az olvasható ki, hogy Vécsey Magda politikáról alkotott véleményét szűkebb családjának (eleinte szüleinek, majd fiútestvéreinek) állásfoglalása határozta meg. „Most Apponyi megint megcsinálta a Nemzeti Pártot jászberényi beszédében, s ami eredeti volt, Károlyi Pista lelkes tószájában teljesen melléje állott. Mindég úgy meg tudja az embert nyerni azáltal, hogy sokat hányódott lelke mégis képes a lelkesedésre” – írta 1904. június 20-án.³¹ A család Tisza István-ellenessége Magdánál is kimutatható. Az 1904. november 18-i ún. zsebkendőszavazás után lelkesen támogatta a megalakult

²⁸ Főispáni működésének kezdetéhez lásd: Czövek István: *Az önkényuralom és a dualizmus kora*. In: Cserevnyák László (szerk.): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája 1. Nyíregyháza, 1993. 313–318.

²⁹ Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára IV. B. 255 Szabolcs vármegye első alispánjának iratai 1862–1871. Igazgatási iratok 129. d.

³⁰ Apponyi Albert Nemzeti Pártja 1899-ben fuzionált a Szabadelvű Párttal, majd a gróf 1903 őszén ismét kilépett a kormánypártból, és 1904 tavaszán újjászervezte a Nemzeti Pártot. 1905 elején az „ellenzéki koalícióhoz” tartozó Függetlenségi Párthoz csatlakozott.

³¹ ANDJC 452 Nr. inv. 211 Fülek, 1904. június 20. Vécsey Magda Vécsey Miklóshoz.

„ellenzéki koalíciót”, mely megnyerte az 1905 eleji választásokat,³² 1905–1906 folyamán a dualizmus történetében példátlan kormányzati válságot idézve elő. Az uralkodó azonban – élve felségjogával – a parlamentarizmus íratlan szabályait megsértve nem adott kormányalakítási megbízást az ellenzéki programmal választást nyert koalíciónak, hanem fél évig még Tisza Istvánt hagyta a miniszterelnöki székben. Vécsey Magda csalódottságának így adott hangot: „A politika szörnyen unalmasnak tűnik nekem, reménylem, nem mindenkinek csökkent le úgy a hazafiassága az utóbbi időben, mint az enyém. Sóvárogva gondolok azon nem is régmúlt időre, mikor még lelkesen veszekedni tudtam, de hát ennek vége, mert nincs kiért lelkesedni, de még haragudni sem lehet senkire. A kimagasló eseményeknek csak hírért hozzák, az egyének meg egészen hiányoznak, nem történik semmi.”³³ Majd az 1904 januárjától 1905 augusztusáig tartó orosz–japán háborúra³⁴ utalva így folytatta: „Szerencsére, hogy a jó kis japánok egy kicsit fölfrissítik a levegőt. Nagyon derék emberek, bámulom őket.”³⁵ A bárónő Oroszország-ellenessége az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai irányvonalából, a Habsburg-házhoz való lojalitásából következik. A japánok iránti rokonszenve magyarázható továbbá a turánizmussal is, mely eszme az arisztokraták köreiben is dívott. A „távoli turáni rokon” sikereinek örült Magda bárónő is, „Rabságunk kezdetén” című munkájában is megjelenik majd a turáni gondolat. A magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltásakor a füleki lakosok reménykedő magatartásának kapcsán – mintegy mentséget keresve községbelije számára – a következő magyarázattal szolgál: „Valami különös és mondhatni gyermekes jóhiszeműség nyilatkozott meg most is az új rend hírére. Lehet, hogy a turáni faj jellemvonása ez, mely annyi évszázad multával, idegenektől körülvetten, sem tudott eltompulni. Távolság van a magyartól a bizalmatlanság. Nem hiszi, hogy ármány, vagy rossz szándék intézi ügyeit, kész mindenkor feltenni, hogy most már jóra fordul minden.”³⁶

A „turáni” elnevezés Max Müller nyelvész nevéhez kapcsolható. Müller a turáni nyelvek közé sorolta Európa és Ázsia nomádok által beszélt, nem indoeurópai és sémi nyelveit a kínai kivételével. Az összehasonlító nyelvtudomány osztályozását elvetette, és a napjainkban ural-altaji nyelvekként definiált nyelvcsoporthoz földrajzi meghatározottságát sem fogadta el. Hazánkban elsőként Vámbéry Ármin turkológus és Kelet-kutató irányította a figyelmet a magyarság keleti és turáni gyökereire, kirobbantva az „ugor–török” háborút. A turáni eszme népszerűsítéséhez hozzájárultak nagy utazóink keleti expedíciói (például Széchenyi Béla, Zichy Jenő), Teleki Pál támogatása, aki az 1910-ben alakult Turáni Társaság³⁷ alelnöke-

³² A jelöltállításakor felvetődött Miklós testvérének indítása is, nagy valószínűséggel a „disszidensek” színeiben, de végül nem mérettette meg magát. Paulina férje, Sztáray Sándor viszont mandátumot szerzett az Andrássy-csoportnak.

³³ ANDJC 452 Nr. inv. 211 Fülek, 1905. június 4. Vécsey Magda Vécsey Miklóshoz

³⁴ Az ellenfele iránt tiszteletet nem tanúsító cári Oroszország csúfos vereséget szenvedett el a Meidzsi-restauráció néven emlegetett, a 19. század utolsó harmadában megvalósított reformintézkedések következtében modernizált Japántól.

³⁵ ANDJC 452 Nr. inv. 211 Fülek, 1905. június 4. Vécsey Magda Vécsey Miklóshoz

³⁶ Cebrian: *Rabságunk kezdetén*, 38.

³⁷ A Turáni Társaság kiadványaival is népszerűsítette az eszmét. Ehhez lásd többek között: Paikert Alajos: *A turáni eszme*. Budapest, 1922.; Paikert Alajos: *Turáni múlt, turáni jövő*. Budapest, 1937.; Tonelli Sándor: *A turánizmus*. Szeged, 1922. stb. Paikert 1922-ben publikált írása szerint Turánon nemcsak a Kaszpi-tenger és az Aral-tó körüli síkságot kell érteni, hanem mindazon területeket, amelyeken turáni népek élnek vagy éltek, azaz Magyarországot, Finnországot, Észtországot, Bulgáriát, Törökországot és a világháború előtti Oroszország európai területein létrejött új államokat. Ázsiában a törököket, a közép-ázsiai és szibériai turáni államokat, Kínát és Japánt.

ként, majd elnökeként, valamint a Turán című folyóirat főszerkesztőjeként állt a mozgalom mellé. Teleki célként a turáni nyelvek tanulmányozását, továbbá kapcsolatfelvételeket jelölt meg, a turáni népcsaládban a magyar számára tudományos és gazdasági vezérszerepet szánt. A turáni eszmében benne foglaltatott a magyarság hagyományos, Kárpát-medencére tekintő hatalmi törekvéseinek kiterjesztése, tehát a külpolitikai expanzió is. Ennek irányát illetően a turanizmust magukévá tevők körében különbségek mutathatók ki: egyesek a Kelet alatt csupán a Balkánt értették, mások a Közel-Keletet is, sőt radikálisabb elképzelések is születtek.³⁸

Az 1905-ös – Vécsey Magda számára unalmassá vált – belpolitikai események Ferenc József egyik magyarországi bizalmasának, a kitüntetésekkel elhalmozott katonatisztnek, Fejérváry Géza bárónak május 25-i miniszterelnöki megbízatását és meglehetősen sokáig elhúzódó, június 18-i kormányalakítását követően pörögtek fel. A nagypolitikában a koalíció „vezérlő bizottsága” és a bécsi udvar között folyt a kötélhúzás, amely egy 1906 tavaszáig tartó kormányzati válságot eredményezett. A képviselőház felhívására a vármegyék jelentős részében ún. nemzeti ellenállás bontakozott ki az alkotmányellenesnek nyilvánított „darabont-kormány” ellen.³⁹ A főrendiházban Vécsey Magda nagybátyja, Dessewffy Aurél gróf és társai nyújtottak be bizalmatlansági indítványt. A szentmihályi arisztokrata főszerepet vállalt a Szabolcs vármegyei ellenállásban is.⁴⁰ A tiltakozó akció nemzetinek titulálása kissé megtévesztő, hiszen a „nemzeti ellenállás” gyakorlatilag a törvényhatósági, elsősorban a vármegyei tisztviselők és a kormányhatalom csatája volt.⁴¹

Ifj. Andrássy Gyula és támogatói (köztük Magda bárónő sógora, Sztáray Sándor, unokatestvére, Dessewffy Emil) az 1904. november 18-i események után hagyták el az 1875 óta kormányzó Szabadelvű Pártot. A „disszidensek” vezére december eleji gálszécsi beszédében nyilvánította ki csatlakozási szándékát az „ellenzéki koalíció”-hoz. 1905. január 2-án alakította meg az elsősorban nagybirtokos agráriusokból álló híveiből⁴² formálisan is a disszidensek körét, jelezve ezzel, hogy a választásokon külön irányzatként indítja jelöltjeit. 27 mandátumot szereztek. Az Alkotmánypártot 1905 novemberére szervezték meg, az 1906-os választásokon már ezen a néven szerepeltek.⁴³

Cebrián grófné ebben az időszakban a koalíció két pártjának politikai sikerét kívánta. Egyfelől az Alkotmánypártét László testvérenek csatlakozása következtében is, másfelől –

³⁸ Teleki Pálnak a turanizmusozóhoz való viszonyához lásd: Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2005. 89–92. A turáni gondolat Károlyi Mihályné visszaemlékezésében is felbukkan. Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 47.

³⁹ *Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. I. kötet. Budapest, 1905. 461–475.

⁴⁰ Ehhez lásd: Zsoldos Ildikó: *Hatalom és pártstruktúra a századelő Szabolcsában*. Nyíregyháza, 2009. 125–144. Dessewffy Aurél az 1906-os országgyűlési képviselő-választáson a Sáros vármegyei girálty kerületben aratott győzelmet, de mivel főrendiházi elnökké nevezték ki, visszaadta mandátumát, amit Emil fia szerzett meg. MNL Országos Levéltára K 26 Miniszterelnökségi Levéltár 4559/906. ME. 688. cs.

⁴¹ A közigazgatási tisztviselők különböző csoportjainak elemzéséhez lásd: Szabó Dániel: *Századfordulós azonosulásformák*. Valóság, 34. évf. (1991) 11. sz. 23–31.

⁴² Andrássyt azonban sohasem számították az agráriusok közé. Szalai Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája*. Budapest, 2003. 67.

⁴³ Az 1905 folyamán erőteljes bomlásnak indult Tisza-táborból ebben az időben távozó ún. újdisszidensek Nagy Ferenc vezetésével tárgyalásokat folytattak Andrássyval. Fúziójuk során alakították meg 1905. november 19-én Darányi Ignác elnökletével és Nagy Ferenc másodelnökletével az Alkotmánypártot. Szalai: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája*, 56.

öccsének, a Rómában teológiai tanulmányokat folytató József Aurélnak nézeteivel is szimpatizálva – az 1895-ben alakult Katolikus Néppárttét. Ez a politikai állásfoglalás – egyszerre támogatni az ateista Andrássy pártját⁴⁴ és a Néppártot – rejt magában némi ellentmondást, amit azzal oldhatunk fel, hogy Magda bárónő nem a pártprogramok alapján alakította ki véleményét, sokkal inkább a rá jellemző, valamennyi családtagja iránti empátia határozta meg pártpreferenciáit. Egyébként is mindkét párt tagja volt a koalíciónak, közös célok is megfogalmazódhattak, a Tisza-csoport hatalomból való kiütése mindenképpen.

Az Alkotmánypárt színeiben jutott be a képviselőházba Vécsey László az aranyosmeggyesi kerületben indulva (ahová uradalmi központja is tartozott). László báró 1905 végén kapcsolódott be Szatmár vármegyében az ellenállási akciókat irányító 60-as bizottság munkájába. Az 1905. december 28-i vármegyei közgyűlésen a román nemzetiségű Lukács Konstantin kilépésével megüresült helyre a megyebizottsági tagok báró Vécsey Lászlót választották meg. Ezt a közgyűlést azonban a Nagy László főispán által kirendelt csendőrség szuronyai miatt nem a megyeházán, hanem a városi tornacsarnokban tartották meg.⁴⁵ Vécsey báró a 60-as bizottságban túl nagy aktivitást nem fejtett ki.⁴⁶

A képviselőházi naplók arról tanúskodnak, hogy a báró a „néma honatyák” csoportjához tartozott, ugyanis egyszer sem szólalt fel. Inkább családja, mintsem választóközönsége érdekében tevékenykedett. Keményen lobbizott a Miklós testvére tulajdonában lévő acsádi uradalom területén létesítendő szeszgyárért. Az erős akaratú apja által katonai pályára kényszerített, majd a hadsereg kötelékéből kilépő Vécsey László egyébként ebben a válság-szituációban rövid politikai karrierébe sokkal inkább kényszerből, mint élvezetből vágott bele. Az országgyűlési képviselőséget – mint ahogyan egyéb, apjához viszonyítva csekélyebb számú közéleti szerepvállalását – társadalmi rangjával együtt járó kötelezettségként fogta fel.

Az 1905–1906. évi kormányzati válsághoz kapcsolódóan említést kell tennünk a tulipán-mozgalomról, azaz a nők „nemzeti ellenállásba” való bekapcsolódásáról. Andrássy Katinika 1967-ben publikált visszaemlékezésében édesanyjának tulajdonítja ennek elindítását: „Anyámnak támadt az az ügyes ötlete, hogy a társaság sznobizmusát ki lehessen használni pénzforrásként politikai célra. Ő indította meg a ’tulipán-mozgalmat’ a honi ipar támogatása céljából; mindenki, aki lépést akart tartani a divattal, tulipános melltűt viselt ruháján vagy tulipános jelvényt kabátja hajtókáján, és ezzel kötelezte magát, hogy ’csak magyar gyártmányt vásárol’. A Váci utcai ékszerészek rubin- és smaragdkőből kिरakott tulipánokat készítettek, a kalaposok tulipánnal díszítették a női kalapokat.”⁴⁷ Tulajdonképpen politikai reklámfogás volt ez a koalíció népszerűsítése érdekében. (Arról is írt, hogy a tulipán-

⁴⁴ Természetesen az ateizmus nem volt jellemző az Alkotmánypárt valamennyi tagjára, jelentős számban tömörített vallásukat gyakorló katolikusokat is.

⁴⁵ ANDJC Prefectura Județului Satu Mare Acte comite suprem 1906. 2228. cutia 24999-1425/905. Jegyzőkönyvi kivonat Szatmár vármegye közönségének Nagykárolyban 1905. december 28-án tartott rendkívüli közgyűléséről

⁴⁶ A legaktívabb a szatmári rezisztencia szervezésében a függetlenségi párti Károlyi István, a nagykárolyi és Luby Géza, a fehérgyarmati választókerület képviselője volt. 1906 márciusára sikerült elérniük a közigazgatás menetének jelentős mértékű akadályozását, de teljesen megbénítani nem tudták, mert a Fejérváry-kormány belügyminiszterévé avanszáló Kristóffy József helyébe lépő Nagy László főispán is jelentékeny bázissal rendelkezett. A problémakörhöz részletesebben lásd: Zsoldos Ildikó: *Az 1905–1906-os „nemzeti ellenállás” Szatmár vármegyében. A szatmári törvényhatóság a Fejérváry-kormány ellen.* In: Magyarai Márta (szerk.): *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2011/2012.* Debrecen, 2012. 169–177.

⁴⁷ Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 19.

mozgalomhoz csatlakozó hölgyek ennek ellenére Bécsben és Párizsban vásárolták toalettjeiket, gyermekeiknek Londonból hozattak matrózzuhát.⁴⁸⁾ A Néppártot támogató, *Germanicum*-ban tanuló Vécsey József Aurél is kapott az őt meglátogató Fejérváry Celestine-től egy jelvényt, melyet rögtön megmutatott néhány magyarnak. „Didi [azaz Magda – Zs. I.] talán hozna egynéhányat, ha szépen megkérem” – fogalmazta meg óhaját a titkos paktum megkötése előtt két nappal.⁴⁹⁾ Magda örömmel tett eleget a kérésnek, mint ahogyan gondoskodott Rómában tartózkodó öccse számára a Néppárt lapja, az Alkotmány előfizetéséről is. A tulipán-mozgalom egyik rendezvényéről így tájékoztatta édesanyját: „Szerdán délután van tulipánmatiné a budai vigadóban. A legjobb erők működnek közre: Jenő sógor⁵⁰⁾, Jászai Mari, a Goth ménage [család], Zsazsa és mások. Már a jegy megvan, erre nagyon örülök.”⁵¹⁾

1908-ban a kormánykoalíció belüli ellentétek – ahogyan azt várni lehetett – fölerősödtek, és megindult a bomlás. „A politikába[n] megint majdnem baj lett. A Függetlenségi Párt egy jó része tulajdonképpen haladó, de nem mer nyíltan szólni. Szeretnének azonban nagy zavarokat előidézni. Andrassy erélyesen fellépett, s azt hisszük, most egy időre megint csend lesz. Nagy szerencse volna, ha a Függetlenségi Párt rosszhiszemű része nyíltan kilépne az úgynevezett bal pártba, de persze a ’húsos’ fazékokat elhagyni még sincs kedvük” – tudósított Magda papnövendék testvéreinek Andrassy plurális választójogi reformjavaslatának fogadtatásáról.⁵²⁾ A tervezetet a Függetlenségi Párt Justh Gyula nevével fémjelezhető balszárnya általános választójogot követelve utasította el. Kezdetben Kossuth Ferenc sem rokonszenvezett a pluralitással, hiszen ő még konzervatívabb megoldásban gondolkodott, de végül hajlandónak mutatkozott elfogadására.⁵³⁾ Vécsey Magda beszámolt arról is, hogy a koalíciós Wekerle-kormány kedvez az egyházi érdekvégyesítésnek: „A papok mind mondják, hogy most mégis igen jó idő van a katolikus ügyekre. Nem oly nehéz többé valamit kivívni, megnyerni, szóval a régi liberális szabakdómíves rendszer mégiscsak le van döntve. Zsidók ellen reakció is készül, de lassan.”⁵⁴⁾

Tisza István 1910-re sikerrel szervezte újjá régi gárdáját, amely Nemzeti Munkapárt néven indult a választásokon. A Nemzeti Munkapártot mégsem azonosíthatjuk teljesen az 1906-ban önfeloszlatást elkövető Szabadelvű Párttal, ugyanis sokkal tudatosabban törekedett a magyar uralkodó csoportok akcióegységének megteremtésére, az új, kormányozni készülő pártban erőteljesebben érvényesült a nagypolgárság befolyása.⁵⁵⁾ Vécsey László sokat hezitált, szálljon-e ringbe mandátumért, és ha igen, milyen programmal. A bátyja írá-

⁴⁸⁾ Uo.

⁴⁹⁾ ANDJC 452 Nr. inv. 177 Maria Vécsey Corespondentă primită 1880–1917. Róma, 1906. április 2. Vécsey József Aurél Dessewffy Blankához.

⁵⁰⁾ Hubay Jenő világhírű zeneszerző és hegedűművész, Cebrian Róza férje, 1919-től 1934-ig a Zeneakadémia igazgatója. Magda közbenjárására 1907-ben nemességet kap az uralkodótól. ANDJC 452 Nr. inv. 211 Fülek(?), 1907. június 6. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

⁵¹⁾ ANDJC 452 Nr. inv. 211 Budapest, 1906. május 6. Vécsey Magda Dessewffy Blankához. A tulipán-mozgalom hamarosan az egy éves agónia után dicstelenül letűnt koalíciós kormány sorsára jutott.

⁵²⁾ ANDJC 452 Nr. inv. 194/II. Sárköz, 1908. december 19. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

⁵³⁾ A tervezet ellen a szociáldemokraták tüntetéseket szerveztek, melyekkel szemben Andrassy belügyminiszter határozott rendőri fellépést rendelt el. Végül a javaslat a függetlenségi erőtlenjes fellépése miatt még a törvényelőkészítő bizottság elé sem jutott el. Ehhez lásd: Szalai: *Ifjabb Andrassy Gyula élete és pályája*, 80–84. A Függetlenségi Párt 1909 novemberében a bankkérdés apropóján szakadt ketté.

⁵⁴⁾ ANDJC 452 Nr. inv. 194/II. Sárköz, 1908. december 19. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

⁵⁵⁾ Szalai: *Ifjabb Andrassy Gyula élete és pályája*, 91.

nyában elfogult, annak teljesítményét irreálisan értékelő Magda legifjabb testvéréhez az Alkotmánypárt feloszlásakor írt levelében bosszankodott Tiszáék jónak tűnő esélyein, majd okfejtésbe kezdett arra vonatkozóan, hogy miért nem tudott megerősödni az általa preferált két párt: „Elöttem tulajdonképpen megfoghatatlan tünet, hogy mindezek a mi embereink, kik igazán önzetlenek, és a mostani helyzetet annyira fájlalják, részben legalább jó katolikusok is, a legkisebb hajlandóságot sem érzik a Néppárt iránt [...] Hogy a Néppárt organizációjába[n] [szervezetében] kell-e keresni a bajt, nem tudom.”⁵⁶ Megoldási javaslatot is megfogalmaz: „Óhajom és talán a racionalitás is azt követelné, hogy menjenek oda a 67-esek, kik Kúnt⁵⁷ nem akarják. De erről egyelőre szó sincs. Rakovszky⁵⁸ mindenkit megbosszszant, s tekintélye sem neki, sem Z.[ichy] Aladárnak⁵⁹ nincs.”⁶⁰

Az 1910-es választásokon a Néppárt igen gyenge teljesítményt nyújtott, csupán tizenhárom képviselői helyet sikerült megszereznie. Cebrian grófné teológiai tanulmányait rövidesen lezáró, Rómából hazatérni készülő testvérét fokozott óvatosságra intette a politikai véleménynyilvánítást illetően, és a következő jó tanácsokkal látta el: „Azt értem, hogy a választások eredménye bosszant. Félek, most megindulnak majd nemsokára a politikai hajszák. Mire megjössz, már javában benne leszünk. Nagyon óvatosnak kell lenned, kivált eleinte még nézeted nyilvánításával is, s jól fogod tenni, ha azt mondod, nem is politizálsz még társalgásban sem, míg alaposan bele nem élted magadat újból az ország ügyeibe. Egyrészt az emberek érzékenysége most óriási, másrészt csak a jövő fog sok mostani dologra fényt vetni. A jelen helyzet csupa bizonytalanság, s végre szabad kezet kell magadnak egyelőre tartani minden tekintetben.”⁶¹ Vécsey József Aurél Olaszországból fölszentelt papként és doktorált teológianárnaként érkezett haza. Természetesen rendszeresen visszajárt Rómába ápolni egyházi kapcsolatait és segíteni a kollégiumot pénzzel, kottákkal, könyvekkel. Támogatta néhány évvel alatta járó hallgatótársának, Rejőd Tibornak azt az ötletét, hogy a magyarok „imázsának” javítása céljából diavetítéseket kellene szervezni a német területről érkezett papnövendékeknek. Nekik ugyanis a magyarokról többnyire csak azok az információk álltak rendelkezésükre, melyeket az osztrák újságokban olvastak. Köztudomású, hogy ezeket az írásokat nem éppen a magyarbarátság hatotta át. Ilyen volt például a *Vaterland* is, melyről Magda bárónő Windischgraetzéknél történő krakkói vendégeskedése alkalmával így nyilatkozott: „A politikáról s egyáltalán Magyarországról csak azt tudom, amit a 'Vaterland' című lapban olvasok itt, egy mérges, rosszindulatú kis újság, szúr, döf és csíp rajtunk, ahol csak tud. Ez egy nagyon eredeti ízlése Valerie néninek⁶² s leányainak is, hogy az ilyen kedvelik...”⁶³ Ettől az újságtól depresszióra hajlamos, kedélybeteg, 1904-ben a bu-

⁵⁶ ANDJC 452 Nr. inv. 194/II. Budapest, 1910. február 20. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

⁵⁷ Khuen-Héderváry Károly, aki 1910-ben azért került a miniszterelnöki székbe, mert a tényleges vezető szerepet vivő, de megosztó személyiségű Tisza Istvánt taktikai okokból ekkor még nem kívánta előtérbe helyezni a Nemzeti Munkapárt.

⁵⁸ Rakovszky István néppárti képviselő, aki a párt irányelveire vonatkozó elképzelései miatt került konfliktusba a püspöki karral.

⁵⁹ Zichy Nándor fia 1903-tól a Néppárt elnökeként tevékenykedett, a kormányválság idején tagja volt a „vezérlő bizottságnak”, majd király személye körüli miniszter lett. A püspöki kar által képviselt álláspont érvényre juttatásában Rakovszky mérséklésére törekedett.

⁶⁰ ANDJC 452 Nr. inv. 194/II. Budapest, 1910. február 20. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

⁶¹ ANDJC 452 Nr. inv. 194/II. (?), 1910. június 27. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

⁶² Édesanyjának testvére, Windischgraetz Lajosné Desseffy Valéria.

⁶³ ANDJC 452 Nr. inv. 211 dátum nélkül Vécsey Magda Vécsey Miklóshoz.

dapesti Szent Szív zárdába bevonult Mária testvérét is óvni kívánta a bárónő, és megkérte a főnöknőt, hogy inkább a néppárti „Alkotmány”-t olvastassa vele.⁶⁴

Vécsey József Aurél pályafutását a nagyszombati állami gimnáziumban kezdte. Ez az állás azonban nem tette őt elégedetté. Kezdeti tapasztalatairól így írt édesanyjának: „...most látom csak, hogy milyen rosszul teszik a katolikus szülők, ha fiukat protestáns iskolába adják.”⁶⁵ Szerinte ugyanis azon túlmenően, hogy saját vallásuk ellen uszítják őket, a rossz fegyelem és anarchia legtöbbször „semmirekellőket” nevel. A katonák fiairól azonban más a véleménye, rajtuk meglátszik, hogy otthon tisztességre szoktatták őket. Rendkívül negatívan vélekedik a „bennszülött szombati német katolikusok”-ról, akik „nem tudnak kibújni a szász hatás alól”. „Szerencsére meglehetősen pusztul a komisz szász faj, s eddig itt nem is lesz rend, míg az utolsó szászt a temetőbe nem viszik, s akkor aztán a német katolikusok is megmagyarosodnak” – írja a huszonhét esztendőes pap, akinek megnyilatkozásai többnyire jól mutatják a magyar politikai vezető rétegnek a nemzetiségekkel szembeni intoleráns magatartását.⁶⁶ Aurél báró beszámolt arról a problémáról is, hogy Szombati vármegye lakosságának már 67 százaléka román, akik lassan, de szisztematikusan összevásárolják a földeket és háztelkeket. A magyarok az összlakosságon belüli számarányukat tekintve csak a harmadik helyet foglalják el.⁶⁷ Aurél bárót 1912 szeptemberétől a gyulafehérvári papnevelde főiskolai tanárává nevezték ki, ahol 1918-ig tanított. A gyulafehérvári szeminárium rendkívül felkészült oktatót szerzett személyében, de Magda szerint beszédei túl szárazak voltak, ezért próbálta ösztönözni öccsét ennek kiküszöbölésére.⁶⁸ Az ebben az időben is aktívan politizáló Aurélt már nem intette tartózkodásra: „...a 'Magyarország' a munkapárti elemek kibuktatását Neked tulajdonítja. Ha úgy volt, gratulálok jó Aurélkám. Meggyőződéseink szerint kell cselekednünk, ha lehet” – írta elismerően.⁶⁹

Vécsey Magdát neveltetéséből adódóan a patriotizmusnak az a válfaja jellemezte, amely összeegyeztethető a Habsburg-dinasztia iránti lojalitással. Hazaszeretetét volt hivatva reprezentálni például egy 1893-as jótékonyági virág-ünnepélyen öltött magyar parasztlány jelmeze,⁷⁰ de élménydús külföldi utazásairól történő hazatérésekor is kifejeződik hazájához való ragaszkodása. A „roppant jólesik megint kedves hazánkban lenni”⁷¹ közlése tulajdonképpen ugyanazt fejezi ki, mint édesanyjának 1858-as velencei utazása utáni romantikus életérzéssel mélyen áthatott, a Szózat utolsó versszakával zárt naplóbejegyzése, melyben egy vándormadár hasonlattal érzékelteti szülőföldje iránti erőteljes vonzalmát.⁷²

Cebrian grófné patriotizmusának megnyilvánulásaként értékelhetjük a már említett Windischgraetz családban a magyarok érdekében végzett tevékenységét. Édesanyja testvére, a művészi tehetséggel is megáldott Dessewffy Valéria (1843–1912) 1870-ben kötött házasságot Ludwig zu Windischgraetz herceggel (1830–1904), az 1848–1849-es szabadságharc idején Magyarország ellen vonuló Alfred zu Windischgraetz fiával. A házasságból négy

⁶⁴ ANDJC 452 Nr. inv. 194/II. Budapest, 1910. február 20. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

⁶⁵ ANDJC 452 Nr. inv. 211 1910. szeptember 25. Vécsey József Aurél Dessewffy Blankához.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ A nemzetiségi kérdéshez lásd többek között: Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*. Csíkszereda, 2010.; Czövek István: *Ausztria és Magyarország az orosz sajtó tükrében*. Nyíregyháza, 2006.

⁶⁸ ANDJC 452 Nr. inv. 211 Fülek, 1913. július 1. Vécsey Magda Vécsey Miklóshoz.

⁶⁹ Itt minden bizonnyal időközi választásokról lehet szó. ANDJC 452 Nr. inv. 194/II. Nagymihály, 1913. november 24. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

⁷⁰ Vasárnapi Újság 1893. április 16.

⁷¹ ANDJC 452 Nr. inv. 211 Budapest, 1906. május 6. Vécsey Magda Dessewffy Blankához.

⁷² ANDJC 452 Nr. inv. 81 Dessewffy Blanka naplója 1858. április 19-i bejegyzés.

gyermek született: Karolina (1871–1937), Matild (1873–1968), Pál (1876–81) és Lajos (1882–1968).⁷³ „Szegény Valérie néni nagy vallásossága és szívjósága mellett kegyetlen magyarfaló, s ez a társalgásban igen gyakran kínosan tör elő”⁷⁴ – írta Magda Aurélnak. Majd beszámolt arról a Park Klubban adott ebédéről is, melyet a rendkívül zűrös életű – a két világháború között a frankhamisítási botrány fővádlottjaként hírhedtté váló – Lajos kuzinja és menyasszonya tiszteletére adtak bátyjaival. „30 személy volt, mindazok, kik a két család rokonságához sorozhatók, tehát Andrásnyak, Széchenyiek, Odescalchiak, Dessewffyek, Wenckheimok, Karácsonyiak közül 1-2 személy, Esterházy Móric, Minike, Hadikék mint rokonok vagy szomszédok. Végre mint különös attrakciót meghívtam Pallavicini Edét és nejét, hogy legyen valamilyen komoly „klerikális” irány is képviselve, s Valérie néninek adván át a prezídiumot [elnökséget], mellé ültettük Andrassy Gyulát és Pallavicinit. Utóbbi azt mondta neki, hogy Kossuth Ferenc egy ökör. Ez nagyon tetszett neki, de azzal nem dicsekedett, hogy Becket⁷⁵ gazembernek titulálta” – szöveg az élménybeszámoló.⁷⁶ Windischgraetzné egyébként fia párválasztását rossz szemmel nézte, mert Széchenyi Mária édesanyja, Andrassy Natália elvált első férjétől, gróf Széchenyi Aladártól. Ezt követően újra férjhez megy majd gróf Széchenyi Bertalanhoz 1907. december 21-én. A katolikus egyház azonban nem ismeri el a válást, az új kapcsolatban élést pedig bűnnek tartja. Vécsey Magda eltökélte, hogy Széchenyi Máriát és családját megszeretteti, de legalábbis elfogadtatja nagynénjével. Először is változtatni szándékozott a magyarokról alkotott képén. Megmutatni, hogy „mi, magyarok élünk, hogy egy szép fővárosunk és csinos társadalmi életünk van, és nem készülünk Bécs árnyékába meghúzódni és ott keresni bajaink orvoslását”.⁷⁷ Kezdetben sikeresnek érezte akcióját, melyről így számolt be: „...Máriát kezdi megszeretni, mit nem csodálok, mert olyan derék, kedves leány, s a többi lenyeli, mint egy nagyon keserű pirulát, megfelelő arckifejezéssel.”⁷⁸ A házasságra 1907 novemberében sor került, amibe Dessewffy Valéria belenyugodni sohasem tudott, s ez rengeteg konfliktust szült. „Szegény kis Mária ugyan erre nem ad semmi okot, de persze anyja rossz viselete csakugyan fájdalmas dolog. Most egy-két napra meglátogatta leányát, s Mária megkérte Valérie nénit, engedné meg, hogy ha majd ősszel a kisgyermek fog születni, anyja jöhessen egy rövid időre őt ápolni. Valérie néni megadta a beleegyezést, de megírta, hogy ezen idő alatt ő elvei szerint kénytelen lesz távol lenni, s ez persze mindenkire nézve nagyon kínos és fájdalmas lesz” – számolt be Magda a vallási szempontból is problematikus kérdéstről öccsének.⁷⁹ Majd így folytatta: „Tény, hogy nálunk részben a többféle felekezet, részben a vallásos közömbösség, s részben egy általános, s valljuk meg, a közéletben kellemes tolerancia és társadalmi összetartás folytán egy igen nagy fogalomzavar uralkodik. Tényleg azonban igen nehéz meghatározni, hogy a legközelebb állók, például egy leány anyjával szemben hogy

⁷³ ANDJC 452 Nr. inv. 290 Insemmári privind biografía Valerie Dessewffy. Dessewffy Valéria leánykorában rendkívül sok időt szentelt festészeti és zenei képességeinek fejlesztésére. Művészi tevékenységét tulajdonképpen élete végéig folytatta, elsősorban a sárospataki várkastélyban. Utolsó napjaiban is egy nagyobb festmény vázlatába kezdett bele. Halálát tüdőgyulladás okozta 1912 júliusában.

⁷⁴ ANDJC 452 Nr. inv. 211 Fülek (?), 1907. június 6. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

⁷⁵ Max Wladimir von Beck báró osztrák miniszterelnök 1908-ig. Kormányára 1907-ben Ausztriában választójogi reformot vezetett be.

⁷⁶ ANDJC 452 Nr. inv. 211 Fülek (?), 1907. június 6. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ ANDJC 452 Nr. inv. 194/II. Rawaruska Siedliska, 1908. július 22. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

tartozik viselkedni. Férjét, ki persze nem az, nem ismerik, sem nem látják. Valérie néniék elvárták Lajostól, hogy egyáltalán tiltsa ki házából vagy lakásából anyósát, ő ezt egészen nem tudta megtenni, most tehát távollétében meglátogatja itt-ott leányát. S most a család kezd már haragudni. Nálunk nemigen lehet elérni, hogy valaki egészen forduljon el családjától.”⁸⁰

Mind a Vécseyek, mind a Dessewffyek uralkodóhűsége miatt fontos volt a királyi családdal való kapcsolattartás. Dessewffy Blanka császári és királyi palotahölgyként és csillagkeresztes hölgyként, férje pedig – elődeihez hasonlóan – császári királyi kamarásként bejáratos volt az uralkodói udvarba. Magda is csillagkeresztes hölgy volt. A Csillagkereszt Rendet a Habsburgok szűk körben, csupán származás alapján adományozták férjzett arisztokrata nőknek, elsősorban jótékonyági tevékenység elismeréseként. Cebrian grófné komolyan vette a kitüntetéssel együtt járó feladatokat, azaz a vallás szolgálatát, a jótékonykodást, a szenvedőkkel, betegekkel való foglalkozást. Belépett Budapesten a Nőegyletbe, a *Patronage*-ba, a Gyermekligába, valamint a Keresztény Anyák Társulatába is. Csalódottan döbbsen rá azonban 1907-ben, hogy négy hónapos fővárosi tartózkodása alatt nem jutott idő minden eltervezett tevékenység megvalósítására. „A Mama, a néni, testvérek, sógor-nék tőlem számtalan látogatást, egy bizonyos világi szereplést és felvidítást, sőt bizonyos ruházkodási fényűzést is követelnek, s ez persze időm legnagyobb részét elveszi. De se baj, teszek, amit lehet, adok, amennyit adhatok, működöm, mikor lehet, s így legalább bizonyos sokoldalúság fejlődik bennem” – szövegezte az optimista hozzáállásról tanúskodó üzenetváltás.⁸¹

Tevékeny évek az első világháború idején

Ebben az időszakban Vécsey Magda mindenekelőtt kivette részét a sebesültápolásból. A harcok megindulásakor az arisztokrata hölgyek körében divatba jött képesítés és gyakorlat nélkül ápolónői ruhát ölteni. Sok magánpalotát alakítottak át hadikórházzá, a dámák lelkesen olvastak orvosi szakkönyveket.⁸² A háború kirobbanásakor a keleti fronton Oroszország a vártnál gyorsabban és nagyobb haderőt mozgósított, így az Osztrák–Magyar Monarchia csapatai Galíciában súlyos vereséget szenvedtek, sőt az oroszok betörték hazánk területére. Sztáray Sándorné Vécsey Paulinának uradalmi központjába, Nagymihályba is nagyszámú sebesült özönlött vasúti kocsikon 1914 szeptemberében. Magda és Paulina tevékeny részt vállalt ellátásukban. Az ispotály megtelése után az óvodát is kórházként használták. A Sztáray-kastélyban egy beszállásolt dragonyosrezd vezetése kapott helyet. A településen óriási tolongás alakult ki, minden házra öt-hat katona ellátása hárult. Sztárayék konyháján 50–60 személy étkezett. „Katonaság óriási sok van nálunk, mind a vendégszobák tele vannak tisztékkel, de mi nem látjuk őket. [...] Láttuk, a katonaság hogy lakik már hetek óta a vasúti vagonokban! 24 alszik egyben olyképp, hogy egy deszkát szögeztek a közepre, így két emelet létesült; a deszkán rajta s alatta is 12-12-en alusznak. A közepén nyílás van, kályha, asztal és ruhafogasnak. 40 ágyú is van itt reparációban, de azokat még nem néztük meg” – számolt be Paulina leánya Sárközön tartózkodó nagyanyjának.⁸³

A hadseregben felütötte fejét a kolera. Cebrian grófné novembertől december végéig az ungvári járványkórházban munkálkodott. Innen írt leveleiben igencsak aggódik az orosz betörés lehetősége miatt. Homonna ellenséges csapatok általi megközelítésének hírére pá-

⁸⁰ Uo.

⁸¹ ANDJC 452 Nr. inv. 211 Fülek (?), 1907. június 6. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

⁸² Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 170–171.

⁸³ ANDJC 452 Nr. inv. 210 dátum nélkül, Sztáray Mária Dessewffy Blankához.

nik tört ki: „...mindenki szökött, menekült, csomagolt, kivált a zsidók. Az állomás olyan volt, mint egy tábor. Éjjel lehetett hallani az ágyúzást, és mindenki nagyon félt. Vasárnap konszignálva volt az egész telep, senkinek se volt szabad a városba bemenni. Este jött a hír, hogy lesz egy fűtött kórház-vonat, és másnap reggel pakoljunk fel mindenkit, aki járni nem tud, a többi pedig délután fog menni. Olyan szomorú volt a nehezen felápolt betegeket kihordágyaztatni a telepről, s azt gondolni, hogy mindezt a nehezen összehozott dolgot itt kell hagyni most, mikor már takaros és rendes minden.”⁸⁴

A megerősített német és osztrák–magyar seregnek 1914 novemberében sikerült a Krakó és Berlin felé előrenyomuló orosz csapatok útját állnia. Az ungvári barakktelepet a kolekrajvány megszüntével ki kellett üríteni és átadni a katonaságnak, ugyanis e területen huzsonöt új, nagyobb épület felhúzásával egy nagy táborot alakítottak ki. „Sok dolog volt, s szomorúan búcsúztam el az egészszől, mert most kezdett rend lenni, s az eleinte kínosan primitív állapotokat lehetőleg sikerült javítani, s egész jól találtam magamat” – írta a sebesültek hálájából erőt merítő, a központi hatalmak győzelmében ekkor még erősen bízó Cebrianné.⁸⁵ Ungvári gyógyító munkájáról 1922-ben megjelent művében is említést tett. A cseh katonaság Fülekre történő, 1919. május eleji bevonulására emlékezve így kiáltott fel: „Hej! Hol vannak most a debreceni 3-as bakák, kik még sebesülten is úgy vigasztalták az őket sírva kötöző ápolónőket Ungváron: 'Ne féljenek kisasszonykák, inkább meghalunk mindnyájan, mint hogy ide bejöjjön az ellenség!’”⁸⁶

1915 elején a hadiszerecsse ismét kedvezőtlenül alakult a Monarchia számára. Március 22-én a cári csapatok bevették Przemyslt, ahol 120 ezer katona fogságba esett. A Kárpátokban 1915 első négy hónapjában folytatott harcokban a Monarchia seregei számottevő veszteséget könyvelhettek el. Vécsey Magda bárónő ekkor kezdetben a sátoraljaújhelyi katonai barakktelepen, majd az ungvárin tette magát hasznossá. A zempléni megyeszékhelyről testvéréhez írt levelében a posta egyenetlen működéséről és a munkácsi barakktelep németek általi átvételéről számolt be. A hirtelen angol nyelvűre váltott írásban megosztotta öcsésével azt a minden bizonnyal osztrák–magyar katonatiszektől származó információt, hogy a németek koszosak, rendetlenek, és kicsit sem viselik jobban a megpróbáltatásokat, mint az osztrák–magyarok.⁸⁷

Cebrian grófné 1915 végén édesanyjához utazott Sárközre, s itt maradt 1916 tavaszáig. Törődni akart vele, mert tudta, nem sokáig teheti már. Blanka grófnőt ugyanis az utóbbi néhány évben a betegség testileg és szellemileg is megtámadta.⁸⁸ Karácsonyi ajándéka is egy új tolókosci volt. Magdát 1916 februárjában erősen foglalkoztatta a gondolat, hogy ismét tegyen valamit a haza szolgálata közben megsebesültekért. „Én is szívesen mennék harctérre”,⁸⁹ „el is szeretnék menni délre, Szerbiába vagy ilyen helyekre”⁹⁰ – írta Miklós testvérének bevonulásakor. Édesanyját viszont csak akkor merte otthagyni, amikor úgy tűnt, jelentős javulás állt be állapotában. 1916 áprilisában eldöntötte, hogy csatlakozik ah-

⁸⁴ ANDJC 452 Nr. inv. 211 Ungvár – Járványkórház-telep, 1914. november 29. Vécsey Magda Vécsey Paulinához.

⁸⁵ ANDJC 452 Nr. inv. 211 Ungvár – Járványkórház-telep, 1914. december 14. Vécsey Magda Vécsey Miklóshoz.

⁸⁶ Cebrian: *Rabságunk kezdetén*, 119.

⁸⁷ ANDJC 452 Nr. inv. 194/II. Sátoraljaújhely – katonai barakktelep, 1915. február 16. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

⁸⁸ ANDJC 452 Nr. inv. 189 Budapest, 1917. február 13. Dessewffy Aurél Vécsey Eszterhez.

⁸⁹ ANDJC 452 Nr. inv. 211 Sárköz, 1916. február 12. Vécsey Magda Vécsey Miklóshoz.

⁹⁰ ANDJC 452 Nr. inv. 211 Sárköz, 1916. február 17. Vécsey Magda Vécsey Miklóshoz.

hoz a hölgymisszióhoz, amely a Vöröskereszt szervezésében az oroszországi fogolytáborok meglátogatását kapta feladatul.⁹¹ Április közepén indultak volna Bécsből, hogy Berlin–Koppenhága–Svédország–Pétervár útvonalon jussanak el Szibériába. Húsvét hetét német fogolytáborok tanulmányozására fordították, az utazás elrendelése ugyanis késett. Oroszország csak júniusban adta meg az engedélyt a hölgymisszió beutazásához, így az expedíció mégis elindult. Július elején Koppenhágából írt utoljára, s közel egy hónapig a család nem tudott róla semmit. Augusztus 10-én kelt leveléből kiderült, hogy Huszár Andorine vöröskeresztes hölgyel újabb utazásra vállalkoztak. A tervek szerint október végére Pétervárra érve kellett volna megkezdeniük a hazautazást, de november elején újabb szibériai fogolytáborok meglátogatását határozták el, így a hazaérkezés bizonytalanná vált. Közben a hetvennégy éves, mélyen vallásos Blanka grófnő eltávozott az élők sorából. „Mintha részünkre is bezáródna ifjúságunk korszaka, melyben boldogan élvezhettük jó Szüleinink szeretetét s gondoskodását, s mely ezentúl csak emléekben marad szíveinkben” – vallott nagy érzelmi megrázkódtatásáról Sztáray grófné.⁹² Magda csak a temetés után értesült a tragédiáról Pétervárott. Azonnal megkezdte a hazautazást, de nem hagyhatta el azokat a küldetésével együtt járó, meglehetősen időigényes ügyintézéseket, referálásokat, melyek a fővárosokban vártak rá. Így a leoptimalisabb esetben is csak március elejére prognosztizálta Budapestre érkezését.⁹³ A hagyatéki ügyintézéshez Magdára nem volt szükség, ugyanis ő 1904. január 16-án nyilatkozatot tett, hogy nincs öröklési igénye anyja vagyonából.⁹⁴

Hazaérkezését követően sem hagyott fel a katonák ápolásával. 1917 novemberében a kaposvári kórházból írt levelet Eszter nővérének, melyben nem éppen betegbarát egészségügyi viszonyokról számolt be. A vasútállomáson „előáll egy mentőkocsi két hordággal, oda belefektetik a sebesülteket, s következik a nagyon kínos dőcögés a közkórházig: a rossz járdán, illetve közvetlen ide-oda dőcög a rossz jármű. Nemcsak a beteg, de a kísérő is rosszul kezdi magát érezni. Azután a sötét kis szobában, nagy villamos erők berregése közepette megvilágítják a testrészt, és vastag vattakötésen keresztül világosan látni, hol van valami vasdarab.”⁹⁵ Ennek az üzenetváltásnak a hangulata már csöppet sem hasonlított az 1914-ben, 1915-ben keltezettekhez, melyek még a győzelembe vetett hitről, hazafias lelkesedérről tanúskodtak. A család 1917-es békevágygal teli levelei az egyre súlyosabb napi problémákkal, a rendkívüli drágasággal, a tüzelő- és élelmiszerhiánnyal, a lehetetlen közlekedési viszonyokkal foglalkoztak. 1917 végén, 1918 elején a központi hatalmak hadi sikerei, valamint Oroszország összeomlása miatt még úgy tűnt, hogy Németország és szövetségesei megnyerhetik a világháborút. Az USA 1917. április 6-i hadba lépése viszont, melynek hatása természetesen csak hónapok múlva mutatkozott meg, végérvényesen az antant javára bilentette a mérleg nyelvét.

A világháború elvesztése, az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése és az ezt követő események váratlanul érték és megdöbbentették az arisztokrata családokat. A jó írói vénával megáldott Cebrian grófné „Rabságunk kezdetén” című, regényes stílusú munkájában – mely az 530/1945. számú miniszterelnöki rendelet következtében tiltólistára került – az

⁹¹ A küldetéssel kapcsolatos élményeit *Gloria Victis* címmel 1921-ben publikálta.

⁹² ANDJC 452 Nr. inv. 177 Maria Vécsey Corespondentă primită 1880–1917. Nagymihály, 1917. január 29. Vécsey Paulina Vécsey Máriához.

⁹³ ANDJC 452 Nr. inv. 189 Stockholm, 1917. február 5. Vécsey Magda Vécsey Eszterhez.

⁹⁴ ANDJC 452 Nr. inv. 149 Acte judecătorești 1864–1900. Özvegy gróf Cebrian Istvánné Vécsey Magdolna bárónő nyilatkozata.

⁹⁵ ANDJC 452 Nr. inv. 190/I. Corespondentă 1860–1944. (a továbbiakban: Nr. inv. 190/I.) Kaposvár, 1917. november 2. Vécsey Magda Vécsey Eszterhez.

1919 januárja és július vége közti időintervallum történéseire koncentrálván tárja elénk a férjétől örökölt füleki kúriának hol a vörös katonák, hol a csehek általi megszállását, végül ennek számára oly kedves településnek a magyar hazából való végleges kiszakítását. A műben az általa boldog békeidőként megélt dualista rendszerről elmélkedik, melyet meglehetősen idealizál, ugyanis ötven zavartalan évként értékeli. Az 1867-es építményt egy nagy fához hasonlítja. Olyan fához, melynek törzsébe két féle gyümölcsöt oltottak: barackot és szilvát, de megjelenik a narancs és citrom változat is, sőt a rózsatő hasonlat is a piros és fehér virágot egy tőből hozó növényvel. „Érdekes játéka a természetnek, ügyessége a kertésznek, hasznos-e vagy nem? kritika nincs reá, a világ nagy, elfér benne mindenféle” – tér ki az ítélkezés elől.⁹⁶

A trianoni békekötés után napvilágot látott munkában fölsejlik a nemzetiségi kérdés problematikája, de az arisztokrata származású szerzőben fel sem vetődik a dualizmus kori politikai elit felelősségének keresése, az elhibázott nemzetiségi politika bírálata. „S így a dualizmus nagy fája alatt, melyet bölcsek ültettek, hazafiak öntöztek és gondoztak, csak torzsalkodtak a nemzetek. Lazították körülötte a talajt, míg egyszer csak kidúlt gyökerestül, nem fa többé. Majd a jövő ítél róla” – szögezi le a bárónó.⁹⁷

Mélységesen elítéli viszont a Tanácsköztársaság tulajdonjog elleni fellépését, mely füleki rezidenciájának lefoglalása, de néhai férje szülőházába, a somogyi kastélyba történő beszállásolás révén közvetlenül is érintette. A kastély bútorainak és festményeinek egy vörös népiünnepély keretében történő osztogatását elbeszélése szerint jó diplomáciai érzékkel ő akadályozta meg. A nem kellően raktározott belső felszerelésekhez tartozó fehérneműt állítólag már korábban elhurcolták a csehek. Természetesen a cseh katonák körében ugyanúgy nem divott a magántulajdon tiszteletben tartása, mint a vörösöknél. Példaként említi a grófné a füleki Iványi kastély tönkretételét, majd berendezéseinek széthordását, amiben a cseheken kívül a helyi lakosok is aktívan közreműködtek: „Elöl a csehek vitték az oroszlánrészt, hátul a kerten át vitte a lakosság azt, amit lehetett, azt ami még volt. A bőrdiványokról és karszékekről lenyúzták a bőrt és lenyúzták a többiekről a bársony és ripsz-huzatot is, mert ezek legalább papucsnak szintén jók. Kötényekben vitték ki az asszonyok a bútorok lószőrét és a könyvtárból a szép könyveket, ki egyenként, ki egész ruháskosárra való... Kint a pázsiton nagy konyhakéssel darabolták fel a perzsaszőnyegeket. Méternyi széles csíkokra vagdoszták, hogy jusson belőle minél több ágy elé való szőnyeg.”⁹⁸ A lerészegedett cseh katonák június eleji kivonulásuk előtt táborüzet gyűjtöttek, melyet többek között Iványiék olajfestményeivel tápláltak. Vécsey bárónó ezen negatív élmények papírra vetésekor még nem sejtette, hogy 1944 októberében Sárközön, családja uradalmi központjának kastélyában is hasonló eseményekre kerül majd sor.⁹⁹

Cebrianné továbbá kemény bírálatot fogalmaz meg művében a proletárdiktatúra budapesti szónokainak alacsony színvonalú beszédei kapcsán is, elítéli a vallás elleni fellépést, és a következő párbeszéddel teszi nevetségessé az iskolákban görcsösen erőltetett, de a diákok által föl nem fogott, meg nem értett, agymosásszerűen beléjük verni akaró ún. „vörös tanítást”. „Hétfőn Miklós Pisti ünnepélyesen kiabálta, még mielőtt kérdezték volna: 'Ma az volt, hogy mindenki elvtárs lesz! A tanító úr, meg apuka, meg én is! Már mind mind ki vagyunk nevezve.' Kedden Misi jelentette, hogy: 'ma azt tanultuk, hogy a tőke nem lesz többé úrrá felettünk.' 'Hát aztán mi az a tőke?' kérdezte Misitől valaki. Misi nagyon elkomolyo-

⁹⁶ Cebrian: *Rabságunk kezdetén*, 34–35.

⁹⁷ Cebrian: *Rabságunk kezdetén*, 35.

⁹⁸ Cebrian: *Rabságunk kezdetén*, 162–163.

⁹⁹ Ehhez lásd: Anzik Albert: *Sárközújlak története*. Sárközújlak, 1999. 19.

dott. 'Hát talán a szőlőtőkéről mondta a tanító úr, mert hogy Miska bácsi, meg apa, meg mások is mindig részegek... De én nem tudom biztosan.'¹⁰⁰

A munkában Szárnyas néven emlegetett Fülek a Tanácsköztársaság kikiáltása után ötször szenvedett el hol cseh, hol vörös katonák általi megszállást, ami a lakosságnak nem kis nehézséget okozott, többek között a fizetőeszközként használt pénz tekintetében. A csehek ugyanis „bélyeges pénzt” használtak, amelyek az egykori Osztrák–Magyar Monarchia bankjegyei voltak egy-egy vörös nyomású bélyeggel ellátva. A Tanácsköztársaság fegyvereseinek érkezésekor ezeket gyorsan lefejtették, a cseh bevonuláskor újra visszarágasztották.¹⁰¹ „Sokan gondoskodtak is róla, hogy legyen mit felragasztani. Hozták a hamisítványokat, amennyi csak kellett.”¹⁰²

Cebrian grófné visszaemlékezéseiből képet kaphatunk arról is, hogyan lehetett megoldani a határzár ellenére a határátlépést, és milyen módszerekkel sikerült értékpapírjaihoz hozzájutnia és értékeit elrejtenie. A csehek uralta Breznóbánya takarékpénztárának pánccsokrényében elhelyezett értékpapírjait – melyek a kivinni engedélyezett száz korona értéket meghaladták – egy rozoga kis bricska fenekéhez szegezték egy deszka segítségével, majd alaposan bekoszolták sárral. „A vizsgálati szoba ablakából, hol a kocssal együtt meglehetősen soká várakoztunk, azzal a megadással néztem ki reá, mellyel készek vagyunk elfogadni a balsors csapásait akkor, ha önérettel mondhatjuk el, hogy küzdöttünk ellene bátran, a lehetőség határáig” – írta a grófné az őt mindig is jellemző optimizmussal.¹⁰³ A Tanácsköztársaság időszaka keserű ízelítőt jelentett számára a második világháború utáni totális elitváltásból.

A Horthy-korszak Cebrian grófnéja

A trianoni békediktátum értelmében nem csak Magda bárónő füleki kúriája került az országhatáron túlra. A László testvére tulajdonát képező sárközi uradalmat Romániához, a szennait Csehszlovákiához csatolták. Ezeket a birtokokat az 1920-as években végrehajtott agrárreformok számottevően összezsugorították. Ezzel együtt bekövetkezett a történelmi magyar arisztokrácia jelentős mértékű társadalmi státuszvesztése, amit Vécsey Eszter 1923-ban így fogalmazott meg: „...a tekintély, a felsőbbség elismerése háttérbe szorult”.¹⁰⁴ A dualizmus kori utazgatások korszaka lejárt, a testvérek közötti fizikai távolság megnőtt. Magda, Mária, Miklós és Aurél állandó lakhelyül a megcsonkított Magyarországot választotta, László és Eszter Sárközön maradt. Az uradalmi központ ettől kezdve a Livada nevet viselte. Paulináék családi rezidenciája Nagymihály, azaz Mihalovce maradt. Az utazási lehetőségeket a vámprocedúrán és a magas utazási költségeken kívül korlátozta az útlevelkiadás gyakorlata is. Sokszor hetekig vártak rá, s olyan is előfordult, hogy a kérelmezett egy év helyett csak három hónapra állították ki az érvényességet. A posta lassan járt, időnként öt napot vett igénybe a célba érés, de levéltűnésről is olvashatunk a családi levelezésben.

A Vécsey testvérek közül talán Magda tudott leginkább akklimatizálódni a megváltozott körülményekhez. Őt is megviselték a történetek, de őt több testvérétől eltérően talán kevésbé jellemezte az arisztokrata gőg. Neveltetéséből adódóan természetesen Cebrian grófné is

¹⁰⁰ Cebrian: *Rabságunk kezdetén*, 182.

¹⁰¹ A magyaroknál viszont egyszerre volt forgalomban a monarchiabeli fizetőeszköz és a Monarchia felbomlása után a bankjegyeknek csak egyik oldalára nyomtatott ún. „fehérpénz”.

¹⁰² Cebrian: *Rabságunk kezdetén*, 148.

¹⁰³ Cebrian: *Rabságunk kezdetén*, 58.

¹⁰⁴ ANDJC 452 Nr. inv. 190/I. Sárköz, 1923. december 11. Vécsey Eszter Vécsey József Aurélhoz.

rendelkezett főnemesi öntudattal, melynek kifejezésére eklatáns példaként említhető az az 1922-ben publikált munkájában leírt szituáció, amikor a Tanácsköztársaság idején az „elvtárs”, illetve „elvtársnő” megszólítás meggyökeresítésére törekedett a hatalom. Egy kiskatonára udvariasan azt a kérdést intézte hozzá, hogy nem fog-e haragudni, ha ezután elvtársnőnek szólítja. A grófné így válaszolt: „Nézzé fiam’ – mondám neki – ’szólítson engem, ahogy most kell, ahogy maguknak parancsuk van. Én ezért a legkevésbé sem haragszom. De lássa, a megszólítás nem változtat ám semmit az emberen. Mindenki életfogytiglan megmarad annak, a mi, semmiféle elnevezés nem teszi őt mássá. Maga zsidó fiú, én magyar mágnásasszony vagyok. Ezt a két tényt nem veheti le rólunk semmi a világon.”¹⁰⁵

Vécsey Magda mindig is rendkívüli felelősségérzetet tanúsított családtagjai iránt. Önzetlensége és segítőkészsége az első világháború utáni időkben leginkább a súlyos anyagi helyzetbe került Windischgraetz család iránt mutatkozott meg. A botrányos életű Lajos játékszenvedélye hatalmas adósságokba döntötte a családot. Magda könnyelmű unokatestvéréék számára ideiglenesen átengedte budai házáat, ő pedig a közös családi ingatlanba költözött a Rökk Szilárd utcába, ahol Aurél is lakott. Pénzkölesönnel is segítette Lajosékat, akiknek egy időre teljesen „be kellett zárniuk” sárospataki rezidenciájukat. Az állatállomány eladásra, az alkalmazottak elbocsátásra kerültek.¹⁰⁶

A zürös életű herceg politikailag a legitimisták táborához tartozott. A legitimisták – akik túlnyomórészt a katolikus arisztokráciából kerültek ki – 1919 őszétől a legitimnek tekintett Habsburg-dinasztia, azaz IV. Károly¹⁰⁷ újbóli trónra juttatását, a mérsékelt és konzervatív reformokkal továbbfejlesztett társadalmi rend biztosítását, valamint hazánk függetlenségének megvédését tűzték ki célul. Andrássy Gyulával, Apponyi Alberttel, Zichy Jánossal az élen támogatták IV. Károly két visszatérési kísérletét, amelyek azonban kudarcba fulladtak. Ez a szűk arisztokrata bázisú mozgalom az 1920-as évek közepére meglehetősen elszürkült és visszaszorult, de tagjai továbbra is bíztak a restauráció későbbi lehetőségében.¹⁰⁸ Mint ahogyan bízott Vécsey Eszter bárónő is, aki a romániai Sárközről Aurél öccsének a potenciális szövetségeseivel való együttműködést tanácsolta: „Ha mi széthúzunk, akkor mindég baj lesz az országban. Demokratikus elemekkel és tendenciákkal nem fogjuk a Monarchiát helyreállítani és szolgálni” – vetette papírra 1924 áprilisában.¹⁰⁹

Windischgraetz Lajos igazi megpróbáltatásai 1925 végén, 1926 elején kezdődtek, amikor a frankhamisítási botrány fővádlottjaként börtönbe zárták. A különös ügylet 1925 decemberében robbant ki, miután Amszterdamban hamis frankot terítő magyar állampolgárokat tartóztattak le. A jelen tanulmány nem tekinti céljának a mai napig számos homályos részlettel teli (ki tudott az ügyletről, milyen mértékű felelősség terheli, ki melyik fázisban és mennyire határolta el magát az akciótól), Magyarországnak külpolitikai tekintetben komoly károkat okozó frankhamisítási botrány historiográfiájának fölvázolását,¹¹⁰ csupán a

¹⁰⁵ Cebrian: *Rabságunk kezdetén*, 60–61.

¹⁰⁶ ANDJC 452 Nr. inv. 190/I. Budapest, 1925. október 4. Vécsey Magda Vécsey Eszterhez.

¹⁰⁷ IV. Károly 1918. november 13-án kibocsátott eckartsau nyilatkozatában deklarálta uralkodói jogának felfüggesztését, de a trónról nem mondott le. Dessewffy Aurél gróf – akit 1917. július 31-én az uralkodó országbíróvá nevezett ki – részt vett a IV. Károlyt Eckartsauban felkereső küldöttségben és a nyilatkozat megfogalmazásában.

¹⁰⁸ Békés Márton: *A legitimizmus és a legitimisták*. Rubicon, 20. évf. (2009) 1-2. sz. 62–64.

¹⁰⁹ ANDJC 452 Nr. inv. 190/I. 1924. április 16. Vécsey Eszter Vécsey József Aurélhoz.

¹¹⁰ A fővádlott emlékirataiban egy fejezetet szentelt a frankügynök. Windischgraetz, Ludwig: *Helden und Hahnen. Selbsterlebte Weltgeschichte 1899–1964*. Wien–München–Zürich, 1965. A témához lásd: Karsai Elek: *A budai Sándor-palotában történt 1919–1941*. Budapest, 1963. 147–171.; Ormos Mária: *Hamis frankokkal teli bőröndök*. In: Skandalum. Magyar közéleti botrányok

vizsgálati szakaszban és a bírósági tárgyalás időszakában is mindvégig vádlott unokaöccse mellett álló Cebrian grófné szerepére kívánunk rávilágítani. A gyanú árnyéka rávetült Teleki Pál grófra és Bethlen István gróf miniszterelnökre is. Először parlamenti vizsgálóbizottság foglalkozott az ügygel. Vécsey Magda Eszter nővéréhez intézett leveleiben rendkívül tapintatosan és szűkszavúan nyilatkozik a fejleményeket illetően. Bántja, hogy a család hírnevét kikezdi ez a skandalum. „Néha olyan, mint valami agyrém, hogy ebből a családból – hol régi tradíciók rendezettsége, mély vallásosság és mindenféle erény uralkodott, s annyi szép és kellemes volt mindég, – végre egy ilyen helyzet került ki ennek az annyira szeretett fiúnak sorsában.”¹¹¹ Két vigasztaló tényezőt is megnevezett ugyanakkor: Lajos vallásos érzülettel viseli az eseményeket, melyeket eddigi könnyelmű életében elkövetett hibák büntetésként fog fel. „A másik az, hogy mind jobban átmegy minden diszkréciója dacára a köztudatba, hogy itt nem könnyelműen elkövetett bűntényről van szó, hanem e mögött oly motívumok és tervek voltak, melyek mentik az egészet, noha róluk beszélni korai.”¹¹² A pénzhamisítás valódi célja a büntető-törvényszéki tárgyalás során sem tisztázódott. A hamisítók eltérően nyilatkoztak a bankjegyek felhasználásával kapcsolatos elképzelésüket illetően. Volt olyan álláspont, hogy – a nem hivatalos német körökből származó ötlet megvalósításával – a francia gazdaságot akarták aláásni. Felvetődött „hazafias célként” az 1925-ös csehszlovákiai választások kimenetelének a magyar irredenta érdekek szerinti befolyásolása. Windischgraetz Lajos előéletének és vagyoni körülményeinek ismeretében nem zárható ki – ez azonban pusztán hihetőnek tűnő feltételezés – az egyéni célokra történő pénzszerzés vágya sem, persze irányában elfogult unokanővére ezt a verziót szerette volna kizárni.

Gróf Teleki Pál 1926-ban közjegyzői letétbe helyezett, a frankhamisítással kapcsolatos bizalmas feljegyzéseiből tudjuk, hogy Vécsey bárónó politikai alkukötés érdekében közvetítésére szánta el magát, de akciója kudarcot vallott.¹¹³ Teleki célja a vele folytatott megbeszélésről készített feljegyzés közjegyzői letétbe helyezésével minden bizonnyal az lehetett, hogy bebiztosítsa magát arra az esetre, ha Vécsey Magda megbeszéléseikből őt hátrányosan érintő részletet hozna nyilvánosságra.¹¹⁴ Az irat szerint 1926. március 28-án – tehát amikor még a parlamenti vizsgálóbizottság jelentéseinek vitája zajlott – Cebrianné találkozót kért az exminiszterelnöktől, aki a frankhamisítás ötletének felmerülésekor a kormány megbízásából az irredenta ügyek nem hivatalos irányítója volt. A feljegyzésből kiolvasható, hogy Teleki nem szívesen, de jó családi kapcsolataik miatt meglátogatta a grófnét, aki közbenjárását kérte Bethlen kormányfőnél. Vécsey Magda tehát közvetítő szerepet szánt Telekinek (mint ahogyan Windischgraetz szerint is a gróf közvetített a kormány és a hamisítók között) – enyhe ítélet kieszközlése érdekében. Teleki ezt nem vállalta. Cebrianné április 22-én még egy kísérletet tett, ekkor már ő látogatott el a grófhöz, aki határozottan megtagadta a kérést. Az irat szerint a grófné szavaiból fenyegetést érzett a kormánnyal szemben. Magda a Bethlen bukását óhajtó Andrássy Gyulával is tárgyalt, minek következtében újabb politikai alku ötletét vetette fel a földrajztudósnak. Ennek lényege nevezetesen az volt, hogy Andrássynál kijárja a frankügyben Bethlen és Teleki szerepét és felelősségét hangoztató ellenzék leszerelését, ha a kormány gondoskodik Windischgraetz enyhe büntetéséről. Az exminisz-

1843–1991. Összeáll.: Gerő András. Budapest, 1993. 175–193.; Teleki Pál szerepéről lásd: Ablonczy: *Teleki Pál*, 267–278.

¹¹¹ ANDJC 452 Nr. inv. 190/I. Budapest, 1926. március 1. Vécsey Magda Vécsey Eszterhez.

¹¹² Uo.

¹¹³ A forrásokat magyarázatokkal ellátva közli: Gáspár Ferenc – Sarusi-Kiss Béla: *Teleki Pál közjegyzői letétbe helyezett írásai a frankhamisításról 1926. Századok*, 133. évf. (1999) 4. sz. 727–764.

¹¹⁴ Tanúként Cebrian grófnét is kihallgatták.

terelnök feljegyzéseiben rögzítette, hogy egyáltalán nem bízik Andrásyban, és világossá tette Cebrianné számára, hogy nem tartja kívánatosnak, hogy őt – akit az ügyben súlyos rágalom ért – alkudozáson kapják. Legfőbb érvként az ország presztízsét, hasznát, érdekét emlegette. A dokumentumban többször is megjelenik saját maga tisztázásának szándéka, megerősítve azt az álláspontját – mely mellett az ügy tárgyalása kapcsán többé-kevésbé mindvégig kitartott –, hogy ő annak idején lefújta az akciót, próbálta azt megakadályozni. Azt tanácsolta Vécsey bárónőnek, hogy várják be az ítéletet, és ha a kedélyek mind külföldön, mind idehaza lecsillapodnak, a kormánnyal kötött megállapodás nélkül is lesznek emberek (amennyiben akkor helyzete lehetővé teszi, ő is), akik igyekeznek majd segíteni.

Windischgraetzék családi archívumában fellelhető Windischgraetz Lajosnak a Gyűjtőfogházban vezetett naplója, amely arról tanúskodik, hogy unokanővére mindvégig azon munkálkodott, hogy mérsékelje őt. Tanácsadóként, mentális támaszként egyaránt számított rá. A börtönnapló szerint fölvette a kapcsolatot Bethlennel a Nemzeti Szövetség elnökén, Perényi Zsigmondon keresztül. A büntető-törvényszéki tárgyalás 1926. május elején kezdődött. A május 11-i naplóbejegyzésben ez olvasható: „Magdi mondja, semmi előny számomra Telekit bezáratni, mivel ő Bethlen barátja és mindent el fognak rendezni.”¹¹⁵ Windischgraetz megfogadta unokanővére jó szándékú véleményét. A kormánynak végül sikerült eltosolnia az ügyet, és Teleki is megúszta az elmarasztalást. A vádlottak lojálisan játszották a nekik osztott szerepet, motivációként kifejtteni nem kívánt „hazafias célokra” hivatkozva, aminek következtében enyhe ítéletet kaptak. A bíróság kimondta, hogy a hazafias indítékot enyhítő körülménynek tekinti. Vécsey Magda így számolt be a történekről nővéreinek: „Gondolhatod, hogy nagy presszió volt rajtam ez a május, és persze az ítélet magában véve is lesújtó dolog volt. Idáig jutott valaki, kinek legszebb családi vonatkozásai és minden egyéb adomány a földi lét legboldogabbjainak predesztinált. Dehát persze nem ért váratlanul a dolog, és egyelőre meg voltam elégedve, hogy a privát becsület rehabilitálva lett, és Lajos erkölcsi magatartása jó volt, és a rokonszenvet megnyerte. Ő mindég mondja, hogy most jobb és komolyabb és vallásosabb ember lesz, ez tehát jelenleg a fődolog. Egészsége igazán jól bírja ezt a most már nemsokára fél évig tartó súlyos börtönt.”¹¹⁶ Windischgraetzre négyévi fegyházbüntetést szabtak ki, de ennek jelentős részét szanatóriumban, fürdőben, szállodában töltötte. 1927 augusztusában a Lukács fürdőben helyezte el Cebrian grófné. „Ezek a fürdők most oly szépek, nagy bassin-ek [fürdőmedencék] langyos vízzel, napozó terek. Ez egészségének is jó lesz, és ott talán magához jön testileg-lelkileg, az életet a szükséges higgadtsággal fogja nézni.”¹¹⁷ „A fürdő és napozás neki oly jót tett, hogy rég látam ily jó színben. Különben pedig tehet, amit akar, csak egy kis diszkrécióval.”¹¹⁸

A kalandor hercegnek azonban stigmatizált emberként kellett tovább élnie. Házasságát is megviselték a történekek, és a vagyona is csaknem elűszott. Unokanővére törődését továbbra is élvezhette mind anyagi, mind mentális értelemben. Ez Cebriannét teljes mértékben a fővároshoz kötötte, de a grófné áldozatkészen mondott le vidéki kiruccanásairól, előtérbe helyezve Lajos feldúlt kedélyének megnyugtatót. A herceg – akinek családjában előfordultak idegrendszeri betegségek – lelki állapotának javulása azonban csak ideiglenes volt. A családi környezet általában nyugtatóan hatott rá, de Magda állandóan aggódott az

¹¹⁵ Karsai: *A budai Sándor-palotában történt*, 162. Teleki az 1926-os, közjegyzői letétbe helyezett irataiban többször megerősíti, hogy valótlán az a köztudatban elterjedt nézet, hogy Bethlennel szoros baráti kapcsolatot ápol.

¹¹⁶ ANDJC 452 Nr. inv. 190/II. Budapest, 1926. június 9. Vécsey Magda Vécsey Eszterhez.

¹¹⁷ ANDJC 452 Nr. inv. 194/II. Mezőberény, 1927. augusztus 1. Vécsey Magda Vécsey Eszterhez.

¹¹⁸ ANDJC 452 Nr. inv. 190/I. Budapest, 1927. szeptember 5. Vécsey Magda Vécsey Eszterhez.

újabb csetepaték miatt.¹¹⁹ Egy 1928. március 29-i keltezésű detektívjelentés szerint a Lukács Szállodában töltött idő alatt esténként gyakran távozott taxival éjszakai mulatóhelyekre, leginkább az Admirál bárba, ahol kétes hírű nők társaságában szórakozott. 1927 októberének második felétől Prónay Pál alezredes négyszobás lakásából bérelt két helyiséget, ahol Lajos fiával lakott. A nyomozó szerint tárgyalt egy fővárosi uzsorással, később pénzhez jutott, így éjszakánként ismét kiruccant. Délelőttönként a Duna-korzón tett séta után a Pilseni sörcsarnokban mulatta idejét.¹²⁰ 1928 májusában kormányzói kegyelemben részesült. 1941-ben Lajos Bárdossy miniszterelnökhöz intézett levelében¹²¹ súlyos anyagi problémáiról számolt be. A területileg jelentősen összezsugorodott sárospataki uradalom, valamint a tulajdonát képező Tokaji Borkereskedelmi Vállalat csőd szélére kerülésének okaként a frankhamisítási ügyet, abban a felelősség magára vállalását jelölte meg. Windischgraetz előéletét ismerve azonban nem zárható ki, hogy e büntetőper nélkül is előálltak volna ezek a súlyos anyagi problémák.

Mivel Cebrian grófnét a fővárosi lét önmagában csak ideig-óráig elégítette ki, vidéki tevékenységként a Sátoraljaújhely határában elhelyezkedő sátorhegyi szőlőjével foglalkozott. Ottlétekor az egykori zempléni megyeszékhellyel tulajdonképpen egybeépült Széphalmon a Kossuth családnál szállt meg. 1925-ben úgy döntött, hogy itt szervez magának vidéki rezidenciát. „Nagyon meg voltam elégedve a vétellel. Forrást is vettem és rétet, lehetlesz tehenet tartani” – újságolta nővérenek.¹²² Boldog békeidőbeli társas életének dinamikája ekkorra már lelassult, 1930 nyarától Budapestről ide helyezte át székhelyét. Ennek legfőbb oka egyházi karrierútját sikeresen építgető öccsének a viszonylag közeli Bodrogkisfaludra költözése lehetett.¹²³

1935-ben Fejérváry Celestine örökbe fogadta Magda bárónőt, akitől két évvel később megörökölte mezőberényi kúriáját. Eredetileg ez édesanyja örökségét képezte, de Desseffy Blanka grófnő 1896-ban eladta az Amerikából hazaérkező Fejérváry Celestinnek. Cebrian grófné nem vált meg sátoraljaújhelyi otthonától. Ő a szőlészkedésben találta meg azt a tevékenységet, ami örömmel és megleléssel töltötte el. A mezőberényi ingatlanban – melyet az államosításkor elveszített – csak alkalmanként tartózkodott.

Az arisztokrácia köreiben a dualizmus idején oly divatos szokás, hogy tavasztól őszig a vidéki élet szépségeit élvezték, majd a tél beköszöntével általában a fővárosban vagy valamelyik belföldi, illetve külföldi nagyvárosban időztek, már rég a múlté volt: „A téli 3-4 hideg hónapban nem tervezek mostanában soha városi tartózkodást. Falusiasan vagyok öl-

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ Karsai: *A budai Sándor-palotában történt*, 165–166.

¹²¹ Karsai: *A budai Sándor-palotában történt*, 168–170. Windischgraetz azért írt levelet Bárdossynak, hogy megszerezze a miniszterelnök hozzájárulását egy – a második zsidótörvény értelmében „felszabaduló”, zsidónak minősülő személy tulajdonában lévő – erdőbirtok megvételéhez, ugyanis az erdő fakitermeléséből származó haszonból szeretne volna rendezni jelentősen összezsugorodott sárospataki birtokának adósságait.

¹²² ANDJC 452 Nr. inv. 190/II. Budapest, 1926. június 9. Vécsey Magda Vécsey Eszterhez.

¹²³ A Bodrogkeresztúr melletti településen, mely Bodrogkeresztúr filiája volt, 1930 nyarán egy szép neoromán stílusú templom épült. Aurél úgy döntött, hogy provizórikusan elvállalja az ottani lelkesi teendők ellátását, ameddig a plébánia létrehozásával elrendeződik az állandó dotáció kérdése. Négy évig szolgált itt, majd a sátoraljaújhelyi helynöki hivatal provikáriusi és irodaigazgatói feladatkörét gyakorolta. Miután az első bécsi döntés következtében 1939-ben a Kassai Egyházmegye eredeti egysége időlegesen helyreállt, püspöki irodaigazgatói minőségben Kassára került. Nem sokkal később a Kassai Püspökség papneveldejében teológiatanárként és rektorként is tevékenykedett.

tözve, csizmát viselek, bundát, sapkát, gyapjúszvettert, és ezeket a meleg holmikát nem tudom már összeegyeztetni egy városi eleganciával, mely mégis szükséges, ha Budapesten vagyunk” – írta Sárközre testvéreinek.¹²⁴ Az arisztokrata göggel teli Eszter bárónő úgy gondolta, húga rangjához méltatlan körülmények közt éli mindennapjait. „Milyen alkalmatlan az újhelyi szőlőben levő házacskájuk:¹²⁵ és milyen messze a templomtól: 3 km! Ezeket mind az Isten engedte meg! Hogy észbe kapjanak? M. [Magda] Aurélt kihasználja!” – jegyezte fel naplójába 1939. február 25-én a tőle megszokott keserűséggel.¹²⁶

Vécsey Magdának a második világháború idején keletkezett leveleiből tudjuk, hogy nélkülöző családtagjain a lehetőségekhez mérten továbbra is próbált segíteni csomagok küldésével. Leginkább a megszállt Lengyelország területén élő Windischgraetz Matild unokatestvéreért aggódott, és vetette be kapcsolatait küldeményeinek eljuttatása érdekében. Kedélyét és hitét sikerült megőriznie a legnagyobb megpróbáltatások közepette is. „Az orosz repülőök éppen itt mentek el felettünk. Oly nagy zajt csináltak, szinte vibrált az egész levegő és a gyönyörű csillagosság, melyre rettegve bámultam fel. De szerencsére nem történt sok nagy baj. Megsegít a jó Isten továbbra is” – adott hírt magáról 1942 őszén.¹²⁷ Egy évvel későbbi levelében a háború borzalmait, pusztításait az utolsó ítélethez hasonlítja. „A hosszan elnyúló háború természetesen sok kinövésre és nem helyes dologra ad alkalmat. Az emberek mérgesekké, türelmetlenné válnak. Nélkülöznek és kísértésbe jönnek, hogy a hiányokat illegális módon pótolják. Ez mindég így van. Elnézéssel kell lenniük ezen bajokkal szemben. A hivatalnoki kar is szenved, nehéz most eleget tenni. Egészen véve mégis sok jó emberünk van, a rendkívüli nehéz helyzetet sok okossággal és tapintattal oldják meg majd. Csak tovább is megsegít a jó Isten.”¹²⁸ A remény azonban megannyi nehézség és szenvedés érzékelésének ellenére is kiolvasható soraiból. 1944 áprilisában már nagyon óhajtott a békét. „Megvan itt is a sok bevonulás, vonatok a súlyos eszközökkel mennek előttünk, és persze a sok áldozat, nélkülözés. Mellesleg az izraeliták nagy szenvedései. Nagy türelemre és kitartásra van szükség. Nem tudjuk, mit végzett a jó Isten felettünk, de én azért rendületlenül bízom, hogy végre megszűnik a sok csapás” – olvasható a családi archívumban található utolsó leveleinek egyikében.¹²⁹

A Kolozs Megyei Állami Levéltárban őrzött levelezés 1944 szeptemberével megszakad.¹³⁰ Vécsey Eszter bárónő 1944 októberében a sárközi kastély végleges elhagyására

¹²⁴ ANDJC 452 Nr. inv. 190/I. Sátoraljaújhely, 1940. december 11. Vécsey Magda Vécsey Eszterhez.

¹²⁵ Eszter minden bizonnyal a Sátoraljaújhely külterületéhez tartozó sátorhegyi, 180 négyzetméter alapterületű, öt szobás, összesen tizenhárom helyiségből álló, villannyal ellátott, téglá, beton és kőalapozással rendelkező ingatlant említi. Cebrian grófné itt az 1948-as népszámlálás épületlajstroma szerint két földszintes lakóházat és egy présházat birtokolt istállóval, valamint sertésóllal. MNL Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fiókleveletára XXII. 2. Sátoraljaújhely város polgármesterének iratai 78. d. Népszámlálás 1948; A Sátoraljaújhely Járási Tanács VB és Sátoraljaújhely Városi Tanács VB iratanyagában nem található adat Vécsey Magda ingatlanainak államosítására vonatkozóan, de ezt sejteti az a tény, hogy halotti anyakönyvi kivonatában lakcímként a Széchenyi tér 10. szám szerepel, amely az 1948-as népszámlálási íven a római katolikus parókia tulajdonát képezte.

¹²⁶ ANDJC 452 Nr. inv. 81 Napló és egyéb jegyzetek 1939. február 25-i bejegyzés; Esztert minden bizonnyal féltékenységgel töltötte el az a tudat, hogy míg neki a családi otthont jelentő Sárközön testvéreit nélkülöznie kell, addig Magda és Aurél élvezi egymás társaságát.

¹²⁷ ANDJC 452 Nr. inv. 190/I. Sátoraljaújhely, 1942. szeptember 9. Vécsey Magda Vécsey Eszterhez.

¹²⁸ ANDJC 452 Nr. inv. 190/I. Sátoraljaújhely, 1943. szeptember 7. Vécsey Magda Vécsey Eszterhez.

¹²⁹ ANDJC 452 Nr. inv. 190/I. Sátoraljaújhely, 1944. április 20. Vécsey Magda Vécsey Eszterhez.

¹³⁰ A szatmári Vécsey család 19-20. századi dokumentumainak szisztematikus gyűjtögetése, gondos őrzése, számos feljegyzés elkészítése Vécsey Eszter bárónő érdeme. Az ő lelkiismeretes levéltáros

kényszerült. Anzik Albert sárközújlaki helytörténész személyes élményei szerint szobalánya, Csuka Miklósné született BánCSI Julianna fogadta be egykori úrnőjét. A Csuka család gondoskodott a bárónőről utolsó hét évében.¹³¹ Cebrian grófné élete hátralévő részét öccséhez hasonlóan Sátoraljaújhelyen töltötte. A jelentős egyházi karriert befutott Aurél pályája megtört, Magyarország szovjetizálása után kiségitő lelkészként tengődött. Aurél 1958-ban, Magda 1960-ban távozott az élők sorából.

*

A történelmi Szatmár vármegye második legtekintélyesebb – de nemcsak a lokális, hanem az országos politikában is szerepet játszó, ennek ellenére a történettudomány által meglehetősen elhanyagolt – családjában született Vécsey Magda életútja az arisztokrácia számára „boldog békeidőkként” megélt dualizmus nyugalmi periódusában vette kezdetét. A szatmári Vécseyek nem tartoztak a legvagyonosabb mágnáscsaládok közé, felemelkedésük a nagyobb múltú magyar arisztokrata famíliáktól jóval később, tulajdonképpen csak a 18. században vette kezdetét. A Habsburg-dinasztiához sok szállal kapcsolódva a 19. század utolsó harmadától a Szabadelví Párttal szemben foglaltak állást. Ellenzékiességüknek fő motívumát az agrárius érdekek képviselője jelentette, másrészt a katolikus egyházzal fűződő viszonyuk.

A Kolozsvárott őrzött archívumukban fellelhető iratanyag, így a rendelkezésünkre álló korrespondencia is csonka. Adódik ez egyrészt bizonyos családtagok hanyagságából, gondatlanságából, másrészt éppenséggel a tudatos válogatásból, harmadrészt pedig a dokumentumok sorsának alakulásából. A fennmaradt családi üzenetváltásokban felülreprezentáltak a magyar levelek. Az idegen nyelvűeket leginkább franciául, valamint németül írták, és csak elvétve angolul. Mentalitástörténeti szempontból meglehetősen informatívak, hiszen segítségével demonstrálni tudjuk az arisztokrácia 19. századi, 20. század eleji élelénk társasági életét, a főúri famíliák házasságok révén való összefonódását, szórakozási lehetőségeit, a Vécseyek kapcsolati hálóját, gondolkodásmódját, értékrendjét, politikai véleményét, érdekérvényesítő tevékenységét. A hölgytagok leveleiből erős emocionális családi kötődés sugárzik, felelősségtudat, az egymással való törődés. A lányokban egy pozitív érzelmekkel teli anyakép alakult ki. Apjuk iránt inkább rajongó tisztelettel viseltettek. Az intimitás női-férfi relációk tekintetében hiányzik. Az üzenetváltások tematikájában a szerelem nem szerepel. Egyetlen kivételt képez Magda édesanyja, akinek néhány – völegényéhez, majd férjéhez szóló – szentimentális levele, és romantikus életérzéssel áthatott – sajnos nem szisztematikusan vezetett – naplója a kutatók rendelkezésére áll.

Cebrian grófné rövid, gyermektelen házasságát követően gyakorlatilag független mánásasszonyként élt néhai férjétől örökölt füleki kúriájában, illetve budai házában. Társadalmi kapcsolatrendszerét maximálisan felhasználta családtagjainak érvényesülése (így például Hubay Jenő sógora számára az arisztokrácia körébe befogadást jelentő nemesség megszerzése, Windischgrätz Lajos bemutatása ifj. Andrássy Gyulának és nejének) és támogatása érdekében, miközben a Csillagkereszt Rendjével együtt járó feladatairól sem feledkezett meg.

A polgárosodás idején is előkelőnek számító szatmári Vécseyek a dualizmus válságperiódusától kezdődően gazdaságilag egyre kevésbé mutattak stabilitást. A világháború elvesztése, az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése és az ezt követő történések őket is váratlanul

munkája nélkül ismereteink jóval szegényebbek lennének erről az országos és a lokális politikában egyaránt jelen lévő mágnáscsaládról.

¹³¹ Anzik: *Sárközújlak története*, 19.

érték és megdöbentették. Komoly megpróbáltatást jelentett számukra birtokaik túlnyomó hányadának Romániához és Csehszlovákiához kerülése. Magda három testvérével egyetemben a megcsónkított hazát választotta állandó lakhelyül; László és Eszter Sárközön maradt, Paulina férjével pedig a Sztárayak Csehszlovákiához csatolt uradalmában. A férfiak esetében birtokuk hovatarozása volt mérvadó. Magdánál minden bizonnyal az öccse közéletben maradás jelentős súllyal esett latba. A trianoni országvesztés természetsszerűleg megrendítette a családi kohéziót. A vámprocedúra, a magas utazási költségek, az útlevelkiadás gyakorlata korábban elképzelhetetlen akadályokat gördített eléjük. A testvérek között megnőtt a fizikai távolság, jóval ritkábban találkoztak személyesen, de lehetőségeikhez mérten törekedtek a kapcsolattartásra. Ezekről a lehetőségektől fosztotta meg a még életben lévő, egymástól távol élő testvéreket – a család legkiegyensúlyozottabbjának számító Magdán és Aurélon kívül – a történelmi magyar arisztokrácia jelentős mértékű társadalmi státuszvesztésével együtt járó, Horthy-korszakot követő hatalomváltás.

ILDIKÓ ZSOLDOS

Historical changes of fortune in the life of a Vécsey baroness

The paper focuses on the life of Magda Vécsey (1873–1960), who was born to the second most influential family in the former Szatmár county. The Vécsey family has mostly been neglected by historians despite the fact that it played a role in both local and national politics. The analysis is also an opportunity to draw some conclusions relevant to the history of mentalities. A native speaker of Hungarian who could also communicate in multiple languages, the baroness was raised in a Catholic spirit and studied at the Sacré-Coeur, an elite school for aristocrats in Budapest. After her childless marriage, she practically lived the life of an independent magnate. In her world view, the conservative values she had absorbed in the family were determinant, just as a high degree of tolerance and openness toward certain achievements of modernization. As her family, both on her father's and mother's side, belonged to the élite traditionally engaged in politics, countess Cebrian also showed keen interest in political events. First, her political views were influenced by the views of her parents, then those of her brothers. As much as she could, she utilized her network of social contacts to support members of her family and help them succeed in life, while she did not forget about her duties as a member of the Order of the Star Cross, either. Due to her education, she was characterized by the kind of patriotism that was compatible with loyalty to the Habsburg dynasty.

The Vécseys of Szatmár, who had still been considered aristocrats during the period of embourgeoisement, gradually lost their financial stability after the crisis period of the dual monarchy. Losing the world war, the disintegration of the Austro-Hungarian Monarchy and the ensuing events took them by surprise. Family cohesion was shattered by the consequences of the Trianon peace treaty. The Horthy era brought about a significant loss of status for the historical aristocracy. Among the Vécsey siblings, perhaps it was Magda who could adapt the most successfully to the new circumstances. It was in the seat of the former Zemplén county that she survived the second world war and the change of regime that left no room for the aristocracy.

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Nemzet és tudomány (1914–1918)

Szekfű Gyula élete és életműve nagy és éles politikai váltásokat mutat. A történetíró 1913 és 1920 között antiliberális, konzervatív ideológiai fordulatot hajtott végre, amely a magyar történetírás konzervatív revíziójához vezetett (1918–1934). 1933 és 1944 között olyan fordulatot látunk, amelyet Szabó Zoltán nekrológiájában úgy értelmezett, ha nincs szovjet megszállás, akkor Szekfű Gyula *egy óvatos reformszellem mentora* lehetett volna.¹ Végül 1945 és 1955 között az a pályaforduló következett, amelynek során a historikus a polgári demokrata *Világ* mérsékelt demokrata publicistájából a Szovjetunió iránti fenntartás nélküli alkalmazkodás hirdetőjévé vált (1945–1955). Mindezek ellenére, ha keressük, politikai metamorfózisai és mimikrije mögött megtaláljuk szemléletének, elbeszélésének, szerepének és önmagáról alkotott képének konstans elemeit, konstrukcióit és magvát. Azt, ami önazonosságát megalapozta. Annyira, hogy maga nem is észlelt abban változást. Az a szemlélet, amelyet *A száműzött Rákóczi*-botrányra adott válaszaiban formált meg és alakított ki. Tanulmányomban ezt követem nyomon.

1916-ban publikált védekezése szerint nem ő, akit jogtalanul vádoltak és hurcoltak meg *A száműzött Rákóczi* című művéért, veszélyeztette az „egységes magyarság” létérdekeit, hanem azok, akik megosztották, leszűkítették és kisajátították a „nemzetet”, és lejárták a tudomány hírnevét. Bűnösök azok, akik a tudomány szavahihetőségébe vetett hit devalválásával és a „nemzeti” értékek leértékelésével a közvéleményt félrevezették, a hajsza során nekik asszisztáló éretlen és jóhiszemű tömeg pedig az ő áldozatuk. Az „egyetemes magyar nemzeti eszme” mértékéhez igazodó s a magyar történelem minden korszakát és minden mozzanatát egyenlő mértékű figyelemben részesítő tudománynak kell felváltania a közjogi ellenzék mindenkori törekvései számára kisajátított történelmi példatár helyét a nemzeti köztudatban. Az „egyetemes nemzeti hagyományok” jóval szélesebbek, mint a kuruc hagyomány, az ugyanis csak része az egésznek. A nemzeti és a tudományos álláspont az egyetemes nemzeti hagyományokat képviseli, a kuruc törekvések hívei s a tudós pózában tetszelgő dilettánsok viszont leszűkítették és rosszul fogták fel a nemzetet, és semmibe vették a tudományt. Önmagát a politikától „független” és a „klasszikus nemzeti hagyományokhoz” kötődő nemzeti tudós szerepével határozta meg, aki a nemzet legjobb kulturális és politikai tradícióit követte és képviseli.

Visszatekintés (1917)

Bécsből, 1917. szeptember 3-áról és 21-éről datálódtak Szekfű Gyula Odescalchi Arthur herceghez írott levelei, amelyekben leírta, hogy hogyan élte át a botránysorozatot.

¹ Szabó Zoltán: *Naplójegyzetek. (A historikus halálhírére emlékek elevenednek)*. Látóhatár, 7. évf., 1956. január-február. 15-20.

„Hercegséged elolvasván a *Mit vétettemet*, tudja, hogy ez az egész ügy rám nézve nem csupán tudományos vagy politikai–publicisztikai polémia volt, hanem egyúttal valóságos, mélyreható lelki élmény is. Hozzátehetem, végtelen szomorú, lesújtó és kiábrándító lelki élmény. 29 éves voltam, amikor a Rákóczi-könyvet megírtam, ellentmondásra számítottam, de csak tudományos körök részéről, az ilyen ellentmondással – bizonyos lévén felfogásom helyességéről – reméltem könnyen elkészülni. Ehelyett jött az a politikai botrány, mely annál kínosabb volt rám nézve, minél kevesebb közöm volt és van a politikához és a politikai pártokhoz – jött továbbá a tudományos intézetek, Akadémia, Tört. Társulat szégyenletes meghunyászkodása az illetéktelen politikai agitáció előtt; jött az egész újságiralmi vihar, mely történettudományunkat egyszeriben feldöntötte, mintha csak a bibliai óriás volna, vas- és ércesttel és agyaglábakkal. A botrány idején Friedjung egy itteni ismerősömet gúnyosan megszólította: *Wie geht's Ihnen in Ungarn? Sie machen ja jetzt eine historische Krise durch.*

Ez már nem krízis volt, hanem débâcle, amint az Akadémia egy ellenzéki lap kedvéért feláldozta előadóját, aki persze semmi szabálytalanságot nem követett el, s amikor az egyetlen nagy történelmi folyóirat *nem mert* az egész ügyről egyetlen szót sem írni, hogy ne kelljen állást foglalnia olyan ügyben, melynél égetőbb a magy. történelmi irodalomban még nem fordult elő.

A *Századokból* csakugyan nem is derül ki, hogy Magyarországon valaha Rákóczi-botrány volt, még egy ismertetést sem mertek hozni. Nekem minden illúzióm eltűnt, és be kellett látnom, hogy pályatársaimmal és a többi otthoni szakemberrel nem mehetek együtt az életben, mert ők – bár egyenkint igen tisztességes emberek – a tudományt nem tartják olyan komoly dolognak, mint ahogy kellene.

Ezeket bátorodom Hercegségednek elpanaszolni, és csak lassan tudok mondanivalómhoz eljutni.

A botrány idején minden ingott és rengett alattam, tudományos illúzióim megsemmisültek, jó magyar létemre jámbor félrevezetett véreim kiátkoztak, még szülővárosom, Székesfejérvár is; öreg özvegyanyám Fejérvárott és nővérem a Szepességen heteken át sírva vették kezükbe a budapesti lapokat, sejtven, minő dolgok lesznek bennük rólam, – az én hangulatom valóban olyan volt, mint aminőnek a *Mit vétetemből* látszik. Hogy mégis el tudtam viselni a dolgot, s most már el is múlt, mint egy rossz álom, azt egyesegyedül annak köszönhetem, hogy a tömegben mégis akadtak független ítéletű emberek, akik mellettem állottak, és akiknek elismerő és biztató szava eljutott hozzám. Sokan nem voltak persze, de annál büszkébb vagyok arra, hogy nagyrészt a régi generatio emberei voltak, azon generatióé, mely még a századforduló idején bekövetkezett dekadentia *előtt* virágzott, s melynek emberei hogy helyeselték az én állásfoglalásomat, ezzel én is odakapcsoltnak érzem magamat ezen letűnt korszakhoz – a ma uralkodó generatio kikerülésével. Legtöbbet köszönök közülük volt levéltári igazgatónak, Károlyi Árpádnak, aki a botrány napjaiban állandóan mellettem volt biztatásaival és tanácsaival, s aki minden mellétekintet nélkül jónak találta utamat, éppen úgy, ahogy Hercegséged, akinek kegyes levelére tehát elsősorban azért vagyok végtelen büszke, mert újabb bizonyítéka annak, hogy Magyarországon is vannak testileg–lelkileg független urak, és hogy én éppen ezeknek a kitüntető szimpátiájára számíthatok. [...] Thaly Kálmánt én sohase vádoltam tudatos hamisítással vagy valótlan-sággal. Különös véletlenből én voltam az, aki őt utolsó útján, Ischlből Pozsony megyébe, pár nappal halála előtt, Bécsben Thallóczy megbízásából fogadtam, vele voltam este, míg le nem feküdt, s reggel vasútra kísértem. Szegény megtört ember volt már, magatehetetlensége mélyen hatott rám. Dehogyan bántottam volna emléké; tudományos módszerének hibáit

– ha egyszer felismerni véltem -, kötelességem volt megmondani, annyival inkább, minél károsabbnak találtam hatását.

S velem szemben, ki meghatva tettem meg a boldogultnak a tiszteletet, meg akarja őt Ballagi A. védeni, akiről Thaly mint szemtelen zsidógyerekről nyilatkozott! Egy rokonom férjénél van Thaly unokaöccsénél és örökösénél, ők is felháborodtak ezen a védelmen. Thaly iránt nem is érzem, hogy valamit elkövettem volna; a Rákóczi-dologban Hercegségednek teljesen igaza van, hogy a játékbárlang kifejezést kár volt használni, nem is kifejező arra, amit kellene. Legjobban sajnáltam, hogy Thallóczy belekeveredett a dologba, teljesen ártatlanul, s legjobb inteni ellenére, mert ha az előszóban nem mondom neki köszönetet, az egész affaire valószínűleg elmarad, nem lévén lehetőség számára politikai háttérrel szerezni. Thallóczy nekem mindig szíves, atyai jóakaróm volt, annál szomorúbb volt, hogy akaratlanul is ilyen kellemetlenséget szereztem neki; ő pedig politikai pályán lévén, nem egészen úgy lépett fel, ahogyan talán biztosabb politikai viszonyok közt felléphetett volna. Reám mindenestre fájdalmas volt a különbséget látni, mely két bécsi jóakaróm, Károlyi és Thallóczy magatartásában nyilatkozott. És ezt sajnos nem is tudtam elfelejteni, s mikor ő Szerbiából Bécsbe járván talán maga is érezte, hogy eljárásánál a politikus túlságosan abszorbeálta a tudóst, s emiatt hozzám szokottnál is barátságosabb és melegebb akart lenni – én, beismerem, gyermeki daccal húzódoztam, és halála napján is, hívása dacára, nem kerestem fel.² Azóta eleget szánom. Késő bánat.

Hercegséged említette, hogy vele beszélt az én dolgomról, csakis ezért bátorkodom ilyen, csak reám fontos, egyébként lényegtelen részletekkel untatni. Hogy lesz a botránynak folytatása – azt hiszem, lesz, Ballagi és újságírója, Kacziány ebből élnek, s amint valamit írok, újra kezdik.

Jelenleg egy német kiadóval tárgyalok a magyar történet és a nyugati keresztény-germán népek, elsősorban a német története összefüggéséről, a kis munka készen van, s ha sikerülne megegyezni (én csak a munkámat viszem és vihetem a kiadóhoz, nem mint Csánki állami vagy egyéb pénz), bizonyára kiütne egy apróbb botrány, mely ha nagyobb lenne, bátorkodnám Hercegségedet végtelen kegyesen kilátásba helyezett támogatására emlékeztetni.³

„A *Pesti Hírlap* 70 000 olvasója mindvégig meg lesz győződve arról, hogy a Száműzött Rákóczi szerzője valami kamarillai parancsra vagy Tisza István utasítására árulta el a hazát, s hogy a nemes terv Polonyi és egyéb kitűnő hazafiak ébersége folytán hajótörést szenvedett. A tömeg szemében rólam a hazaárulás jelét az idő és ez is csak részletekben koptathatja le, s egyes ruhafoslányokról semmiféle eső le nem mossa. Ezzel én tisztában vagyok, s nem fogok csodálkozni, ha esetleg 20–30 év múlva is itt-ott fel fog bukkanni a hazaárulás eltemetettnek vélt kísértete.”⁴

A historikus az „ügy”-ről vallott újabb – potenciális – patrónusának. A leírás elemei – a történelem autonómiájának és színvonalemelésének igénye, a korabeli társadalmi érintkezés követelményeit az arisztokratára felnéző, abban patrónust remélő hangnem, az olykor meggyőző, őszinte, rokonszenves, olykor visszatetszést keltő szubjektív hangvétel, a megbántottság indoklása és a védekezés érvei – közül a szellemi kapcsolódás különösen figyelemreméltó. Az, hogy Szekfű Gyula Odeschalchi Arthur királyi kamarás, főrendi házi

² Thallóczy Lajos 1916. december 1-jén Ferenc József temetéséről hazafelé jövet Herceghalomnál vasúti szerencsétlenségben halt meg.

³ *Szekfű Gyula* (Bécs, 1917. szept. 3.) *Odeschalchi Arthurnak*. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZKK), Levelestár.

⁴ *Szekfű Gyula* (Bécs, 1917. szept. 21.) *Odeschalchi Arthurnak*. OSZKK, Levelestár.

tag, az *Emlékek Barsvármegye hajdanából* összegyűjtője és kiadója, a Bars megyei régészeti és történelmi bizottság megalapítója előtt nem újtónak, egy elégedetlen nemzedék képviselőjének, hanem az idős nemzedékhez, az annak tulajdonított értékekhez kötődő tudósnak mutatta be magát.⁵

Összhangban volt az utólagos értelmezés korábbi védekezésével, kötődéseivel és elhatárolódásaival?

Állásfoglalásait a botránysorozatra adott korabeli nyomtatott válaszainak szemrevételével kezdjük.

Felelet a Száműzött Rákóczi dolgában

Szekfű Gyula első nyilvános állásfoglalását 1914 márciusának utolsó harmadában írta, ami röpiratként a hónapfordulón került könyvárusi forgalomba, majd az április 15-i *Akadémiai Értesítő* mellékletként jelent meg.⁶ Pártszenvedélyből fakadó sajtótámadás, amelynek vádjai rágalmak – jellemezte benne a márciusi botrány természetét. A könyvet tudatosan és rosszhiszeműen félremagyarázó gátlástalan rágalmozókkal szemben állt ő, a pártoktól és politikától független tudomány képviselője.

Szekfű a röpirat legnagyobb részében a sajtóbeli ferdítéseket cáfolta, teljes joggal. Emellett általánosabb kérdésekben is állást foglalt. Jogosnak látta Thaly koncepciójának a kritikáját, szükségességének indokait viszont jóval elvontabban, rövidre zártabban és enyhébb hangnemben sorolta fel, mint *A száműzött Rákóczi* híres jegyzetében. Tagadta, hogy gyalázta volna Rákóczit, aminek ódiúmat vádlóira hártotta vissza. Kitért az elől, hogy a kultusszal kapcsolatban állást foglaljon, ám Rákóczi emlékét úgy értelmezte, hogy azzal – közvetve – a kultuszt is értékelte. Az emigráns fejedelem ugyanis szerinte szenvedései nyomán „örök emberi” magaslatra került. Ennek viszont – ha meggondoljuk – komoly következménye van. Amennyiben ugyanis Rákóczit elviselt és vállalt emberi szenvedései minősítik, az általa képviselt ügy viszont, amiért azokat kiállotta, *korszerűtlen* volt, annyiban csak a szenvedő embert megillető részvét, de nem a példakép iránti tisztelet jár ki az elavulttá makacsul harcoló emigránsnak. Az a deheroizálás ugyanis, amely a kérdéses személyiség által képviselt eszményt minősíti idejétmúltnak, az illető minden, s nemcsak egyik nemzeti kultuszát, nemzeti hős iránti tiszteletét kizárja.

A röpiratban – *A száműzött Rákóczi*hoz hasonlóan – Szekfű Gyula az egységes és megosztott nemzet szellemi megfelelőiként állította szembe egymással Pauler Gyula és Gyulai Pál hagyományát Thaly Kálmán felfogásával. Az a tétel, hogy a tudomány és az egységes magyar nemzet normái összekapcsolódnak egymással, *A száműzött Rákóczi*ban kifejtetlen maradt. Most, a röpiratban viszont elkezdte kibontani ezt a gondolati szálát. Új volt az is, hogy a röpiratban állást foglalt abban a kérdésben, hogy ő hol áll, a *tudomány* vagy a *képrombolás* pártján. Azzal, hogy nemcsak a Thaly-féle dilettantizmustól, hanem másfajta „dilettantizmustól” is elhatárolta magát: „Az én személyemnek Jásziék közé való skatulyázása nem felel meg a valóságnak, épp oly kevésbé, mintha én a munkapárt, vagy egyéb politikai vagy sociológiai irány híve volnék. Én egyedül a történettudománnyal foglalkozom. A történelmi materialista iskola nem történettudományi iskola és azok, akik elveit a magyar történetre alkalmazzák, nemcsak hiábavaló és szükségtelen képrombolást, de elavult, idejétmúlt munkát végeznek. Ez az iskola történeti, methodikai szempontból komolyan nem ve-

⁵ Vö. Odeschalchi Arthur: *Emlékek Barsvármegye hajdanából*. Összegyűjtötte és kiadta Szerémi. Budapest, 1891.

⁶ Szekfű Gyula: *Felelet a Száműzött Rákóczi dolgában*. Akadémiai Értesítő, 25. köt. 1914. 251–260.

hető jelenség, s hiába keresnénk a külföldön történettudóst, aki híve volna. Nem minden komikum nélkül való, hogy én, aki könyvem középpontjává *lelki* analysist tettem, a történelmi materializmus hívévé kiáltatom ki.⁷

Az elhatárolódás alkalmát Lakatos László *Pesti Napló*ban március 26-án publikált cikke kínálta. A méltánytalan és tényyszerűen sem helytálló állítás („És Szekfű Gyula úr a Vázsonyi, Pikler és Jászi eseteire való fölös hivatkozással hiába mondja, hogy aki az ő művét támadja, a gondolatszabadságot támadja meg.”) ugyanis cáfolatot érdemelt, s kedvező alkalom volt az elvi elhatárolódásra, amelyet szemléleti különbség és taktika egybecsengése magyaráz.⁸

Szekfű március 31-én így nyilatkozott Riedlnek: „A M[agyarorszá]g most változatosság kedvéért a katolikusokat izgatja, s azok be is ugranak, mint Csernoch példája, Landauer (jezsuita?) megbízatása mutatja. Ez igen kellemetlen, de nem tudok ellene semmi eszközt. Talán feleletem végén a tört. materializmus elleni részlet még élesebbé volna teendő.”⁹ Április 2-án pedig ezt írta: „...szerda reggeli sorai értelmében ma csütörtökön express elküldtem a prímásnak a brochura első példányát levéllel, melyben családom kath[olikus] antecedentiáit feltártam, s audientiát kértem tőle... Világ elhagyását azért voltam kénytelen kérni, mert 1. a kath[olikus] körökben, Bp. H. köreiben is rossz hatást tenne, 2. a hivatalomban sem használna.”¹⁰

Újabb válasz bírálóimnak

Szekfű Gyula első röpiratában védekező pozícióból válaszolt a sajtóbeli vádakra. Második válaszában viszont öntudatos biztonsággal már ő támadott: az ellene nyilatkozó vagy fellépő tudományos szaktekintélyek tudósi mivoltukhoz méltatlan és veszélyes szerepet vállaltak, állította.¹¹

Május elején Horváth Jánosnak arról számolt be, hogy Károlyi Árpád szerint, „ha olyan harcos volnék, mint amilyen nem vagyok, írnék a Nyugatnak és kitéznék 500-600 k[or]r[é]t az ügy története megírására. Mint ahogy A[natole] France megírta Dreyfust. – Mondom: Horváth János megírhatná. – Aszondja: Igaz. És várta, hogy rábeszéljem. De nem beszéltem rá. Ha Schöpflin volna Ny[ugat] szerkesztője!”¹² Majd azon gondolkodott, hogy *A száműzött Rákóczi* második kiadását meg kellene jelentetni. Angyal Dávid írhatna hozzá előszót, bevezetésében vagy függelékében pedig Horváth János összefoglalhatná a könyv történetét. A második kiadás változtatás nélkül, pár kiegészítéssel és javítással közölné a könyv szövegét, a jegyzeteket harmadára csökkentené, s kihagyná a latin, francia és olasz szövegek közléseit. A kötetet az Athenaeum, a Lantos vagy valamelyik kis kiadó adhatná ki.¹³ Mindez azonban csak terv maradt.

⁷ Szekfű: *Felelet a Száműzött Rákóczi dolgában*, 12.

⁸ Lakatos László: *Szekfű*. *Pesti Napló*, 65. évf., 1914. március 26.; Szekfű: *Felelet a Száműzött Rákóczi dolgában*, 12.

⁹ *Szekfű Gyula* (Bécs, 1914. márc. 31.) *Riedl Frigyesnek*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: MTAKK) Ms 491.

¹⁰ *Szekfű Gyula* (Bécs, 1914. ápr. 2.) *Riedl Frigyesnek*. MTAKK Ms 491.

¹¹ Szekfű Gyula napi kapcsolatban állt Horváth Jánossal, akit mindenről tájékoztatott, megosztotta vele gondjait és ötleteit, számíthatott rá a védelem budapesti megszervezésében. *Szekfű Gyula* (Bécs, 1914. márc. 14., 24., 28., ápr. 22.) *Horváth Jánosnak*. MTAKK, Horváth János-hagyaték.

¹² *Szekfű Gyula* (Bécs, 1914. máj. 1.) *Horváth Jánosnak*. MTAKK, Horváth János-hagyaték.

¹³ *Szekfű Gyula* (Bécs, 1914. máj. 1.) *Horváth Jánosnak*. MTAKK, Horváth János-hagyaték.

„Márkit nem sértegetem. De szégyellni fogja magát. – B[allagi] A[ladár] nem képes magát szégyellni, tehát kénytelen vagyok bohózatossabban kezelni” – írta a második válasz alkotása közben.¹⁴

Az *Újabb válasz bírálóimnak* május első felében készült el. A *Történeti Szemlében* és külön is megjelent írás több ponton érdemben cáfolta Márki Sándor és Ballagi Aladár állításait. Márkit nem indokolatlanul marasztalta el következetlenségben, s Ballagit sem alaptalanul tette nevetségessé. Az *Újabb válasz* újabb bizonyítékokat is közölt: az Eckhardt Sándor által készített és Szekfűnek küldött másolatokat a párizsi külügyminisztériumi levéltárban őrzött aktákról, amelyek Márkit is meggyőzték arról, hogy Rákócziak tudomása volt a jövedelmi forrásul szolgáló játékbank, az *Hôtel de Transylvanie* működéséről.

Szekfű Gyula azonban nem csak a tudományos ellenfelek állításainak belső ellentmondásait elemezte nagy elmeélel, lendületesen és meggyőzően. Nem csak azért jelentős e vitairat, mert Ballagi Aladár tudósi hírnevét – joggal – megrendítette. Nem is a fontos forráspublikáció adta az *Újabb válasz* legfőbb jelentőségét. Inkább az, ahogyan szerzője kibontotta *nemzet* és *tudomány* egymáshoz való viszonyát. A második védőiratban ugyanis az egész életmű szempontjából meghatározó jelentőségű *kismagyar–nagy magyar* történetfelfogás fogalmainak előképeit olvashatjuk. Az egyik a magyar nemzetet hamisan, jogtalanul és felelőtlenül leszűkíti a „kurucos” törekvésekre, és kisajátítja a „szélbali” felfogás számára. A másik az egységes magyarság „minden” (!) magyart átfogó egyetemességét vallja a magáénak a „Széchenyi–Deák”-féle szellemi örökség jegyében.

Az első vádlói felfogása. Tudománytalan és objektíve nemzetellenes, rossz értelmű újítás, elfordulás a hagyományoktól. A második az övé. Tudományos és valóban nemzeti, az egyetemes nemzeti tradíciókhoz kötődő.

Jogtalan a magyar nemzet egy részének lefoglalni a múltat és a jelent, hiszen a *nyugati magyarok*, a *labancok* is a nemzeti múlt aktív alakítói voltak – szegezte szembe Ballagi egyik „érvével” Szekfű saját álláspontját.¹⁵ Szekfű „kritikusa” szerint ugyanis a „haza” gondolata a szatmári béke után csak formálisan volt jelen az országban, annak igazi képviselője az emigráció volt. Ez az állítás – állította Szekfű – Thaly vulgarizálása.

R. Várkonyi Ágnes Thaly Kálmán történetírásáról szóló monográfiájából tudjuk, hogy Thaly még nem látott ellentmondást az összeegyeztethetetlenek egyeztetésében: az emigráns Rákóczi dicsőítésében és a szatmári békét megkötő Károlyi Sándor pozitív megítélésében.¹⁶ Márki háromkötetes monográfiája is azt tanúsítja, hogy „Thaly szellemi örököse” sem tartotta áruulónak a békekötő kuruc generálist.¹⁷ Az eszményeket reprezentáló személyiségekre szűkített felfogás keretei között kétségkívül megoldhatatlan nehézségeket rejtett magában a megbékélők és az emigránsok egyidejű pozitív megítélése, amit Ballagi a meggyező elmarasztalása és az emigránsok példává emelése irányában igyekezett – korántsem következetesen és igen primitív érveléssel – feloldani. Szekfű ezt cáfolta úgy, hogy az értékelést megfordította, miközben a kuruc–labanc ellentét meghaladását hirdette.

Szekfű nem egyszerűen Thaly hamis Rákóczi-képét érvénytelenítette, hanem az egykori vezérlő fejedelmet általában „dezilluzionálta” azzal, hogy a neki tulajdonított eszményt (és

¹⁴ Szekfű Gyula (Bécs, 1914. máj. 6.) *Riedl Frigyesnek*. MTAKK Ms 491.

¹⁵ Vö. Szekfű Gyula: *Újabb válasz bírálóimnak*. *Történeti Szemle*, 3. évf., 1914. 452–480. Különnyomat: 21–22.

¹⁶ Vö. Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 21–22.; R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest, 1961. 101–104.

¹⁷ Vö. Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferenc 1676–1735*. 1–3. köt. Budapest, 1907–1910. 3. köt. 236. (<http://mek.oszk.hu/05800/05832/html/>)

az azzal azonosított történelmi szerepet, jelentőséget és hatást) minősítette korszerűtlennek. Azzal viszont, hogy a Rákóczi-kultusz létjogosultságát tagadta, fel tudta oldani a „kuruc” történetírói irányzatnak azt a belső ellentmondását, amely a megegyezés pozitív értékelése és ellenfeleinek példaképpé emelése között feszült. Ennek persze ára volt: az értékek átfordítása. A megegyezők követendő példává magasztosultak, a meg nem egyezők történelmi szerepe pedig eszközszintre süllyedt. Ebben rejlik e feloldás hatóerejének titka, de az akkori hatás iránya is ebben leli magyarázatát. Azzal, hogy nyilvánvalóvá tette az ellentmondást, legsebezhetőbb pontjukon sértette a következtelenekeket, miközben azt az érzést erősíthette bennük, hogy immár nemcsak a politikai térből szorítják ki őket, hanem a szimbolikus nemzeti panteonból is. Viszontválaszként felújult az ellentmondás feloldásának másik típusa: az általánosságban tartott „igaz ügy” kudarcát árulással magyarázó s magát a megegyezést is árulássá bélyegző álláspont, ami a másik két felfogás előfeltevéseivel közös elemei és minősíthetetlenül leegyszerűsítő jellege miatt elsősorban a tudományos közélet határain kívülre, azon belül pedig peremre szorult.

Szekfű Gyula *Újabb válaszában* a kuruc eszmény bírálatát és megbélyegzését nem azon túlmutató kérdésfeltevés és gondolatmenet, hanem a *labancok*, a *nyugati magyarság* nemzetelakító tevékenységének védelmében írott gondolatok követték.

Szekfű Gyula – amint a *Mit vétettem én?*-ben írta – nem újított gyökeresen a *kuruc* eszmény bírálatával. Nem teremtett új ideológiai minőséget *A száműzött Rákóczival* és védelmével, hanem már meglévő választípust dolgozott át s fogalmazott újra. Nem ő volt a *labanc* álláspont első képviselője a magyar történettudományban.¹⁸ Hasonló konstrukciókat értelmezett át, mint *kuruc* ellenfelei. Támadvá védekezése nemzeti liberális és konzervatív védőinek érveléséhez hasonlított: az övé a helyes nemzeti álláspont, amely egyúttal tudományos is. Elfogadta ellenfelei vádjainak elvi alapját, a tudomány alárendelését a nemzetnek a *nemzeti, tehát tudományos* tétel vállalásával és érvényesítésével. Rákóczi dilemmáiról és lehetőségeiről, amelyeket a *kuruc* Thaly magasztos jelzőkkel bőségesen elfedett, Szekfű is leszűkített képet adott. Nemzetfogalmába viszont beemelte a labancokat.

Márki Sándorral a vita még 1914-ben, Márki visszavonulásával lezárult.¹⁹ Ballagi Aladár 1916. január 10-én újabb felolvasást tartott *A száműzött Rákócziról*, amivel a Szekfű habilitálásáról döntő egyetemi tanácsra kívánt befolyást gyakorolni.²⁰ Szekfű erre válaszolt 1916. márciusban; áprilisban pedig már napvilágot is látott a szöveg. Ebben az első két védekező

¹⁸ R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest, 1961.; *A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban*. 1-2. köt. Budapest, 1973.; Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011.

¹⁹ Vö. Márki Sándor: *A száműzött Rákóczi*. Budapesti Szemle, 449. köt. 161–179.; Szekfű Gyula: *Megjegyzések Márki nyilatkozatára*. Történeti Szemle, 3. évf. (1914) 635–637.; Márki Sándor: *Thaly Kálmán emlékezete*. Budapesti Szemle, 174. köt. 321–335.

²⁰ Vö. Ballagi Aladár: „*A száműzött Rákóczi*”. Akadémiai Értesítő, 25. köt. (1914) 412–429. (http://real-j.mtak.hu/97/1/AkademiaiErtesito_1914.pdf); *Az igazi Rákóczi*. Budapest, 1916. 45–139. Vö. még: „Ami kath[olikus] emberrel a dolgról beszélgettem, mind igazat adott, de itt is, ott is találkozott egy-egy kivétel. Ezek annak idején ellenzéki felbuzdulásukban – meggondolatlanul – beleugrottak, és most nem tudnak vagy restellnek visszafordulni. Ilyen maga Sággy is, akit a Ballagi-felolvasás után erősen, de hiába kapacitáltam. Ballagi különben szokása szerint ferdített, nagyhangúskodott és abszurdumot abszurdumra halmozott. [...] az akadémikusok – egy-két, de csak egy-két ellenzéki kivételével – hidegek és némák maradtak. Apponyi nem volt ott, bár Pesten van. Egyébként a dolog jól halad: az esti lapokból látom, hogy a miniszter jól megfelel Sággynek és ilyenformán bizonyos, hogy a habilitatit meg fogja erősíteni.” *Bleyer Jakab* (Bp. 1916. jan. 12.) *Szekfű Gyulának*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: EKK) G 628.

írás mondanivalójának és érveinek a szintézisét adta. A könyv gyors egymásutánban két kiadásban is megjelent.²¹

Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?

A mű legnagyobb részének minden bizonnyal kifejezőbb címe lehetne az egyik *Világ*beli Gábor Andor cikk címe: *Mit vétett Ballagi Aladár?* Ebben a 'Rákóczi-gyalázó vadlók contra meghurcolt tudós' képlet konkrétábbá vált. Szekfű azzal vádolta Ballagi Aladárt, hogy megtevesztette a közvéleményt. Azzal, hogy tudományos látszatot adott egy politikai hajszának. Szekfű önmagát a politikától független tudomány képviselőjeként mutatta be, akit a tudomány erőinek impozáns gárdája támogatott, s a mellette ki nem álló Akadémia jobb meggyőződése ellenére volt kénytelen kompromisszumos nyilatkozatot tenni. Voltak ugyan olyanok is a „nemzet jobbjai”, független ítéletű emberei között, akik annak ellenére, hogy elítélték a hajszát, idegenkedtek a könyvtől is, mivel megtéveszthette őket a mű nem elég művészi meglevenítési módja.

A közvélemény többsége jóhiszemű volt, beugratták, hazafias érzelmeit rossz irányba mozgósították, amit kulturális éretlensége miatt tehettek meg vele. Azokat, akik ezt elkövették, jellemükkel (és nem pártállásukkal) jellemezte: túlnyomórészt függetlenségi politikusok és felelőtlen újságírók kerültek a közéleti ambícióit kiélő Ballagi Aladár mellé. Nemzet és tudomány közvélemény előtti leértékelése az ő bűnük. A szélesebb közvéleményhez szólva Szekfű sorra cáfolta Ballagi vádjait. Meggyőző és érvényes argumentációval kimutatta, hogy Ballagi tudománya nem tudomány, teljesítménye nem teljesítmény.

A szélesebb közvéleménynél jóval szűkebb körhöz is szólt. A hozzájuk, a „nemzet jobbjaihoz” intézett mondanivalója az, ami szemléleti jelentőségű a könyvben. Az, ami választ ad arra, hogy *Mit vétettem én?* „Remélem, hogy ezek a tiszteletreméltó emberek, a nemzeti hagyományok igaz hívei be fogják látni, hogy Rákóczi-könyvem semmiképpen sem tört a hagyományok ellen, nem volt forradalmi jelenség, hanem éppen a nemzeti hagyományok, az igazi nagy idők, nem a tegnap, hanem a tegnapelőtt, a magyar renaissance követése folytán állott elő. Igaz, nem vagyok Thaly Kálmán irányának híve, de becsületes törekvéssel

²¹ Szekfű Gyula: *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* Budapest, 1916. (Két kiadás, a második függelékkel.) Az előzményekre vö. „A könyvet, mint mai sürgönyömben jeleztem, a legnépszerűbb és legjobban szervezett fővárosi kiadók egyike, Dick Manó könyvkereskedő VII. Erzsébet körút 12. fogja kiadni [...] Kérem ezek után, lásson hozzá haladéktalanul a munkához. Tervezetét teljesen helyeslem és örülök, hogy a kérdést könyv alakjában sikerült megoldani, mert tárgyalásaim a népszerű könyvtárral arra az eredményre jutottak, hogy legfőljebb 32 kis oktáv oldalt adhattak volna. A megoldás így kitűnő és azt hiszem a célt el fogjuk érni.” *Szabolcsi Lajos* (Budapest, 1916. jan. 26.) *Szekfű Gyulának*, EKK G 628. „Elolvastam könyvét. Mondhatom, valóban elsőrangú jelentékeny munka. Hiszem és remélem, hogy meglesz a tisztító nagy hatása. Egyes részletei költőien szépek, mint védőirat pedig páratlan. A személyes korrektúra, egyes súlyosabb kifejezések [...] megbeszélése, a sajtókampány tervezése szempontjából okvetlen szükségesnek tartom, hogy csütörtökön este, mikor a levonatok legnagyobb része már készen van, Pesten legyen.” *Szabolcsi Lajos* (Budapest, 1916. márc. 13.) *Szekfű Gyulának*. „... a »kövér«-ügyhöz nem tudok hozzászólni, csak oly általánosságban, mint azt Eckhardt Sándoréknak mondtam: hogy vigyázz, hogy e kényszerhelyzetben oly segítséget ne fogadj el, melyet később szeretnél lerázni a nyakadról. Inkább hallgass és várj, ha nem okvetlenül létekedek a szólás; el fog jönni az idő, mikor ezt az egész ügyet az önérdkek távollátásával, s egy-két becsületes ember közreműködésével el lehet intézni. [...] Ha van korrektúra, küldjél.” *Horváth János* (Tábori posta, 1916. márc. 28.) *Szekfű Gyulának*. EKK G 628.; „A kiegészített kéziratot, valamint a kiszedett rész első korrektúráját megküldtem Gábor Andor úrnak, s Ön bizonyára megkapta tőle szíves további rendelkezés céljából.” *Szekfű Gyula* (Bécs, 1916. márc. 24.) *Dick Manónak*. OSZKK Levelestár.

iparkodtam másokat, *egyetemesebb* magyar szellemeket követni [...] nem én vagyok forradalmi, nem én újítok merészen a hagyományok elvetése árán. Nem én, hanem Thaly Kálmán. A tőle elfordulás nem egyéb, mint a magyar klasszikusok hagyományaihoz visszatérés, a 48-iki és 67-iki nagy nemzedék egyetemes, minden magyart átfogó felfogása előtt gyermeki tisztelettel meghódolás. Munkám *nem politikai*, hanem igenis *történetkritikai reactio Thaly Kálmán felfogásával szemben* és mint ilyen *tudatos visszatérés* a Thalytól mellőzött egyetemes *klasszikus magyar* felfogáshoz.”²²

Az érveket már ismerjük, annak ellenére, hogy ilyen módon kifejtett és summázott formában most találkozunk velük először. Mind *A száműzött Rákóczi*ban, mind *A Feleletben* és különösen az *Újabb válaszban* ugyanis már érzékelhetők voltak azok a szemléleti elemek, amelyekre a gondolatmenet épült.

Szekffü Gyula állást foglalt a könyv végkövetkeztetésével kapcsolatban, és kitért a szabadságharc kérdésére. Rákóczi felkelése tragikus, de szükséges harc volt, amely a nemzetet létében fenyegető abszolutizmustól mentette meg Magyarországot. Eredménye a megegyezés, a szatmári béke, amely véget vetett a nemzet tragikus megosztottságának. Ezzel viszont visszavonhatatlanul megszűnt az erdélyi fejedelemség önállóságának létjogosultsága, a nemzeti függetlenség védelme ugyanis új erők feladatává vált. Az emigráns Rákóczi küzdelmei, erőfeszítései a múltat próbálták feltámasztani, ezért a Rákóczi-könyv végkövetkeztetése jogos és érvényes. Rákóczi eszménye nem azonos a nemzeti eszmével, hanem annak csak egyik mulandó formája. Ez az értékelés nem új, számos nemzeti nagyság látta úgy, hogy a fejedelem eszménye bírálható.

A gondolatmenetben – amely *A száműzött Rákóczi* történelmi vonatkozási rendszerét építette tovább és ötvözte az *Újabb válaszban* megfogalmazott érv tompítottabb változatával – az 1711 utáni viszonyok megítélése és a historicista norma szorosan összefüggött egymással. „A nagy nemzeti folyamat új és újabb élő eleven forrásokból táplálkozott. Előbb Károlyi Sándor megbékélt józanságából, majd a nagy nemzeti renaissance költőseregének gondolataiból, Széchenyi önemésztő érzéseiből, Kossuth lángszavából, Deák, Eötvös majd Andrássy bölcsességéből és műveltségéből. Rákóczi szükséges volt korának és a magyar nemzet létrehozta őt akkor, amikor szükség volt rá. Később, más viszonyokban más erők, erkölcsi és szellemi energiák támadtak fel és töltötték be helyüket Rákócziéhoz hasonló becsülettel és tragikummal. A történetírónak, ha hazafias kötelességét teljesíteni akarja, az évezredes fejlődés *minden* momentumához megértőleg kell közelednie és a Rákócziétől különböző, de magyar eszmények rajzánál, aminő az én könyvemben az 1711 utáni viszonyok előadása, a magyarság iránti igaztalanság volna az *előbbi*, múlttá vált eszményt venni mértékül és a későbbit miatta elítélni. Mert Rákóczi csak egy része a nemzetnek, melyet egyszerű virágjaitól fosztanánk meg, ha az ő nevére, a kuruc-ideál formulájára akarnók összeszorítani. A nagy nemzeti folyamatban a *száműzött Rákóczi*, a hontalan erdélyi fejedelem, valóban tragikus sorsú hullám, mely lehetetlen munkára kénytelen történelmi feladatokhoz szabott energiáját pazarolni és végül is ott feneklik meg végső sikertelenségben, távol a nemzeti eszmének soha ki nem apadó, örök medrétől!”²³

²² Szekffü: *Mit vétettem én?* 128., 132–133.; Tagányi Károly a *Mit vétettem én?* második kiadása kapcsán így írt: „Nagyon örültem a Függetlének. Igen élveztem a kútfőkiadó Ballagi Aladár leleplezését. És ilyen rongy munkának üdvözlését határozta el a függetlenségi párt a vén hülye Sággy indítványára. Egymáshoz méltók Ballagi, Sággy meg a pártja. Ez különben azért sem árt, mert hitelesen megállapítja, hogy az egész nyomorult hajsztát pártérdekből csinálták. No, de most már hiába, becsapatni most már senki sem engedi magát.” *Tagányi Károly* (keltezetlen) *Szekffü Gyulának*. EKK G 628.

²³ Szekffü: *Mit vétettem én?* 142.

A *Mit vétettem én?* szemléleti alapja az *egyetemes nemzeti eszme* historicista koncepció kulcsfogalma volt. Ahistorikus, normatív ideál, amelynek történelmileg értelmezett változata korhoz kötött, ugyanakkor korok feletti mérték, ami *tudomány* és *nemzet* régi szemléleti kérdéseit termelte újra a védekezés során vállalt szerep és taktika által súlyosbított feltevések között.

Az elvi gondolatmenetet lírai epizód zárta, amely *érzület* és *tudomány*, *nemzet* és *tudomány* viszonyának értelmezésére hívja fel ismételten figyelmünket. „Nem vagyok sem kuruc, sem labanc. *Magyar* történetet írok, nem labancot, bár ilyent írni éppen úgy nem volna szégyen és rossz magyarság jele, mint kuruc történetet írni sem az. Közvetlen előttemjáró Thaly Kálmán ez utóbbit cselekedte s mikor én utána jövén egyetemesebb magyar alapokra helyeztem történeteszemléletemet, még jóindulatú emberek is könnyen labanc vonásokat fedeznek fel ott, ahol csak hiányoznak a kurucos színek. Pedig igazában nem is tudtam Szalay László irányához egészen visszatérni, az ő objektív felfogását mindig hidegen követni. Mert nem sikerült elfojtanom subjektív magyar érzésemet, mikor néha Rákóczi, mostoha sorsa kénytelenségéből, ezzel az egyetemes magyarsággal ellentétbe jutott. *Így fáj nekem*, hogy a párisi játékházat erdélyi háznak nevezik, így fejeztem ki szükségtelenül fájdalmamat azon, hogy az erdélyi fejedelem udvara Drinápolyban janicsárokból és kalandorokból áll. Egyetlen bírálómnak, Andrássy Gyula grófnak teljesen igaza volt, mikor ezt a szomorú ténytet a viszonyok hatalmára vezette vissza. Hiszen éppen e szomorú viszonyok hatalma, a Rákóczira és a magyarságra nehezedeő sors fáj nekem s ez tette érdekessé hangomat, néhol szúróssá tollamat: a magyarság szeretete, a magyar fájdalom [...] Elmondtam mindent, az igazságot Rákóczi-rajzom dolgában. Gondolják meg a nemzet jobbjai a tényeket és tekintsék meg az összefüggéseket ők, akik védik a nemzeti eszmét, és harcolnak a nemzeti hagyományokért. És azután ítéljenek felettem, aki szenvedtem és szenvedek, nemzeti érzésért és hagyományért egyaránt.”²⁴

A nemzeti érzület

Miért kell mentetgetni Rákóczit, ha ellentétbe került az *egyetemes magyarsággal*? Mit kíván az *egyetemes magyarság*, ha a *tudományosság követelményei* és a *magyar érzület* szembekerül egymással? Szekfű választát a *Mit vétettem én?* utolsó két bekezdésében találjuk. A *jó magyarság*, a *magyar érzület* független a tudományos érvényességtől, a politikai pártállástól, az objektíve megítélhető megnyilvánulásoktól, azok előtt és felett létezik. A *nemzeti érzület* viszont a vádlók – a tudomány szempontjait felülíró – hivatkozási alapja volt. Ugyanaz, amire most Szekfű hivatkozott. Az, amihez láthatólag nem csupán szerepjátás, nem pusztán alkalmazkodás, hanem belső meggyőződés vezette. Szekfű Gyula a hazafiság táborán belüli ellentétékké változtatta a *nemzeti értékek* és a *tudományos igazság* eltérő értelmezéseit. Bár a *nemzet* igazi érdeke a tudományosan helytálló felfogás volt, a *tudomány* azért a nemzet alávetettje maradt.

Arra a kérdésre, hogy a *nemzeti érzület* hogyan vezethet rossz eredményhez, a jó szándék rossz következményhez, a *Három nemzedékben* adott konzekvens választ a *nemzet* megkettőzésével. A „nemzeti vétkek” és az azokat elszabadító liberalizmus negatív és a „nemzeti Erény” pozitív pólusának megrajzolásával, az empirikusan fennálló nemzet és az érvényes normatív nemzet dualitásának tételével.

A nemzet megkettőzése, empirikus és normatív nemzet szembeállítását azonban már *A száműzött Rákócziban* és Szekfű Gyulának a botránnyra adott válaszában fellelhető, s a vé-

²⁴ Szekfű: *Mit vétettem én?* 143.

dekezés során egyre inkább kidolgozott gondolati konstrukció: a rosszul hazafiak – jól hazafiak, a kismagyarok – nagymagyarok, korszerűtlenek – korszerűek ellentétpárja. Az, amelynek egyik tagja nemcsak pólus, hanem mérce, nemcsak változó, hanem állandó, nemcsak korhoz kötött, hanem kor feletti. A korszerű–korszerűtlen ellentétpárt megalapozó gondolatmenet kimunkáltabb, mint A száműzött Rákóczi-ban volt. A nemzeti eszme tartalma és változó formáihoz és hordozóihoz való viszonya viszont nem tisztázott. Ha Rákóczi és eszménye nem azonosítható a nemzeti eszmével, akkor meg kell határozni, hogy mi a nemzeti eszme. Szekfű következő könyvének, első szintézisének – amely *Der Staat Ungarn*, majd *A magyar állam életrajza* címen jelent meg 1918-ban – ez volt a témája. Annak a műnek, amelyet kollégái és olvasói nagy egyetértéssel és elismeréssel fogadtak.

A nemzeti eszme és hordozói a *Der Staat Ungarn*ban

Szekfű első ízben 1915. november 30-án értesítette Angyal Dávidot újabb könyve tervéről: „...egy müncheni cég háborús füzetei számára *Entstehung der ungarischen Macht* címen dolgozom. Tegnap állapotunk meg, kis népszerű füzetben arról lesz szó, hogyan fejlődött ki Magyarország területén magyar állam, magyar erő és hatalom, ahogy ez most Európában számbaveendő tényező. Hogy magyarok csinálták az államot, s magy[ar] maradt.”²⁵

„A német füzetben magyar álláspont lesz, de sajnos nem Polonyiéké, hanem Széchenyié és Deáké – tehát *anathema* alá eshetik” – írta a professzornak öt nappal később.²⁶

„Ami a »nemz. fenntartó« [erők] mulékonyságát illeti, abban kétségtelenül igazad van. Ha mindvégig egy és változatlan volna, akkor okvetlenül lehetne definiálni; márpedig szeretnék én egy olyan definíciót látni. Egyébként pedig (úgy tesztek, mint egyetemi tanárok szoktak) nézze meg, kérem, amit én a nemz[eti] irodalom fogalmának változandóságáról írtam a moccanatokban. Csak történelmi megállapítások lehetnek; *egy* definíció nincs, mert az már nemcsak megállapítás volna (ismert tényekből), hanem jóslás a jövőre, kötött marsruta a történelemnek: *ergo* nem tudomány” – válaszolt Horváth János 1916. június 15-én Szekfű levelére. Arra, amelyben a historikus barátjának *A magyar nemzet életformái* alkotásáról és koncepciójáról beszámolt.²⁷

Azok a munkálatok, amelyekből a *Der Staat Ungarn* létrejött, a *Mit vétettem én?* írásával csaknem egyidejűleg megkezdődtek. A szintézis kontextusát az határozta meg, hogy szerzője azt német könyvsorozat német olvasói számára írta. Magyar fordítását pedig azért készítette el, hogy hazai olvasói és a maga számára lezárja *A száműzött Rákóczi*-botrányt. Az tehát védekezése részét alkotta. A *Mit vétettem én?* és a *Der Staat Ungarn*, még inkább magyar fordítása, *A magyar állam életrajza* szemléleti alaprége ezért mutat hasonló vonásokat. Amit Szekfű a *Mit vétettem én?*-ben csak nagyon elvontan fogalmazott meg, azt a *Der Staat Ungarn*ban kidolgozta.

A száműzött Rákóczi-ban a korszerű volt a metahistóriai mérce. A *Mit vétettem én?*-ben Szekfű a hangsúlyt a korszerű–korszerűtlen ellentétéről a miéltre, állandó és változó tényezők nemzeti történelmen belüli viszonyára helyezte. Anélkül, hogy az állandót, az egyetememes nemzeti eszme tartalmát, az egységes Magyarország követelményét megfogalmazta volna. Enélkül viszont az, ahogy a változó tényezők között különbséget tett, nem látszott sem kifejtettnek, sem megalapozottnak. A nemzet- és államfenntartó képesség jelölte az egyetememes nemzeti eszme tartalmát, ám az eszme és hordozói viszonya tisztázásra, kibon-

²⁵ Szekfű Gyula (Bécs, 1915. nov. 30.) Angyal Dávidnak. MTAKK Ms 804.

²⁶ Szekfű Gyula (Bécs, 1915. dec. 5.) Angyal Dávidnak. MTAKK Ms 804.

²⁷ Horváth János (Tábori posta, 1916. jún. 15.) Szekfű Gyulának. EKK G 628.

tásra, kifejtésre várt. Ezt tette lehetővé a müncheni felkérés, amely a történelmi koncepció felépítésének, a történelmi szintézis megírásának hajtóerejévé vált.

Az állandóság, a nemzeti eszme meghatározásához a Meinecke–Marcks-kör művei nyújthattak segítséget. A történelmi koncepció mintája Friedrich Meinecke *Weltbürgertum und Nationalstaat* című munkája volt.²⁸ Szekfű ebből kölcsönözte a *nemzeti önrendelkezés* fogalmát az állandóság metahistóriai mércéjéül, történelmi kiindulópontjául és végeredményéül.²⁹

A *nemzetalkotó képesség* végeredménye a *nemzetállam*. A *nemzeti önrendelkezés* a nemzet- és államfenntartó és -alkotó erők virtuális képessége. Hordozói, kimunkálói és megvalósítói a vérrokonsági szervezet és a törzsfői hatalom, a fejedelmi család és a királyság, a rendiség, a nemzeti abszolútizmus és a modern alkotmányos állam voltak. A nemzeti eszme és a magyar történelem viszonyának historicista értelmezése a metahistóriai mérce historizáló alkalmazását feltételezte. Szekfű a nemzeti eszmét nemzet- és államfenntartó képességgé transzformálta és a magyar történelem különböző korszakaihoz adaptálta. A nomád törzsszövetséghez, a patrimonális nemzeti királysághoz, a rendi államhoz és a modern alkotmányos nemzetállamhoz. Azokhoz, amelyekben az állam magyar volt, s a magyar állam – értelmezése szerint – a keresztény–germán kultúrközösségbe, a közép-európai államrendszerbe illeszkedett.

A történelmi elbeszélés szerint a közép-európai közösségbe integrálódott magyar állam létezését és fejlődését – korábban a patrimonális királyság, ekkor a rendi állam formájában – a török hódítás majd két évszázadra megakasztotta és visszavetette. A királyi Magyarország uralkodója Habsburg I. Ferdinánd lett, aki ugyanúgy nemzeti királlyá vált volna, mint ahogy Zsigmond kivételével az Árpád házi királyok óta minden idegen dinasztia-beli uralkodó. Mozgásterét azonban a spanyol és itáliai birodalmi érdekeltség korlátozta, az oszmán hódítás pedig fenyegette. A királyi Magyarország a nyugati magyarokkal és a protestáns és magyar ellensúly szerepét betöltő erdélyi fejedelemség küzdelme egyaránt a török uralom következménye volt.

A török elleni felszabadító háborúk után I. Lipót nem-magyar tanácsadói hatására idegen abszolútizmust épített ki, amely Magyarországot hódolt területként kezelte. Ezt viszont a – korábbi, Erdélyre és a protestantizmusra támaszkodó – rendi ellenállás újabb és legnagyobb hullámai, a Thököly Imre, majd II. Rákóczi Ferenc vezette rendi függetlenségi küzdelmek megakadályozták. Kívívták, hogy a Habsburg uralkodó lemondjon arról, hogy Magyarországot abszolutisztikusan kormányozza. A kívánatos fejlődés, a nemzeti abszolútizmus kiépítésére nem nyílt lehetőség, az idegen abszolútizmust viszont sikerült visszazorítani. Helyébe olyan patriarchális abszolútizmus lépett, amely kiegyezett a magyar rendiséggel.

Az anakronisztikus rendiséggel és a patriarchális abszolútizmussal szemben a nemzeti megújulást Kazinczy nyelvújítása, az annak nyomán kibontakozó irodalmi megújulás és

²⁸ Meinecke, Friedrich: *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. München–Berlin, 1915. Vö. uó. (Hrsg.): *Die grossen Mächte/Leopold von Ranke*. Leipzig, 1916.; *Preussen und Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*. München–Berlin, 1918.; *Die Entstehung des Historismus*. München–Berlin, 1936.; *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*. Hrsg. und einl. von Walther Hofer. München, 1963.; *Zur Theorie und Philosophie der Geschichte*. Hrsg. und einl. von Eberhard Kessel. Stuttgart, 1965.; *Politische Schriften und Reden*. Hrsg. und einl. von Georg Kotowski. Darmstadt, 1966.; *Zur Geschichte und Geschichtsschreibung*. Stuttgart, 1968.

²⁹ Szekfű Gyula: *Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie*. Stuttgart–Berlin, 1918. 11.; Szekfű Gyula: *A magyar állam élettrajza*. Budapest, 1918. 21.

Széchenyi arisztokrata erkölcsi programja képviselte. Széchenyi reformtörekvései lassú, zavartalan átalakulást feltételeztek, amely csak kormánytámogatással mehetett volna végbe. Ám ahelyett, hogy a reformok bécsi támogatással megvalósultak volna, épp a Metternich irányította patriarchális abszolutizmus ellenállása hiúsította meg őket. A nemzeti megújulási mozgalom emiatt ellenzéki szerepbe szorult, demokratikus és liberális jellegűvé vált. Ennek a mozgalomnak a következménye, hogy a rendi nemzet minden magyart magában foglaló képződménnyé alakult át.

A rendi nemzet békés úton kibővült, és forradalmi zavarok nélkül modern nemzetté alakult. Az észak-német és a galíciai véres eseményekkel szemben Magyarországon a liberális felső osztályok és a középkori formákban élő parasztság nem fordultak egymás ellen, hanem – előbb a nemesi középosztály, majd egyre inkább a nem nemes értelmiség vezetésével – egységes nemzetbe egyesültek.

A negyvenes években létrejött a modern nemzet, amely immár modern alkotmányos nemzetállamot kívánt kialakítani, és új kapcsolatot teremtett Ausztriával. Ám miután a modern alkotmányos nemzetállam a bécsi abszolutisztikus és centralizációs törekvések, valamint a magyarországi szláv nemzetiségi mozgalmak keresztútjába került, háborúba sodródott, s végül Ausztria és Oroszország egyesült ereje leverte. Helyén centralizáló idegen abszolutizmus rendezkedett be.

Az abszolutizmus kudarca után Magyarország és Ausztria kiegyezett egymással. Az elenséges abszolutizmus és a detronizálók helyébe ismét megegyezők léptek: létrejött a kiegyezés, a szükséges és kívánatos rendezés. A *nemzeti önrendelkezés* képviselője a király és a nemzet, tartalma pedig a nyugati keresztény–germán kultúrközösség és a „nemzeti szuverenitás” egyeztetése.³⁰ Ennek eredménye volt, hogy újból megalakult a magyar állam, még hozzá modern alkotmányos magyar nemzetállam, és elfoglalta helyét Közép-Európa hatalmai között. „A hatalmas, egységes Német Birodalomnak és a lombard-velencei tartományaitól megszabadult és megerősödött Ausztriának természetes kiegészítése kellett, hogy legyen a független magyar állam, a kiegyezés teremtménye.”³¹

A magyar nemzetállamot és a nemzet- és államfenntartó képességet a magyar nemzet és a keresztény–germán kultúrközösség határozta meg. A kettősség viszont a *nemzeti önrendelkezés* képességében rejtett. A magyar nemzet ugyanis egyszerre volt öncélú, és rendelkezett az alkalmazkodás képességével. Az alkalmazkodóképesség tette lehetővé, hogy a magyar nemzet fennmaradjon, s a magyar nemzet léte a kultúrközösség fennállásának a biztosítéka. Következménye minősíti a virtuális képességet, nemzetállama a nemzetet.

Nemzetiségi kérdés és kapitalizmus: társadalomszervezési feladatok

Az alkotmányos nemzetállam a polgári–liberális eszmék megtestesülése. Az elmúlt fél évszázad politikai küzdelmei nem a kiegyezés, hanem a parlamentáris kormányforma következményei. Emiatt nem sikerült megoldani a nemzetiségi kérdést. Az ugyanis az állami politikai eszközök helyett gazdasági és társadalmi szervező munkát igényel, ahogy a kapitalista gazdaság térhódításának társadalmi következményei is azt feltételezik. A nemzetiségi kérdés megoldása kívül esik az alkotmányos politika látóterén: „...a magyar alkotmányos államnak [...] eddig éppoly kevésbé sikerült a nemzetiségi kérdést megoldania, akárcsak a porosznak, mindkét államban ugyanazon probléma várván megoldásra: olyan nemzetiségi kisebbségeket kielégíteni, melyek politikai születésük és öntudatra jutásuk percétől fogva

³⁰ Vö. Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 21., 215–221.

³¹ Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 216.

tagadó álláspontot foglaltak el azon állammal szemben, melyben élniök kellett. Békés ki-egyenlítés csak ezen tagadó álláspont feladása árán remélhető. [...] a magyar nemzet [...] állampolitikai érdeklődésével szemben a nemzetiségek, köztük főként a románok és szerbek, egyházi szervezetükre támaszkodva, külön román és szerb gazdasági tevékenységet fejttettek ki. A román és szerb nyelvű orthodox egyházak Magyarországon oly kiterjedt autonómia és oly hatalmas birtoktest felett rendelkeznek, hogy az államtól függetlenül nemzeti-politikai működést folytathatnak, saját nép- és középiskoláik, tanítóképző intézeteik a magyartól különböző kultúrát ápolhatnak, a román pénzüzetek saját román birtokpolitikát űzhetnek, mellyel az utóbbi évtizedekben csakugyan sikerült is nekik Erdélyben és a Maros vidékén nem csekély magyar és szász területet a specifikus román fejlődés számára elhódítaniok. Ezzel szemben a magyar nemzeti kormányok intézkedéseiben 1867 óta nem találunk nagyobb arányú ellenintézkedésekre, a magyarságot erősítő határozott birtok- és telepítő politikára, a magyar parasztság általános anyagi emelésére; ez is egyik bizonyítéka annak, hogy az alkotmányos magyar állam mai formájában mégsem képes a nemzeti élet minden terén döntően közreműködni, hanem munkája feltétlenül kiegészítendő a nemzeti erőknél társadalmi és gazdasági szervezkedése által.”³²

A kapitalista gazdaság térhódításának társadalmi következményei Szekfű álláspontja szerint ugyancsak társadalomszervezéssel ellensúlyozhatók: „A rendi alkotmány és birtokjog megszüntetésével a nyugati társadalmi és kulturális erők tárt ajtót találtak Magyarországon, amint ez [...] másként nem is lehetett. A földbirtok felszabadult, de e hatalmas processusból a magyar nemesi osztály, az abszolút kormány intézkedései folytán, sokkal inkább meggyengülten került ki, semmint arra objektíve szükség lett volna. Az új társadalmi viszonyok közt új magyar középosztálynak kellett volna kifejlődnie, de ennek mindjárt a fejlődés küszöbén súlyosan kellett éreznie a hirtelen bekövetkező kapitalizmus nyomását, s így nem is tudott jómódú polgári osztállyá összesűrűsödni. Mindezen bajok folytán a nemzeti kultúra ápolása [...] gazdaságilag gyenge néposztályokra nehezedik: a kismemességnek és az intelligenciába felemelkedett paraszti családoknak sarjaira, valamint a korábban német nyelvű városi polgárok magyarrá vált utódaira. Alattuk széles rétegben terül el a földhöz ragaszkodó és abból élő magyar parasztosztály, a nemzeti államnak tulajdonképpen hordozója. A nemzeti érzésű és politikailag igen tevékeny nagybirtok, valamint a nagytőke egészben véve ugyanoly belső szervezetet mutatnak, mint a kapitalisztikus gazdasági formában élő egyéb államoknak megfelelő néposztályai. [...] feltűnő, hogy a kapitalisztikus korszak új hajtóerői hirtelen betörve, rohanó munkájukkal a meglévő sokkal inkább megtámadták és kikezdték, semmint ez állami szociális előrelátás mellett szükséges lett volna. Az új erők új képződményeket hoztak létre, melyek a lassú történeti fejlődésben létrejötte még nincsenek szerves kapcsolatban. Így érthető, hogy a gazdaság és a szellemi kultúra a Nyugathoz hasonló legszélesebb alapokon épült fel, de az új társadalmi épületben itt is, ott is repedés és hasadék észlelhető, mind jele annak, hogy itt heterogén erőknél egy időben kellett működniök. [...] A hiányok kitöltése, az akadályok leküzdése csak szervezett munkával valósítható meg: hogy pedig erre a modern alkotmányos állam hagyományos gépezetével és kapitalista gazdaságával képes lesz-e, ez a jövő nagy kérdése nemcsak Magyarországra, de az egész széttépett európai közösség minden államára nézve.”³³

³² Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 223–224.

³³ Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 225–226.

A magyar történettudomány helyzete és felzárkózási programja

A magyar történelem elbeszéléséhez a magyar nyelvű változatban historiográfiai áttekintés és tudományos felzárkózási program társult. Az *Előszó*ban Szekfű hangsúlyozta, hogy a német történettudomány Ranke munkássága nyomán kifejlesztette a történelmi források kritikai feldolgozását. A történetírás immár nem elméletek szolgáló leánya, és korántsem szűkül a politika történetére. Új szakdiszciplínák – az oklevéltan, a gazdaság- és társadalomtörténet, a jogtörténet és a pszichológiai módszereket hasznosító irodalmi kritika – segítségével szemléletileg, módszertanilag és tematikailag megújult: „...munkáikból egyrészt közvetlenebb megértést tanulunk a fejlődés összefüggése, a konzervatív erők munkája iránt, másrészt viszont szélesebb körökre terjeszthetjük ki történelmi érdeklődésünket, mely a romantikusoknál a legfőbb társadalmi körök politikai és hadi ténykedésének, a polgári-liberális történetíróknál legfőképpen még a »harmadik rend« sorsának megismerésével volt kénytelen megelégedni. A német történettudomány ezen eredményeit a francia, sőt olasz is átvette; a ma élő legnagyobb francia történetírók német iskolába is járván, a német kutatás módszereit alkalmazzák.”³⁴ Ranke munkássága nyomán Below, Meinecke, Lavisse, Aulard modern kutatóintézeteket szerveztek: az École des Chartes-t Párizsban, a bécsi történetkutató intézetet, a Görres Társulatot, a müncheni, berlini, bécsi akadémiák római és athéni intézeteit.

A magyar történettudományt Szilágyi Sándor, Szabó Károly, Ipolyi Arnold, Salamon Ferenc, Pauler Gyula, Fraknói Vilmos, Károlyi Árpád, Hajnik Imre a kilencvenes évekig forráskiadásokkal és feldolgozásokkal gazdagították. Szilágyi Sándor fiatal munkatársait Berlinbe, Párizsba, Bécsbe küldte tanulni. Ám halálával „mindez megszűnt, – elzárkóztunk, lebecsültük a sorompókat, a nyugatit hagytuk nyugatinak, s eleinte büszkén és megelégedetten, később keserű lemondással mondogattuk, hogy »nálunk mások a viszonyok«. A német tudomány színvonalához képest hazai történetünk modern tanulmányozására legalább is több kitűnően vezetett szeminárium kellett volna, továbbá a munkaerők felelősségteljes megszervezése, pontosan betartandó program és a külfölddel, legalább is a német és osztrák tudománnyal állandó tárgyilagos érintkezés. Az elbeszélő kútfőknek Ranke–Wattenbach-féle modern kezelését már a nyolcvanas évek óta sikerrel átültette szemináriumába Marczali Henrik, de az ő egy katedrája egyedül volt és az átvételre váró külföldi eredmények mindinkább feltorlódtak ott a nyugati határon. A nagy közönség pedig továbbra is megmaradt a negyvenes éveknek immár végképp antikvált, szinte gyermekesnek tetsző, színpadias történet szemléletében, meg lévén szíve mélyéig győződve, hogy ez a felfogás az igazi nemzeti, az őseinktől öröklött, amelyhez jó magyarnak ragaszkodnia kötelessége. Ez a hiedelem merőben téves és a nemzeti felfogásra, a magyar nemzet szellemi birtoktömegére határozottan káros és ártalmas.”³⁵

A szellemi bezárkózás és a romantikus képzetek ápolása következményeire személyes példát idézett: „Szent István egyéniségének igaz magyar nagyságát a romantiko-liberális történet szemlélet soha sem tudta felfogni: a magyar állam és kereszténység megalapítóját vértelen, színtelen árnyéknak rajzolta, melyet alig tud az ember egybekötni a nemzeti fejlődéssel, holott alig van magyar, – Széchenyi Istvánon kívül – aki annyira integráns része volna a nemzeti fejlődésnek, mint az első király. Az ő alakját a félszázad óta uralkodó történelmi szemlélet nem látta el tartalommal, s bevallom, magamat sem tudott volna iránta soha felmelegíteni a korábbi történetírás irreális, kicirkalmazott és megvonalozott előadása, ha

³⁴ Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 9.

³⁵ Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 13.

nem tartoznék véletlenségből legbensőbb gyermekkori emlékeim közé az a hatalmas szent király, kit régi magyarok kerestek szorongattatásukban, gyászos öltözetben ő előtte sírván. Hogy Szent István mi volt nekünk, magyaroknak, azt *érezték* a 19. század doktrínáitól mentes régi-régi magyarok, mi azonban, késő utódok csak azóta *tudjuk*, mióta a modern történeti kutatás módszereit az ő történetére alkalmazzuk. Az igazi Szent István, a nagy alapító, a magyarság egyik leghatalmasabb egyénisége ma már olyan közelről látható, hogy szinte arcvonásait is felismerhetjük, – kiásta pedig az ő alakját a modern gazdaság- és társadalomtörténet mestere, Tagányi Károly. Az ő végtelen finom eszközökkel dolgozó kutatásának eredményeit használtam én fel jelen munkám illető részében.”³⁶

Koncepciója, művének szerkezete és egyes értelmezései különböznek az ötven-hatvan éve meghatározó közfelfogástól – állítja –, mivel felhasználta az újabb kutatás eredményeit: „...ilyenek a huszonöt év óta rajtunk uralkodó dekadencia mellett is *vannak* [...] Az új módszereket historiában épp oly kevéssé lehet a határokon megvámolni vagy éppen kizárni, mint ahogy nem lehet a kemiában vagy matematikában. Bejönnek azok, csakhogy a parlagon hagyott, rosszul megművelt talajon aki mégis elülteti őket, sokkal többet kénytelen fáradni, míg munkájának gyümölcsét látja, mint egyebütt, ahol már magas fokon áll a kertészeti kultúra. Ilyen kemény, magára hagyott munkát végző, világi vágyódástól tiszta tudósok mégis vannak nálunk is, – az én újszerűnek tetsző részleteim nagyrészt az ő eredményeiken épülnek fel. nevüket is megtudhatja, aki kíváncsi rá, jegyzeteimből. Remélem, hogy idővel minél többen lesznek és kiterjedt munkásságuk folytán az én mostani munkám mielőbb elavul.”³⁷

A kútfők és az irodalom felsorolása széleskörű és tárgyyszerű volt.³⁸ A szerzők és kiadók között szinte kizárólag magyarokat, osztrákokat és németeket találunk. A magyar történeteszek közül szinte mindenki – Marczali Henrikől Tagányi Károlyig, Thallóczy Lajostól Takáts Sándorig, Szilágyi Sándortól Salamon Ferencig, Pauler Gyulától Fraknói Vilmosig, Károlyi Árpádtól Angyal Dávidig, Acsády Ignáctól Wertheimer Edéig, Fejérfalvy Lászlótól Békefi Remigig, Csánki Dezsőtől Grünwald Béláig – szerepelt benne. Több politikus művére is hivatkozott, így Andrássy Gyula *A magyarság és a németiség érdekszolidaritása* és *A magyar állam fönntmaradásának és alkotmányos szabadságának okai* című könyveire.³⁹

Timon Ákos *Magyar alkotmány- és jogtörténete* – rövid jellemzése szerint – túlhaldott, későbbi állapotot visszavetítő munka volt, amelyet a szakkritika keményen megbírált. Osztrák kritikusa, Harold Steinacker viszont Timon könyve alapján vádolta azzal az egész magyar jog- és alkotmánytörténeti szakirodalmat, hogy nem ismeri a modern, nyugati módszereket. Mivel Timonra szűkítette a magyar szakirodalmat, nem ismerte Hajnik Imre és Tagányi Károly munkáit, sem Balogh Jenő *Budapesti Szemlé*ben Timon Ákos könyvéről megjelent bírálatát.⁴⁰

³⁶ Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 13–14.

³⁷ Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 14–15.

³⁸ Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 227–240.

³⁹ Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 227–240., 232.; Andrássy Gyula: *A magyar állam fönntmaradásának és alkotmányos szabadságának okai a harmincéves háborútól a Pragmatica Sanctióig*. 1-3. köt. Budapest, 1901–1911.; *A magyarság és a németiség érdekszolidaritása*. Budapest, 1916.

⁴⁰ Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 229. Vö. Steinacker, Harold: *Über Stand und Aufgaben der ungarischen Verfassungsgeschichte*. Innsbruck, 1907.; *Zur Frage nach der rechtlichen natur der österreichisch-ungarischen Gesamtmonarchie. Ein Beitrag zur Kritik der magyarischen Auslegung des Ausgleich von 1867*. Wien–Leipzig, 1910.; *Das Südostdeutschum und der Rhythmus der europäischen Geschichte*. München, 1954.; *Austro-Hungarica: ausgewählte Aussätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch-ungarischen Monarchie*. München, 1963.;

Friedrich Teznernek a magyar rendiséggel és a bécsi kormányzervek magyarországi hatáskörével kapcsolatos álláspontját Deák Ferenc *Adalék a magyar közjoghoz* című – Wenzel Lustkandl *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. Zur Lösung der Verfassungsfrage*-jának téziseit cáfoló – művével, saját, *Az osztrák központi kormányzervek történetének irodalma* című tanulmányával és Wlassics Gyula *Alkotmányjogunk védelme Tezner és Turba ellen* című cikkével szembesítette.⁴¹ A magyar nagybirtok politikai kifejlődésével kapcsolatban a *Serviensek és familiarisokra* hivatkozott.⁴²

A száműzött Rákóczi-ra és a körülötte kirobbant botrányra is utalt: „A Rákóczi korabeli magyar–francia szövetségi gondolat hibás voltát kimutattam a nagy Rákóczi-kutató, Thaly Kálmán hagyományos felfogásával szemben »A száműzött Rákóczi (1715–1735)« c. munkámban, Budapest, 1913. E munka sorsára I. ugyancsak tőlem: »Mit vétettem én? Ki gyalázza Rákóczit?« Budapest, 1916., a német tudományos közönséget ugyanerről L. Bittner (*Historische Zeitschrift*, 115. kötet, 686.l.), Fr. Eckhart (*Mittheilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung*, 36. köt., 378. l.) világosították fel, v.ö. még I. Peisner (*Ung. Rundschau*, 1914. 413.l.)»⁴³

A Der Staat Ungarn és magyar fordítása helye a védekezésben

Szekfű első magyar történelmi elbeszélése a magyar történettudomány eredményeinek összefoglalása volt. A magyar történészek közötti konszenzust fejezte ki és fogalmazta meg a magyar történelemmel kapcsolatban. A Rákóczi szabadságharcot úgy ábrázolta, mint a 17–18. századi jogos rendi ellenállási mozgalmak tetőpontját. Az idegen abszolutizmus beolvasztási kísérletével szemben minden magyar Rákóczi zászlai alatt egyesült. Eredménye, hogy a Habsburg uralkodó feladta, hogy idegen abszolutizmust kényszerítsen az országra, s azt rendi államként kormányozta. Széchenyi erkölcsi megújulási programját Metternich akadályozta meg. Miatta került a magyar nemzeti reformmozgalom ellenzéki, demokrata és liberális szerepbe. A modern magyar nemzet ennek a mozgalomnak az eredménye volt. A modern alkotmányos magyar nemzetállam pedig 1848-é és 1867-é. A kiegyezés megteremtette és konszolidálta a Monarchia mindkét felén az alkotmányos államot, és visszavezette Magyarországot oda, ahová – a török hódítás megszakítása ellenére – mindig is tartozott: a civilizált közép-európai nemzetek sorába.

Igaz, a nemzetiségi kérdés nincs megoldva, mivel a szláv nemzetiségek gazdasági, társadalmi és kulturális offenzívában vannak, míg a magyar állam ezzel szemben csak állampolitikai eszközöket alkalmazhat, ami nem eléggé hatékony. Ezért társadalomszervező tevékenységgel ellensúlyt kell teremteni, ahogy a kapitalizmus egyenlőtlenségeket eredményező társadalmi hatását is azzal lehet kiegyenlíteni.

Walter, Fritz – Steinacker, Harold: *Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens*. München, 1959.

⁴¹ Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 236. Vö. Lustkandl, Wenzel: *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. Zur Lösung der Verfassungsfrage*. Wien, 1863.; Tezner, Friedrich: *Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und der Ungarische Publicistik*. Wien, 1899.; *Die Wandlungen der österreichisch-ungarischen Reichsidee: ihr Inhalt und ihre politische Notwendigkeit*. Wien, 1905.; Turba, Gustav: *Geschichte des Thronfolgerechtes in allen Habsburgischen Ländern bis zur pragmatischen Sanktion Kaiser Karls VI, 1156 bis 1732*. Wien–Leipzig, 1903.; *Die Pragmatische Sanktion min besonderer Rücksicht auf die Länder der Staphanskroner: Neues zur Entstehung und Interpretation 1703–1744*. Wien, 1906.

⁴² Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 230.

⁴³ Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 238.

A magyar történettudomány az 1890-es évek óta elzárkózott a német történettudomány szemléleti, módszertani és tematikai megújulást hozó hatásától. Annak átvétele, a tudományos érintkezés és felzárkózás szükséges és lehetséges. Marczali Henrik, Tagányi Károly és Károlyi Árpád mindezt a viszonyok ellenére tették. Sokkal inkább magányosan, mint a tudományos intézményrendszer támogatásával. S hogy az ár ellenében, az elmaradott közfel-fogással szemben mit jelent a tudományos álláspontot képviselni, azt – érzékelteti – ő is tapasztalta *A száműzött Rákóczi*-botrány során. Holott az nem Rákóczi szerepét kisebbítette, hanem a magyar–francia szövetségi gondolat hibás voltát mutatta ki.

A *Der Staat Ungarn* és annak magyar változata, *A magyar állam életrajza* Szekfű Gyulát a magyar történettudomány élvonalát összegező tudósként mutatta be. A nagy magányos kiváló olyan tanítványaként, aki elégtételt szolgáltat nekik, összegezi és továbbgondolja eredményeiket, meghatározza a következő tudományos feladatokat, és mindezt bekapcsolja és integrálja a német tudományossággal azonosított európai élvonalba. Mindezt olyan szintézisben tette, amely német olvasók számára készült. A magyar változat azt mutatta, hogy szerzője a nemzetközi tudományosságba integrálódó nemzeti tudós szerepében látja és láttatja magát azáltal, hogy a korszerű nemzeti tudós szerepében határozhatta és definiálta magát úgy, mint a magyar és a nemzetközi tudományosság élvonalának képviselője, aki a magyar történettudomány konszenzusát képviseli és közvetíti. Olyan tudósként, aki sohasem fordult szembe a magyar tudományossággal s a nemzeti érzülettel. A szintézisben pedig nagymagyar historicista mesterelbeszélést fejtett ki.

Hanyatlástörténeti kifejezései arra vonatkoztak, hogy milyen lehetőségekkel lehetne és kellene élni a magyar történettudomány további fejlődése érdekében. Az az észrevétele, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásában, azaz a szlávok elmagyarosításában a modern alkotmányos nemzetállam politikai eszközeivel nem elég hatékony, ezért azokat társadalomszervezéssel ki kell egészíteni, részletkérdésnek tűnik. Ahogy az is, hogy hasonló kiegészítéssel vélte mérsékelni vagy ellensúlyozni a kapitalizmus társadalmi hatását.

Olyan történetírók, akik a nemzeti liberalizmust/liberális nacionalizmust anakronisztikusnak, a konzervativizmust pedig korszerűnek tartották, ezért a nemzeti emlékezetet újrafogalmazták, a nemzetépítés programját újraértelmezték, és új történelmi elbeszélést, nemzeti mesternarratívát dolgoztak ki nemcsak Magyarországon, hanem számos huszadik századi európai és Európán kívüli országban tevékenykedtek.⁴⁴ Közéjük tartozott Szekfű Gyula.

⁴⁴ Bobrzyński, Michał (1849–1935), Pekař, Josef (1870–1937) és Szekfű Gyula (1883–1955) életművének összehasonlítását lásd: Janowski, Maciej: *Három történész Közép-Európából*. 2000, 16. évf. (2004) 2. sz. (<http://ketezer.hu/2004/02/harom-tortenesz-kozep-europabol/>). A lengyel és a cseh mellett még bőven találhatunk más közép-, kelet- és dél-európai párhuzamokat. Vö. Trencsényi, Balázs et al. (eds.): *Discourse of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945). Texts and Commentaries*. 1-4. köt. Budapest – New York, 2006–2014. 4. köt. 245–330.

IVÁN ZOLTÁN DÉNES

Nation and science (1914–1918)

The career and lifework of Gyula Szekfű (1883–1955) are marked with so many and such radical political changes that we need to find an answer to how he could reconcile his metamorphoses with each other and with himself without losing his self-identity. Between 1913 and 1920, the historian took an anti-liberal and conservative ideological turn, which led him to a conservative revision of Hungarian historiography (1918–1934). Between 1933 and 1944, we can witness another transformation, which according to Zoltán Szabó, the writer of one of his obituaries, could have made Gyula Szekfű “the mentor of a cautious reform spirit” had it not been for the Soviet occupation (1934–1944). Finally, between 1945 and 1955 came the turn which transformed the historian from a moderate democrat columnist of the civil democratic *Világ* into a proponent of unconditional deference to the Soviet Union (1945–1955). Yet if we take a closer look, we can find the constant elements, the constructs and the core of his views, narrative, role and self-image behind all these metamorphoses and mimicries. The core on which he founded his self-identity and on the basis of which he could recreate it time and again. So much so that between 1918 and 1955 he could not even notice any changes in it. With the help of contextual intellectual history, the reconstruction and analysis of key concepts, and the reconstruction, analysis and interpretation of the interpretative framework and method, the paper explores the birth, between 1914 and 1918, of these constructs that provided the foundation for his world view and self-identity.

KÖKÉNYESI ZSOLT

„Vég nélkül való Nagyság”

*Reprezentáció és önkép a 18. századi főúri halotti beszédekben**

A halotti beszéd (*oratio funebris*, *Trauerrede*) célja Ignaz Wurz egyházi retorikai kézikönyve szerint az, hogy „a nagy erények példáit a világnak megmutassa, az elhunytaknak a jótéteményeik és védelmük miatt utolsó főhajtást adjon, a világ hiúságát, a földi nagyság múlandóságát, a halál bizonyosságát bemutassa, az elhunytakért imádkozzon”.¹ A történeti kutatás által sokáig elhanyagolt műfaj a 18. századi főúri kultúra megismerésének sokszínű forrásbázisát adhatja. Jelen tanulmány célja az, hogy a feldolgozott huszonhat,² eltérő minőségű és terjedelmű magyar és német nyelvű főnemesi halotti beszédet összehasonlító igényel elemesse, és rajtuk keresztül betekintést nyújtson a magyar arisztokrácia rendi identitástudatába, értékrendszerébe és reprezentációjába. A korszakból nagy számban rendelkezésre álló latin nyelvű halotti méltatások vizsgálata a téma szerteágazó jellege és mennyisége miatt további kutatás tárgyát kell, hogy képezze. A szövegek kiválasztásánál arra törekedtem, hogy együttesen minél inkább heterogén képet fessenek; tehát a beszédek szándékoltan a 18. század különböző időszakaiból származnak: találunk köztük nyugat-magyarországi és erdélyi birtokosokat méltatókat egyaránt, régi főúri családok tagjait és újonnan felemelkedetteket, katolikusokat, protestánsokat, főhivatalnokokat, katonatiszteket és prelátusokat, valamint olyan arisztokratákat is, mint a fiatalon elhunyt Teleki József, aki az országos nagypolitikából kevésbé vehette ki a részét. A vizsgálatból egyetlen nagyobb

* A feldolgozott halotti beszédek az Országos Széchényi Könyvtár, az Egyetemi Könyvtár és az Österreichische Nationalbibliothek gyűjteményeiben található meg. Az utóbbiban való kutatás lehetővé tételért köszönettel tartozom a Balassi Intézetnek, hogy elnyerhettem a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíját. A szöveg figyelmes elolvasását és véleményezését pedig köszönöm P. Vársárhelyi Juditnak!

¹ Wurz, Ignaz: *Anleitung zur geistlichen Beredsamkeit in einem Auszüge*. Wien, 1776. 288.

² A vizsgálat célja nem az egyes életutak pontosabb megismerése volt, hanem általános, illetve a korról változó attribútumok elemzése, ezért arra törekedtem, hogy minél kevesebb beszédnek legyen ugyanaz a főúr a méltatottja. Az egyedi életpályákon alapuló összevetés miatt azonban néhány arisztokrata esetében kivételt tettem; ők a következők: gróf Batthány Lajos (1696–1765), gróf Erdődy Gábor Antal (1684–1744), gróf Grassalkovich Antal (1694–1771), gróf Teleki József (1701–1729) és gróf Zichy Ferenc (1701–1783). Rajtuk kívül a vizsgálatban még a következő főnemesek szerepeltek: gróf Bánffy György (1689–1735), gróf Erdődy György (1648–1713), gróf Esterházy Ferenc (1715–1785), gróf Esterházy Imre (1663–1745), gróf Esterházy József (1682–1748), herceg Esterházy Pál (1635–1713), herceg Esterházy Pál Antal (1711–1762), gróf Fekete György (1711–1788), gróf Forgách Ferenc (1697–1750), gróf Forgách János (1691–1735), gróf Hadik András (1710–1790), gróf Pálffy János (1664–1751), gróf Teleki József (1701–1729), gróf Teleki Pál, (1677–1731), gróf Viczay Jób (1701–1734), gróf Zichy István (1647–1700) és gróf Zichy Péter (1674–1726).

csoport, a főnemességhez tartozó nők és asszonyok maradtak ki, akiknek a halotti beszédeire a kutatás az utóbbi évtizedben nagyobb figyelmet fordított.³

A látványos főúri gyászszertartás a kora újkorban fontos reprezentációs szerepet játszott, amelynek egyik meghatározó állomása a halotti beszéd(ek) elmondása volt.⁴ A halotti orációk humanista hatásra, antik római hagyományokat követve a 16. században főként protestáns területeken váltak egyre kedveltebb műfajjává.⁵ Így a Habsburg Monarchiában a 17. század közepéig a cseh és magyar területeken – ahol a reformáció sokkal inkább ki tudott bontakozni, mint az osztrák tartományokban – jóval elterjedtebb gyakorlat volt a halotti beszédek alkalmazása, de később a katolikus liturgia is befogadta a műfajt.⁶ Gottsched és Zedler szerint a beszédnek tartalmilag vagy az elhunyt életéről, nagy tetteiről kell szólnia, vagy egy motívumot (halál, mulandóság, erkölcs, erény, idő, örökkévalóság) kell körüljárnia; de megjegyzik, hogy az utóbbi inkább az asszonyokról vagy fiatalokról szóló beszédekre jellemző, akik nem alkottak oly sokat.⁷ Wurz kézikönyve az erényeken belül megkülönböztet természetes vagy filozófiai, illetve keresztényi és természetfeletti erényeket, amelyek közül az értékhierarchiában az utóbbiak állnak magasabb szinten.⁸ Fontos kritérium, hogy a szövegek úgy méltassák az elhunyt nevezetes tetteit, hogy közben az „igazság mércéjét” ne sértsék meg, mert az morálisan sem lenne helyénvaló, valamint a (közeli) befogadó réteg számára nyilvánvaló lenne a túlzott szépítés. A szövegek szempontválasztásaiban a méltatott családtagjai vagy olykor még életében maga az elhunyt is kivette a részét. Ha több rétor is beszélt a gyászszertartás során, akkor a műveltebb, magasabb rangú vagy ékesszólóbb beszélt a templomban, a másik pedig a halotti háznál.

A nyomdaipar fejlődésével párhuzamosan a nemesi halotti beszédeket is egyre nagyobb arányban kinyomtatták, a gyászszertartáson ingyen osztották, vagy könyvkereskedésekben

³ Bellághné Nagy Rózsa: A „jó és böles asszony” a 18. századi halotti beszédekben. Erdélyi Múzeum, 68. évf. (2006) 3-4. sz. 94–106.; V. László Zsófia: Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva”. Egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében. Sic Itur ad Astra, 19. évf. (2008) 1. sz. 149–175.

⁴ Gosztonyi Gizella: Családi és társadalmi élet III. Károly korában. Budapest, 1911. 67–88.; Nemes Adél: „Az isteni bölts igazgatásnak titkos utairól”. Halotti prédikációk a 18. században. Könyvesház, 12. évf. (2003) 1-2. sz. 41.; Szabó Péter: A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. Budapest, 1989.; Welzig, Werner: Vom Nutzen der geistlichen Rede. Beobachtungen zu den Funktionshinweisen eines literarischen Genres. Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur. Bd. 4. (1979) 19–21., vagy újabb megközelítésben: Bara, Júlia: „Regnavit Alexander et mortuus est.” The Funeral Ceremony of Sándor Károlyi in 1744 and its Art Historical Aspects. In: Tüskés, Anna – Tóth, Áron – Székely, Miklós (eds.): Hungary in Context. Studies on Art and Architecture. CentrArt, Budapest, 2013. 79–100.

⁵ Jürgensmeier, Friedhelm: Die Leichenpredigt in der katholischen Begräbnisfeier. In: Lenz, Rudolf (Hrsg.): Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften. Köln–Wien, 1975. 132–133.; Farkas Noémi Tünde: „Et moriemur”. Az halálnak képe, halotti beszédekben lerajzolva. A megfigyelt és a megfigyelő helyzete a halotti beszéd és a temetési szertartás reprezentációján keresztül. In: Kasznár Veronika – Kovács Éva – Orbán Jolán (szerk.): Látás, tekintet, pillantás. A megfigyelő lehetőségei. Budapest, 2009. 227.

⁶ Eybl, Franz M.: Leichenpredigten. In: Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Wien – München, 2004. 921.

⁷ Gottsched, Johann Christoph: Ausführliche Redekunst. Leipzig, 1736. 640–643.; Zedler, Johann Heinrich: Grossen vollständigen Universal-Lexicons aller Wissenschaften und Künste... Bd. 45. Leipzig, 1745. 153–154.

⁸ Wurz: Anleitung, 288–293.

árulták (önmagukban vagy egybefűzött gyűjteményként). A fejedelmi reprezentáció mértékével vetekedő példa erre Franz Peikhart jezsuita szerzetes Savoyai Jenő hercegről szóló halotti beszéde, amit Bécsben és Augsburgban négyezer példányban adtak ki.⁹ Az olvasóközönség érdeklődhetett is az orációk iránt, mert például a kolozsvári Hochmeister könyvkereskedésben 1792-ben tizenöt-húsz krajcáros áron elérhetőek voltak II. Lipót vagy Loudon (Trenck Frigyes-féle¹⁰) és II. József halotti beszédei.¹¹ Az sem volt szokatlan gyakorlat (bár ritkábban fordult elő), hogy egy beszédet többször is kiadtak, mint például Zichy István esetében először 1700-ban, majd 1759-ben is.¹² A beszédek olvasottságára (illetve a szónok felkészültségére) utal az is, hogy néhány oráció hivatkozik más halotti beszédekre is. Így tett Auer Leopold, Erdődy Gábor Antal méltatója is, aki több részlet kifejtésénél (vagy éppen elhagyásánál) az Erdődy Ádám nyitrai püspök felett 1736-ban elhangzott – nem általa írt vagy előadott – halotti beszédre hivatkozik.¹³

A tanulmányunkban feldolgozott beszédek túlnyomó többségét papok írták – leginkább a magyar egyházi hierarchia középrétegéből származók, szerzetesek (jesuiták, ferencesek), kanonokok, esetleg teológiai doktorok –, és a méltatásokat a templomi gyászszertartásokon mondták el. A dolgozat fókuszába azonban az orációk keletkezési körülményeinek vizsgálata nem tartozott bele; az értelmezés folyamatánál a hangsúly a szövegek belső és egymáshoz viszonyított logikájára, valamint a tágabb kultúrtörténeti kontextusra helyeződött. A beszédek elemzésénél törekedtem arra, hogy ne egységes szövegtörzsként kezeljem a különálló textusokat, egyedi jellegzetességeiket se tévesszem szem elől, valamint a műfaj logikájának, szempontrendszerének a 18. századon belüli fokozatos változására is figyelemmel legyek. De a vizsgálati korszakhatár kijelölésével nem szándékozom azt állítani, hogy a 19. század beköszöntével teljesen átforgalmódott volna a műfajon belüli értékrendszer, mert az valószínűleg a következő század első évtizedeiben is még hasonló maradt. (Erről tanúskodik például Szemerei Szemere Albert köznemes 1824. évi halotti beszéde is.¹⁴) A 18. század

⁹ Popelka, Liselotte: *Trauer-Prunk und Rede-Prunk. Der frühneuzeitliche Trauerapparat als rhetorische Leistung auf dem Weg zur virtuellen Realität*. In: Boge, Birgit – Bogner, Ralf Georg (Hrsg.): *Oratio funebris. Die katholische Leichenpredigt der frühen Neuzeit. Zwölf Studien*. Amsterdam–Atlanta, 1999. 60.

¹⁰ Vö. [Trenck Frigyes]: *Trenck Emlékeztető-Jele És Halotti Beszédgye A' Mi Kedves Loudonunknak Az Egész Austriai Hadi-Sereg' Leg-Főbb Vezérjének Sírja Felet. Pesten, 22dik Juliusban*. Pesten és Budán, 1790.

¹¹ *Az olvasó közönség' kedvéért készített laistroma Kolosváratt a' ... typographus és könyv áruló Hochmeister Márton ... boltyába található magyar, deák, és frantzia könyveknek a' kötetleneknek árrával együtt*. Kolozsvár, 1792.

¹² Vö. *Erdemes ligeteknek útait járó, örök jutalomnak forrásira és hegyeire kívánczó szarvas, az az méltóságos öregbik gróff Zichi Istvánnak etc. sok érdemi után e tündér világból örök életre néző istenes életének szép lépése, s lépésében örök nyugodalma. Mellyet egy Jesus Társaságából lévő szerzetes elme ... a győri nemes káptalan templomában M. D. CC. Die 21. Majj ki-magyarázott...* Nagy-Szombat, 1700.; *Erdemes ligeteknek útait járó; örök jutalomnak Forrásaira, és Hegyeire kívánczó Szarvas az-az méltóságos öregbik Gróff Zichy Istvánnak c. c. sok érdemei után, e' Tündér Világból örök életre néző Istenes életének szép lépése, s lépésében örök nyugodalma...* Győr, 1759.

¹³ Auer, Leopold: *Venatio Lugubris Gyászos Vadászat, A' mellyben nehaj meltosagos Monyokereki Groff Erdődi Gabor Antal...* Kassa, 1745. 12.

¹⁴ Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor: *Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát? Egy kutatási program keretei*. Korall, 10. évf. (2009) 35. sz. 148–151.; Szűcs Zoltán Gábor: *„Hogy Isten Fijai légyünk”. Egy református köznemes élete halottbúcsúztatók tükrében*. Egyháztörténeti Szemle, 11. évf. (2010) 3. sz. 48–71.

végén az arisztokrata halotti kultúra már átalakulóban lehetett, mert például az Esterházy család tagjairól Esterházy Miklóstól egészen Esterházy Pál Antalig sorban jelentek meg halotti beszédek, azonban „Fényes” Miklósról nyomtatott orációt nem adtak ki, valamint a *castrum doloris*ok állítása is megritkult, míg a 19. század első harmadában végleg meg is szűnt.¹⁵ De a dolgozatban nemcsak a textusok közötti határvonalakat nem volt céлом összemenni, hanem az egyes műveken belüli egységes gondolatmenet és eszmetörténeti koherencia feltételezését is kerülni igyekeztem.¹⁶ Ahogy leegyszerűsítve a vizsgált főurak mentalitásában is (különböző mértékben) keveredett a barokk és a felvilágosodás eszmerendszere, úgy a felettük mondott halotti beszédekben is ez figyelhető meg. A téma érdekessége épp abban áll, hogy a halotti beszédek tükrében miként változott a század folyamán a magyar arisztokrácia rendi önértelmezése.¹⁷ A politikai nemességkép változásának és a kapcsolódó kérdésfelvetésnek ezáltal mentalitástörténeti vagy (új) kultúrtörténeti olvasata is van, de a dolgozat felépítése és megközelítésmódja inkább az általános bemutatást célozta, nem speciális részproblémák kibontását.

Származás és nemzetség

A mindenkori nemesi identitásnak alapvetően fontos pillére a nemesi família múltjának tiszteletben tartása és az emlékezetben való megőrzése. Egy olyan társadalmi csoportnak – mint a kora újkori nemességnek –, amely a társadalmon belüli aktuális hatalmi státuszát (legalább részben) örökletes úton tudhatta magáénak, elemi jelentőséggel bíró feladata volt, hogy helyzetének múltbéli legitimitációját kifejezésre juttassa.¹⁸ A kora újkori nemesi *castrum doloris*ok, sírok, építáfiumok, mauzóleumok, emlékérmek funkciójához hozzátartozott, hogy nemcsak az adott elhunyt emlékét reprezentálták, hanem a nemesi dinasztiáét is.¹⁹ A 16–17. században Európa szerte egyre nagyobb érdeklődés mutatkozott a családtörténet iránt, amelynek látványos bizonyítékai a főúri ősgalériák és a díszes genealógiák.²⁰ Az ősökre és dicső tetteikre való emlékezés különböző mértékben feladata volt a halotti beszé-

¹⁵ Eybl: *Leichenpredigten*, 925.

¹⁶ Skinner, Quentin: *Meaning and Understanding in the History of Ideas*. History and Ideas, vol. 8. (1969) No. 1. 16–17.

¹⁷ Conze, Werner: *Adel, Aristokratie*. In: Brunner, Otto – Conze, Wener – Koselleck, Reinhart (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd 1.: A-P. Stuttgart, 1972. 1–48.; Dilcher, Gerhard: *Der alteuropäische Adel – ein verfassungsgeschichtlicher Typus?* In: Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.): *Europäischer Adel 1750–1950*. Göttingen, 1990. 57–86.; Kökényesi Zsolt: *Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról*. *Aetas*, 28. évf. (2013) 3. sz. 19–49.; Kovács-Szűcs: *Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát?* 147–174.; Kosáry Domokos: *Felvilágosult abszolútizmus – felvilágosult rendiség*. *Történelmi Szemle*, 19. évf. (1976) 4. sz. 675–721.; Szijártó M. István: *A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”. Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában*. *Történelmi Szemle*, 54. évf. (2012) 1. sz. 37–61.

¹⁸ Knoz, Tomáš – Winkelbauer, Thomas: *Geschlecht und Geschichte. Grablegen, Grabdenkmäler und Wappenzyklen als Quellen für das historisch-genealogische Denken des österreichischen Adels im 16. und 17. Jahrhundert*. In: Bahlcke, Joachim – Strohmeyer, Arno (Hrsg.): *Die Konstruktion der Vergangenheit. Geschichtsdenken und, Traditionsbildung und Selbstdarstellung im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa*. (Zeitschrift für historische Forschung. Beiheft/29) Berlin, 2002. 131.; Dilcher: *Der alteuropäische Adel*, 64–65.

¹⁹ Popelka: *Trauer-Prunk*, 10.

²⁰ Galavics Géza: *Barokk családfák és genealógiák*. In: Buzási Enikő (szerk.): *Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból*. Budapest, 1988. 22–23.

deknek is, de a felvilágosodás eszméinek és értékrendszerének a terjedésével a 18. század vége felé haladva egyre jobban csökkent a méltatásokban ennek a résznek a súlya.

A vizsgált halotti beszédek közül herceg Esterházy Pál Antal 1762-ből és Batthyány Lajos 1766-ból származó orációi kronológiailag az utolsók, amelyek még név szerint kitérnek a família nagyjainak részletes bemutatására.²¹ Ugyanakkor már a korábbi időszakból is lehet olyan halotti beszédeket találni, amelyek csak röviden vagy egyáltalán nem térnek ki a család történetére. Érdekes módon ilyen például Pál Antal nagyapjának, herceg Esterházy Pálnak a halotti beszéde, aki pedig közismerten kutatta a családi múltat.²² Ezenkívül a református hitű Teleki családtagok felett mondott beszédek – Bánffy György méltatásával elentétben – a protestáns egyszerűség jegyében sem részletezik a família dicső múltját.²³ Sőt, a katolikus főpapok felett mondott búcsúbeszédek (az Erdődy Gábor Antalról szóló Leopold Auer féle beszéd kivételével²⁴) sem térnek ki a neves dinasztiák történetére – így Esterházy primás esetében is az érseki elődök sorába illesztik az elhunytat.²⁵ (Az ő értékrendjükben – felszentelt (fő)papként – az egyháznak a család előtt kellett állnia a fontossági sorrendben, s ez a szemlélet jutott így kifejezésre a beszédekben.)

Azok a szövegek, amelyek hosszabban vagy rövidebben kitérnek a család nevezetesebb őseinek a bemutatására, sok esetben tartalmaznak fiktív („családmitológiai”) és reális (valóság-hű) emlékeket.²⁶ Bánffy György rétor a család eredetét egészen a hunokig vezeti visz-

²¹ Primes, Georgius: *Trauer und Trost-Rede über den Thränen-würdigen Tod da Ihro Durchlaucht des Heil. Römischen Reichs Fürst Paulus Antonius Eszterhazy de Galantha...* Oedenburg, 1762. 7–12.; Csódy Pál: *A nagy méltóságú Gróff Batthyáni és Strattman Lajos Német Ujvár Örökös Urának... é földén hetven esztendőkre terjedt Méltóságos Élete, és az alatt tett sok Országos Fő cselekedeti és örök emlékezetre méltó Nagy Érdemi, -s azok után Következett Halálára példás készüllete Lerajzolás...* Kalocsa, 1766. 6–9.; Galgóczy Ferencz: *A méltóságos Gróff Bathiani Lajos Német-Ujvár Örökös Urának... Nagy Érdemei s Első Iffiuságtól fogvást, utolsó idejig való tökéletes erköltsi, s ditséretes tselekedeti...* Posony, 1766. 11–12.

²² Fazekas István: *Esterházy Pál nádor és a családtörténet.* Századok, 143. évf. (2009) 4. sz. 905–919.; Hiller, István: *Traditionsbildung und politische Praxis: Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert.* In: Bahlcke, Joachim – Strohmeyer, Arno (Hrsg.): *Die Konstruktion der Vergangenheit,* 187.

²³ K. Vasarhelyi Peter: *Halotti tanítás mellyet a néhai nagyra született Urfinak, Méltóságos Gróf Széki Teleki Josef Uramnak... sl., 1729.*; Pápai P. Imre: *Halotti Oratio, mellyet a fellyeb említett Néhai méltóságos Gróf Urfi halhatatlan ditsiretére 's emlékezetére... sl., 1729.*; Verestói György: *Halotti Oratio. Mellyben Romai Szent Birodalombéli Grof, néhai Méltóságos Széki Teleki Pál Úr Ő Nagyságának Utolsó Tisztességet tett, és a' Kis Világot, s' annak Természeti Helyéből lett ki-esését, ki-beszéllette...* Kolosvár, 1732.

²⁴ Auer: *Venatio Lugubris,* 6–14.

²⁵ Fischer, Leopold: *Ruhm-würdigste Thaten Für Gott, Und Das Apostolische Reich, Deß Hoch-würdigsten Herrn, Herrn Emerici Aus denen Grafen Eszterhazy Von Galantha...* Presburg, 1746. 2. Az európai gyakorlatban azonban ez nem lehetett kötelező kritérium, mert például a Damian Hugo von Schönborn speyeri és konstanzi püspök fölött mondott halotti beszédek nem hagyták el a genealógiai részt. Lásd: Mauelshagen, Stephan: *Trauer und politisches Kalkül. Zwei Leichenpredigten für Damian Hugo von Schönborn (1676–1743).* In: Boge, Birgit – Bogner, Ralf Georg (Hrsg.): *Oratio funebris. Die katholische Leichenpredigt der frühen Neuzeit. Zwölf Studien.* Amsterdam–Atlanta, 1999. 242.

²⁶ A kettő közötti különbséggel valószínűleg a kortársak is tisztában voltak, mivel hivatalos nemeségigazolási eljárásoknál nem a fiktív, távoli ősökre hivatkoztak, illetve az ősgalériákban is volt, ahol a valós és a fiktív ősök markánsan elkülönültek egymástól, mint például a fraini Althann kastélyban, lásd: Knoz–Winkelbauer: *Geschlecht und Geschichte,* 170.

sza.²⁷ Az Esterházy Antal felett mondott halotti beszéd pedig az *Estoras* familia gyökereit már az ókortól ismeri, majd Nagy Károly rokonaiként állítja be őket.²⁸ A többi beszéd azonban, amelyekben a család történetét több évszázadra vezetik vissza, a magyar államalapítás körüli időktől indítja az elbeszélést. Batthyány nádor – Csódy Pál tollából származó – orációja a 12. században élt Eursi Renoldusnál kezdi a család történetét, nem közvetlenül Örs vezértől, ahonnan eredetüket levezetni szokták, és a 12. századtól az elhunytig veszi sorra a család nagyjait.²⁹ A nádor felett mondott Galgóczy Ferenc-féle beszéd viszont csak a kora újkor évszázadaitól és a neves Batthyány Boldizsártól kezdi el méltatni a főúri dinasztiát.³⁰ Az Erdődyekről szóló beszédek – ahogy a művészeti reprezentációjuk is – Bakócz Tamást tekintik a családi genealógia origójának, akinek unokaöccseiből emelkedett fel az Erdődy ház.³¹ Esterházy Pál Antal és Pálffy János halotti beszédei a magyar történelemben Géza fejedelemtől fogva folyamatosan jelenlévőnek tételezik familiájukat.³² A Batthyányakhoz, Esterházyakhoz, Pálffykhöz képest a 18. században kisebb súllyal bíró főnemesi családok fiai, mint a Forgáchok vagy a Zichyek csak a 13., illetve a 14. századtól indították el családjuk történetét.³³ De ez sem lehetett általános gyakorlat, mivel Viczay Jób rétorra ugyan főbb vonalakban a 13. századtól véli ismerni a familia történetét, de a család őseit egy bizonyos 10. századi német Haradricus grófban látta.³⁴ A beszédekben a kiemelt személyek – különösen a 16. századtól kezdve – többnyire hitelesen és röviden vannak bemutatva, helyenként még oklevelekre is hivatkoznak a szerzők. A családtörténet hősalakjainak leírásánál eltérő részletességgel mutatják be pályafutásuk főbb állomásait, leginkább a nagy csatákban való diadalmas részvételüket és a jutalmul kapott királyi adományokat és kitüntetéseküket. A rétorok általában törekedtek arra, hogy a történetben minél kevesebb hézag vagy cezúra legyen, de ez nem minden esetben valósulhatott meg. A Viczay Jóbót bú-

²⁷ *Izraelnek mind szekerei mind lovagjai, néhai méltóságos született gróf Losontzi Banffi György...* Kolozsvár, 1735. 1.

²⁸ Primes: *Trauer und Trost-Rede*, 8.

²⁹ Csódy: *A nagy méltóságú Gróff*, 6. (Nagy Iván Örs vezértől származtatja a Batthyány familiát, lásd Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 1. köt. Budapest, 1857. 237.)

³⁰ Galgóczy: *A méltóságos Gróff*, 11.

³¹ Auer: *Venatio Lugubris*, 10.; Kürtösi András: *Örök életének eleven kút forrására kívánczoló Szarvas, az az néhai Monyoró-kereki üdösbik Méltóságos Gróff Erdődi György Úr... Halál által forgandó élete kereke romlása után csendes nyugalma és haza-menetele...* Nagyszombat, 1714. 11. A Bakócz eredetvonal hitelesnek tekinthető, bár Nagy Iván a gyászrétorokkal ellentétben már az Árpád házi királyok alatt is tud a család létezéséről: Nagy: *Magyarország családai*, 4. köt. 1858. 59–60. A familia művészeti reprezentációjáról lásd: Bubryák Orsolya: *Az ősök tisztelete az Erdődy grófok mecénási tevékenységében*. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*. Budapest, 2005. 549–581.

³² Primes: *Trauer und Trost-Rede*, 8.; Jerebitz, Johann Sehenich von: *Die Tausend-Gulden-Kraut suchende Hirschen; das ist: Ihro Excellenz dem hoch- und wohlgebohrnen Grafen Johann Palfy von Erdöd...* Wien, 1751. 8.

³³ Csáki Gyárfás: *Virga Fortis, Erős, de A' mindeneket pozdorjáva- tévő halál által el-törettetett Vessző Méltóságos Ghimesi Gróff Forgách Ferencz...* Buda, é. n. 17.; *Állásából kidőlt tősgyökeres nagy Cédrus azaz Méltóságos Gróff Zichy Péter & c. Kit Magányi igyenes nevési Cedrus Fiatali között a' Koronázot és keresztet szarvasok lépésén, a' Halál fel nyomozot...* Buda, 1726. 7.; *Érdeemes ligeteknek útait járó*, 1759. 13.

³⁴ Jerebiczi Stehenics János: *Lessus Hedervarianus. Az-az: Hedervari siralom mellyet a méltóságos losi és hedervari Gróff Viczay Jobnak...* Győr, 1735. 28.

csúztató Jerebiczi Stehenics János például nyíltan vállalja, hogy az 1722-ben elnyert grófi cím megszerzése előtt a família háromszáz–négy száz évig homályban volt.³⁵

A felmenők nagy tetteinek dicsőítése és az uralkodókhoz való hűsége (különösen a Habsburgok iránti lojalitás)³⁶ mindig hangsúlyosan van jelen azokban a beszédekben, amelyek kitérnek a családi genealógia bemutatására. Ez az elem az emlékmegőrzési és reprezentációs funkciók mellett a legitimáció és a múlttal való kontinuitás szándékát is magában hordozta. A beszédek szerint a dicső ősök utódai nemcsak a nagy nevet és a vagyont kapták örökül, hanem bennük is ugyanaz a vér csörgedezik, így hasonló erények és nagy tettek le-téteményesei is. A Viczay család esetében a rétor – az udvarhoz hű lojalításra vonatkoztatva – ezt így fogalmazza meg: „...a sas, ahová egyszer fészkelte ott fog később is [...] [a Viczayakat jelképező sas pedig] a' Fölséges korona mellé rakta a' fészket.”³⁷ Ez a szimbolikus fogalmazásmód különösen jellemző a 18. század első felében írt halotti beszédekre és retorikai eszköztárra. Sok esetben meg lehet figyelni, hogy a címer – amely egyidejűleg reprezentálja az egyént és a familiát – központi szerepbe kerül, és a (történeti korokon átívelő) családi összetartozás ábrázolásán túl a megszemélyesített erények kifejezőjévé is válik. Galgóczy kanonok szerint Batthyány Lajos elődeihez hasonlóan magán viselte a címerében látható – a szájában kihúzott kardot tartó – oroszlán virtusait.³⁸ Bánffy György rétora úgy látta, hogy a megboldogult „Grifes Eleinek Képeit és Nemzetséges Virtusait Magában 's egész Életében világosan szemléltette”.³⁹ Esterházy József ferences szónoka a következő módon elemzi az Esterházy címet: a magasan repülő sas a bölcsesség és tudomány szimbóluma, az oroszlán a vitézi bátorság és erősségé, a szablya a hadi mesterségé, míg a rózsa a keresztényi tökéletességé.⁴⁰ Szerinte az Esterházy ház úgy gyűjti magába az erényeket, a nemes vért, mint tenger a vizet, ami igaz Józsefre is, aki szintén magában egyesítette az összes felsorolt erényt és jó tulajdonságot.

A címerek a főúri gyászszertartás során is fontos reprezentációs szerepet játszottak: egyfelől a gyászmenetekben is szokás volt magukkal vinni a családot és az elhunytat jelképező szimbólumokat, másfelől a templomban felállított *castrum doloris*okon is helyet kap-

³⁵ Stehenics: *Lessus Hedervarianus*, 23.

³⁶ Zichy István halotti szónoka például kiemeli (lásd: *Érdemes ligeteknek útait járó*, 1759. 16.), hogy felmenője, Zichy Pál Bethlen hadjárata során két évig birtokaitól megválni kényszerült, és vasba verték, mert nem volt hajlandó a királyhoz való hűségét megtagadni. Vagy Forgách Ferenc apjáról, Ádámról a következőket olvashatjuk: „...kiállt a pártos Rákócziánusok, Nemzetének árulói ellene, családját Ausztriában biztonságba helyezte, a Koronás Sas szárnyai alá, kint maradt addig amíg béke nem lett.” (Csáki: *Virga Fortis*, 25.) Szabó Péter Forgács János halotti beszédét elemezve úgy látta, hogy Forgács Simon unokaöccse, a családi kuruciratok összegyűjtője aktívan érdeklődött Rákóczi Ferenc és az általa vezetett felkelés iránt, de ezt a temetésén tudatosan el kellett hallgatni. Lásd: Szabó Péter: *Az elhallgatott Rákóczi-kultusz Forgách János 1735. évi szécsényi temetésén*. In: Szabó Péter: *Jelkép, Rítus, Udvari Kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 2008. 205. A halotti beszédet lásd: *A' Földön lakóknak mondatott kerserves Harom Jaj. Mellyekből Minémű kegyes Gondviseléssel A' méltóságos Ghimesi Gróff Forgacs Jánost tekintetes... Urnak halotti Pompája, s utolsó Tisztességének meg-adása, szomorú alkalmatosságával...* Kassa, 1735.

³⁷ Stehenics: *Lessus Hedervarianus*, 20.

³⁸ Galgóczy: *A méltóságos Gróff*, 10.

³⁹ *Izraelnek mind szekerei mind lovagjai*, 2.

⁴⁰ *Vég nélkül való Nagyság, mellyet Istenben Bóldogult Méltóságos Gróff Galánthai Eszterházi József Úr Ó Excellentiájá...* Posony, 1748. 3.

tak.⁴¹ A címer képeit felhasználó beszédmód a halotti beszédek végén sok esetben újból visszatért a halott nevében elköszönő és áldást kérő résznel. Itt a rétor az elhunyt nevében búcsút vett az uralkodótól (esetleg az ország főméltóságaitól), a házastárstól, gyermekeitől, tágabb vagy szűkebb rokonságától, hivatalától és jobbágyaitól.⁴² Ennél a résznel a szónok legtöbbször egyes szám első személyben, az elhunyt nevében beszélt, mintha megidézné beszédének az alanyát. Kürtösi András címzetes traui püspök Erdődy György halotti beszédében így tér a záró, búcsúztató részre: „De úgy látom, midőn halgatni akarnék, és végét vetni Prédikációmnak, vészem eszemben, hogy setétes bé-zárt sirnak mélységéből mint ha fel-emelkednék, és maga akarna szólani, és minnyájunktól végső búcsúját venni, hallyuk azért búcsúzásit”.⁴³ A halotti beszédek záró részének a célja az élőkkel való búcsúvétel, a rájuk való áldásadás és az utódok számára az azonos vagy magasabb rangon lévők jóindulatának a megnyerése. Az udvar további kegyelmének a kérésekor szokott még a képes beszédmód előkerülni, mint Batthyány nádor esetében is, akinek a nevében Galgóczi kanonok így beszél: „...engedd, hogy Thronusod előtt le-borúlván egy alázatos kérésemet nyújthassam-bé, a’ melly abból áll, hogy a’ Te hathatos Sasod szárnyai alatt ez utánn-is maradhasson-meg az én Pelikányom, tsirkéjével együtt, a’kit, ’s a’ kiket, hogy mind Királyi Kegyelmségednek melegével élegess, mind malasztiddal ápolgass, ezért tovább-is minden alázatossággal könyörgök.”⁴⁴

A főúri halotti beszédekben nemcsak a saját nemesi dinasztjáról esett szó, hanem más rangos családokról is megemlékeztek. Ez az igény a búcsúzó részben különösen nagy hangsúlyt kapott. Itt az elhunyt a közvetlen családtagjain kívül név szerint elbúcsúztatott a sógoraitól/sógornőitől, unokaöccseitől/unokahúgaitól, esetleg az unokatestvéreitől is, ami minden elhunytnál legalább még öt-hat másik főúri familia megnevezését tette lehetővé. Az érintettek felsorolása rang szerinti sorrendben történt a királytól a jobbágyok felé haladva. A nemesség szövevényes rokoni hálózatának a megjelenítése a (fő)rendi összetartozás tudatnak a kifejeződése volt. Az újonnan felemelkedetteknel a neves magyar arisztokrata családokhoz való integráció és ennek nyilvános kifejezésre juttatása még szembetűnőbb. A Viczay halotti beszédében például Stehenics apát név szerint felsorolja a következő grófi családokat, amelyekkel a Viczayak rokonságban álltak: gersei Pető, fogarasi Nádasdi, Czobor, Kéri, Balassa, Hajmási, Bocskai és Cziráki.⁴⁵

Az életút és értelmezése

A felvilágosodás eszméinek terjedésével – a halotti beszédekben – egyre nagyobb (sőt szinte kizárólagos) hangsúly helyeződött a családi erények és virtusok helyett a személyes szerepvállalások és értékek bemutatására. Már Forgách Ferenc halotti beszédében is olvashatjuk: „Mert Szüléinktől vött jó, nem úgy miénk, mint azoké kik szerzették; hanem ha magunk jó viselésével annak meg-felelvén, magunkévá tesszük.”⁴⁶ Vagy többek között Teleki

⁴¹ Baják László: *Címerek a gyászszertartásokon, halotti címerek a 19. századból*. In: Herman Ottó Múzeum évkönyve, 35-36. évf. (1997) 164–173.; Galavics Géza: *Egy efemer építészeti műfaj hazai történetéhez (Batthyány József castrum dolorisa)*. Építés-Építészettudomány, 5. évf. (1973) 498.

⁴² Ez a retorikai gyakorlat az idő előrehaladtával egyre jobban visszaszorult, az utolsó a vizsgált halotti beszédek közül, amelyik alkalmazta, Batthyány nádor 1766-ban kelt orációja volt, a korábbiak közül pedig a főpapi és a református vallásúak beszédei is kihagyták ezt a részt.

⁴³ Kürtösi: *Örök életének eleven kút forrására kíváncsozó Szarvas*, 19.

⁴⁴ Galgóczy: *A méltóságos Gróff*, 36.

⁴⁵ Stehenics: *Lessus Hedervarianus*, 23.

⁴⁶ Csáki: *Virga Fortis*, 12.

József orációjában Pápai Páriz Imre is hasonló gondolatot fogalmazott meg: „...noha ritka dolog, 's ditsőséges dolog volna, az embernek Uri Méltóságos Házból Familiából eredetet venni, születetni: de még-is ditsőségesebb, jelesebb, rendesebb, betsesebb, azon szép születési gloriát, Méltóságos szép drága virtusokkal actiokkal ékesíteni, fényesíteni.”⁴⁷ Ez a szemléletmód, a humanista „igazi nemes” koncepciója már jóval a 18. század előtt is Európa szerte elterjedt értékrendi követelmény volt, de az állam- és társadalom felfogás fokozatos átalakulásával egyre nagyobb jelentőségre tett szert.⁴⁸

A halotti beszédek életút-elbeszélése – ha nem csak egy speciális témakört bemutató beszédről van szó – általában kronologikus sorrendben történt, de sok esetben a méltatott halálának bemutatására (és az azt követő erkölcsi, keresztényi tanításra) került sor először. Az életút különböző állomásainak leírása beszédenként eltérő részletességű, ez többek között függött a búcsúztatószonek személyétől (műveltségétől), a méltatott életének mozgalmasságától, a sirató család szándékaitól és a búcsúztatás terjedelmi korlátaitól.

A gyermek- és ifjúkori évek bemutatása szövegenként igen eltérő. Több orációban – ki-váltképp a század első feléből származókban – megfigyelhető már a gyermekkor elbeszéléseiben egyfajta szent kiválasztottság motívuma, mint például Bánffy Györgyében: Bánffy „gyerekként már olyan jelek fénylettek rajta, amelyek nagy jókat jelentettek”.⁴⁹ A Fekete Györgyöt búcsúztató Leopold Freiherr von Schaffrath (gimnáziumigazgató volta ellenére) szinte egyáltalán nem tér ki méltatottja ifjú korára. Schaffrath szerint ő hamar felnőtt, szokásos nemesi ifjú életút állt mögötte, de már zsenge korában az Evangélium útjára lépett, és az erények ösvényén járt.⁵⁰ Fekete György esetében azért is furcsa a tanulóévek leírásának elhagyása, mert átlagon felüli képzettséggel rendelkezett: pápai, győri, majd pozsonyi alsó és középfokú tanulmányai után a bécsi egyetemen a bölcsészeti, majd a jogi fakultáson tanult, ahol doktori fokozatot is szerzett, s ez a szaktudás későbbi karrierjének a kulcsát is jelentette.⁵¹ (Rétora azt azonban megjegyzi, hogy méltatottja szívesen ment volna európai tanulmányútra, de nem volt rá lehetősége.) Batthyány nádor méltatója a következőképpen indokolja a nevelés fontosságát: „Az egész ember életinek fundamentoma a' kisded korában való nevelés, a' gyermeki, 's első iffiúságbéli idő. A' mire hajlandó a' gyermek, és iffiú, arra lesz hajlandó ember korában, 's öregségiben-is.”⁵² Galgóczy kanonok szerint sok mindenre lehet abból következtetni, ha egy gyerek szívesen jár templomba, miként viszonyul a könyvekhez, vagy szereti-e a fegyvereket. Az ifjú Batthyány gróf már gyermekként kimutatta, hogy hasznos ember lesz belőle. A tanulóévek részletezésénél több szövegben általánosan használt elemként van jelen, hogy a méltatott fiatal korában hamar elmélyült a tudományok világában és a keresztény erények művelésében.

⁴⁷ Pápai: *Halotti Oratio*, 2.

⁴⁸ Cerman, Ivo: *Habsburgischer Adel und Aufklärung. Bildungsverhalten des Wiener Hofadels im 18. Jahrhundert*. Stuttgart, 2010. 79–80.; Conze: *Adel, Aristokratie*, 18–27.

⁴⁹ Más beszédekben is találkozhatunk az életút elbeszélés során olyan részekkel, amelyek szentekhez hasonlóan idealizálják az elhunytakat. Például Esterházy országbíró esetében betegségében az egész testét beborította a daganat, de méltatója kiemeli, ahogy Szent István keze is épen maradt, úgy az ő kezét is elkerülte a daganat. *Vég nélkül való Nagyság*, 32.

⁵⁰ Schaffrath, Leopold Freyherr von: *Trauerrede auf den Hinschied Sr. Hochreichsgräflichen Exzellenz des Herrn, Weiland des Heil. Röm. Reichs Grafen Georg Fekete von Galantha...* Pest, [1788.] 5.

⁵¹ Tuza Csilla: *Egy elfelejtett 18. századi karrier: Galánthai Fekete György (Vázlat egy készülő életrajzhoz)*. Századok, 140. évf. (2006) 6. sz. 1521–1522.

⁵² Galgóczy: *A méltóságos Gróff*, 8.

A főpapi halotti beszédekben a tanulmányok részletezése több esetben is nagy hangsúlyt kapott. Esterházy Imre 1746-ban kelt halotti beszéde, Erdődy Gábor Antal Auer Leopold, P. F. Hilario és Englmajer Sámuel-féle méltatása, valamint Zichy Ferencnek Franz Roy kanonok-féle búcsúztatásövege is hosszabban vagy rövidebben kitér a méltatott főpap iskoláztatására.⁵³ Az elhunytak kiváló képességű és elhivatottságú tanulókként állnak elének, akik örömmel művelték magukat az egyházi tudományok terén. Ez különösen igaz Esterházy Imrere és Erdődy Gábor Antalra, akik szónokaik szerint olyan jártasak voltak a tudományokban, hogy római stúdiumaik során a *Collegium Germanicum et Hungaricum*-ban kitűntek társaik közül.⁵⁴

A halotti beszédek megfelelő forráskritikával a biográfiai kutatás hasznos forrásai is lehetnek. A régebbi szakirodalom sok esetben vette át a halotti beszédek elbeszélismódját vagy értékítéleteit egy-egy konkrét életrajzi helyzet értékelésénél. A levéltári források hiányában a halotti méltatások segíthetnek betekintést nyerni a sokszor nehezen rekonstruálható fiatalévek történetébe. A rétorok előszeretettel emlékeznek meg a külföldi peregrináció vagy *Kavalierstour* részleteiről. Zichy István jezsuita méltatójától nemcsak azt tudjuk meg, hogy az ifjú gróf „olyan volt az iskolában a többi diák között, mint lilium a többi virág között”, hanem azt is, hogy 1665-ben, tizennyolc évesen tanulmányai megkoronázásaként külföldi körútra ment, melynek során érintette Franciaországot, Angliát, Hollandiát, Velencét és Firenzét.⁵⁵ Sőt, „méltónak találtatott arra, hogy a római pápához követségre választatott”. Teleki Pálnak, a kolozsvári kollégium főkurátorának halotti beszédében is részletesen olvashatunk a tanulóévekről.⁵⁶ Megtudhatjuk, hogy a nagyenyedi kollégiumban tanult Dési Márton, Kolosvári István, Pápai Páriz Ferenc és Enyedi István professzorok kezei alatt, majd *Kavaliertourra* indult. „Es legelsöben érkezvén Bétsbe, a’ két fejü Sasnak lákó helyébe, ott Néhai Felséges I. Leopold Római Tsászárnak, és e Tsászári felség Josef és Károl Ertz-Hertzeg Fiainak, köszöntő Oratiojával alazotosan udvarla.” Majd az odera-frankfurti akadémián ékesszólást, történelmet, filozófiát és jogot tanult. Arról is értesülünk, hogy I. Frigyes porosz király táblát emeltetett neki a *Philosophicum Auditorium*-ban, amelyen szerepelt Teleki neve és címere. A marburgi lovagi akadémián, ahol Károly hessenkasseli órgróf két fiával, Frigyesel (a későbbi svéd királlyal) és Vilmostal (a hollandiai csapatok későbbi tábornokával) együtt tanult. Utána a belga *Academia Franequeranán* id. Johannes van der Waeyen (teológus), Campegius Vitringa (keleti nyelvtudós), Hermann Alexander Röell (teológus) professzoroktól tanulhatott. De a leideni, az utrecht, a groningeri akadémiákat is meglátogatta, sőt Angliába is eljutott, ahol III. Vilmos többször is

⁵³ Fischer: *Ruhm-würdigste Thaten Für Gott*, 6–7.; Auer: *Venatio Lugubris*, 17–18.; Hilario, F.: *Trauer-Floer Uber den Salomonischen Thron/ und beyderseits stehende Löwen/ oder Leich-Predig von dem Ruhm seeligsten Lebens-Wandel/ und goldener Tugend-Zierde Ihro Hochgräflichen Excellenz des Wohlgebohrnen Hochwürdigsten Herrn Herrn Gabrielis Antonii Erdődy von Monyókerék...* Ofen, 1744. 6.; Englmajer Sámuel: *Az Isten’ Egri Temploma’ Fényes Napjának Halálos le-hanyatlása után meg örökösített Dicsőséges emlékezete, mellyrül A’ néhai Nagy Méltóságú, ritka nagy érdemű, és kettős Tiszteletre méltó Egri Püspöknek Monyokereki Groff Erdődy Gábor Antal Urnak Ó Excellentiájának lelke nyugodalmáért...* Buda, 1747. 19.; Roy, Franz: *Trauerrede auf den schmerzlichen Todesfall seiner Exzellenz Grafen Franz Zichy von Vásonkó Bischofes zu Raab...* Raab, 1783. 6–7.

⁵⁴ Fischer: *Ruhm-würdigste Thaten Für Gott*, 6.; Auer: *Venatio Lugubris*, 18.

⁵⁵ *Érdemes ligeteknek útait járó*, 1759. 24.

⁵⁶ Verestói György: *Halotti Oratio. Mellyben Romai Szent Birodalombéli Grof, néhai Méltóságos Széki Teleki Pál Úr Ő Nagyságának Utolsó Tisztességét tett, és a’ Kis Világot, s’ annak Természeti Helyéből lett ki-esését, ki-beszéllette...* Második kiadás. Kolosvár, 1732. 15–17.

audiencián fogadta, majd Oxford és Cambridge egyetemeit is megtekinthette. Hazafelé a svájci kantonokon keresztül jött, és Bécsben Lipót császár újból audiencián fogadta. Az útleírásból bizonyos állomások kimaradtak (többek között Berlin, Amszterdam vagy Párizs), valamint a városok említésének sorrendje sem mindig helytálló (például Marburgba már hazafelé tért be Teleki), de főbb vonalakban Verestói Györgyleírása hitelesnek tekinthető.⁵⁷

A vizsgált főurak közül egyedül csak Viczay Jób teljesített szolgálatot már fiatalon a császári-királyi udvarban, ami későbbi grófi rangemelését is megalapozta. A halotti beszédét mondó Stehenics apát sem mulasztotta el méltatottjának korai bécsi éveit méltóképpen kiemelni: „1701. böjtmás hava 15. [Viczay Jób születésekor] annak örültek, hogy ő Fölsége Annyának Eleonora Királyné Asszonyunknak idejében született, mert ezeknek Királyi Udvarában mind tudományra, mind Uri erkölcsökre oktattatott, mind pedig Méltóságos Uri Eleinek, Groffi Méltóságára, fényességére, emléttett Fölséges Asszonyunk mellett haláláig való hív szolgálattyaért emeltetett.”⁵⁸ Viczay Pfalz–Neuburgi Eleonóra császárné (VI/III. Károly anyjának) az udvarában teljesített nemesi ifjú (*Edelknabe*) szolgálatot – a halotti beszéde szerint – tizenhárom éves korától hat esztendőn át (egészen a császárné-királyné haláláig). Az udvari források azonban ezt csak részben erősítik meg, mert mind a *Hof- und Ehrenkalenderek*, mind a nemesi ifjak összeírása szerint is csak 1716 és 1719 között volt Viczay Keresztély (Jób) Eleonóra császárné udvartartásának alkalmazottja.⁵⁹ Az udvari nevelés és szolgálat során a rétor érthető módon nem a korabeli udvarkritikai szempontokra (mint a kapzsiság, intrikák vagy a fényűzés) hívja fel a figyelmet, hanem ezen életforma erkölcsi előnyére a bibliai példabeszédek könyve alapján: „A’ Fölségesnek vizsgálója le-nyomattattik a’ Dücsöségtül.”⁶⁰

A vizsgált halotti beszédekben az aktív évek bemutatása, a karrierpályák, a személyes erények részletezése és értelmezésük alapvető fontosságú volt. A nyomtatásban is megjelent méltatások már a címlapon fel szokták tüntetni az elhunyt titulusait és rangjait (a protestáns szövegek csak röviden), amit a szöveg későbbi részeiben is – akár egymás utáni felsorolásban – megismételtek. Ez a szokás a főpapi halotti beszédekre is jellemző volt, de az idő előrehaladtával egyre jobban lerövidült a titulátúra részletezése mind a világi, mind az egyházi búcsúztatókon, ám teljesen nem hagyták el.

A korabeli felfogás szerint a nemesi rend életre hívását szükségessé tevő és a rend identitását nagyban meghatározó katonai pálya (amely ebben az időszakban újabb fejlődésnek indult) a 18. századi főúri halotti beszédekben is kiemelt fontossággal, idealizált jelentőséggel bírt.⁶¹ A nagy ősök sorába illeszthető katonai *virtus* (*fortitudo*), az uralkodót és a hazát védő hivatás dicsőítése és példának állítása kézenfekvő lehetőség volt a szónokok számára. A republikánus hagyományoknak megfelelően a katonafamíliák patriotizmusuk legnagyobb bizonyítékát adták azzal, hogy a közösségért vérüket ontották, és ez a laudációkban eszmei magasságokba emelte őket.⁶² Pálffy nádor méltatása, amely szerint a korban szállóige volt,

⁵⁷ Az utazáshoz kontrollforrásként lásd: Szabó András: *Teleki Pál (1677–1731) emlékkönyve*. Magyar Könyvszemle, 96. évf. (1980) 3. sz. 283.

⁵⁸ Stehenics: *Lessus Hedervarianus*, 25.

⁵⁹ *Kaiser-Königlicher Hof- und Ehren-Calendar: auf das Jahr...* Wien, 1716.; 1717.; 1718.; 1719.; Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Oberstallmeisteramt, Sonderreihe 15.: K. K. Edelknaben, 1704–1883.

⁶⁰ Stehenics: *Lessus Hedervarianus*, 13.

⁶¹ Conze: *Adel, Aristokratie*, 1972. 11–18.; Dilcher: *Der alteuropäische Adel*, 84.

⁶² Koselleck, Reinhart: *Patriotismus. Gründe und Grenzen eines neuzeitlichen Begriffs*. In: Koselleck, Reinhart: *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Frankfurt am Main, 2006. 231.

hogy „Pálffy jó katona”, nemcsak az elhunyt felmenőinek és saját hadi érdemeinek a nagyságát emelte ki, hanem arról is megemlékezett, hogy a nádor két fiát is a hazának adta, hiszen fiai (még apjuk életében) csatákban estek el.⁶³ Batthyány Lajos pályája kezdetén szintén részt vett a török elleni háborúk utolsó szakaszában, de később nem katonai karriert futott be, amiért szónokai igyekeztek számára megfelelő indokot találni. Csódy Pál szerint „a harc után [Batthyány] Lajos elgondolkodott, hogy nemcsak karddal, hanem éles elmével is szolgálhatná hazáját”, mert „békességben az okos férfiak által kormányoztatik az ország”.⁶⁴ Galgóczy kanonok szavaival: „Lajos is szívesen maradt volna a hadi vitézségeknél, de az Úr Isten más tudományokat rendelt számára, aki nagy elmével és okossággal ajándékozta meg őt.”⁶⁵ A halotti beszédek érvrendszere szerint – amely szorosan illeszkedett a korabeli válásos mentalitásba – a hivatásválasztás nemcsak személyes döntés kérdése volt, hanem az isteni gondviselés műve is, s ennek ajándékai a személyes képességek. Érdekes eset, hogy Esterházy József először papi pályán indult el, majd tanulmányait félbehagyva katonai hivatásra váltott. Rétor a életrajzi töréspont ellenére sem hallgatott a történekekről, hanem az isteni akaratot látta abban, hirdelve, hogy mindenki okkal viseli a neki szánt hivatást.⁶⁶ A személyes képességek és a gondviselés mellett az uralkodói kegyelmet és bizalmat is alapvető fontosságúnak látják a szónokok, mert anélkül a megboldogult szerintük semmire sem vihette volna.

Az orációkban az elhunyt életútjának bemutatása kapcsán olykor az országgyűlési szerepvállalásáról is olvashatunk. A 18. században különösen fontos országgyűlés volt az 1740–1741. évi, melynek során az ország rendjei a Habsburg-ház iránti hűség és a fegyveres segítségnyújtás mellett döntöttek.⁶⁷ A Habsburg Monarchia fennmaradásában jelentékeny szerepet játszó esemény a főúri halotti beszédekben is fontos téma volt, mert általa (és a ki-robbanó örökösödési háborúval) mind a politikusi, mind a katonai személyes szerepvállalások is elismerésre találhattak. Batthyány Lajos, Esterházy Imre, Fekete György, Grassalkovich Antal és Pálffy János halotti méltatói mind kiemelik az adott főurak politikai szerepvállalását az országgyűlésen, sőt azt is, ha ők személyesen nem is harcolhattak, ám szerepük a rendek lelkesítésében annál nagyobb volt.⁶⁸

⁶³ Jerebitz: *Die Tausend-Gulden-Kraut suchende Hirschen*, 24. (valóban két fia esett el a harcmezőn: Málnási Ödön: *Erdődi gróf Pálffy János nádor*. Erdődy gróf Pálffy Pál Ferenc előszavával. Eger, 1929. 4.) Elképzelhető, hogy a „Pálffy jó katona” kijelentés tényleg szállóige volt a korban, vagy a Pálffy rétorok igyekeztek ezt elterjeszteni, mert Pálffy Károly 1756-ban kelt méltató beszédekben is megtalálható ugyanez a formula. Schönplflug, Franz Gamsenberg von: *Clangor Buccinae In Thecua, Das ist: Ehr und Lob-Rede Da Ihro Excellenz ... Herr Carl Paul Palfi von Erdöd ... General-Feld Marschall...* Raab, 1756. 14.

⁶⁴ Csódy: *A nagy méltóságú Gróff*, 10.

⁶⁵ Galgóczy: *A méltóságos Gróff*, 12.

⁶⁶ *Vég nélkül való Nagyság*, 12.

⁶⁷ A „vitam et sanguinem” jelenetet a Mária Teréziáról szóló halotti beszédek is heroikus és idealizált módon beszélték el. Lásd: Kökényesi Zsolt: *A „női Szolón”, avagy Mária Terézia uralkodói képe a halotti beszédekben*. In: Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt – Mitropulos Anna (szerk.): *Koraújkorász. Koraújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*. Budapest, 2014. 124–125.

⁶⁸ Galgóczy: *A méltóságos Gróff*, 18.; Csódy: *A nagy méltóságú Gróff*, 14.; Fischer: *Ruhm-würdigste Thaten Für Gott*, 28.; Schaffrath: *Trauerrede auf den Hinschied*, 6.; Pitroff, Karl Josef: *Trauerrede auf den Todesfalle Weiland seiner Hochgräflichen Excellenz des Hochgeb. Grafen und Herren Anton Grassalkovics von Gyarack...* Ofen, 1772. 20–21.; Barta István: *Halottas dícséret melyet néhai méltóságos, és nagyságos Gyarakai Gróff Grassalkovics Antal...* Buda, 1772. 29–30.; Jerebitz: *Die Tausend-Gulden-Kraut suchende Hirschen*, 1751. 25. Ez nem csak légből

A Magyar Királyságban a 18. század második felének kormányzati reformjaival nagy lendületet vett a hivatali szakszerűsödés, amely megfelelő szaktudással és szerencsével a köznemesek számára is lehetővé tette magasabb hivatali állások elérését. A 18. századból erre talán Fekete György és Grassalkovich Antal karrierje a két legismertebb példa.⁶⁹ Az ő halotti beszédek szerint a főúri hivatalviselés, a kormányzati ügyek irányítása és a tanácsadás ugyanolyan fontos feladat, mint a katonatiszti vagy a prelátusi hivatás. Az orációk szerint a magas szaktudás mellett a hivatalnokok legfőbb erényeit a feddhetetlen őszinteség, a lojalitás és a fáradhatatlan munkavágy alkotja.

A lényeg abban állt, hogy – képességeinek és lehetőségeinek megfelelően – mindenki hasznos szolgálatot teljesítsen. Már a 18. század eleji főúri orációk is – hagyományos képpel élve – méltatottjaikat a haza, az uralkodó és az egyház „oszlopainak” titulálták. A (fő)nemesi rend létezésének és működésének lényegét e hármastétel célkitűzés megfelelően nagyformátumú szolgálatban látták. A 18. század második felében a családi és a személyes dicsőség (barokk) képét egyre inkább felváltotta a közjóért alázatosan tevékenykedő államférfi ideálja. Persze nem új keletű gondolatok ezek, mert már a 17. század végén elhunyt Zichy Istvánt is így mutatja be méltatója: „Azért a’ te Szarvasodnak szép dicsősége, nem az Atlaczos puha ágybúl; nem az ingyen való kényelemnek forrásárúl; nem a’ kedvesen zúhó, kényessen ébresztő déli szélnek fujásábúl; vagy a’ szép tavaszi üdőnek gyenge mosolygásábúl; hanem az érdemes ligeteknek utairúl; Ószi, Téli, a’ jutalmas, Hegyes, Völgyes forrásoknak vizeiről reád szállot, és áradott.”⁷⁰ Az egyre többek által olvasott francia (Montesquieu, Diderot, Voltaire, Rousseau) és német (Goethe, majd Kant) filozófusok, publicisták egyre élesebb hangon bírálták a feudális világot, az udvari reprezentációt és a nemesi fényűzést.⁷¹ Az ő tanaikat a szűk magyar olvasóközönség mellett a 18. század utolsó harmadában fellendülő magyar irodalom is egyre jobban befogadta és hirdette.⁷² A gazdasági és katonai változások hatására a 18. századi államképződési folyamat reformjai a nemesség privilégiumait is átalakítani, racionalizálni igyekeztek, ahogy hasonló módon a Habsburg kormányzat is a magyar nemességtől – több-kevesebb sikerrel – a tágabb értelemben vett közteherviselésből való részvállalást sürgette. Az európai állam- és nemességkép átalakulásával párhuzamosan a Habsburg Monarchiában egyre nagyobb hatást gyakorló államtudományos (Justi és Sonnenfels művei), késő természetjogi (Martini, Wolff könyvek) gondolkodásmód recepciójával a halotti beszédek érvrendszerében is fokozatos változásokat lehet megfigyelni. A méltatásokban a század második felében a haza, a hazaszeretet, államférfi, általános és közjó fogalmai kulcsszavakká válnak.⁷³

kapott méltatás volt, hanem az újabb szakirodalom is úgy látja, hogy ezek a főurak valóban jelentős szerepet játszottak az ifjú királynő örökségének a megvédésében. Vö. Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Keszthely, 2010. 78., 155.

⁶⁹ Fallenbüchl Zoltán: *Grassalkovich Antal*. Gödöllő, 1997. 24–25.; Tuza: *Egy elfelejtett 18. századi karrier*, 1523.; Málnási: *Erdődi gróf Pálffy János nádor*, 46.; Móricz Péter: *Batthyány Lajos (1696–1765)*. Körmend, 2005. 8.; Koltai András: *Császárhű, bőkezű, remete: Esterházy Imre hercegprímás*. Limes, 17. évf. (2005) 3. sz. 10.

⁷⁰ *Érdemes ligeteknek útait járó*, 1759. 31.

⁷¹ Mackrell, J. Q. C.: *The attack on 'feudalism' in eighteenth-century France*. London–Toronto, 1973.; Cerman: *Habsburgischer Adel und Aufklärung*, 78–90.

⁷² Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest, 1994. 75–91., 160–165.

⁷³ Az államtudományos (*Staatswissenschaft*) gondolkodásmód alapfogalmai és szóképzésének jellemzői ezek, amelyek a korabeli „politikai szótárban” talán a republikánus és a felvilágosult kormányzatra jellemző fogalomkészlet keveréke voltak. Politikai nyelvekről lásd: Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007. 14–21.

A szónokok szerint nem az önös és a családi érdekek motiválták az elhunyt főurakat, hanem a közösségi célok. Már Bánffy György halotti búcsúztatójában is a következőket olvashatjuk: „A’ Szegényt Ő meg nem rontotta/ Szemét az Ajándék meg nem vakította/ A Haza Törvényét el nem fordította / A Köz Jót mindenben elő-mozdította.”⁷⁴ Karl Joseph Pitroff prépost Grassalkovich Antal érdemeit méltatva úgy véli, hogy „a Haza iránti szeretet a legkiválóbb polgári erények egyike, és aki ennek őszintén birtokában van az a polgári társadalom hasznos tagja”.⁷⁵ A szerző a hazaszeretetről röviden értekezve a régi rómaiakat, Cicero korát említi követendő példaként, amivel igen hasonló gondolatokat közvetít, mint Joseph von Sonnenfels államtudós teoretikus egy évvel korábban megjelent nagyhatású művében.⁷⁶ Az orációkban keveset lehetett olvasni az arisztokraták (világi) építkezéseiről, építészeti reprezentációjáról. Fekete György méltatásában például a pompa nélküli élet, a fényűzést kerülő magatartás már értéként jelenik meg.⁷⁷ Batthyány nádor halotti beszédében viszont szó esik budai és pozsonyi palotáinak kialakításáról, amiben azonban a rétor nem a fényűzés vagy a reprezentáció eszközét látja, hanem hazaszerető és filantróp motivációt. Galgóczy Ferenc Batthyány pozsonyi kertjéről a következőket írja: „...mellette, tisztességes, és örvendetes mulatságra való kertet készített: nem annyira azért, hogy annak maga hasznát vehesse, hanem, hogy mások-is abban szellőzhessenek, és magokat mulathassák.”⁷⁸

Az egyik legérdekesebb és legrendhagyóbb halotti beszéd az Esterházy Ferenc kancellár felett mondott – Wenzel Tobias von Ankerberg (1757–1824) konvertita hivatalnok tollából származó – szabadkőműves búcsúztatás.⁷⁹ Esterházy annak a *Zur gekrönten Hoffnung* nevű bécsi páholynak volt a tagja, amelynek korábban Lotharingiai Ferenc császár és (később) Mozart is, aki Esterházy emlékére írta *Szabadkőműves Gyászzené* című művét. A fennmaradt szabadkőműves halotti beszéd jelentősége abban áll (kuriozitása mellett), hogy egy olyan felvilágosult titkos társaság szemszögéből szemlélhetjük egy főúri életút idealizált erényeit és eredményeit (átvitlen a nemesség értékeit és feladatait), amely sorain belül igyekezett a társadalmi különbségeket minél inkább csökkenteni és az új reformeszméket megvitatni és megvalósítani.⁸⁰ A szöveg Esterházyt az állam és az uralkodó odaadó szolgájaként ábrázolja, igazi emberbarátként, aki magas hivatalaiban csak eszközt látott a közjó előmozdítására. A méltatás az elhunyt egyik kiemelt érdemének tarja a Szent István-rend megalapításának az előkészítését, mert e renden keresztül a kiemelkedő hazafias szolgálatok elismerésre találhatnak. Esterházy tettei eszerint egy nagyobb folyamat részét alkották, amely nemcsak a haza, hanem az egész emberiség javát szolgálta, és amelyet kötelességük folytatni.

A patrióta állampolgárként jellemzett főurak erényeinek és reformjainak a sorából nem hiányozhattak a civilizatorikus, művelődési és humanitárius intézkedések leírásai sem. Itt a hagyományos keresztény erények (*pietas*) mellett – mint az alamizsnaosztás vagy az árvák, a szegények és az özvegyek megsegítése – az adott főúr kapcsolódó hivatali vagy kisebb

⁷⁴ *Izraelnek mind szekerei mind lovagjai*, 16.

⁷⁵ Pitroff: *Trauerrede auf den Todesfalle*, 34.

⁷⁶ Kökényesi: *Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában*, 19–49.

⁷⁷ Schaffrath: *Trauerrede auf den Hinschied*, 9.

⁷⁸ Galgóczy: *A méltóságos Gróff*, 33.

⁷⁹ Br. W. T. E. [Ankerberg, Wenzel Tobias]: *Trauerrede auf den w. Br. Franz Eszterhazy v. Galantha ungarisch-siebenbürgischen Hofkanzler [et]c. / gehalten*. Wien, 1785.

⁸⁰ Vermes Gábor: *Ideál és valóság: szabadkőművesek Magyarországon a 18. században*. In: Angi János – Barta János (Szerk.): *Emékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen, 2000. 93–104.

arányban földesúri intézkedéseiről esik szó. A főpapoknál (kiváltképp Zichy Ferencnél⁸¹) papi szemináriumok építéséről, fejlesztéséről, árvaházak létrehozásáról olvashatunk, míg a világi főurak méltatásaiban inkább csak általánosságokkal találkozhatunk, miszerint jobbagyaikkal és hivatali beosztottaikkal méltó módon bántak, vármegyéjük jólétét szívükön viselték, végrendeletükben a rászorulóknak alapítványt hagytak hátra, esetleg iskolákat vagy ispotályokat alapítottak, támogattak. Meglepő, hogy a halotti beszédekben alig esik szó az elhunytak földesúri szerepvállalásáról, pedig a földbirtok az európai nemesi öntudat egyik alapvető pillérének számított, és a francia fiziokrata tanok is egyre szélesebb körben ismertek voltak.⁸² Ennek az oka három tényező lehetett: a méltatók nem voltak elég műveltek (és nem rendelkeztek a szükséges gazdasági és államtudományos ismeretekkel), vagy az elhunytak nem értek el kiemelkedő teljesítményeket ezen a területen, vagy e műfaj keretei között ezek az érdemek nem találhattak elismerésre. A legvalószínűbb (nem kizárólagos értelemben véve) az első két szempont lehet, de a harmadikat sem szabad teljesen figyelmen kívül hagyni. A gazdaság irányítása a főnemességhez tartozó nők egyik érdeme volt – a gyermeknevelés és erkölcsös életük mellett – a róluk szóló halotti beszédek szerint.⁸³ Az arisztokrata férfiakról szóló orációkban viszonylag kevés szó esik feleségeikről, leginkább a két nemesi család összekapcsolódása, a nő keresztény erényei és odaadó gyermeknevelése számított elismerésre méltónak. De az adott főúr családi-rokoni kötelekein kívül a meghatározó személyes kapcsolatokról szinte egyáltalán nem tudósítanak a méltatások. Kivételt képeznek valamelyest a hivatali elődök: Fekete György halotti beszéde például Esterházy Ferencet igazi patriótának nevezi, amiért segítette hivatali pályáját.⁸⁴

A méltatásokban a főnemesi életmódról, a szabadidős és művelődési, valamint a (kultur)mecénási tevékenységről is kevés hírt adnak a gyászrétorok. A vizsgált halotti beszédek nem tudósítanak arról, hogy az adott főúr szeretett-e vadászni, szívesen olvasott-e, még a Biblia forgatását sem emelik ki külön (ellentétben a 17. századi változatokkal),⁸⁵ illetve a – több esetben igen jelentős – könyvtárépítő, gyarapító tevékenységről is hallgatnak. Esterházy Józsefről viszont megtudjuk, hogy nemcsak fiatal korában, hanem egész életében érdeklődött a tudományok iránt, sokat olvasott, sőt „szerette a böles férfiak társaságát, velük a különféle tudományokról társalgott, nem vetette meg az egyszerű öltözetű tudóst sem”.⁸⁶ A Hadik Andrásról szóló méltatás (amely Pézseli József református lelkész és tudomány-szervező, lapkiadó tollából származik) az egyetlen, amelyik az elhunyt tudatos magyar nyelvhasználatát erényként emeli ki: „Sok egyéb Virtusai között örök dítésretet nyert magának azzal az egész Haza előtt, hogy a’ leg-nagyobb Társaságokban is, a’ hol minden külső Országí Követek jelen vólta, ha olyan személyt látott, a’ ki-tudott Magyarúl, más nyelven

⁸¹ Zichy püspök tényleges reformtevékenységéről (bár nem elfogultság nélkül) lásd: Piszker Olivér: *Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743–83)*. Pannonthalma, 1933.

⁸² Általános bemutatását lásd: Brunner, Otto: *Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg 1612–1688*. Salzburg, 1949.

⁸³ Bellághné: *A „jó és böles asszony”, 95–105.*; V. László: *Daniel Polixéna*, 154–167.

⁸⁴ Schaffrath: *Trauerrede auf den Hinschied*, 1788. 8. Ezt a levéltári források is megerősítik: Tuza: *Egy elfelejtett 18. századi karrier*, 1521., 1523., 1527.

⁸⁵ Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Budapest, 1998. 204–205.

⁸⁶ *Vég nélkül való Nagyság*, 25.

soha sem szólt hozzá, hanem anyai nyelvén.⁸⁷ Az 1790-ben, II. József halála után kelt rövid méltatás már másfajta nemzetkonceptiót alkalmaz, mint a korábbi szövegek. A többi beszéd sem tekinthető a hagyományos értelemben vett „összbirodalmi” retorika hangzatójának, azok is főként az ország, a haza kontextusában vizsgálták a méltatottjaikat, de a jozefinizmus évtizede után a nemzethez tartozás új értelmet kapott.⁸⁸

Az uralkodóért és a hazáért végzett szolgálat mellett a halotti beszédek harmadik fő szempontként a kereszténységért és az egyházért hozott áldozatokat szokták sorra venni. A méltatásokban a hit személyes és közösségi megnyilvánulásai is bemutatásra kerültek. Az elhunyt tetteinek motivációiban a szónokok szerint a keresztény célok meghatározók voltak: Istennek tetsző, Evangélium szerinti életet igyekeztek élni, éjszakánként több órát imádkoztak és elmélkedtek (elsősorban a főpapok), illetve családi és ismeretségi körükben mintaadók voltak. Az elhunytak (nemcsak a főpapok) egyházpatronáló szerepe is nagy hangsúlyt kapott, a templom-, plébánia- és kápolnaépítések, felújítások, drága miseruhák, ereklyék adományozása, szerzetesek támogatása mind elismerésre találtak. A század folyamán a keresztényi életet magasztaló barokk ájtatos képek azonban egyre inkább visszaszorultak. Érdemes viszont megemlíteni, hogy még a 18. század második felében – a prelátusi orációkon kívül – is több beszédben (például Batthyány Lajoséban⁸⁹) a katolikus hit védelme a protestáns tanokkal szemben, illetve a protestáns vallásgyakorlat korlátozása méltatott elemként volt jelen.

A bevett antik szerzők (mint Arisztotelész, Cicero, Plutarkhosz) és egyházatyák mellett a halotti beszédek legfontosabb és legtöbbet idézett forrása a Biblia volt. A főpapi és a század első feléből származó búcsúztatások használták a Szentírást a legnagyobb mértékben. A kiemelt bibliai idézetek, amelyek a címlap hátoldalán (általában három vagy öt darab) és a kezdőoldalon (általában egy darab) voltak találhatóak, különösen fontos szerepet játszottak, ugyanis a rétorok ezeket a szöveg során többször is idézték, és az elhunyra alkalmazták mint az erényeit tükröző méltatást. Pálffy János bibliai mottója például a nádor katonai pályafutásának virtusait és erényeit emelte ki: „Dicsőséget hozott népére szertesét, páncélt öltött, mint hős, felövezte fegyverét a harcra, és megvédte kardjával a tábornokot.”⁹⁰ Stehenics apát Viczay Jób halotti beszédének mottójában méltatottját az ószövetségi Jóbhoz hasonlítja, s ez a megfeleltetés kézenfekvő volt.⁹¹ Galgóczy Ferenc Batthyány Lajost, amikor VI./III. Károlyt őt kancelláriai tanácsosnak nevezte ki, a bibliai Dánielhez hasonlítja, akit a babiloni

⁸⁷ Pétzeli József: *A' Hazának öröme buval elegyedve. Ama' Tisztos Ösznek, Feldmarsal Gróf Hadik Andrásnak, Ő Excellentiájának szomorú halálának hírének meg-érkezésekor...* Komárom, 1790. 5.

⁸⁸ „M. G. Nádasdi Mihály Úr Ő Excellentiája, a' maga Nemzete eránt való szeretetét ebben is megmutatta, hogy soha még csak egy óráig sem változtatta Magyar köntösét. – Méltán eszünkbe juttatja e' szép tselekedet ama vitéz Hérót, Feldmarsal Nádasdyt, a' ki sem Magyar köntösét, sem bajuszát soha le nem tette. – Mikor Mária Theresia 1764-ben egy pompás hajón Váztza ment, a' több Kisérők között vele volt ez a' nagy Vitéz is, s' mikor Szöny alatt a' Hajó meg-állapodott a' Komáromi pártás Szüzeket nagyon meg-kedvelte, s' azokat Mária Theresiának bé-mutatta. Az oda sereglett Magyar Asszonyoktól Magyar kalátsot kért: vittek is számára, mellyet kedvesen vett. – Említést érdemel ez, mert sokszor az ilyenből tetszik meg a' Nemzetnek szeretete.” Pétzeli: *A' Hazának öröme buval elegyedve*, 5.

⁸⁹ Galgóczy: *A méltóságos Gróf*, 29.

⁹⁰ Jerebitz: *Die Tausend-Gulden-Kraut suchende Hirschen*, 1. A közölt részlet az eredeti idézet magyar fordítása, megtalálható: Ószöv. Makkabeusok 1. k. 3/3. (Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján. Budapest, 2006.)

⁹¹ Stehenics: *Lessus Hedervarianus*, 1.

Nabukodonozor király is bölcs tanácsai miatt elismert és megdicsőített.⁹² De a szentírási exemplumok mellett – legtöbbször a katonai erények analógiáján – antik hőroszokhoz (mint Akhilleusz, Hektor, Nesztor vagy – a leggyakrabban – Nagy Sándor) is hasonlítják a szónokok a méltatottjaikat. Az exemplumok használata és gyakorisága az idő előrehaladtával egyre csökkent. Érdekes viszont, hogy a barokk méltatások és a panegirikus stílus eszköztárának fontos eleme, a mitológiai lényekkel, megszemélyesített alakokkal való párhuzamba állítás – ellentétben a korabeli fejedelmi halotti beszédekkel – alig volt megfigyelhető a vizsgált szövegekben. (Elképzelhető, hogy latin változataik inkább éltek ezzel a lehetőséggel.)⁹³

A halál képei

Ebben a fejezetben egy absztrakt téma, a halál (irodalmi és emblematikus) képei, valamint a hozzá kapcsolódó értelmezések kerülnek röviden bemutatásra, amelyek változásai sokat elárulnak az átalakuló mentalitástörténeti közegekről is. A 18. század első felében írt halotti beszédekre a tipikus barokk megszemélyesített halálábrázolás a jellemző.⁹⁴ „Ha gyalog jött volna-is, irtóztató nagy zörgéssel jött volna, éles körmeivel, csontos lábaival lármaszkodott volna, annyival-is inkább hogy lóra ült és úgy rohant ezen Méltóságos Losi és Hédervári Viczai Jóbra.”⁹⁵ Viczay grófot a leírás szerint képekben gazdag, rémisztő halál ragadja el, aki az Apostolok cselekedeteiben olvasható sárga lovon járó követ, és a gyászrétor szerint a sátán küldötte. Erről a típusú halálképről Erdődy György szónoka adja a részletekben leggazdagabb leírást: „Egyiptomi bölcssek, amikor a halált ábrázolni akarták egy csontvázra koronát tettek, az egyik kezébe királyi jogarat, a másikba kaszát és ezt irták rá: *nemini parco, omnia falco*. Senkinek meg nem engedek, mindent le-vágok, le-kaszállok. [...] Legelsőben-is, homlok, és orca nélkül irták, akarván jelenteni ezzel, hogy maga kegyetlenségén nem szokott meg-pirúlni; nyelv nélkül, hogy senki ne várhasson tőle csak egy vigasztaló szócskát is; hús-nélkül, hogy emberi érzékenysége ne légyen; királyi koronát tettenek fejébe, ezzel jelentvén királyi hatalmát, és birodalmát.”⁹⁶ A szónok szerint azért szem nélküli, mert nincs tekintettel erőre, méltóságra, rangra vagy erkölcsre. Köntös nélkül ábrázolják, mert „senki köntösére nem vágjuk”, tehát megvesztegethetetlen, gazdagot és szegényt egyaránt elragad. A kaszás szimbóluma pedig a következő képben oldódik fel: „...a kaszás minden válogatás nélkül, a mezőn az apró, és öreg füveket egy-aránt kaszállya, a színes virágokat a közönséges füvekkel egy-aránt le-csapja, úgy bánik ez a kaszás halál-is az emberek fiaival...”⁹⁷

„A halál a királyi jogart ugyanolyan könnyen elragadja, mint a kapás kapáját”, és előtte a rabszolga élete sem ér kevesebbet, mint a világi hatalmasságoké.⁹⁸ A társadalmi egyenlőt-

⁹² Galgóczy: *A méltóságos Gróff*, 13.; az exemplum használatról bővebben: Kecskeméti: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, 198–209.

⁹³ Reisner, Sonja: *Die poetische Habsburg-Panegyrik in lateinischer Sprache als historische Quelle*. In: Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. Ein exemplarisches Handbuch. Wien–München, 2004. 898–915.; Kökényesi: „*A női Szolón*”, 125–126.

⁹⁴ Knapp Éva – Tüskés Gábor: *A halál motívuma a magyarországi irodalmi emblematikában*. Irodalomtörténeti Közlemények, 113. évf. (2009) 2. sz. 156.

⁹⁵ Stehenics: *Lessus Hedervarianus*, 8.

⁹⁶ Kürtösi: *Örök életének eleven kút forrására kívánczó Szarvas*, 1.

⁹⁷ Kürtösi: *Örök életének eleven kút forrására kívánczó Szarvas*, 3.

⁹⁸ Auer: *Venatio Lugubris*, 4.; Ankerberg: *Trauerrede auf den w. Br. Franz Eszterhazy*, 6.

lenségeket figyelmen kívül hagyó, mindenkivel azonosan bánó *danse macabre* és a *memento mori* halálkép tűnik fel a vizsgált szövegekben Erdődy György barokk méltatásától Esterházy Ferenc szabadkőműves búcsúztatásáig egyaránt. „Mikor születésünk napján e’ világra jövünk, akkor kezdjük járnunk a játékos mulatságunkat, a’ midőn némellyőnk Uralkodik és parancsol, némellyőnk pedig engedelmessékedik és szót fogad; amaz törvényt kedik, amaz kereskedik, kiki el jár az ő dolgában még ki nem fárad; ki fáradván helyére megy nyugodni, az régen ki mért, s’ el határozot hat lábnyi sötét sirban.”⁹⁹ Egyfajta feszültséget vagy kettősséget is megfigyelhetünk abban, ahogy egy szövegen belül az arisztokraták, a társadalmi elit nagysága és a földi javak és értékek mulandósága bemutatásra kerül.¹⁰⁰ Az élet törekenységének érzékletes leírása mögött fontos homiletikai tanító szándék húzódott meg, amely a befogadó közeget az erényes, keresztényi életvitelre buzdította.

Az elhunyt személyének dicső voltát a rétorok szerint a halál nem árnyékolhatta be, mert az Ószövetség több száz évet élő pátriárkái (Ábrahám, Mózes, Noé) vagy a nagy királyok (Dávid, Nagy Sándor, Salamon) is előbb-utóbb mind meghaltak. A halál akkor is elszólít, ha az adott ember élete több ezer másikéval ér fel (mint Csódy Pál szerint Batthyány nádoré), valamint hajlamos egyszerre akár több áldozattal is sújtani egy országot, miként a nádor halála mellett Barkóczy primást és Ferenc császárt is „megfojtotta”.¹⁰¹ Zichy Péter búcsúztatójának megfogalmazásában: „Mert [a Halálnak] nincs nyugtá néki, valameddig minden hegyeket meg nem mozdit, minden köveket fel forgat, minden álló fákat meg aszal; minden fiatalo kertet meg ritkit; minden virágszálat meg hervaszt; minden szövetséget el szakaszt; minden társaságot el választ.”¹⁰² A földi világ mulandó, Pápai Páriz Imre érvelése szerint a születéstől fogva mindenki minden nappal egyre közelebb van a halálhoz. A barokk jellegű beszédekben szinte kivétel nélkül szerepel az emberi bűnbeesés – Ádám és Éva első bűnének – leírása mint a földi élet mulandóságának forrása. A halál kettős természete – kegyetlen és szükségszerű – között az idő előrehaladtával egyértelmű eltolódás figyelhető meg a szükségszerűség irányába, amivel párhuzamosan visszaszorul a halál mint kegyetlen gyilkos ábrázolásmódja. A Hadikot búcsúztató Pétzeli József a halált ciklikus természeti képként ábrázolja, a nyár után elkerülhetetlenül következő télhez hasonlítja.¹⁰³ Ugyanakkor már korábbi beszédekben is kimutathatóan jelen vannak a halál késő humanista természeti ábrázolásmódjának motívumai; így például 1732-ben Verestói György (Teleki Pál felett mondott) beszédében.¹⁰⁴ Verestói a vizsgált szövegek szerzői közül az egyetlen rétor, akinek a szövegében az élet–halál körforgása központi metafizikai problémaként van jelen. A szónok a mikrokozmosz („kis világ”, az ember) és a makrokozmosz („nagy világ”, a Föld) párhuzamos megfeleltetését fejti ki. Érvelése szerint a „nagy világ”-ban nincs semmi olyan, ami a „kis világ”-ban ne lenne jelen, mint a tenger a szív, a folyók az erek, a tűz a test melege, az izzadás az eső, a szelek a sóhajtás, a villámlás a pofon ütött ember szemében lévő szikra, a csontok a kövek, a hajszálok a fák, az ég a fej és így tovább. A természet, a sziklák is képesek az emberhez hasonlóan „pusztulni”; a különbség abban ragadható meg, hogy az ember halálával az időbeli (azaz a mulandóságnak kitett) világból is távozik.

⁹⁹ *Állásából kidőlt tősgyökeres nagy Cédrus*, 19.

¹⁰⁰ Kecskeméti Gábor: *Domini Sumus. Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiojában*. Irodalomtörténeti Közlemények, 96. évf. (1992) 4. sz. 391.

¹⁰¹ Csódy: *A nagy méltóságú Gróff*, 2.

¹⁰² *Állásából kidőlt tősgyökeres nagy Cédrus*, 10.

¹⁰³ Pétzeli: *A’ Hazának öröme buval elegyedve*, 3.

¹⁰⁴ Verestói: *Halotti Oratio*, 3–13.

A halotti beszédek végén a szónokok fontos feladata volt a vigasztalás (*consolatio*) és reménykeltés, amit az örök élet ígéretével értek el. A felvázolt örök élet kettős természetű volt: egyfelől jelentette a lélek transzcendens halhatatlanságát, másfelől pedig a „hősök panteonjába” való bekerülés révén az elhunyt személyének és tetteinek az emlékezetben való fennmaradását. Így valósulhat meg Esterházy József laudációjának főcíme, a „*Vég nélkül való nagyság*”. Az utókor hálójának és emlékezetének a garanciái pedig a hosszú távon is hatással bíró cselekedetek és a megalapított intézmények voltak, mert – Csódy Pál szavaival – „soha egészen meg nem halnak azok, kiknek Tanácsival még fönt áll a közönséges Jó”.¹⁰⁵ A mennyei szféra időtlen jellege a földi élet törekenységével volt szembeállítva; az előbbibe történő bejutás – még ha a halálon keresztül történik is – az élet célja és értelme. A szónokok Istent kegyes és igazságos bírónak ábrázolták, aki az erényes és evangéliumi életet élő elhunytat biztosan az örök boldogsággal jutalmazta. A kesergést azzal az érveléssel igyekeztek enyhíteni, hogy az elhunyt nem a családé volt, hanem Istené. Ezzel vizsgáltta Vásárhelyi Péter is a huszonkilenc évesen elhunyt Teleki József apját, akinek tizenegy gyermekéből kilenc az apa előtt halt meg.¹⁰⁶ Az ifjú Teleki gróf katona volta ellenére nem csatában, hanem betegen, ágyban halt meg, amiben Vásárhelyi igyekezett a pozitívumot észrevenni, hogy így lélekben méltóképpen felkészülhetett a halálra. De az elhunyt halálra való nyugodt felkészülését, a szentségek magához vételét a többi beszéd is kiemelte, függetlenül az áldozatait szedő halálkép alkalmazásától.

A vizsgált katolikus halotti beszédek körülbelül felét (a vizsgált protestáns szövegek közül egyet sem) különböző minőségű emblemikus képek is illusztrálták, amelyek közül több nemcsak díszítő funkcióval rendelkezett, hanem a szöveg mondanivalóját vizuális tartalommal is kiegészítette.¹⁰⁷ Egy kiadvány általában egy (a címlap után, az első szöveges oldalon következő) képpel jelent meg, ritkán a beszéd végén is lehet emblémát találni. Esterházy Pál laudációja egyedi, költséges kivételnek számított: hat mezzotinto lapon közöl az elhunyt erényeit méltató emblémákat, amelyek a beszéd logikája mentén adnak képi ábrázolást az elmondottaknak.¹⁰⁸ A beszédek emblémaképeinek központi témája általában az elmúlás, az emberi élet végessége. Különböző kompozíciókban láthatjuk a halál szimbólumait: koponyát, csontokat, koporsót, gyertyát elalvó lánggal, homokórát már lepergett homokszemekkel, félretett lantot, érett búzakaralászt, lehulló falevelet, kígyót, ásót, sarlót vagy kaszát. A 16. század óta egyre elterjedtebb módon kaszásként ábrázolt halál egészalakosan a vizsgált kiadványok közül csak egyszer, Esterházy Pál Antal méltatásában jelenik meg.¹⁰⁹ A képen felismerhetjük az első emberpár bűnbeesését, ami a földi szenvedés és halál ma-

¹⁰⁵ Csódy: *A nagy méltóságú Gróf*, 4.

¹⁰⁶ K. Vasárhelyi: *Halotti tanítás*, 12.

¹⁰⁷ A képviselő értelmezésében a következő művek voltak segítségemre: Hengerer, Mark: *Knochen und das Grabmal der europäischen Frühneuzeit. Ein Beitrag zu Typologie und Anatomie*. In: Nova Acta Leopoldina NF 94 (2007) 123–144.; Knapp Éva – Tüskés Gábor: *Irodalmi emblematika és emblemarecepció Magyarországon 1564–1796*. Magyar Könyvszemle, 111. évf. (1995) 2. sz. 142–163.; Knapp–Tüskés: *A halál motívuma*, id. mű; Henkel, Arthur – Schöne, Albrecht (Hrsg.): *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhundert*. Stuttgart–Weimar, 1967.

¹⁰⁸ Marckl, Matthias: *Le dernier Adieu. Das ist: Ultimatum Vale, Oder Letztes behüt dich Gott. Dem Durchleuchtigst Hochgebohrnen ... Fürsten Herrn Paulo Eszterhaszi Von Galantha...* Wien, 1714. Vele megegyező képek találhatók (nem számítva a *castrum doloris* ábrázolást) Vargyassi András és Kontor Stephanus 1713-ban kelt nagyszombati halotti beszédeiben is. Knapp–Tüskés: *Irodalmi emblematika és emblemarecepció*, 152.

¹⁰⁹ Primes: *Trauer und Trost-Rede*, 1.

gyarázatául szolgált, a véges idő és a mulandóság szimbólumait, valamint a megszemélyesített halál kezében tartott könyvből olvasható a „*hodie mihi cras tibi*” szentencia, amely a gyászolókat figyelmeztette, hogy értékes életet éljenek, mert az ő végső órájuk is el fog jönni. Batthyány nádor Galgóczi kanonok-féle halotti beszéde minőségi emblémaképpel zárul. Az ábrázolás a *memento mori* gondolatkörbe illeszkedik, amely a nyitott sírral és az éjjeli halálmadárral az elmúlás közelségét vetíti előre, a törött (kialvó) gyertyával és a homokórával utal az élet idejének lejártára, illetve a szappanbuborékot fújó Cupidóval – Arthur Henkel és Albrecht Schöne értelmezése szerint – az élet kiszámíthatatlan törekenységére és játékszerű alkalmosságára.¹¹⁰ A vizsgált nyomtatványok közül csak egy, Esterházy József búcsúztatója közöl képet a gyászszertartáson használt *castrum doloris*-ról, Englmájer Sámuel Erdődy Gábor Antal felett mondott méltatása pedig csak a *castrum doloris* feliratait sorolja fel.¹¹¹ Ezek az építmények látványosan reprezentálták az elhunyt nagy tetteit és erényeit, amelyek révén a megboldogult győzedelmeskedett a halálon, s felülemelkedett a feledés homályán. Esterházy országbíró esetében – a hadi szimbólumok segítségével – a *fortitudo*, a katonai *virtus* és dicsőség kerültek kiemelésre az életét meghatározó erényként és érdemként.

Összegzés

A 18. századi főúri halotti beszédek – még ha első látásra nem is, de közelebbről szemügyre véve – sokszínű képet tárnak az olvasó elé. E forrásokat tanulmányozva észrevehetjük, miként változott fokról fokra a magyar főúri rend mentalitása, önértelmezése, társadalom fel fogása és reprezentációja. Kis túlzással megfigyelhetjük azt a folyamatot, melynek során a főnemesi gyász és búcsúztatás barokk apoteózisa patrióta államférfi méltatásává válik.¹¹² A rétorok úgy igyekeztek a kor és a familia elvárásai szerint felvázolni méltatottjuk alakját, mint akinek az emlékét nemcsak a gyászoló közösségnek, hanem az egész országnak meg kell őriznie. A halotti beszéd mint hagyományos egyházi műfaj lassan, fokról fokra változott csak, de az 1760–1770-es években – hasonlóan a magyar irodalom felvilágosodás-recepciójához¹¹³ – érezhető logikai és értékrendbeli átalakulást figyelhetünk meg. (Természetesen a szövegek nem illeszthetők lineáris fejlődési sorba.) A nemesi familia közös értékeitől, virtusaitól egyfajta eltolódás történt az egyén személyes érdemei és erényei felé, valamint ezzel párhuzamosan a barokk teatrális képek helyett a racionálisabb értékítéletek egyre nagyobb hangsúlyt kaptak. Érdekes változás zajlik az időfelfogásban is: az ősök („héroszok”) emlegetése és aranykora helyett a jelen és jövő idejű közjó építésére, a megváltoztatható és fejleszhető jövő idő felé tolódott el a narratíva.¹¹⁴

Talán mondanunk sem kell, hogy ezek a szövegek sok tekintetben hiteles voltak ellenére nem reális arisztokrata portrék, hanem idealizált személyiségrajzok voltak az aktuális

¹¹⁰ Henkel-Schöne: *Emblemata*, 1316.

¹¹¹ Englmájer: *Az Isten' Egri Temploma'*, 31–34.

¹¹² A reprezentáció továbbra is igen fontos marad, mert például Batthyány József érsek a magyar „felvilágosult” főpapok közé sorolható, de gyászszertartásán költséges *castrum doloris*-t állítottak. (Galavics: *Egy efemer építészeti műfaj*, id. mű.) Érdekes kérdés lehet azonban, hogy ezek a „gyászalkotványok” az idő előrehaladtával képesek voltak-e (és milyen mértékben) a változó önkép megjelenítésére, vagy inkább a hagyományos barokk teatralitás hordozói maradtak csupán.

¹¹³ Bíró: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 7–22.

¹¹⁴ Koselleck, Reinhart: *Historia Magistra Vitae. A toposz felbomlása a mozgásba lendült történelem újkori horizontján*. In: Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest, 2003. 41–73.

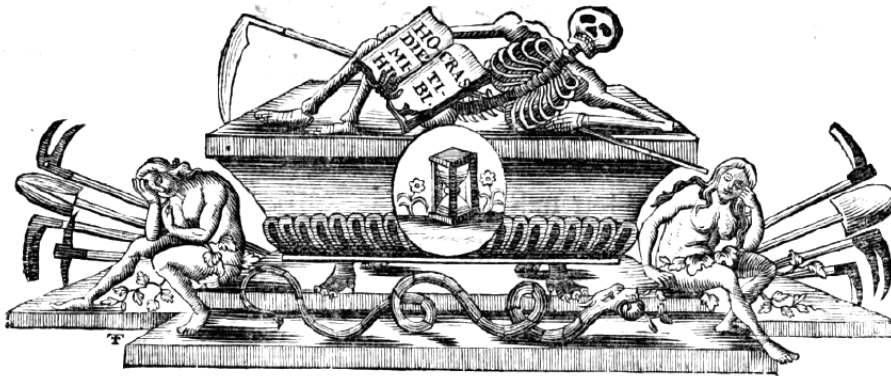
rendi önképek tükrében. A főúri rend korabeli megítélésénél a képzeletbeli érme egyik oldalát képezik az elemzett orációk, míg a másikat talán az országgyűlési pasquillusok. A politikai elit és a politikai kultúra két táborának tanulmányozásakor érdemes e két forráscsoportot egymás mellé állítani. Esterházy Imre esetében például politikai tevékenységének két teljesen különböző értelmezését olvashatjuk az ellentétesen elfogult forrásokban: míg halotti beszédében a primás minden erőfeszítése a közjó előmozdítását célozta, addig a pasquillusok szerint csak az önös érdekek motiválták, az udvarral fenntartott jó kapcsolata ugyanígy kettős megítélés alá esett.¹¹⁵ Az 1760–1770-es évek után írt szövegekben már a felvilágosult rendiség attribútumai ismerhetők fel; olyan arisztokrácia-képet láthatunk, melynek önképére már hatást gyakoroltak a bécsi udvar intézkedései, az Európa-szerte elterjedt fényűzés- és nemességellenes írások, valamint az államtudományos és természetjogi művek.¹¹⁶ Ennek jelentősége a család és az utódok értelmezésében is számottevőnek tekinthető, mert ők az oráció megrendelőiként és programadóiként (ezek szerint) tisztában voltak a kor elvárásaival, rendi önképüket és feladataikat e szerint jelölték ki, ezáltal az elhunytak értékei az utódok számára egyfajta mintát, zsinórmértéket is jelentettek. Az ország oszlopaiként reprezentáltak továbbra is magukat (még ha fogalmilag máshogy fejezték is ezt ki), de az értékrendben talán már nem a párhuzamosság figyelhető meg a király, az egyház és az ország szolgálata között, hanem első helyre az állam és a közjó (valamint az ország határain túlmutató általános emberbaráti szeretet) került. Az azonban már egy másik kérdés, hogy a követendő elvek és erények mennyiben minősültek csak eszmei programnak, és mennyiben kerültek a gyakorlatban is megvalósításra.

¹¹⁵ Esterházy Imréről szóló pasquillusok és értelmező tanulmány: Nagy János: *Esterházy Imre primás alakja az 1728-1729. évi országgyűlés pasquillusaiban*. Fons, 19. évf. (2012.) 2. sz. 201–221. A primásról szóló halotti beszéd és búcsúztató vers: Fischer: *Ruhm-würdigste Thaten Für Gott*, 1746.; Rantenhof, Abraham Egydius Dobner von: *Unsterblicher Nach-Ruhm Des Hochwürdigsten Herrn Emerici Aus denen Grafen Eszterhazy Von Galantha...* Oedenburg, [1745.]

¹¹⁶ A felvilágosult és az alkotmányos rendiségről lásd: Kosáry: *Felvilágosult abszolútizmus – felvilágosult rendiség*, 675–721.; Szijártó: *A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”*, 37–61.

FÜGGELÉK

1. ábra¹¹⁷

2. ábra¹¹⁸

¹¹⁷ Primes: *Trauer und Trost-Rede*, 1.

¹¹⁸ Galgóczy: *A méltóságos Gróf*, 48.

„...én igazából közvetítő szerepet is vállalok”

Beszélgetés Fata Mártával

Fata Márta a Tübingenben működő Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde kutatóintézet munkatársa. Fő kutatási területe a magyarországi németiség története a 18. században. Legfontosabb munkái: Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500–1700 (2000); Migration im kaiserlichen Staat Josephs II. Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790 (2014)

Melyek személyes életutad legfontosabb állomásai?

Pécsett születtem 1959-ben, s a mai napig nagyon szeretem ezt a várost, figyelem változásait. Olyan családban nőttem fel, ahol a Tolna megyéből származó édesapám magyarnak vallotta magát, míg édesanyám egy baranyai faluból való sváb volt. Én mind a két családi ágból merítkeztem, s míg a város a magyar környezetet jelentette, a falu a sváb miliőt. Számomra ez a kettősség mindig nagyon fontos volt, nagyon jól éreztem magam, és lubickoltam benne. Otthon szüleimmel magyarul beszélünk, de édesanyám és nagymamám csak svábul beszéltek egymással, a nagymama nem is tudott igazán jól magyarul. Sváb képviselőben járt, mind a mai napig hordom a viselethez tartozó vállkendőjét. Viszem, hordom, használom az efféle kis tárgyakat, hozzátartoznak a mindennapjaimhoz. A családon belüli kettősség jellemzője volt az is, hogy édesapám polgári környezetből jött, édesanyám pedig egy szegény parasztcsaládból. Valószínűleg a nyelvi és kulturális különbségek tettek fogékonnyá a történelmi dolgok iránt. A családon belül mindig is szívesen meséltek családi történeteket, de a családi körön kívül bizonyos témák – különösen édesanyám oroszok általi elhurcolása – tabuk voltak. Édesanyámat huszonkét éves korában az orosz megszálló csapatok három évre kényszermunkára vitték a Szovjetunióba – minden sváb falunak ki kellett állítania egy kontingenst, függetlenül az egyes lakosok politikai hitvallásától. Édesanyámat mindig nógattam, hogy írja le, amit tud, amire emlékszik, de az orosz fogságnál megállt az írással. Időnként rémálmai voltak, később súlyos egészségi problémái is adódtak abból, hogy próbálta ezeket az emlékeket visszafojtani magában.

Édesanyám és a nagymama igyekeztek velem is svábul beszélni, de mivel az általános iskola magyar volt, én nem akartam svábul tudni. Német nemzetiségi gimnáziumba jártam Pécsett, akkor már persze nagyon szerettem volna jól megtanulni németül. Amikor érettségiztem, még létezett az a gyakorlat, hogy teljes felsőfokú képzésre lehetett jelentkezni az NDK-ba, így kerültem 1977-ben a greifswaldi egyetemre, ahol német és történelem szakos tanári diplomát szereztem. Az NDK számomra megdöbbentően maradi, konzervatív és zárt világ volt. Különösen hidegnek és ridegnek tűnt az a kis város messze északon. Bánkódtunk is, hogy nem Berlinbe vagy Lipcsébe kerültünk. A tanulmányok során azonban gyorsan ki-

derült, hogy szerencsések voltunk a greifswaldi egyetemmel, ahol a történelmet ideológiailag kevésbé megszürt módon tanították. Greifswaldban mindig tanítottak olyan professzorok is, akik, úgymond, büntetésből kerültek oda. Tanáraink voltak többek között Johannes Schildhauer és Konrad Fritze, a Hansa városok kutatói, vagy Herbert Langer, a harmincéves háború elismert kutatója, akinek könyve, a *Hortus bellicus* nemzetközi sikert aratott. Mindhárman fontosnak tartották a gazdasági, szociális és művelődéstörténeti fejlődés vizsgálatát. Csak az órákon kívül, a személyes beszélgetések során nyíltak meg jobban előttünk, magyar diákok előtt. Persze mi is óvatosak voltunk, mert hamar rájöttünk, hogy minden szemináriumi csoportban volt egy német rendőrségi jelentő.

A szakdolgozatomat német irodalomból írtam a középkori misztériumjátékokról. Viszszapillantva látom, hogy messze otthontól nagyon gyorsan felnőtté váltunk, ami hasznos volt, akárcsak a német nyelv elsajátítása. Nagyon gyorsan meg kellett jól tanulni a nyelvet. Az első hónapokban még úgy ültem az előadásokon, mintha azok kínai nyelven folytak volna, az iskolai nyelvtudással nem sokra mentem. De két-három hónap után kezdett kinyílni a fülem a német nyelvre. Magyar társaim többsége is sváb családból származott, nagyon gyorsan megtaláltuk egymással a hangot. Többen közülük középiskolai tanárok lettek, például Baján, az ottani német iskolacentrumban, mások Németországban élnek.

1981-ben visszajöttem Magyarországra, nagy nehézségek árán sikerült elhelyezkednem tanárként Pécsen a Széchenyi Gimnáziumban. Akkoriban még működött a városban egy német nemzetiségi rádióadás, amelynek készítőivel felvettem a kapcsolatot, eljárógtunk a tanítványaimmal oda, műsorokat készítettünk, ami számukra nagy motivációt jelentett a nyelvtanulásban. A stúdió vezetője egy év után áthívott a rádióhoz dolgozni. Nagyon szerettem a szerkesztő-riporter munkát. Sokfelé jártam az országban, sok faluba és családhoz jutottam el, sokféle élettörténetet hallgattam. Figyeltem, hogy az emberek hogyan élnek, és mit jelent számukra a német nemzetiségi lét. Közben elvégeztem a MUOSZ újságíró iskoláját is. Rózsa Gyula kritikus és Tamás Pál szociológus óráira és a velük való beszélgetésekre mind a mai napig szívesen gondolok vissza. A rádiónál eltöltött évek után azonban úgy éreztem, ez a munka már nem elégíti ki. A magyarországi németek történetével kapcsolatos kérdések mindig foglalkoztattak, ezért megpályáztam a Konrad Adenauer Alapítvány egyik ösztöndíját, így kerültem az NSZK-ba a freiburgi egyetemre, ahol doktori tanulmányokat folytattam.

Egy német újságíró ajánlotta figyelmembe Gottfried Schramm professzort, aki egyedülálló módon az Újkori Történelem és a Kelet-Európa Történelme Tanszék vezetője volt 1994-ig a freiburgi egyetemen. Széles tudással és érdeklődéssel rendelkezett. Albániától Finnorszáig, az Orosz Birodalomtól az Osztrák–Magyar Monarchiáig és a reformációtól az 1917. októberi orosz forradalomig minden terítékre került az előadásain, szemináriumain és a kollokviumokon (és persze az azokat követő közös sörözéseken). Akarva-akaratlanul is arra nevelt bennünket, hogy igyekezzünk minél szélesebb összefüggésekben gondolkodni, kérdéseket feltenni, sohasem megelégedni a már látszólag megoldott dolgokkal. A Freiburgban eltöltött négy év nagyon kiszélesítette a látásmódomat, és persze igyekeztem bepótolni az NDK-beli történelemszűrés hiányosságait.

A Bleyer Jakabról készített doktori disszertációm 1991-ben védtem meg. Bleyer kiváló germanista volt, s egyben az első nemzetiségi miniszter 1919–1920-ban, majd 1926-tól parlamenti képviselő. Miniszterként a történelmi Magyarország egységéért, parlamenti képviselőként a nemzetiségek jogaiért küzdött. Eközben igyekezett az egymástól földrajzilag és társadalmilag elszigetelten élő magyarországi németeket nemzetiségi csoporttá kovácsolni: újságot, folyóiratot és művelődési egyesületet alapított, diákjait is magyarországi német témák kutatására „állította rá”. Amikor Freiburgban elkezdtem a témával foglalkozni, Ma-

gyarországon többen igyekeztek lebeszélni róla, így Tilkovszky Lóránt is. A magyarországi németek kutatását Magyarországon, különösen a 20. századi eseményeket, még akkor is, ha azok nem tartoztak is kifejezetten a tabutémák közé, csak negatív előjellel volt ildomos megközelíteni. A kutatás során viszont számomra Bleyerről épp az addig elhallgatott politikus képe bontakozott ki, aki a magyar és magyarországi német sorsközösség elkötelezett híve volt.

Nem sokkal azután, hogy doktoráltam, a baden-württembergi Tübingenben 1987-ben alapított intézet, az Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde pályázatot írt ki. Az intézmény a dunai svábok, azaz a történelmi Magyarországon élő, illetve élt németek történelmével és kultúrájával foglalkozik, s a pályázat keretében történezt kerestek. Pályáztam, és megkaptam az állást, 1991-től az intézetben dolgozom.

Hogyan jellemezhető az intézet kutatási profilja?

Az intézetet – amely nem a tübingeni egyetemen létesített intézetek egyike, bár a mindenkori vezetője mindig tanszékvezető professzor – közvetlenül Baden-Württemberg belügyminisztere felügyeli. Ennek oka az, hogy az 1945 után kitelepített svábok nagy része, körülbelül 140 000 ember a mai Baden-Württembergbe került, s ügyeiket a belügyminisztérium kezelte (más tartományokban más volt a helyzet). A kelet-európai országokból mintegy 12 millió kitelepített, otthonából elűzött, illetve elmenekült német integrációja a háború utáni NSZK-ban fontos kérdés volt, amelyet az 1953-ban született szövetségi törvény (§ 96 BVFG) is igyekezett elősegíteni. Ezen a törvényen alapszik az egyes (szudéta, balti, magyar stb.) német csoportok történelmének és kultúrájának intézményes kutatása. A tübingeni intézetnek mindössze öt munkatársa van, öt különböző kutatási területtel, amelyből kettő történelmi jellegű. Én a korai és újkor témákkal foglalkozom, kollégám a 20. századi kitelepítésekkel, deportálásokkal, integrációval. Rajtuk kívül egy irodalomtörténész, egy történelmi demográfus és egy településtörténettel foglalkozó kutató alkotja még az intézetet. E széles kutatási profilon belül mi magunk határozzuk meg aktuális projektjeinket. Az intézet feladata a kutatáson kívül a dokumentáció, ezért a gyorsan bővülő könyvtár mellett rendelkezünk egy levéltárral, valamint térkép- és képtárral is. Földrajzi tekintetben Magyarország mellett Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia és Horvátország tartozik munkánkhoz, ezen országok egyetemeivel és kutatóhelyeivel vannak intézményes vagy személyes kapcsolataink is.

Hogyan formálódott tovább tudományos érdeklődésed?

A korai kutatása az intézetbe való kerüléssel vált feladatommá. A kiírt pályázat szerint a 18. századi Magyarországra való német betelepülést kellett vizsgálnom. Ezért a kérdésem az volt, melyek voltak a ki-, illetve bevándorlás motívumai, kik és miért vették az irányt Magyarország felé. Kutatásaimat emellett hamar kiterjesztettem a német–magyar migrációs kapcsolatokra, hiszen sok esetben nem lehet elkülöníteni a vándorlási formákat egymástól. Egy Magyarországot járó német céhlegényből gyorsan válhatott letelepülő. Így a 18. századi bevándorlók sem csak a paraszti rétegekből jöttek, akadtak köztük polgárok, diákok, értelmiségiek is. Akkor fedeztem fel magamnak, hogy a történelmi migrációkutatás módszereivel mi mindent lehet kutatni. Az alapkérdés továbbra is az volt, hogy mi mozgatta az embereket a két terület között, de elkezdtem vizsgálni mind a kibocsátó, mind a befogadó területet, mert a vándormozgások csak területi kölcsönhatásban vizsgálhatók. A kivándorolni szándékozó ugyanis nem véletlenül választott célterületet. Döntő volt, hogy mit várt el és mit nyújtott a befogadó ország, mint ahogy az is lényeges volt, hogy egy ország

miért és honnan akart bevándorlókat szerezni. Egyik érdekes és elhanyagolt területe a történeti migrációkutatásnak, hogy honnan és mit tudtak az emberek a saját országhatáraikon túl lévő világról. Az már ismert, hogy a paraszti világ egyáltalán nem volt olyan zárt, mint ahogy azt a szakmunkákban még gyakran olvassuk. A török világ során már sok hír eljutott a német birodalmi falvakba is, hisz a birodalmi kerületek katonákat és papokat is küldtek a magyar–török frontra, akik azután hazavitték az információkat. Vagy amikor például az 1840-es évek elején Stephan Ludwig Roth az erdélyi szászok nevében Württembergben kivándorlókat toborzott, Tübingenben tanuló szász diákokra bízta a kivándorlási „irodát” és az Erdélyről szóló brosrák megírását.

Az utóbbi években elsősorban a II. József alatti bevándorlással foglalkoztam, amely szinte kizárólag kincstári területekre irányult. Nem egy tradicionálisan lineáris és eseménytörténeti szempontú összefoglalás volt a célo, hanem igyekeztem a német bevándorlást a Habsburg Monarchia kereteibe integrálni. A telepítést ugyanis először Galíciában indították meg, s célja a mezőgazdaság fejlesztése és agrárreformok elindítása volt. Az eredetileg kis mértékűre és csak Galíciára tervezett bevándorlás – elsősorban a II. József által biztosított vallási és anyagi feltételek miatt – olyan nagy volumenűvé vált, hogy a jelentkezőket Magyarországra irányították át. Az osztrák kameralista politika egyrészt nem akart lemondani a mintegy 40 000 főt számláló munkaerőről, amelyet Magyarországon telepítettek le, másrészt II. József a bevándorlókkal akarta Magyarországon is beindítani a tervezett agrárreformokat, amelyek a feudális köteleket lazították volna. Ezzel a vizsgálattal sikerült azt a máig hangoztatott tézist megdönteni, hogy a 18. század végén is azért kellett telepíteni, mert egyes területeken nem élt megfelelő számú népesség. Bukovinának és Erdélynek a kutatásba való bevonásával nemcsak a különböző folyamatos ki- és bevándorlási folyamatokat sikerült megismerni, hanem azt is, hogy II. József eddig sokat hangoztatott összbirodalmi egységesítő politikája igenis számításba vette a különbségeket, még ha időnként rosszul is értelmezte azokat.

Hogyan szólnak jelenlegi kutatási terveid?

Különösen három dolog foglalkoztat. Az első az a verseny, amely a 18. század közepétől Európában a német kolonistákért folyt. A Habsburg Monarchiával egyidőben ugyanis Poroszország, a cári Birodalom, Spanyolország és több más ország is folytatott toborzást a déli és nyugati német tartományokban.

A második az emlékezetkutatás. A II. József korabeli telepítéspolitikai kutatása során sok kolonistalevél került a kezembe, amelyeket Magyarországon letelepülők írtak az otthon maradt rokonaiknak és ismerőseiknek. Ezekben a levelekben a bevándorlók saját magukat nem „kulturpionír”-ként látják, ahogy az a 19. század második felében és a 20. század első felében készült irodalmi és történeti munkákban olvasható. Ez a nyilvánvaló különbség vezetett el annak a vizsgálatához, hogy hogyan őrződött meg a kolonisták utódaiban a betelepülés emléke. Kiderült, hogy a német falvak a 19. századtól színjátékok, felvonulások, kiállítások formájában kezdtek megemlékezni a bevándorlásról, ami erősítette identitásukat. Egyébként ma is ennek vagyunk tanúi Magyarországon, ahol a kitelepítési emlékművek mellett bevándorlási szobrok sora jelenik meg.

A harmadik témakör a felekezetkutatás. A történeti irodalom régi tétele az is, hogy a német bevándorlók mind katolikusok voltak – ez sem igaz. Tolna megyében már az 1720-as években léteztek német evangélikus falvak, II. József uralkodása alatt pedig vallási toleranciájának köszönhetően további evangélikus, sőt református német bevándorlók is érkeztek. A bácskai protestáns német enkláv vizsgálatát azért nagyon érdekes, mert ott evangélikus és református közösségek éltek egymás mellett, akik ráadásul nagyon gyorsan, már a 19.

század elején belső migrációs folyamatot indítottak el, újabb és újabb településeket, illetve közösségeket létrehozva, és ötven éven belül egy négylépcsős folyamat során eljutottak egészen Boszniába. Nagyon érdekel, hogyan kapcsolódik össze felekezet és migráció.

Ezek a felekezeti kutatások egyébként egy nagyobb projekt részét képezik. 2008-ban Luther-évtized kezdődött Németországban a reformáció 500. évfordulója alkalmából. A záróévig, 2017-ig minden évet külön tematikának szentelnek: Luther és a hitvallások, Luther és a biblia, Luther és zene stb. Nemcsak az egész program, de a tudományos konferenciák és kötetek is nagyon erősen Németországra koncentrálnak. Ezért Anton Schindling professzor úrral, aki a tübingeni egyetem kora újkori tanszékének volt mostanáig a vezetője, elhatároztuk, hogy elindítunk egy konferenciasorozatot, mely megvizsgálja, hogy a két meghatározó személyiség, Kálvin és Luther milyen hatást gyakorolt Magyarországra és Erdélyre. Kálvinnal kezdjük, s a kötet (*Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*) teljesen váratlanul nagy sikert aratott Németországban, rövid időn belül második kiadást ért meg. Európában és Európán kívül is igen kedvező volt a fogadtatás. Remélem, a következő, 2012-ben szervezett konferencia még meg nem jelent kötete is, amely Lutherrel foglalkozik, hasonlóan eredményes lesz. 2013-ban szerveztünk a Pázmány Péter Katolikus Egyetemmel közösen egy harmadik konferenciát is a tridenti zsinat 450. évfordulója alkalmából, amely a katolikus megújulást, illetve a katolikus reform 16–17. századi történelmét vizsgálta.

Kik alkotják kutatási eredményeidet összefoglaló publikációid első számú célközönségét?

A történeti Magyarország németisége, azon belül is a svábok kutatása mind Németországban, mind Magyarországon egyértelműen a történeti kutatás periferikus témáihoz tartozik, de a német kivándorlás, illetve bevándorlás mind itt, mind ott a saját nemzeti történelem része, ezt igyekszem mind tudományos, mind ismeretterjesztő jellegű előadásaimban hangsúlyozni. Németországban persze Magyarország is perifériának számít, ezért nehéz felkelteni a téma iránt a figyelmet. De nem is várok magától értetődő érdeklődést a német kollégáktól. Igyekszem a témáimmal kapcsolódni az ő kérdéseikhez, így felhívva az egymáshoz sok szállal kapcsolódó német és magyar történelmi és kulturális fejlődésre a figyelmet. Én igazából közvetítő szerepet is vállalok. Miután ismerem valamelyest a magyar történelmet s kultúrát, valamint ismerem egy kicsit a német történelmet és kultúrát, tudok a kettő között közvetíteni: képes vagyok bizonyos kérdéseket Magyarországról megvilágítani a németek számára, illetve ugyanezt tenni a másik irányba, bár ez utóbbi még kevésbé működik. Ennek talán nyelvi oka van, hiszen minden, amit írok, német nyelvű, s ez eleve behatárolja az olvasóközönséget.

De kutatási eredményeimet az oktatói tevékenységen keresztül is közvetítem. Habilitált történészként tagja vagyok a tübingeni egyetemi fakultásnak, és kötelességem minden félévben előadásokat és szemináriumokat tartani. Saját kutatási témáimon kívül igyekszem más témákkal is az intézetünkbe csábítani a diákokat. Így utoljára Délkelet-Európa 16–20. századi történetéről tartottam három szemeszteren keresztül előadást, a következő félévben a cigányság történetéről fogok szemináriumot vezetni, aminek nagyon örült a Történeti Intézet vezetősége, és a szemináriumot „általános etikai értékkel rendelkező program”-nak minősítették. Nincsenek rossz tapasztalataim a német diákok érdeklődését illetően, csak meg kell találni azokat a pontokat, ahol kapcsolódni tudnak az adott témához.

Mennyire intenzívek a magyarországi szakmai kapcsolataid?

Természetesen vannak szakmai kapcsolataim, például irodalomtörténészekkel Debrecenben, történészekkel Budapesten és Pécsen – ezek közül sok személyes és szinte baráti jellegű. Kisebb projektek keretében rendszeresen együtt dolgozunk. Említhetem például újabban a 2013-ban megjelent kötetet *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff* címmel, amelyben segédszerkesztőként kértem fel magyar kutatókat vallási emlékhelyekről szóló tanulmányok írására. Vagy szintén 2013-ban *Melioration und Migration* címmel szerveztem Tübingenben konferenciát arról, hogy milyen kölcsönhatásban álltak a telepítések és a mocsárlecsapolások, és hogyan változott ennek tükrében a táj a 18–19. században a Habsburg Monarchiában, Brandenburg-Poroszországban és további kisebb német tartományokban, összehasonlító perspektívában. Ez is jó alkalmat teremtett magyar kutatók meghívására Budapestről, Pécsről és Szegedről.

Budapest, 2013. december 11.

A beszélgetést készítette: DEÁK ÁGNES

Fata Márta múveinek bibliográfiája

Monográfiák

1. *Jakob Bleyer als politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn (1917–1933)*. Pécs 1992.
2. *Ungarn, das Reich der Stephanskrone, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500–1700*. Hrsg. von Anton Schindling – Franz Brendle (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 60). Münster 2000.
3. *Migration im kameralistischen Staat Josephs II. Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790*. Münster 2014.

Kiállítási katalógusok

1. *Das Auge des Volkskundlers – Rudolf Hartmann. Fotowanderfahrten in Ungarn im Spannungsfeld von Sprachinselforschung und Interethnik*. Tübingen 1999.
2. *Ungarn auf Landkarten*. Ausstellungskatalog (gemeinsam mit Katalin Plihál). Tübingen 2006.

Szerkesztett kötetek

1. *Die Schwäbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn* (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde Bd. 5). Sigmaringen 1997.
2. Paul Ginder: *Ungarn und Deutsche. Aufsätze zur donauschwäbischen Geschichte und Kulturgeschichte*. Budapest 1999.
3. *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie* (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde Bd. 13). Stuttgart 2004.
4. *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert (Gemeinsam mit Gyula Kurucz und Anton Schindling)* (Contubernium 64). Stuttgart 2006.
5. „Die Schiff’ steh’n schon bereit.“ *Ulm und die Auswanderung nach Ungarn im 18. Jahrhundert* (Forschungen zur Geschichte der Stadt Ulm. Reihe Dokumentation 13). Ulm 2009. – 2. Aufl. 2011.
6. *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen*. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918 (Gemeinsam mit Anton Schindling). (Reformationsgeschichte Studien und Texte 155). Münster 2009. – 2. Aufl. 2011.
7. *Migration im Gedächtnis. Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert in der Identitätsbildung der Donauschwaben* (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde Bd. 16). Stuttgart 2013.

Tanulmányok, cikkek

1. *Auswanderung aus Württemberg nach Südosteuropa zwischen dem 17. und 19. Jahrhundert. Projektbeschreibung mit einer Fallstudie*. In: Materialien des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde. Bd. 1. Tübingen 1992, S. 24–40.
2. *Auswanderung aus Württemberg nach Südosteuropa am Beispiel des Oberamtes Böblingen*. In: Geschichte, Gegenwart und Kultur der Donauschwaben. Heft 4. Sindelfingen 1993, S. 112–124.
3. *Die Laufbahn eines Dorfschullehrers in der Schwäbischen Türkei. Stefan Kircz (1861–1831)*. In: Banatica. Beiträge zur deutschen Kultur 3/1993, S. 20–27.

4. *Jakob Bleyer und die Bewahrung der ungarischen Staatsintegrität (1918–1920)*. In: Geschichte, Gegenwart und Kultur der Donauschwaben. Heft 3. Sindelfingen 1993, S. 129–138.
5. *Überlegungen zur Geschichte der Gesellenwanderungen im 19. Jahrhundert anhand einer Fallstudie*. In: Südostdeutsches Archiv 36/37 (1993/1994), S. 64–83.
6. *Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója és politikája*. Regio. Kisebbségi Szemle, 5 (1994) 1, S. 175–190.
7. *Minderheitenkonzeption und -politik Jakob Bleyers*. In: Wendelin Hambuch (Hg.): Jakob Bleyer. Ein Leben für das Ungarndeutschtum (1874–1933). Egy életmű a magyarországi németekért (1874–1933). Budapest 1994, S. 13–28.
8. *Auswanderung aus dem heutigen Gebiet Baden-Württembergs nach Südosteuropa zwischen dem 17. und 19. Jahrhundert*. In: Haus der Heimat (Hg.): Die Deutschen in Ungarn. Historische und kulturelle Verflechtungen. Handreichung für Lehrer mit Beiträgen für Unterricht und Weiterbildung. Stuttgart 1994, S. 54–58.
9. *Die deutsche Auswanderung nach Südosteuropa im Spiegel der Literatur mit besonderer Rücksicht auf die württembergische Auswanderung ins Banat*. Banatica. Beiträge zur deutschen Kultur 9 (1994), S. 20–32.
– Unveränderter Nachdruck in: Revista Istorică. Academia Romana. Institutul de istorie “N. Iorga” 6 (1996) 1-2, S. 57-72.
10. *Die Auswanderung aus Württemberg ins Banat im 18. und 19. Jahrhundert*. In: Horst Förster/Nicolae Bocsan/Dimitru Teicu (Hgg.): Kulturraum Mittlere und Untere Donau. Traditionen und Perspektiven des Zusammenlebens. Resita 1995, S. 245–258.
11. *Déldunántúli adalék a német betelepítés történetéhez*. Barátság, 2 (1995) 9-10, S. 1098–1101.
12. *Einwanderung und Ansiedlung der Deutschen (1686–1790)*. In: Günter Schödl (Hg.): Land an der Donau (Geschichte im Osten Europas 5). Berlin 1995, 22002, S. 90–196.
13. *Jakob Bleyer und das „Sonntagsblatt“*. Gründung und Entwicklung des Wochenblattes von 1921 bis 1933. In: Horst Fassel (Hg.): Deutsche Literatur im Donau-Karpatenraum (1918–1996). Regionale Modelle und Konzepte in Zeiten des politischen Wandels. In: Materialien des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde. Bd. 8. Tübingen 1997, S. 9–21.
14. *Die Meister der ungarischen Küche zwischen französischer Eleganz und Urtümlichkeit*. Damals. Das Magazin für Geschichte und Kultur, 7/1997, S. 57.
15. *Einleitung*. In: Márta Fata (Hg.): Die Schwäbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 5). Sigmaringen 1997, S. 9–12.
16. *Von der Ansiedlung zur Auswanderung. Ein Beitrag zur sozialhistorischen Erforschung der Migration der Deutschen in Südosttransdanubien im 18. und 19. Jahrhundert*. In: Márta Fata (Hg.): Die Schwäbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 5). Sigmaringen 1997, S. 15–42.
17. *Parallelen und Unterschiede zwischen der deutschen Landesgeschichte und der ungarischen Lokalgeschichte. Ein Beitrag zur Wissenschaftsgeschichte der ungarischen Lokalgeschichte*. In: Werner Buchholz (Hg.): Landesgeschichte in Deutschland. Bestandsaufnahmen – Analyse – Perspektiven. Paderborn 1998, S. 399–420.
18. *Deutsche Immigranten im ländlichen Ungarn. Zu Fragen der Erforschung der Integration am Beispiel von Sekundäreinwanderern im Komitat Tolna in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. In: Ernő Eperjessy (Hg.): Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében. Békéscsaba/Debrecen 1998, S. 411–421.
– Erweiterte Fassung in: Mathias Beer/ Dittmar Dahlmann (Hgg.): Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts. Ursachen – Formen – Verlauf – Ergebnis (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 4). Stuttgart 1999, S. 385–404.
19. *Aus dem Steinlachtal nach Siebenbürgen. Die letzte organisierte deutsche Auswanderung in den habsburgischen Südosten im Spannungsfeld von Anpassung und Beharrung*. In: Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde 41 (1998), S. 1–21.

- Unveränderter Nachdruck in: Annemarie Röder (Hg.): „Dan hier ist besser zu leben als in dem Schwaben Land. Vom deutschen Südwesten in das Banat und nach Siebenbürgen (Ausstellungskatalog). Stuttgart 2002, S. 93–114.
20. *Németek*. In: Csaba Tabajdi (Hg.): *Nemzetiségek és etnikai kisebbségek Magyarországon*. Budapest 1998, S. 157–187.
21. „*Johann Georg Haldenwang hat dieses Gebetbuch gehabt von seinem Vater*“. *Die Auswanderung der Ofterdinger Familie Haldenwang nach Siebenbürgen im Jahr 1846*. Der Sülchgau, 42/43 (1998/1999), S. 127–143.
22. *Zur Entstehung und Funktion der Ratgeber-Literatur zur Zeit der württembergischen Auswanderung nach Siebenbürgen um die Mitte des 19. Jahrhunderts*. In: Horst Förster/ Horst Fassel (Hgg.): *Kulturdialog und akzeptierte Vielfalt? Rumänien und rumänische Sprachgebiete nach 1918* (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 8). Stuttgart 1999, S. 147–166.
23. *Elemér Mályusz und die Begründung der modernen ungarischen Lokalgeschichte*. In: Horst Fassel/Christoph Waack (Hgg.): *Regionen im östlichen Europa – Kontinuitäten, Zäsuren und Perspektiven* (Tübinger Geographische Studien 128). Tübingen 2000, S. 225–233.
24. *A magyarországi németek néprajzi kutatása a két világháború közötti évek politikai és ideológiai változásainak tükrében*. *Néprajzi Látóhatár*, IX (2000), S. 27–43.
25. *Die volkscundliche Erforschung der Ungarndeutschen vor dem politisch-ideologischen Hintergrund der Zeit zwischen 1918–1945*. In: *Jahrbuch für deutsche und ostdeutsche Volkskunde*, 44 (2001), S. 1–34.
- Ergänzierter Nachdruck in: Frank Almai/Ulrich Fröschle (Hgg.): *Deutsche in Ungarn. Ungarn und Deutsche. Interdisziplinäre Zugänge*. Leipzig 2004, S. 107–133.
26. *Ein Stück Heimat in der Fremde? Perseparation gegen Innovation in der Nahrungskultur der deutschen Vertriebenen aus Ungarn*. In: Valeria Heuberger/ Gottfried Stangler (Hgg.): *Vom Schwarzwald bis zum Schwarzen Meer. Die Donau als Vermittlerin europäischer Esskultur*. Frankfurt am Main 2001, S. 83–102.
27. „*Sie fühlen, dass sie ein Volk sind*“. *Auf den Spuren von ... Ernst Moritz Arndt in Ungarn*. *Damals*. Das Magazin für Geschichte und Kultur, 8/2001. S. 74–79.
28. „*Das längere geschäftslose Herumgehen hab ich satt*“. *Skizzen zur Typologie der deutsch-ungarischen Migrationsbeziehungen im 19. Jahrhundert*. In: Maria Erb/Elisabeth Knipf/ Magdolna Orosz/László Tarnói (Hgg.): „Und thut ein Gnügen seinem Amt“. *Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag* (Budapester Beiträge zur Germanistik Bd. 39). Budapest 2002, S. 491–503.
29. *Vázlatok a XIX. század német–magyar migráció tipológiájához*. In: Ágnes Pál (Hg.): *Héthatáron*. *Tanulmányok a határ menti települések földrajzából*. Szeged 2002, S. 151–167.
30. *Deutsche und schweizerische Einflüsse auf die Reformation in Ungarn im 16. Jahrhundert. Aspekte der frühneuzeitlich-vormodernen Identität zwischen Ethnie und Konfession*. In: Wilhelm Kühlmann/ Anton Schindling (Hgg.): *Deutschland und Ungarn in ihren wechselseitigen Beziehungen während der Renaissance*. Tübingen 2002, S. 53–91.
31. *Wander- und Bildungsjahre des Orgelbauers Joseph Angster (1854–1866)*. In: Klaus Roth (Hg.): *Vom Wandergesellen zum „Green-Card“-Spezialisten. Interkulturelle Aspekte der Arbeitsmigration im östlichen Mitteleuropa* (Münchener Beiträge zur interkulturellen Kommunikation) Münster et al. 2003, S. 45–62.
32. *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie. Einleitende Fragestellungen*. In: Márta Fata (Hg.): *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie* (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 13). Stuttgart 2004, S. 11–22.
33. „*Mein geliebtes Kalmuckenvolk*“. *Ungarns Geschichte in deutschen historischen Darstellungen zwischen Nationalismus, Konservatismus und Liberalismus im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts*. In: Márta Fata (Hg.): *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie* (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 13). Stuttgart 2004, S. 49–83.

34. „*Es freut mich sehr, dass ich in Deutschland war*“. Aurel Mayr und die Gründung des Budapester Lehrstuhls für Indoeuropäische Sprachwissenschaften. Ungarn-Jahrbuch, 27 (2004), S. 231–239.
35. *Unbekannte Quellen zu Studium und Promotion von Marc Aurel Stein in Tübingen (1881–1884)*. Acta orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 57 (2004) 2, S. 225–228.
36. *Humanistische Einflüsse oberdeutscher und melanchthonischer Provenienz im ungarischen Bartfeld*. In: Ulrich A. Wien/Krista Zach (Hgg.): Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert (Siebenbürgisches Archiv 37). Köln/Weimar/Wien 2004, S. 155–172.
37. *Szoborpark Budapest*. Damals. Das Magazin für Geschichte und Kultur, 6/2004, S. 73–73.
38. *Német bevándorlók olvasmányai a 18. században*. Magyar Könyvszemle, 121 (2005) 1, S. 73–77.
39. *Confessio Hungarica versus confessio Germanica? Die Rolle der Konfessionen in der Abgrenzung der Ethnien und der Bildung des Nationalbewusstseins am Beispiel des frühneuzeitlichen Ungarn*. In: István Keul (Hg.): Religion, Ethnie, Nation und die Aushandlung von Identität(en). Regionale Religionsgeschichte in Ostmittel- und Südosteuropa. Berlin 2005, S. 147–164.
40. *Ursachen und Bedeutung der Migration aus Oberschwaben nach Ungarn im 18. Jahrhundert*. In: Biberach. Sonderheft 2006, S. 66–74.
41. *Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert (gemeinsam mit Anton Schindling)*. In: Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert (gemeinsam mit Gyula Kurucz und Anton Schindling) (Contubernium 64). Stuttgart 2006, S. 3–35.
42. *Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Tübingen. Eine 500 Jahre lange Beziehungs- und Wirkungsgeschichte*. In: Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert (gemeinsam mit Gyula Kurucz und Anton Schindling) (Contubernium 64). Stuttgart 2006, S. 229–264.
43. *„Nachdem die Vermehrung der Population [...] der Haupt-Endzweck ist“*. Deutsche Einwanderung zur Zeit Josephs II. am Beispiel des Lechnitzer Religionsfonds in der Zips. In: Wynfried Kriegleder/Andrea Seidler/Jozef Tancer (Hgg.): Deutsche Sprache und Kultur in der Zips. Bremen 2007, S. 123–136.
44. *Die Besiedlungspolitik Kaiser Josephs II. im Spiegel der „Hungarischen Resolutionsbücher“*. Ungarn-Jahrbuch, 28 (2005–2007), S. 423–436.
45. *Der Augsburger Religionsfrieden als Vorbild für die ungarische und siebenbürgische Mehrkonfessionalität?* In: Heinz Schilling/Heribert Smolinsky (Hgg.): Der Augsburger Religionsfrieden 1555. Wissenschaftliches Symposium aus Anlass des 450. Jahrestages des Friedensschlusses, Augsburg 21. bis 25. September 2005 (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 206). Heidelberg 2007, S. 415–437.
46. *Glaubensflüchtlinge aus Ungarn in Württemberg im 17. und 18. Jahrhundert. Forschungsaufriß mit einer Dokumentation der Exulanten*. In: Gabriella Erdélyi/ Péter Tusor (Hgg.): Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. Budapest 2007, CD-ROM, S. 519–547.
47. *Donauschwaben in Südosteuropa seit der Frühen Neuzeit*. In: Klaus J. Bade et al. (Hgg.): Enzyklopädie Migration in Europa vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Paderborn et al. 2007, 22008, 32010, S. 535–540.
48. *„So unglaublich es auch in der theoretischen Überlegung scheint, so wahr zeigt es doch die tägliche Praxis.“ Die Reise Kaiser Josephs II. ins Banat 1768 als Schlüsselerlebnis seiner Bevölkerungspolitik*. In: Horst Fassel/Walter Tonța (Hgg.): Kulturtagung 2006. Stuttgart 2007, S. 26–36.
49. *Heimatverständnis deutscher Auswanderer in der Frühen Neuzeit. Deutsche Bauern in Ungarn zur Zeit der josephinischen Ansiedlung*. In: Annemarie Röder (Hg.): Heimat – Annäherungsversuche. Stuttgart 2007, S. 4–20.
50. *Die Rückkehr der Stephanskronen nach Ungarn: Symbol der Nation*. Damals, 1/2008, S. 8–11.
51. *Die Rolle des Militärs in der habsburgischen Impopulationspolitik außerhalb der Militärgrenze in der Übergangszeit zwischen Krieg und Frieden (1686–1740)*. In: Matthias Asche et al. (Hgg.):

- Krieg, Militär und Migration in der Frühen Neuzeit (Herrschaft und soziale Systeme in der Frühen Neuzeit 9). Berlin 2008, S. 251–264.
52. *Die Ungarn-Auswanderung in den Selbstzeugnissen der Kolonisten*. Deutsch revival. Pädagogische Zeitschrift für das ungarndeutsche Bildungswesen 5 (2008), S. 43–52.
53. *Verlorene Heimat? Die Stellung der Stadt Ulm zur Rückwanderung der Schwaben aus Ungarn 1712/13*. In: Márta Fata (Hg.): „Die Schiff’ steh’n schon bereit.“ Ulm und die Auswanderung nach Ungarn im 18. Jahrhundert (Forschungen zur Geschichte der Stadt Ulm. Reihe Dokumentation 13). Ulm 2009, S. 43–57.
54. *Reformierte Ansiedler im Komitat Tolna im 18. Jahrhundert. Aspekte zur konfessionellen Integration*. Bonyhádi Evangélikus Füzetek, 2 (2009), S. 417–430.
55. *Vorbemerkung (gemeinsam mit Anton Schindling)*. In: Dies./Anton Schindling (Hgg.): Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918 (Reformationsgeschichte Studien und Texte 155). Münster 2010, S. V–XVI.
56. *Zwischen habsburgischer Konfessionalisierungs- und Siedlungspolitik. Reformierte deutsche Kolonisten im Königreich Ungarn im 18. Jahrhundert*. In: Dies./Anton Schindling (Hgg.): Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918 (Reformationsgeschichte Studien und Texte 155). Münster 2010, S. 173–198.
57. *Calvin in der ungarischen Erinnerungskultur (gemeinsam mit Máté Millisits)*. In: Dies./Anton Schindling (Hgg.): Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Münster 2010, S. 533–564.
58. *Calvin és reformátusság Magyarországon és Erdélyben a 16. századtól 1918-ig. Kutatási eredmények és feladatok*. In: Dies./Anton Schindling (Hgg.): Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Münster 2010, S. 566–569.
59. *Die reformierte Kirche von Nyírbátor*. In: Dies./Anton Schindling (Hgg.): Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Münster 2010, S. 140.
60. *Die Vizolyer Bibel*. In: Dies./Anton Schindling (Hgg.): Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Münster 2010, S. 142.
61. *Die Hanauer Bibel*. In: Dies./Anton Schindling (Hgg.): Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Münster 2010, S. 144.
62. *Die erste ungarische Übersetzung der Institutio*. In: Dies./Anton Schindling (Hgg.): Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Münster 2010, S. 146.
63. *Die reformierte Kirche von Csaroda*. In: Dies./Anton Schindling (Hgg.): Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Münster 2010, S. 148.
64. *Die reformierte Kirche von Szilágysomlyó*. In: Dies./Anton Schindling (Hgg.): Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Münster 2010, S. 154.
65. *Die reformierte Kirche von Csengersima*. In: Dies./Anton Schindling (Hgg.): Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Münster 2010, S. 158.
66. *Das Abendmahl von István Csók*. In: Dies./Anton Schindling (Hgg.): Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Münster 2010, S. 166.
67. *Die reformierte Kirche am Kálvin-Platz in Budapest*. In: Dies./Anton Schindling (Hgg.): Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Münster 2010, S. 312.

68. *Die deutschsprachige evangelisch-reformierte Gemeinde in Budapest.* In: Dies./Anton Schindling (Hgg.): Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Münster 2010, S. 530.
69. *„Wider den grausamen Erbfeind deß Christlichen Nahmens“.* *Lutheran Military Chaplains from Württemberg in the Hungarian Wars against the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* In: Jaroslav Miller/László Kontler (Hgg.): Friars, Nobles and Burghers – Sermons, Images and Prints. Studies of Culture and Society in Early-Modern Europe. Budapest/New York 2010, S. 73–89.
70. *Migration als Modernisierungsfaktor? Ursachen der deutschen Einwanderung in Ungarn zur Regierungszeit Josephs II.* In: Gerhard Seewann/Karl-Peter Krauss/Norbert Spannenberger (Hgg.): Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn. Beiträge zum Neuaufbau des Königreiches nach der Türkenzeit. München 2010, S. 61–79.
71. *Kaiser Joseph II. über die religiöse Vielfalt in Siebenbürgen während seiner Reise durch das Großfürstentum 1773.* In: Mihály Imre u.a. (Hg.): Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére. 2 Bde, hier Bd. 1. Debrecen 2011, S. 364–37.
72. *Glaubensflüchtlinge, Auswanderer und Handwerksgesellen. Migrationsbeziehungen zwischen Südwestdeutschland und Ungarn in der Neuzeit.* In: Suppan, Arnold (Hg.): Auflösung historischer Konflikte im Donaauraum. Budapest 2011, S. 455–466.
73. *Ansiedlung reformierter Kurpfälzer im Königreich Ungarn im 18. Jahrhundert und ihre religiöse Integration.* In: Wien, Ulrich A. (Hg.): Reformationen am Oberrhein. Wahrnehmungen von Luther und Calvin in der Region. Speyer 2011, S. 1–11.
74. *German Settlers (Donauschwaben) in Southeastern Europe since the Early Modern Period.* In: Bade, Klaus J./Emmer, Pieter C./Lucassen, Leo/Oltmer, Jochen (Hgg.): The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe. From the 17th Century to the Present. Cambridge 2011, S. 444–447.
75. *Die Frage der Emigration zwischen 1712 und 1782 vor dem Konvent des Schwäbischen Reichskreises in Ulm.* In: Hauke, Marie-Kristin: Aufbruch von Ulm entlang der Donau. Ulm und die Auswanderung im 18. Jahrhundert. Mit einem Beitrag von Márta Fata (Haus der Stadtgeschichte – Stadtarchiv Ulm, Kleine Reihe des Stadtarchivs Ulm 10). Ulm 2012, S. 99–116.
76. *Német bevándorlás a 18. században.* Rubicon, 11/2012, S. 12–17.
77. *Melanchthon und Sturm in Ungarn und Siebenbürgen. Konkurrierende Schulmodelle bei den Protestanten im Donau- und Karpatenraum im 16. Jahrhundert und in den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts.* Hungarian Studies. A Journal of the International Association for Hungarian Studies, 12/2012, S. 280–295.
78. *Erinnerungsort Bauernkrieg? Münzer und Dózsa in der Geschichtspolitik der DDR und der Volksrepublik Ungarn im Vergleich.* In: Karl Katschthaler/ Donald D. Morse/ Pál S. Varga (Hgg.): Loci Memoriae Hungaricae – The Theoretical Foundations of Hungarian ‘lieux de mémoire’ Studies – Theoretische Grundlagen der Erforschung ungarischer Erinnerungsorte. Debrecen 2012, S. 45–60.
79. *Die Frage der Kolonistenwerbung im Schwäbischen Reichskreis im 18. Jahrhundert unter besonderem Aspekt der Auswanderung nach Ungarn.* In: BC Heimatkundliche Blätter für den Kreis. 30 (2013), Heft 1, S. 28–35.
80. *Peregrináció. A külföldi egyetemjárás századai.* In: Rubicon (Budapest) 2013, Heft 1, S. 27–30.
81. *Migration im Gedächtnis. Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert in der Identitätsbildung der Donauschwaben. Einleitung.* In: Márta Fata (Hg.): Migration im Gedächtnis. Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert in der Identitätsbildung der Donauschwaben. Stuttgart 2013, S. 7–20.
82. *„Kirchhof“ versus „Paradies“. Die Auswanderung in Selbstzeugnissen der Kolonisten zur Regierungszeit Josephs II.* In: Márta Fata (Hg.): Migration im Gedächtnis. Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert in der Identitätsbildung der Donauschwaben. Stuttgart 2013, S. 39–51.
83. *Gedenkkreuz und Ulmer Schachtel. Monumentalisierung der Auswanderung und Ansiedlung der Donauschwaben.* In: Márta Fata (Hg.): Migration im Gedächtnis. Auswanderung und Ansiedlung

- im 18. Jahrhundert in der Identitätsbildung der Donauschwaben. Stuttgart 2013, S. 187–220 (zusammen mit Klaus Loderer).
84. *Die religiöse Vielfalt aus Sicht des Wiener Hofes. Beobachtungs- und Bewertungskriterien des Mitregenten Joseph II. während seiner Reise nach Siebenbürgen 1773.* In: Historisches Jahrbuch 133 (2013), S. 255–276.
85. *Máriapócs.* In: Joachim Bahlcke/Stefan Rohdewald/Thomas Wunsch (Hgg.): Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff. Berlin 2013, S. 195–201.
86. *Szigetvár 1566.* In: Joachim Bahlcke/Stefan Rohdewald/Thomas Wunsch (Hgg.): Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff. Berlin 2013, S. 865–873.
87. *Brautkranztradition der Donauschwaben in Ungarn.* In: Fischer, Kathrin/Jochimsen, Margarethe (Hg.): Kastenbilder zum Gedenken an Hochzeit und Tod. Faszination eines vergangenen Brauchs. Sammlung Margarethe Jochimsen. Münster u. a. 2013, S. 67–70.
88. *Diversitatea religioasă din perspectiva curții Vieneze. Criteriile de observație și de evaluare folosite de Iosif al II-lea în timpul călătoriei sale în Transilvania din anul 1773.* In: Joachim Bahlcke/Konrad Gündisch (Hgg.): Toleranță, coexistență, antagonism. Percepții ale diversității religioase în Transilvania, între Reformă și Iluminism. Cluj-Napoca 2013, S. 340–358.
89. *Die Bedeutung der Ungarndeutschen für Deutschland.* In: Frank Spengler/Klaus Weigel (Hgg.): Ungarndeutsche als Brückenbauer in Europa. Konrad-Adenauer-Stiftung, Auslandsbüro Ungarn 2014, S. 39–47.
90. *Normverletzung als Auswanderungsgrund, oder: warum man Kolonist in Ungarn sein wollte. Der Fall zweier Betrüger in der Batschka 1785/86.* In: Karl Peter Krauss (Hg.): Normsetzung und Normverletzung. Alltägliche Lebenswelten im Königreich Ungarn vom 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Stuttgart 2014, S. 247–262.
91. *Zsuzsanna Lorántffy. Förderin der reformierten Schulen in Ungarn und Siebenbürgen.* In: 500 Jahre Reformation: von Frauen gestaltet, <http://frauen-und-reformation.de/?s=bio&id=127>
92. *Träger und Vermittler konfessioneller Kulturen: Katholische und protestantische deutsche Siedler in Ungarn im 18. Jahrhundert.* In: Tünde Katona/Detlef Haberland (Hgg.): Kultur und Literatur der Frühen Neuzeit im Donau-Karpatenraum. Transregionale Bedeutung und eigene Identität, Szeged 2014, S. 81–98.

FATA MÁRTA

Az új alattvaló*

A II. József által megálmodott új államnak, amelyben az uralkodót és alattvalóit a haza szolgálata egyesíti, új típusú alattvalókra volt szüksége. II. József már korai emlékirataiban egy olyan társadalom képét vázolta fel, amelynek vezérlő elvei az emberek természetjogra alapozott egyenlősége és az állam terheinek igazságos megosztása, azaz valamennyi társadalmi réteg részvétele az állam „boldogításában” s a közjó megteremtésében. Már az 1763-ban papírra vetett *Rêveries*-ben szakított a *natio* hagyományos rendi fogalmával, s abba már nemcsak az uralkodót és a nemességet foglalta bele, hanem a monarchia egész lakosságát,¹ melynek politikai nagykorúsítása érdekében abszolút uralkodóként reformok sorát kezdeményezte.

E reformok „az alattvalók keblét hamar nagyra dagasztották”, ahogy Traubach, Johann Pezzl „Faustin oder das philosophische Jahrhundert” című korabeli satirikus regényének felvilágosult figurája fogalmazott. Traubach büszkén sorolja mindazt, „ami a felvilágosítás, a tolerancia előmozdítása és a nemzeti gondolkodásmód átalakítása érdekében József uralkodása alatt már megtörtént”.² A reformokkal lendületet vett újfajta eszmerendszer központi kategóriája a patriotizmus volt, a haza (*Vaterland*, *patria*) felé fordulás, de e fogalom pontos tartalmát nem definiálták.³ Így azután egyaránt patriótának nevezhették azokat, akik a régi rendi alkotmányt igyekeztek fenntartani, s azokat is, akik e régi rendszer átalakítására törekedtek; s egy olyan országban, mint Magyarország, amely gyenge polgársággal rendelkezett, a két tábor közötti választóvonal nem feltétlenül egyfelől a nemesség, másfelől a polgárság és az értelmiség között húzódott.⁴ A haza iránti elkötelezettség kifejezése

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: „*Der neue Untertan*”. In: Fata, Márta: *Migration im kameralistischen Staat Josephs II. Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790*. Münster, 2014. 307–324.

¹ Klueting, Harm: *Der Josephinismus. Ausgewählte Quellen zur Geschichte der thesesianisch-josephinischen Reformen*. (=Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte der Neuzeit. Freiherr von Stein-Gedächtnisausgabe XIIa). Darmstadt, 1995. 78f.

² Klueting: *Der josephinismus*, 311.

³ Dann, Otto: *Begriffe und Typen des Nationalen in der frühen Neuzeit*. In: Giesen, Bernhard (Hg.): *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit*. Frankfurt am Main, 1991. 56–73.

⁴ Csáky, Moritz: *Die Hungarus-Konzeption. Eine „realpolitische” Alternative zur magyarischen Nationalstaatsidee?* In: Drabek, Anna M. – Plaschka, Richard G. – Wandruszka, Adam (Hg.): *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Texte des 2*. Wien, 1980. (=Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs 11.) Wien, 1982. 71–89.; Kowalska, Eva: *Der konfessionell geprägte Patriotismus am Beginn der nationalen Bewegung der Slowaken*. In: Dann, Otto – Hroch, Miroslav – Koll, Johannes (Hg.): *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*. (=Kölner Beiträge zur Nationsforschung 9.) Köln, 2003. 219–232.; Miskolczy Ambrus: *A „hungarus alter-nativa”: példák és ellenpéldák (Fejes Jánostól Rummy Károly Györgyig)*. Regio, 20. évf. (2009) 2.

természetesen valamennyi társadalmi réteg számára megadatott, így még a parasztok is lehettek a nagy reformmú apró előmozdítói és „patrióták”, ahogy azt a Magyarországra érkezett német telepések példája mutatja.⁵

A német telepések önképe: a császár szerződéses partnerei

1782-től gyorsan nőtt a német-római birodalom területéről kivándorlók száma, melynek nyomán a különösen érintett területek kormányzatai korlátozták a kivándorlást: Württemberg hercege például megújította az 1768-ban az emigrációra vonatkozóan kibocsátott ediktumot,⁶ Kurpfalzban és Pfalz-Zweibrückenben pedig a tilalom mellett ellenpropagandába is kezdtek, főleg a migráció illegális formája ellen, amikor is a kivándorló adósságai kiegyenlítése és adó lefizetése nélkül hagyta el az országot.⁷ Különösen súlyosan érintette a kivándorlás Kurpfalzt a háborús inség, a helyenkénti nagy népsűrűség, a választófejedelmek egyházpolitikája és a hivatalnokok önkénye miatt.⁸

Ezért a kormányzat röpiratokban, mint például a Galíciába való kivándorlás tetőpontján, 1784-ben *Freundschaftliche Erinnerung und Warnung eines Pfälzers an die nach Pohlen ausziehenden Mitbürger* címmel megjelent nyomtatványban is,⁹ kampányba kezdett a kivándorlás ellen, s az alattvalókat figyelmeztette a felsőbbbséggel szembeni köteleességeikre. A névtelen röpiratszerző az uralkodó és alattvalói közötti társadalmi szerződésre hivatkozott, amelyet a kora újkorban a természetjogra alapozott államelmélet az emberi együttélés alapjának tekintett, s amely mindkét felet az állam szolgálatára adott szavának betartására kötelezte.¹⁰ Ennek jegyében igyekezett a szerző a kivándorolni vágyókat meggyőzni, hogy az állam

sz. 3–45.; uő: A „hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában. Magyar Kisebbség, 17. évf. (2012) 3-4. sz. 163–204.

⁵ Ez a megállapítás az elméleti irodalomban széles körben elterjedt volt, jelzi ezt például Joseph von Sonnenfels kijelentése, miszerint a parasztok alkotják az állam alapját, mivel „csak a földművesek nem hagyják el az országot, legalábbis nem szabad akaratukból, és sóhajtoznak, ha drága földjüktől [...] megválni kényszerülnek. [...] Kizárólag a földműves tekinthető állama meggyökerezett polgárának, a többi rend mind kozmopolita. [...] Földtulajdon és személyes szabadság tesz egy földművelő népet patriótává.” Ezzel Sonnenfels – a fiziokratáktól eltérően – a parasztságot nemcsak gazdasági, hanem politikai tekintetben is az állam alapjának minősítette. Véleményét II. József is osztotta. Sonnenfels, Joseph von: *Über die Liebe des Vaterlandes*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften, Bd. 7. Wien, 1785. 3–223., itt: 45–48.

⁶ Hauptstaatsarchiv Stuttgart C10: Reichs- und Kreisinstitutionen vor 1806, Schwäbischer Kreis, Specialia, Emigrationen der Reichs-Unterthanen nach Ungarn, Russland, Spanien und sonst 1766, 1767, 1768, 1769. Nr. 467, Erlass vom 2. März 1782.

⁷ Hacker, Werner: *Auswanderungen aus Rheinpfalz und Saarland im 18. Jahrhundert*. Stuttgart, 1987. 146., 148.

⁸ Schaab, Meinrad: *Geschichte der Kurpfalz*. 2 Bde. Stuttgart–Berlin–Köln, 1988–1992., itt: II. 219–225.

⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: ÖStA FHKA), Galizische Domänen, rote Nr. 69/A. fol. 440r-449r.

¹⁰ Zippelius, Reinhold: *Geschichte der Staatsideen*. München, 1989. 6. kiadás, 132–136. Az alattvalók állam iránti patrióta köteleességeit II. József is meggyőződéssel vallotta. Az 1784. augusztus 10-én a német örökös tartományokra vonatkozó kivándorlási pátens előbeszédében (a pátens rendelkezéseit 1787. április 2-án terjesztette ki Magyarországra és Erdélyre) kifejezésre is juttatta, hogy „minden alattvaló az állam adósa [...] ezért felesleges lenne a kivándorlást mindenekelőtt törvényenyel tiltani és büntetésekkel akadályozni”. Az előbeszédet lásd: *Continuatio edictorum mandatorum et universalium in regnis Galiciae et Lodomeriae die 1. Januar ad ultimam Decembr. anno 1782 emanatorum*. Leopoli, 1782. 164.

által az alattvalók számára biztosított előnyöket, mint például az élet- és vagyonbiztonságot nem kötelezettségek nélkül élvezik. Ellenszolgáltatásként az alattvalók kötelesek országukat benépesíteni, megművelni és védelmezni. „Ha elhagyjátok azt, megszegitek ígéretetek, [...] hazátok árulói vagytok, mivel attól oly sok kart elvontok...” – figyelmeztetett.¹¹

A szerző fejtegetéseiből arra következtethetünk, hogy a társadalmi szerződés gondolata az alsóbb társadalmi rétegekben is általánosan ismert volt, még ha a szerződés fogalmát egészen biztosan másképp értelmezték is. A göttingeni államjogtudós és publicista, August Ludwig von Schlözer a szerződés népies értelmezésének fonákját világította meg, amikor megróttta a magát jogtanárnak nevező pfalzi szerzőnek a társadalmi szerződést durván leegyszerűsítő tanítását, mely szerint a szerződés pusztán abban áll, hogy az alattvalók engedelmeskedjenek, az uralkodó pedig kizárólag védelmet nyújtson. Az alattvalóknak, fejtegette Schlözer, éppúgy jogukban áll felmondani a szerződést, s mivel Kurpfalzban azt az uralkodó az alattvalók védelmének elhanyagolásával maga sértette meg, „a védelem nélkül maradt alattvalót [...] többé nem terheli kötelezettség; a legkevesebb az, hogy magának új uralkodót keres...”¹² Bár Schlözer nem vitatta az alattvalóknak a migrációban testet öltő ellenállási jogát, de ellenezte a birodalmi határokon túlra való költözést, és figyelmeztetett arra, hogy mindkét félnek egyaránt vannak kötelezései és jogai.¹³

A névtelen röpiratíró igyekezett olvasóit a kivándorlástól visszatartani, s ennek érdekében számtalan, akkoriban gyakran alkalmazott módszerhez nyúlt, hogy a kivándorlási célterületet minél negatívabb színben tüntesse fel. Mivel azonban ehhez nyilvánvalóan nem voltak megfelelő ismeretei, a galíciai viszonyokról nem tudott meggyőző képet festeni. Csupán a jól ismert toposzokra hagyatkozott: Galícia „néptelen megműveletlen ország”, „egyenetlen, elhanyagolt földdel”, „egészségtelen levegővel” és „mérgező vízzel”.¹⁴ A kameralisták gyakran jellemezték ilyen leírásokkal az agrártechnikai szempontból nehezen megművelhető térségeket, amelyeket a német fejedelemségekben addig kizárólag a birodalmi határokon túl eső területekre, mindenekelőtt Magyarországra és a 18. század elejétől kezdve azon belül is elsősorban a Bánságra alkalmaztak, de most Galíciára is kiterjesztették. Így Galícia bizonyos értelemben a földi siralomvölgy jelképévé vált, ahol „az emberek, különösen a külföldiek szűnyöggént pusztulnak”,¹⁵ míg a haza paradicsomi színben tűnt fel. Ezért fordulhatott a szerző az alattvalókhöz eképp: „Büszkék lehettek arra, hogy Németország többi részén Pfalzot Paradicsomként emlegetik.”¹⁶ A szerző által hirdetett pfalzi paradicsomi állapotok, gazdagon termő földekkel, jól eladható termékekkel, megtakarításokkal, tágas és tiszta lakásokkal és jó ruhákkal azonban a legtöbb pfalzi lakos számára csak a vágyakozás elérhetetlen szekuláris tárgyát képezték, s efféle érvekkel nem lehetett őket a kivándorlástól visszatartani. Csak 1785 májusában és júniusában a kurpfalzi hatóságok a Galíciába távozók számát már 9625 főre tették,¹⁷ akik ekkor már Bécsben tartózkodtak, ahol többségüket azonban nem Galíciába, hanem Magyarországra irányították.

A telepések áradatának Magyarországra való átterelése egyébként nem várt nehézségekkel járt. A Frankfurt am Mainban székelő császári rezidens, Roethlein már az előkészü-

¹¹ ÖStA FHKA, Galizische Domänen, rote Nr. 69/A. fol. 442v.

¹² Idézi: Peters, Martin: *Altes Reich und Europa. Der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (v.) Schlözer (1735–1809)*. 2. jav. kiadás. Münster, 2005. 252.

¹³ Peters: *Altes Reich und Europa*, 252.

¹⁴ ÖStA FHKA, Galizische Domänen, rote Nr. 69/A. fol. 447r-v.

¹⁵ ÖStA FHKA, Galizische Domänen, rote Nr. 69/A. fol. 447v.

¹⁶ ÖStA FHKA, Galizische Domänen, rote Nr. 69/A. fol. 448r-v.

¹⁷ Landesarchiv Speyer, A 6, Nr. 224/3: Kurpfalz, Geheimer Rat – Kurpfalz, Auswanderung

letek idején azt jelentette, hogy a kivándorlók körében nagyon erős ellenérzések vannak Magyarországgal szemben. Szerinte a többség azért nem akar ott letelepedni, mivel félnék a magyar éghajlattól és levegőtől, amit a birodalom szerte általánosan elterjedt közmondás, miszerint „Magyarország a németek sírkertje”,¹⁸ is kifejezett. A Mária Terézia uralkodása alatt az 1760-as években a Bánságban lezajlott telepítés láthatólag negatív lenyomatot hagyott a német alsóbb rétegek kollektív emlékezetében, ami most a felszínre került, s a kitelepülni vágyók a nem kedvelt Magyarország helyett inkább az ígéret földjére, Galíciába igyekeztek.

A bécsi Udvari Kamara erre a jelentésre a rezidensnek azt a semmiképp sem könnyű feladatot adta, hogy igyekezzen ellensúlyozni a Magyarországgal kapcsolatban általánosan elterjedt kedvezőtlen véleményt, miszerint a „németek sírkertje”¹⁹ megállapítás „csak a hadsereg katonáira vonatkozik, akik a szabad ég alatt [...] táboroznak, s a gyorsan váltakozó hőségben és hidegben sok betegségnek vannak kitéve...”²⁰ A német kivándorlók meggyőződését azonban ilyen ügyetlen propagandával egyelőre nem lehetett megváltoztatni, majd csak a telepesek tapasztalatai hathattak idővel pozitív irányban. A legtöbb német, akár Pfalzból, Hessenből vagy Lotharingiából igyekezett Galíciába, 1784-től úgy járt, mint Nicolaus Kuhn, az a negyvenéves földműves, aki a lotharingiai Rimlingenből akart feleségével és négy gyermekével Galíciába kivándorolni.²¹ 1784. szeptember 13-án a következőt írta rokonainak: „Abból semmi sem lett, mivel a Mindenható akaratából és császári-királyi tanácsra Magyarországon keresztül a Bánságba vezettek bennünket...”²² Kuhn azonban nem bánta a Merczyfalvára (Mercydorf) való átírányítást, hiszen ugyanabban a levelében azt is tudatta, hogy a Bánság „nagyon jó ország”.²³ Az efféle híradások hatására megrikkultak a Magyarország helyett Galíciába való letelepedést kérő folyamodványok. A *Freundschaftliche Erinnerung* című röpirat szerzőjének egy ponton igazat kell adnunk, nevezetesen a kivándorlási célterületről hamis információkat hirdető hivatalos propagandairatok, fessenek bármilyen szép képet is, a személyes tapasztalatokon alapuló információk ellenében hatás nélkül maradnak.

A legtöbb levélíró telepes hálásan emlékezett meg arról, hogy a császári ígéretet, mely szerint az önálló lét megteremtéséhez szükséges szántóföldeket, lakóházakat és felszereléseket megkapják, Magyarországon is betartották. A Leyen grófok birtokában levő Ruben-

¹⁸ *Hungar ist deren Teuschen Kirchhof*. ÖStA FHKA, Galizische Domänen, rote Nr. 69/A. fol. 361v.

¹⁹ Ezt a közmondást az író Karl Simrock is felvette 1846-ban megjelent közmondásgyűjteményébe: Simrock, Karl (Hg.): *Die deutschen Sprichwörter*. Frankfurt am Main, [1850]. 2. kiadás, 578. Egyébként ez a toposz a 18. században nem csak Magyarországra vonatkozhatott. A svájciak és franciák lombardiai harcaira utalva például szintén elterjedt volt a „Lamparten a németek és franciák temetője” (*Lamparten ist der Deutschen und Franzosen Kirchhof*) mondás. Az a közmondás, mely szerint „Az elsőnek a halál, a másodiknak érkezőknek az inség, a harmadikoknak a kenyér [jut]” (*Den Ersten den Tod, den Zweiten die Not und den Dritten das Brot*), szintén nem kizárólag Magyarországra vonatkozott, hanem a német államok közötti áttelepülőkre is. Északnémet dialektus szerinti formája (*Den Eersten sein Dod, den Tweeten seine Not, den Dritten sein Brod*) a 18. század közepétől betelepített északnémet mocsárvidék területein is elterjedt volt. Vö. Clausen, Otto: *Chronik der Heide- und Moorkolonisation im Herzogtum Schleswig (1760–1765)*. Husum, 1981.

²⁰ ÖStA FHKA, Galizische Domänen, rote Nr. 68. fol. 359v.

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) A 39 Magyar kancelláriai levéltár, Acta generalia 1784:1125. 1784. augusztus 25-én kapott Bécsben magyarországi telepes státust.

²² Idézi: Hiegel, Charles: *Répression de l'émigration lorraine en Hongrie au XVIIIe siècle dans les baillages de Bitche et de Sarreguemines*. In: *Annuaire de la Société d'Histoire et d'Archéologie de la Lorraine*, 84. (1970) 101–168, itt: 154.

²³ Hiegel: *Répression de l'émigration lorraine en Hongrie*, 154.

heimből származó vagyontalan, harmincöt éves paraszt és molnár, Nikolaus Rabung, aki feleségével 1784. augusztus 19-én regisztráltatta magát Bécsben,²⁴ szintén Merczyfalvából írta, hogy mindent megkapott, „amit kinn ígértek, először is egy újonnan épített, kétszázötven forintot érő házat, két lóval és egy vasalt szekérrel, egy tehenet egy borjúval, egy ágyat és vasedényeket, amire egy parasztembernek a házban szüksége van. [...] Annyi földet kapunk, amennyit meg tudunk művelni [...], amiért kegyes császárunknak nem tudunk élegszer köszönetet mondani.”²⁵ Más telepesek is hálás szívvel sorolják fel, amit a szántóföld és az igavonó állatok mellett bútorként és munkaeszközként számukra juttattak. Számba véve a negyvenhat különféle munkaeszközt és háztartási tárgyat, amit a Bácskába települtek kaptak, Adam Wegehenkel például a következőket írta az otthon maradtaknak: „Nem hazudok nektek, ez olyan biztos, ahogy az életemet Istentől kaptam és Isten kegyelméből tarthatom meg. Ha nem hisztek nekem, ne engem szidjatok, hanem kegyes császárunkat, aki ilyen kegyben részesített bennünket.”²⁶

Az esélyt, hogy a messzi idegenben új, jobb egzisztenciát teremthetnek, a telepesek „kedves császáruk” kegyelméből és jóságából élvezhették.²⁷ Hozzá fordultak problémáikkal és panaszaikkal, egyedül tőle vártak segítséget, hiszen 1782. szeptember 21-én a kivándorolni készülőkhöz kibocsátott körlevelében „örökölt császári királyi szavát” adta a meghirdetett szabadságoknak és kedvezményeknek az új településeken való betartására.²⁸ Az uralkodóba vetett mély bizalom nemcsak arra vezethető vissza, hogy a telepesek régi és új hazájának uralkodója német-római császárként és Magyarország uralkodójaként egy és ugyanazon személy volt, hanem arra is, hogy a telepesek magukat a természetjogi értelemben vett társadalmi szerződés részének, konkrétan a császári reformmű részének tekintették. Már csak ezért is részletezték leveleikben a császári ígéretek teljesülését. Folyamodványaikban ugyanakkor világossá tették, hogy boldogulásuk a császár, azaz az állam számára sem lehet közömbös. Rumában például, ahol a magánföldesúr semmiféle előkészület sem tett az általa még 1784-ben kért 700 bevándorló letelepítésére, amikor azok 1786 elején megérkeztek, a helyzet néhány hét alatt válságossá vált.²⁹ A telepesek a császárhoz intézett 1786. június 30-i beadványukban panaszt emeltek azzal, hogy a letelepedéshez semmiféle segítséget sem kaptak, és „a régi lakosok nagy terhére azok istállóiban és padlásain laknak [...], s mindenben nagy szükségét szenvednek”.³⁰ A kivándorlások megígért kedvezményeket nem szándékozik az uraság betartani, és csak öt és egynegyed hold szántóföldet akar adni házhellyel a megígért huszonnégy hold helyett, ami családjaik élelmezésére sem lenne elegendő. „Ínségünk oly nagy, hogy ha nem érkezik hamarosan segítség, mindnyájan a halál korai áldozatává kell legyünk”, panasztolták, és a császártól kértek gyors támogatást arra hivatkozva, hogy ilyen körülmények között „nem lehetnek az állam hasznára”.³¹

²⁴ MNL OL A 39 1784:11 251.

²⁵ Idézi: Klugesherz, Lorenz et al: *Mercydorf. Die Geschichte einer deutschen Gemeinde im Banat*. Seelbach, 1987. 94.

²⁶ Hefner, Angela: *Tscherwenka – Cservenka – Crvenka Batschka 1785–1944: Tscherwenkaer Familien*. 2., verb. Aufl. CD-Rom. Karlsruhe, 2002. 439f.

²⁷ Így fogalmazott például Ottilia Säcklerin levelében, Kolut, 1786. febr. 18. Közi: Hefner: *Tscherwenka*, 449.

²⁸ Vö.: Tafferner, Anton: *Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte*. 5. Bde. München–Stuttgart, 1974–1995., itt: I. 276.

²⁹ MNL OL A 39 1794:4586.

³⁰ MNL OL A 39 1786:7558.

³¹ Uo.

Miközben a bevándorlók a nekik kilátásba helyezett, de nem teljesített kedvezményeikért folyamodtak, alapjában véve a császárral kötött szerződés betartásához s az abban le-szögezett kedvezményekhez és engedményekhez mint új egzisztenciájuk megígért alapkö-veihez ragaszkodtak. A telepések szemszögéből tekintve a dolgot, ezekre már csak azért is elengedhetetlenül szükség volt, mert csak azok segítségével tehettek eleget a császárral kö-tött szerződés feltételeinek, nevezetesen a területek úrbéri megművelés alá vonásának. En-nek jegyében a bácskai Cservenka (Tscherwenka) község telepesei II. Józsefhez intézett 1786. július 7-i beadványukat a következő nyilatkozattal kezdték: „Nagy kegyelemben van részünk, és minden erőnkkel azon leszünk, hogy az állam és ő császári királyi Felség ráter-mett és hasznos polgáraivá váljunk...”³² A letelepítés szerződéses jellegét vallották a koráb-bi telepések is, mint például a Tolna megyei Dunaföldváron lakó Konrád Kloispach. Az új bevándorlókat látva fordult 1785. november 9-én a császárhoz azzal a kéréssel, hogy szá-mára is engedélyezzék a letelepüléssel egybekötött adományokat. Ezt azzal indokolta, hogy „nap mint nap látnom kell, hogy Őfelsége oly sok német számára a könyörületes és kegyes tápláló atya, és őket minden szükséges dolgokkal ellátja, hogy nem marad nekik más tenni-valójuk, mint hogy szorgalmasan dolgozzanak”.³³

A szintén régebbi telepes Johann Ehling esete beszédes példája annak, hogy II. József maga is nagyra értékelte az alattvalók és az uralkodó közötti szerződést. Az 1710-ben a Nas-sau-Siegen Hercegségbeni Herzhausenben született Ehling új hazájában, a bánsági Perjá-mos (Perjamosch) községben megbecsült személy volt, 1776 és 1778 között a községbírói tisztséget is ellátta. Becsülték „Perjámos királyi kamarai község tagja”-ként is, ahogy bead-ványát aláírta. A községben nem volt, aki a Biblia tanítását („szaporodjatok és sokasodja-tok!”) nála hűségesebben követte volna. Tizenöt fiút és tíz leányt nevelt, akiket olyan jól ki-házásított, hogy minden gyermeke egy egész telket művelt, és képes volt adóját mindig ha-táridőre befizetni. 1788-ban Ehling hatvannyolc leszármazottjával II. Józsefhez fordult az-zal a kéréssel, hogy őt alattvalói kötelezettségei becületes teljesítéséért mentesítse minden szolgáltatás alól. Miután a hivatalok megbizonyosodtak a levélben foglaltak igazságtartal-máról, II. József minden földesúri teher alól mentesítette, ráadásaként pedig mint minden alattvaló példaképét ezüst érdeméremmel jutalmazta.³⁴

A 18. század végi német telepések semmi esetre sem valamifajta kulturális küldetésu-dat hordozóiként tekintettek magukra, mint ahogy azt utódaik közül néhányan a 19. század második felében, a nacionalizmus korszakában vagy a 20. század első felében a népiségide-ológia jegyében állították.³⁵ A telepéseknek önmagukról mint a császár hűséges alattvalói-ról alkotott önképe sokkal inkább a kora újkori természetjognak a társadalmi szerződésről szóló elméletében gyökerezett, még ha nem is tekintette magát minden telepes szerződéses

³² MNL OL E 125 Magyar kincstári levéltárak – Magyar kamarai levéltár, Magyar Kamara, Impopu-lationalia 1785-1790. 17. cs. Fons 197, fol. 125r.

³³ MNL OL D 125 13. cs., fol. 334r.

³⁴ Vö. Újságcikk Ehling ügyéről: Magyar Kurir, 1788. júl. 2. Nr. 52. 572.; Baróti (Grünn), Ludwig: *Geschichte von Perjamos*. Perjamos, 1889. 100–103.

³⁵ Különösen a Bánságból származó osztrák író és színigazgató Adam Müller-Guttenbrunn irodalmi műveiben tapasztalható ez, elsősorban a Lipcsében 1917-ben megjelent *Joseph der Deutsche. Ein Staatsroman* című munkájában. A dunai svábok néhány helytörténeti monográfiájában (*Heimat-bücher*) is megjelenik ez az ábrázolásmód. Vö. Orosz-Takács, Katalin: *Zwischen Mythos und Rea-lität. Historische Kulminationspunkte in Heimatbüchern der ungarndeutschen Vertriebenen*. In: Fata, Márta (Hg.): *Migration im Gedächtnis. Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert als identitätsstiftender Faktor bei den Donauschwaben*. (=Schriftenreihe des Instituts für donau-schwäbische Geschichte und Landeskunde 16.) Stuttgart, 2013. 135–145.

partnernek. A kamarai hivatalnokok feljegyzései és a régebben betelepültek panasziratai feslett, veszekedő és iszákos telepesekről is szólnak,³⁶ mégis a német telepésekkel új típusú paraszt jelenik meg Magyarországon. Az „új alattvaló” nem azért volt lojális az uralkodó iránt, mert benne a földesúrral szemben szövetségést látott. Sokkal inkább úgy vélte, az uralkodóval kötött szerződés révén tud hozzájárulni a reformmunkálathoz a közjó érdekében. Ebből az önképből³⁷ származott a német telepések öntudatos magatartása, ami a magyarországi német parasztság kollektív tudatának alapvető és tartós ismertetőjelét képezte, s amely a magyar kamarai hivatalnokok számára teljesen ismeretlen volt, ezért a német parasztok magatartásában gyakran engedetlenséget láttak. Így amikor például a Bácskában fekvő Kiskér (Kleinkeer) község telepesei a császárhoz intézett 1786. július 9-i iratukban arra panaszkodtak, hogy „csupa ellenség veszi őket körül”, s „különböző kis előljárók [...] élesen korholják és gyalázzák őket”, az illetékes kamarai adminisztráció azzal vágott vissza, hogy „a német telepések engedetlensége, durvasága és féltelensége valamennyi hivatalnok türelmét” nagymértékben igénybe veszi.³⁸ Jellemző módon a kamarai adminisztráció nem ismerte be, hogy mi volt a telepések öntudatos fellépésének valódi oka, hanem azt II. József egyik 1786-os rendeletére vezették vissza, amely a földesuraknak megtiltotta, hogy a parasztokat testi fenyegetéssel vessék alá.³⁹

A telepések otthonfelfogása – az integráció eszköze

Ha a magyarországi német telepések magukat a császár szerződéses partnereinek tekintették, felmerül a kérdés, hogy mit értettek az „otthon” (*Heimat*) fogalma alatt. Az otthon fogalmát a kora újkorban a legrészletesebben a koldulásra vonatkozó rendőri szabályzatok fejtették ki.⁴⁰ Az Európa-szerte ismert⁴¹ és minden német államban egyformán kezelt ho-

³⁶ Így írnak például a diószegi magyar parasztok a német betelepültekről: „Gabonát sokan eladják, Pénzt pedig megiszák mint az Banthion, König, Banstetten, Trageszer, Hertzing, Junghain, Hautb, Konrad. Nedbus és Gande, czégéres korhely, aki magát földgyeiről keveset gondolván, nem tsak ide valo uj colonistákat, de más helységekben ugy mint Páldon és Geszthen levöket minden nemü Zenebonára fölindittani, azokat minden roszaságra föllingerelni szokta...” Státny oblastný archív v Bratislava, Bratislavská župa I, 1398–1922, Ac, 1787. Fasz. 35. Nr. 15.

³⁷ Ez a szerepfelfogás már az 1780 előtt Magyarországra beköltözött azon telepéseket is jellemezte, akik földesuraikkal szerződést kötöttek, melyben vállalták területek úrbéres megművelését, cserébe viszont általában „kontraktualista” szerződéses státusúaknak, azaz nem függő helyzetű jobbágyoknak ismerték el őket.

³⁸ MNL OL E 125 17. cs. Fons 197, fol. 128v., 199r.

³⁹ Uo. 199r.

⁴⁰ Friedrich, Adam (Hg.): *Sammlung der hochfürstlich-wirzburgischen Landesverordnungen*. 2 Bde. Würzburg, 1776., itt: I. 637f.

⁴¹ Wendelin, Harald: *Schub und Heimatrecht*. In: Heindl, Waltraud – Sauer, Edith (Hg.): *Grenze und Staat. Passwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden gesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750–1867*. Wien, 2000. 173–346.; Komlosy, Andrea: *Der Staat schiebt ab. Zur nationalstaatlichen Konsolidierung von Heimat und Fremde im 18. und 19. Jahrhundert*. In: Hahn, Sylvia – Komlosy, Andrea – Reiter, Ilse (Hg.): *Ausweisung – Abschiebung – Vertreibung in Europa. 16–20. Jahrhundert (=Querschnitte 20.)* Innsbruck, 2006. 87–114.; Fazekas Csaba: *„Mi Isten képét viselő szegények...” Források a miskolci koldusok 18–19. századi történetéhez*. Borsodi Levéltári Évkönyv. 8. (1997) 216–223.; Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Budapest, 1981. 51–68.

nossági jog (*Heimatrecht*)⁴² alapján a városi és falusi közösségek kötelesek voltak saját szegényeiket ellátni, még akkor is, ha azok hosszabb távollét után tértek vissza eredeti községükbe. Az idegen koldulókat viszont mint csavargókat kitoloncolták. Honosságot a személy születéssel vagy például beházasodás révén hosszú éveken át tartó helyben lakással szerzett egy településen, amely település számára identitást és mindenekelőtt védelmet nyújtott. Az a személy, akinek nem volt ura, nem számíthatott oltalomra és azzal együtt jogokra sem.⁴³ Az otthon tehát társadalmi kapcsolatokat, községi ellátást és földesúri védelmet is jelentett egyben.

Amikor a 18. században formálódó államhatalom az alattvalókat, akik addig több uralmi jogokat gyakorló személytől függtek, a korábbinál erősebben befolyása alá kívánta vonni, az otthon (*Heimat*) fogalma kitágult, s a politikai otthon (*politisches Domicil*) és a haza (*Vaterland*) jelentéseket is magába olvasztotta. Ettől kezdve otthonnak az a lakóhely számított, ahol az emberek alattvalóként jogokkal és kötelességekkel rendelkeztek. A Habsburg Birodalomban Joseph von Sonnenfels 1771-ben a haza (*Vaterland*) fogalmát úgy határozta meg, mint „az az ország, ahol az ember állandó lakhelye van, azok a törvények, melyeknek ez ország lakói engedelmeskednek, a törvényekben rögzített kormányzati forma, ezen ország lakói, az ugyanazon jogokban osztozók”.⁴⁴ Ha tehát a honossági jog (*Heimatrecht*) a születési helyet vagy a lakhelyet vette alapul, akkor az otthon (*Heimat*) iránti kötelesség magában foglalta az ottmaradást és a haza viszonyaihoz való alkotmányos alkalmazkodást is. A természetjog 17. és 18. századi szószólói, akik egyetértettek a westfáliai békében kimondott *ius migrandi* joggal, azt a monarchia uralomgyakorlása biztosításának rendelték alá, mely uralom központi tényezője a népesség volt.⁴⁵ Ezért azokat az alattvalókat, akik engedély nélkül vándoroltak ki, és később vissza kívántak térni szülőhelyükre, idegen koldusként kezelték, és az idegen világba s azzal együtt talán a nyomorba küldték vissza.⁴⁶

Hogy milyen mélyen beivódott a 18. századi emberek tudatába a felsőbbség által naplopónak minősített illegális kivándorló, majd szegényen visszatérő migráns képe, mutatja egy 1785-ben Magyarországra küldött levél. A bányász Zsombolya (Hatzfeld) községben lakó Dorothea Grotin köteles részt örökölt a kurmainzi Sörgenlochban elhalt nagyapjától, Michael Schwerzbergertől. Schwerzberger végrendeletében tekintélyes vagyont hagyott gyermekeire és unokáira: házakat, szántókat, réteket, szőlőket. A kivándorolt családtagokra eső örökös részeket elárverezték, és a pénzt felvételig gondnokra bízta. A német rokonok azt tanácsolták a magyarországiaknak, hogy az őket illető tetemes összeget régi hazájukban fektessék be, sőt, térjenek haza. Ez utóbbi esetre azonban hangsúlyozták: „Jó háztartást kell vezetnetek, mivel lustálkodással és henyélessel senki, még a koldus sem tudja eltartani

⁴² Schubert, Ernst: *Mobilität ohne Chance: Die Ausgrenzung des fahrenden Volkes*. In: Schulze, Winfried (Hg.): *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität* (=Schriften des Historischen Kollegs 12.) München, 1988. 111–164.

⁴³ Schubert: *Mobilität ohne Chance*, 116.

⁴⁴ Sonnenfels: *Über die Liebe des Vaterlandes*, 7.

⁴⁵ Lásd: Gil, Francisco Pietro: *Die Aus- und Einwanderungsfreiheit als Menschenrecht. Zur Geschichte dieses Rechts und zu seiner christlichen Begründung heute* (=Studien zur Geschichte der Katholischen Moraltheologie 22.) Regensburg, 1976. 61–100.

⁴⁶ Würzburgban például a hercegpüspök 1724-ben az engedély nélkül kivándorlók számára kilátásba helyezte, hogy „ha esetleg valamikor visszatérnek, semmiféle védelemben nem részesülnek, hanem bizonyosan és kivétel nélkül csavargóként fognak kezeltetni, és nem fogják megtűrni őket az országban”. Idézi: Friedrich (Hg.): *Sammlung*, I. 710.

magát.⁴⁷ Mind a tartományi rendeletekben a henyélésre vonatkozó szemrehányás mögött, mind pedig a kortársak gondolkodásmódjában a munka újfajta felfogása jelent meg, amely szerint a munka az ember társadalmi kötelessége. Ebből a nézőpontból tekintve a munka a politikai hazafogalom részét alkotta.

Minél inkább nőtt a népesség jelentősége a „közjó”-ra nézve, annál világosabbá váltak a kijelentések az alattvalóknak az otthonnal szembeni kötelességeiről.⁴⁸ Sonnenfels szerint nem létezik „boldogság a hazán kívül”, és az embernek „hazája iránt [...] elfogultnak kellene lenni, fizikai és politikai értelemben azt a legjobbnak [...] tartva”.⁴⁹ A Habsburg népesedéspolitika szempontjából ez azt jelentette, hogy egyre szigorúbbá vált a népességmozgások ellenőrzése. Az illegális kivándorlást az ausztriai örökös tartományokból az 1784. augusztus 10-én kibocsátott kivándorlási pátens minden polgári jog elvesztésével, vagyonelkobzással és az örökösödési jog megvonásával büntette.⁵⁰

Egyes német migránsok azonban differenciált otthonfogalommal rendelkeztek. 1785. augusztus 24-én jelentkezett Bécsben magyarországi letelepedésre egy 17 családból álló csoport a Hohenzollern-Hechingen Hercegség két településéről, Hörschwangból és Stettenből. A csoport szóvivője, a Hörschwangból származó negyvennyolc éves paraszt, Johann Görle egy hónappal később, szeptember 29-én a családok nevében egy iratot intézett Joseph Friedrich Wilhelm von Hohenzollern-Hechingen herceghez, amelyben a következő szavakkal mondott köszönetet: „Lekötelező köszönetet mondunk azért, hogy elbocsátott bennünket, teljes szívüinkből kívánunk mindannyian hosszan tartó boldog kormányzást, sok szerencsét és áldást, minden jót, azután pedig az örök égi dicsőséget, ezt kívánjuk mindannyian tiszta szívüinkből, egyúttal szívből sajnáljuk volt hazánkat az elszenvedett oly nagy időjárás csapások miatt, mi reméljük, hogy volt Fenséges országatyánk [*Landesvater*], ahogy az egész magas hercegi kormány örül boldogulásunknak, hisz minden atya, aki gyermeke boldogságát látja, tetszéssel van iránta.”⁵¹ Már a herceg országatyaként való

⁴⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA), Staatskanzlei, Noten von der ungarischen Hofkanzlei, Kt. 32. Konv. 2. 1786. Nr. 10 320.

⁴⁸ Kluebing, Harm: „Bürokratischer Patriotismus”. *Aspekte des Patriotismus im thesesianisch-josephinischen Österreich*. In: Birtsch, Günter (Hg.): *Patriotismus*. (=Aufklärung, 4. évf. (1991.) Nr. 1.) Hamburg, 1991. 37–52., itt: 42–45.

⁴⁹ Sonnenfels: *Über die Liebe des Vaterlandes*, 38., 8.

⁵⁰ Kropatschek, Joseph (Hg.): *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer systematischen Verbindung*. 18 Bde. Wien, 1785–1790., itt: XIV. 950. Az állami eszközökkel elősegített népességnövekedés érdekében bocsátották ki 1784. február 15-én az örökös tartományokra vonatkozó rendeletet, amely szerint minden külföldi, aki már tíz éve a Habsburg Monarchiában élt, rendeleti úton „honos”-nak minősült. A határidő letelte után az alattvalókat megillető valamennyi jog élvezetébe jutottak. Uo. VI. 161. A Magyar Királyságban a régi szokásjog szerint azok a személyek számítottak honosnak, akik a magyar korona országában születtek. Az 1723. évi 103. törvénycikk értelmében a német telepesek szabad éveik leteltével kaptak honosítást. A II. József idején betelepültek tíz év után számítottak „honfiú”-nak, mivel a helytartótanács rendelkezése szerint azok a német telepesek, akik még nem tartózkodtak tíz éve Magyarországon, akadálytalanul kivándorolhattak, miután a számukra juttatott javakat visszaszolgáltatták, vagy maguk helyére állítottak valakit, aki kötelezettségeiket és adósságaikat magára vállalta. Vö. MNL OL E 125 1785/86. Fons 7, Pos. 101.; Eckhart Ferenc: *A Szentkorona-eszme története*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2003. (reprint) 138.

⁵¹ Staatsarchiv Sigmaringen, HO 1, Nr. 838.: Hohenzollerische Betände:1212–2003. Gefürstete Grafenschaft Zollern und souveränes Fürstentum Hohenzollern-Hechingen, Akten Innere Verwaltung, Landesverfassung, Auswanderung mehrerer Bürger aus Stetten unter Holstein und Hörschwang nach Ungarn, 1785. Görle levele, 1785. szept. 29.

megszólítása mutatja, hogy Görle és társai az otthonra alapvetően mint politikai otthonra (*politisches Domicil*) tekintettek, ahol az alattvalókat és az uralkodót a természetjogra alapozott társadalmi szerződés köti össze. Ahogy az uralkodó alattvalóitól elvárja kötelességeik teljesítését, ugyanúgy köteles ő is az alattvalókkal szemben a közjót szolgálni. Görle a boldogságot nem csupán a hazával szembeni kötelességgént, hanem egyben a személyes jólétre vonatkozó alattvalói jogként is értelmezte. Következésképpen a kivándorlás nyomán a célsország, Magyarország nem utolsósorban a II. József császár által biztosított letelepedési feltételeknek köszönhetően új politikai otthonná vált, s egyben a betelepülők személyes boldogulásának alapját is biztosította. II. József is azt vallotta, hogy a parasztok falvaikat mint stabil családi székhelyüket és országukat nemcsak a munka, hanem a tulajdon kötelességén keresztül is politikai otthonuknak kell, hogy érezzék, mint ahogy azt a Bánságban tett utazása alkalmával már 1768-ban megfogalmazta.

A régi és új otthon előnyeit és hátrányait Johann Eimann is mérlegre tette a Bácskába való bevándorlás után körülbelül negyven évvel, amikor a következőket írta: „Persze ég és föld Danteshof és az itteni viszonyok; de az itt könnyen megszerezhető dolgokat a hallatlanul sok robot megkeseríti – minden édességnek kell, hogy keserűsége is legyen, mondja a közmondás. Egyébként itt nagyon szabadon él az ember.”⁵² A kurpfalzi Duchrothból származó Eimann nem volt tipikus kivándorló. Otthon elvégezte a gimnáziumot, és szeretett volna tovább tanulni, de apjának, egy nemesi föld bérlőjének a halála megakadályozta ebben.⁵³ Eimann a Bácskában azután – ahogy a többi „írásban jártas” telepest is, akár befejezték a középiskolát, akár nem⁵⁴ – először a kamarai adminisztrációban alkalmazták mint építési számvivőt, majd a német települések felhúzása után tanítóként s végül Újszivácon (Neu-Szivacz) jegyzőként működött. Eimann régi hazájában mennonita volt, Magyarországon azonban át kellett térnie a református vallásra, ennek ellenére így nyilatkozott: „Vallási ügyekben még a legkisebb mértékben sem háborgatják az embert. Akinek ünnepnapja van, ünnepel, akinek nincs – az dolgozik.”⁵⁵ Eimann szabadságérzésében az is kifejezésre jut, hogy a kivándoroltak azokat a jogokat, amelyekkel régi hazájukban rendelkeztek, de az újban nem, nem hiányolták, ha másfajta szabadsággal ellensúlyozhatták azokat.

⁵² Eimann, Johann: *Der deutsche Kolonist oder die deutsche Ansiedlung unter Kaiser Josef II. in den Jahren 1783 bis 1787 besonders im Königreich Ungarn in dem Batscher Komitat.* (=Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe B, 17.) Heg. Von Friedrich Lotz. München, 1965. 93f.

⁵³ Eimann: *Der deutsche Kolonist*, 87.; Kuhn, Friedrich (Hg.): *Familienbuch für Johann Eimann. Lebens-Beschreibung Johann Eymann und dessen Ehe-Frau Margaretha Elisabetha durch ihn selbst verfaßt [...]* Blankenloch-Büchtig, 1986.

⁵⁴ Ez történt például a Pfalzból, (Kaisers-)Lauternből származó tekintélyes szabómesterrel, Johann Georg Schramm-mal is, aki a városi igazgatásban egy ideig még írnokként is dolgozott. Mivel a házas polgár egy házasságon kívüli kapcsolatot létesített, 1784-ben élt a II. József által meghirdetett magyarországi telepítés lehetőségével, hogy szerelmét feleségül vehesse. Cservenkán telepedett le, de mint „írásban jártas” személyt másik két ügyes telepessel együtt a zombori telepítési hivatalban alkalmazták. Hefner: *Tscherwenka*, 452–454.

⁵⁵ Eimann: *Der deutsche Kolonist*, 94. A kamarai birtokokra bevándoroltak a türelmi rendeletben foglalt felekezetekhez kellett, hogy tartozzanak, ezért mennoniták számára a letelepedés Magyarországon nem volt engedélyezett, hacsak a bevándorló nem tért át az evangélikus vagy református hitre.

Az otthon fogalom politikai tartalma mellett rendelkezett gazdasági ismérvvvel is. A *’Heimat’* szó ugyanis a régi hochdeutsch dialektusban a ház- és udvartulajdont jelentette.⁵⁶ Ezt a jelentést a felnémet dialektusok egészen a 19. századig megőrizték. A svájci lelkész és publicista Jeremias Gotthelf *Erlebnisse eines Schuldnerbauers* címmel 1854-ben megjelent könyvében például ez áll: „Az új otthon 10 000 forintjába kerül.”⁵⁷ De Svábföldön is hasonló jelentéssel bírt: „A legidősebb kapja az otthont.”⁵⁸ Ez a mondás a katolikus svábok körében uralkodó örökösödési jogra utal, mely szerint a legidősebb gyermek vette át a gazdaságot, míg a többi testvér számára az otthon elveszett,⁵⁹ azaz örökrészüket pénzben fizették ki.

A II. József idején Magyarországra települtek között annak ellenére, hogy a vagyonsabbakat Galíciába irányították, nem kevesen akadtak, akik kisebb vagy nagyobb vagyonnal rendelkeztek szülőföldjükön. A legtöbb esetben még a kivándorlás előtt intézkedtek, hogy örökrészüket vagy a házukért, illetve eladandó ingó vagyontárgyaikért járó összeget biztosan és a lehető leggyorsabban megkapják, hogy azután azt új otthonukban befektethessék. Gerhard Heß és Bernhard Scherer, két 1784-ben az Alsenz melletti Münchweilerből Cservenkára áttelepült telepes például urukkal, Wieser gróffal egy bizonyítványt állítottott ki arról, hogy „becsületes és rendes” alattvalók, s hogy Münchweilerben még elárverezendő javaikra vonatkozó joguk csorbítatlan.⁶⁰ Heinrich Huber a Grumbach Grófság-beli Ilgesheimből vándorolt ki Magyarországra 1784-ben, és Torzsán telepedett le. Kivándorlásakor megbízta apósát, hogy árvereztesse el 1783-ban kapott anyai örökségét. A felvett inventáriumból kiderül, hogy a rétet és a szántóföldet legalább 385 forint értékűre becsülték. Az apósának egyébként az árverezéshez meg kellett még szereznie a grumbachi földesúr engedélyét is. Feltételezhető, hogy az engedély beszerzése után Huber gyorsan nyelbe ütötte a dolgot, mivel szüksége volt Magyarországon a pénzre, hogy, amint írta, új „háztartását jól felszerelhesse”.⁶¹ A bánáti Csákon (Tschakowa) élő Nikolaus Jost is azt kéri 1785. október 2-án, hogy a kurmainzi Sauerthalban gyorsan fizessék ki örökrészét, 65 forint 29 krajcárt, hogy „intézhessem háztartásomat és beszerzéseimet, mivel sok dologra felettebb szükségem van”.⁶²

A sikeres újrakezdésre alapozva azután a messze idegen otthonná válhatott, amire a telepések kijelentései is utalnak. Hiszen amikor egyenlő feltételek mellett döntési helyzet adódott a régi otthon és az idegen világ között, az utóbbit választották, ahogy az például Valentin Geißheimer esetében is történt a Bánságban fekvő Lieblingen. Amikor 1791-ben felszólították, hogy vegye át örökrészét régi otthonában, s települjön vissza, a következő indoklással utasította ezt vissza: „...nem akarom szép birtokomat eljátszani, és senki sem várhatja ezt tőlem. [...] Olyan igaz, mint hogy a nap süt, hogy házam és birtokom van, né-

⁵⁶ Bausinger, Hermann: *Heimat in einer offenen Gesellschaft. Begriffsgeschichte als Problemgeschichte*. In: Kelter, Jochen (Hg.): *Die Ohnmacht der Gefühle. Heimat zwischen Wunsch und Wirklichkeit*. Weingarten, 1986. 89–115., itt: 91–94.

⁵⁷ „Das [!] neue Heimat kostet ihn wohl 10 000 Gulden.” Gotthelf, Jeremias: *Erlebnisse eines Schuldnerbauers*. Berlin, 1854. 19.

⁵⁸ „Der Älteste kriegt die Heimat.” Fischer, Hermann: *Schwäbisches Wörterbuch*. 6 Bde. Tübingen, 1904–1936., itt: III. 1364.

⁵⁹ Németül: „ihrer Heimat zur Leiche gingen”.

⁶⁰ ÖStA HHStA, Staatskanzlei. Noten von der Ungarischen Hofkanzlei, Kt. 32. Konv. 2, 1787. Nr. 35 687.

⁶¹ ÖStA HHStA, Staatskanzlei. Noten von der Ungarischen Hofkanzlei, Kt. 32. Konv. 2, 1786. Nr. 2823.

⁶² ÖStA HHStA, Staatskanzlei. Noten von der Ungarischen Hofkanzlei, Kt. 32. Konv. 2, 1786. Nr. 312.

met mértékkel mérve 52 hold szántó, 12 hold réttel, két kerttel, és ezeket nem kell trágyázni.”⁶³ Nikolaus Thibaut, aki a lotharingiai Lembergől érkezett a bánsági Orczyfalvára (Orczydorf), nem sokkal ezután, 1784. szeptember 25-én a következőképp magyarázza apjának a letelepedés melletti döntését, ecsetelve a magyarországi gazdálkodás előnyeit: „Nálunk minden, amit elvetünk, búza, rozs, árpa, zab, kukorica, krumpli, bab, borsó, lencse, káposzta, répa, kender, len, köles, bor és gyümölcs, olyan mennyiségben terem, hogy egy paraszt 20, 30, 40 hold földdel annyi gabonát termelhet, mint nálatok 80, 90, 100 holdon. Ha valakinek kedve és óhaja van hozzánk jönni, ne késlekedjen sokáig, mert itt még jó az élet.”⁶⁴ [Kiem. – F. M.]

Az „új alattvaló” tehát nemcsak szerződéses partner volt, hanem egyidejűleg *homo oeconomicus* is, s otthona ott volt, ahol mint paraszt eredményesen gazdálkodhatott, és családját el tudta tartani. Így tudósította például Friedrich Wilhelm Schäfer Cservenkáról szüleit és testvéreit, hogy magyar bor külföldi eladásával is pénzt keresni szándékozik, ahogy azt Cservenkán és környékén más telepések is tették: „Vagy száz ember van itt, akik bort és élő marhát visznek ki, és szép pénzt keresnek.”⁶⁵ Gazdasági szempontból tehát egy kivándorolt számára az otthont a befogadó ország jelentette, de egyes telepések szemében a régi otthon az új, idegen világban a gazdasági boldogulás alapja is lehetett, nevezetesen az idegen világban megtermelt áru importőreként.

A II. József idején kivándoroltak leveleiből kezdettől fogva kiolvasható nemcsak az állam által biztosított letelepedési feltételek, de az itt talált természeti adottságok kiváltotta öröm is, amely adottságok biztosíthatták a korábban nélkülözött élelmezési biztonságot vagy az áhított társadalmi felemelkedést az egésztelkes jobbágystátusig. Johann Georg Wittig Cservenkáról a hesseni Weissenhaselbe a következőt írta 1785. július 17-én: „Olyan szép és sík a környék, hogy messze távolban sem látni egyetlen hegyet sem. A környéken olyan jó a föld, hogy nem kell trágyázni, s a legjobb gabonát adja, ami a sok szemtől szinte elterül.”⁶⁶ Egy dombos vidékről származó telepes tehát azért találta a sík vidéket „szép”-nek, mert az a mezőgazdaság számára különlegesen kedvező volt. Még egyfajta paraszti büszkeség is kimutatható ezekben a levelekben az új lakóhely természeti gazdagságát látva. Így írt például haza a lenszöví Stephan Kaufmann a bácskai Bukin községből: „A trágya, amely télidőben felgyűlik, nekünk csak terhünkre van. Ha valaki az év elején azt el akarja vinni, szívesen segíték neki felpakolni.”⁶⁷ Kaufmann itt arra utalt, hogy az idegenben megszabadulhatott régi otthona termelési módszereitől. Mivel a régi hazában nem lehetett megfelelő arányt beállítani a gabonafélék és a takarmánynövények között, nem lehetett az állatállományt sem megsokszorozni, a trágya mennyiséget sem növelni és azzal a föld minőségét javítani.⁶⁸ Ezzel szemben Magyarországon a földek olyan termékenyek voltak, hogy egyáltalán nem kellett trágyázni. Kaufmann, aki a kivándorlásban a „siralomvölgyből” és a „kemény munka igája alól” való szabadulást látta, így folytatta: „Magyarországon is kell

⁶³ Landesarchiv Speyer, B 2/1353.5.: Herzogtum Pfalz-Zweibrücken, Zweibrücken, Akten, Auswanderung.

⁶⁴ Idézi: Adam, Gertrude – Petri, Anton Peter: *Heimatbuch der deutschen Gemeinde Orczydorf im Banat*. Marquartstein, 1983. 44.

⁶⁵ Idézi: Hefner: *Tscherwenka*, 447.

⁶⁶ Idézi: Hefner: *Tscherwenka*, 445.

⁶⁷ Idézi: Hefner: *Tscherwenka*, 441sk.

⁶⁸ Vö. Trobbach, Werner: *Individuum und Gemeinde in der ländlichen Welt*. In: van Dülmen, Richard (Hg.): *Entdeckung des Ich. Die Geschichte der Individualisierung vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Köln, 2001. 197–217., itt: 198.

dolgozunk, de amennyi szénát itt a gyermekeimmel egy nap begyűjtünk, arra Haselben 12 személyt is ki lehetne küldeni, mégis kevesebbet hoznának, mint itt négy személy. És itt, Magyarországon egy év alatt több szalonnát eszem, mint Haselben két év alatt sem, és több bort iszom, mint amennyi sört Haselben ittam.”⁶⁹ Kaufmann számára az idegen föld leírása – mely a rendi társadalomnak a kora újkorban népszerű ellenvilágaként, azaz Eldorádóként⁷⁰ jelenik meg – a régi hazára jellemző táplálkozási helyzettel való szembeállítást tette lehetővé.

Az otthon azonban több volt, mint kereset és kenyér; a családi kapcsolatokat is jelentette. De a kivándorlással az ember végérvényesen kilépett ezekből a kötelékekből is, és a családtagokkal való kapcsolat az idegen világban rövid időn belül megszakadt, nem utolsósorban a korlátozott utazási és kommunikációs lehetőségek, valamint az alsóbb rétegekben gyakori analfabetizmus következtében.⁷¹ Ha kezdetben várták is a híradást a megérkezésről és az idegenben uralkodó viszonyokról, illetve az otthoni eseményekről, s ha meg is ígérték, hogy évente egyszer írnak, ahogy Johann Wegehenkel is Cservenkáról,⁷² idővel egyre ritkábbá váltak a levélváltások. A hátramaradtak a kivándoroltat, ahogy halottaikat is, imáikba foglalták. Így tett Magnus Braun is az elő-ausztriai Stockach kerületben fekvő Herbertingenben Lorenz nevű testvérevel, aki 1785-ben Máramaros megyébe, Nagybányára (Frauenbach) vándorolt ki: „Imádkozzunk egymásért – írta –, hogy az égben, a mi közös hazánkban majd újra együtt legyünk.”⁷³ A kivándorolt halálával általában teljesen megszakadt a rokoni kötelékek ápolása – erre utalt például Bibiana Weberin 1786. január 14-én Temesvárott írott levelében. Férje halála után is Magyarországon élt mostohaleányával. Amikor megtudta, hogy leánya nagyapja a württembergi Plochingenben meghalt, igyekezett saját előrehaladott korára való tekintettel biztosítani a leány örökrészének kiadását azzal, hogy „halálom után ő mint az apja hazájában teljesen ismeretlen személy ott nem tudna eligazodni”.⁷⁴ Már a kivándoroltak második generációja is a legtöbb esetben elidegenedett szülei családjától és eredeti országától.

A kivándoroltak láthatólag hosszabb ideig keresték a kapcsolatot, mint hátramaradt családtagjaik. Az óhajban, hogy fenntartsák a családi kötelékeiket, az örökség kiszolgáltatása játszott a leglényegesebb, de nem az egyetlen szerepet. Waldburga Schärrin a Baranya megyei Vókány községből 1795-ben azzal a kéréssel fordult a salemi birodalmi kolostorhoz tartozó Stetten am kalten Marktban élő családjához, hogy takácslegény fia, aki vándorútra indult, felkereshesse őket. Walburga és nővére egyúttal szemrehányást is tesz szüleinek és testvéreinek, hogy leveleikre nem válaszoltak. „Rójátok le kötelességeiteket, és írjatok már egyszer nekünk”, figyelmeztetnek, „hiszen mi hisszük, hogy nem akartok ti sem kevésbé emberek lenni, és a hozzánk közelálló szeretete kötelező, még ha nem is akartok szülői, testvéri vagy baráti szeretetből egy levelecskét küldeni nekünk, oh, Isten! Talán igaz az a

⁶⁹ Idézi: Hefner: *Tscherwenka*, 441sk.

⁷⁰ Vö. Müller, Martin: *Das Schlaraffenland. Der Traum von Faulheit und Müßiggang*. Wien, 1984.; Richter, Dieter: *Schlaraffenland. Geschichte einer populären Phantasie*. Köln, 1984.

⁷¹ Fata, Márta: *Deutsche Immigranten im ländlichen Ungarn. Zu Fragen der Erforschung der Integration am Beispiel von Sekundäreinwanderern im Komitat Tolna in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. In: Beer, Mathias – Dahlmann, Dittmar (Hg.): *Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*. (=Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 4.) Stuttgart, 1999. 385–404.

⁷² Idézi: Hefner: *Tscherwenka*, 440.

⁷³ Idézi: Stail, Georg: *Auswanderung aus der Oberschwäbischen (gefürsteten) Grafschaft Friedberg-Scheer*. In: *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter*, 2. évf. (1930) 131–136., 234–240., itt: 136.

⁷⁴ Stail: *Auswanderung*, 135.

közmondás rátok, hogy akit nem látunk, arra már nem is emlékezünk.”⁷⁵ (*Aus den Augen – aus dem Sinn.*) A két testvér nem utolsósorban gyermekeik kedvéért is választ kért az otthoniaktól: „nekem, Waldburgának két fiam van, 1. Ferenc, 2. Peter Seiger, és nekem, Magdalenának egy tizenkét éves gyermekem, Anna Maria. Ezek a gyermekek azt kérdik: anyák, nektek is van apátok, anyátok, testvéreitek vagy rokonaitok?”⁷⁶ Ezek a sorok világosan mutatják, hogy a kivándorló családokban gyakran a nagyszülőket nélkülözték leginkább, akiknek egyébként a paraszti társadalomban fontos feladat jutott. Nem véletlen, hogy 1786 januárjától idősebb családfőket is szívesen fogadtak a magyar kamarai hatóságok, amikor azok felnőtt gyermekekkel és unokáikkal érkeztek.⁷⁷ A kisgyermeket nappal, mielőtt a szülők a földeken vagy a ház körül dolgoztak, gyakran bízták az idősek felügyeletére, akik a családi emlékezet és hagyományok őrzői voltak, s azokat továbbadták az unokáknak. A kivándorló családokban ezt a feladatot a szülőknek kellett magukra vállalni, akik kevésbé elbeszéléseken, sokkal inkább áthagyományozott magatartásnormákon keresztül örökölték át gyermekeikre a régi otthon emlékét.⁷⁸ Ebben rejlik annak egyik oka, hogy a kivándorlási terület emléke általában már a második és harmadik generációban elhalványodott.

A Magyarországon papírra vetett legtöbb telepeslevél – bár röviddel a kivándorlás után vagy a letelepedés után néhány évvel íródott – nem emlékezik meg a régi otthonról. Mivel a megtelepülés és integrálódás idején a kivándorlók figyelme teljes egészében jövőjükre és egy új egzisztencia megalapozására irányult, a fiatalokhoz és a régi otthonhoz kötődő emlékek hiánya érthető. Azonban feltehető, hogy a kivándorlók előrehaladottabb korban már gyakrabban gondoltak gyermekkoruk helyszínére. De évtizedekkel a kivándorlás után csak ritkán váltottak levelet az otthon maradottakkal, s ha igen, akkor is szinte kizárólag csak örökösödési ügyekben, így azok is alig tartalmaznak személyes kijelentéseket a régi otthonról.

Ismerjük ezzel szemben Eimann gondolatait, akinek élete végén a régi otthonra visszatekintő levelei betekintést nyújtanak a német bevándorlók gondolkodásmódjába. A rokoniával 1832 és 1841 között folytatott levelezésében Eimann gyakran felvillantotta a pfalzi házában töltött éveket: „Szeretett szülőhelyemen – írta – töltöttem gyerek- és ifjúkorom, legjobb időmet ezen a világon, nagy örömben, élvezetben és ártatlanságban. Bár azóta jól megy sorom, semmiben sem szenvedek hiányt, mégis azokat a napokat, melyeket kedves szüleimnél és oly sok kedves társamnál Duchrothban átéltem, életem legboldogabb napjaihoz sorolom.”⁷⁹ Különös érdeklődéssel tudakozódott ifjúkori barátok, rokonok és ismerősök után, s élenken utalt egyes eseményekre vagy találkozásokra velük kapcsolatban. A Duchrothban beszélt dialektus szintén egykori otthonához fűződő emlékeihez tartozott: „Bár házamban minden nap (*toujours*) németül, magyarul, rácul és latinul beszélünk, erre való tekintet nélkül be akarom bizonyítani, hogy nem felejtettem el teljesen a duchrothi nyelvjárást, amikor »Euch mus dem lieue Veder gestehe, das winig Woche vergin, wu euch nit vun Duchroth ebes treeme, bal bin ich uf der Jagd ufm Gangelsberg, bal im Raßberg, bal se

⁷⁵ Hacker, Werner: *Auswanderungen aus dem nördlichen Bodenseeraum im 17. und 18. Jahrhundert – archivalisch dokumentiert.* (=Hegau-Bibliothek 29.) Singen, 1975. 152f.

⁷⁶ Hacker: *Auswanderungen aus dem nördlichen Bodenseeraum*, 152f.

⁷⁷ Korábban fiatalabb családfőket vártak, ezért az ötven évnél idősebb bevándorlók nem a valóságnak megfelelő születési dátumot adták meg. Vö. Hefner: *Tscherwenka*, 452.

⁷⁸ Vö. Halbwegs, Maurice: *Das kollektive Gedächtnis*. Frankfurt am Main, 1985. 48–55.

⁷⁹ Eimann: *Der deutsche Kolonist*, 91.

Überhause uf de grus Wis un su hin und her. Ehr wered och verwunere dass euch su gut noch kann.«⁸⁰

Ha a régi otthon a bevándorló generáció számára még ilyen fontos és jelenlevő volt, felmerül a kérdés, hogy vajon az idegen világ jelenthetett-e többet, mint politikai és gazdasági otthont. A kora újkorban az otthonlét érzésének kialakulásában mindenekelőtt a családi kötelékeknek volt döntő szerepük, melyek az emberek számára menedéket és biztonságot adtak, s bevonták őket a csoportszolidaritás hálózatába. Azok is, akik a családtól és a régi otthontól elszakadtak, emlékezetükben magukkal vitték az elhagyott családi köteléket a messzi idegenbe. A társadalmi hálózat szempontjából egy kivándorló otthona az elhagyott országban volt, míg azt az idegen világban a vele együtt kivándorló rokonok, barátok és a sorstársak nem pótolták. Az erős összetartozástudat, amely az emlékek, sors, nyelv, vallás, magatartási normák és értékek közösségén alapul, évek során sem változott, még akkor sem, ha kezdetől alapvetően pozitív élmények érték a telepeseket a magyarországi lakosokkal való találkozások során. Így azután nem csak versengés folyt a legelőkért és szántókért, vagy vita a dűlőhatárokról. A zombori kamarai adminisztrátor, Ürményi Mihály például azt jelentette 1788. július 5-i levelében, hogy Órszállás (Sztanisity) faluban a német telepesek által kívánt elkülönülés a régen ott lakó rácoktól nem mehetett végbe. De talán a jövőben erősödhet a kölcsönös megértés – folytatja –, „mert a rácok [...] vendégeskedéseik, menyegzőik és más efféle események alkalmával a telepeseket asztalukhoz invitálni törek-szenek...”⁸¹

Fordította: DEÁK ÁGNES

⁸⁰ Eimann: *Der deutsche Kolonist*, 91. „Nektek be kell, hogy vallja a kedves bácsi, hogy nem múlik el egy hét sem, hogy ne álmodjak Duchrothtal, egyszer vadászok a Gangelsbergen vagy a Raßbergen, máskor Überhausét látom a nagy mezőn, és így tovább. Csodálkoznátok, hogy még mindezt oly jól ismerem.”

⁸¹ Idézi: Krauss, Karl-Peter: *Ein Raum im Aufbruch: Agrarische Modernisierung und Kulturlandschaftswandel bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. In: *Daheim an der Donau. Zusammenleben von Deutschen und Serben in der Vojvodina*. Ausstellungskatalog. Hg von dem Muzej Vojvodine und dem Donauschwäbischen Zentralmuseum Ulm. Novi Sad, 2009. 108-128., itt: 115.

„Osztrolenka véres csillaga”

Kovács István: Bem tábornok.

Az örök remények hőse.

Magyar Napló, Budapest, 2014. 385 oldal

Új kötettel jelentkezett *Kovács István* történész, költő, irodalmár, a lengyel–magyar kapcsolatok, illetve a lengyel történelem egyik legjobb magyarországi ismerője és kutatója. Ezúttal egyik kedvenc személyisége, József Bem tábornok életpályájának bemutatását tűzte ki célul. A szerzőnek korábban sem volt ismeretlen ez a téma: ahogy a kötet előszavában maga írja, már 1983-ban megjelent *Így élt Bem József* című munkája a Móra Könyvkiadó méltán híres *Így élt...* tudományos-ismeretterjesztő sorozatának részeként. Ez a munka képezte az alapját később a *Bem apó* című, 1999-ben Sepsiszentgyörgyön kiadott, hasonló jellegű kötetének is. Az 1848–1849-es magyarországi és erdélyi lengyel légiók történetének, valamint életrajzi lexikonának összeállítása után fordult újra az író figyelme a legendás tábornok felé. Mint megjegyzi, már Rákosi Viktor *Hős fiúk* című regénye vonatkozó részének olvasása, illetve és 1968-as erdélyi útja óta, amikor bejárta Bem seregének útvonalát Kolozsvár és Szászsebes közt, rabul ejtette a tábornok személyisége és annak talánya, miként lehetséges, hogy a lengyel hős nem ismerte a reménytelenség fogalmát. Így minden korábbinál alaposabb levéltári kutatásokat folytatott, és a felhalmozott ismeretanyagot is hasznosítva az eddigi legalaposabb életrajzi monográfiát alkotta meg a „két nemzet hőseről”.

A harmincnegyzet – római számokkal jelezte – fejezetet számláló kötet nyitányaként a szerző röviden összefoglalja a lengyel történelem fordulópontjait 1386-tól egészen a francia forradalmi háborúkig, bemutatva azt az utat, ahogy Európa egyik legnagyobb területű állama, a Lengyel–Litván Királyság

a felosztás sorsára jutott, illetve azokat a lengyel hazafiakat és mozgalmakat, amelyek feltámasztását tűzték ki célul. A II. fejezet már ezek egyik legkiválóbbjával, az osztrák uralom alá került Tarnóuban 1794. március 14-én jómódú polgári környezetbe születő József Zachariasz Bessel és családjával foglalkozik. Itt számos új információ található a később nemességet szerző családról, amely az 1800-as évek elején Krakkóba költözött.

A napóleoni háborúk során létrehozott Varsói Nagyhercegség lengyel csapatai az újabb, 1809-es francia–osztrák háború során július 15-én bevonultak Krakkóba; ez az élmény pedig örökre meghatározta az ottani gimnáziumban tanuló fiatal Bem életét, aki szülői beleegyezéssel önkéntesként még a nyáron jelentkezett a lovas tüzérséghez. A III. fejezet Bemnek a napóleoni lengyel hadseregben befutott karrierjét követi nyomon, amely során tüzér szakismereteit szerzte, majd részt vett az 1812-es oroszországi hadjáratban és Dancka (Gdańsk) védelmében. Már itt kitűnt bátorságával, vakmerőségével és szakértelmével; a háborút ügyparancsnokként, tüzér főhadnagyi rangban, valamint a francia Becsületrend lovagi fokozatának birtokosaként fejezte be.

Az 1815-ös bécsi békerendszer létrehozta az orosz cári birodalomhoz tartozó Lengyel „Kongresszusi” Királyságot, amely jelentős belső önrendelkezési joggal és hadsereggel is bírt. Ide – korábban francia szolgálatban álló több ezer honfitársához hasonlóan – Bem is belépett. A IV. fejezet ezt a körülbelül tízéves időszakot foglalja össze, melynek során fősorozadossá lépett elő, tüzérismereteket tanított a katonai akadémián, illetve röppentyű-kísérleteit folytatta, s közben életre szóló sérüléseket szerzett. A növekvő orosz elnyomás miatt maga is kapcsolatba lépett a szervezkedő lengyel titkos

társaságokkal, hivatalos eljárást is folytattak ellene. Talán emiatt is lépett ki 1826-ban a hadseregből, és távozott Galíciába. Az V. fejezet a galíciai éveket mutatja be, ahogy műszaki ismereteit kamatoztatva próbált megélni, váltakozó sikerrel.

A következő három fejezet (VI–VIII.) a Bem pályafutásában újabb fordulópontot jelentő 1830–1831-es lengyel szabadságharcot tárgyalja. Az 1830. november 29-én ki-robbant varsói felkelés hírére a Lengyel Királyságba sietett, ahol őrnagyi rangban ismét egy lovas könnyűüteg parancsnoka lett. A szerző itt részletesen ismerteti hőse tevékenységét a lengyel „tavaszi hadjáratban”, külön kiemelve az 1831. április 10-i iganiei ütközetet, melynek eldöntésében Bem ütege döntő szerepet játszott. Ezt követi annak a hadműveletnek a bemutatása, amely végül a május 26-i osztrolenkai csatához vezetett. *Kovács István* minden eddigénél részletesebben ismerteti az összecsapás lefolyását, illetve azt a manővert, mellyel hőse fedezte a vert lengyel hadsereg visszavonulását, és egyben európai hírnévre tett szert. Ezt követi a Varsó szeptemberi ostromát bemutató rész, ahol Bem dandártábornokként és a lengyel tüzéség főparancsnokaként ki-emelkedő szerepet játszott. A kötetnek ezt az egységét a város feladása, majd a lengyel hadsereg poroszországi kapitulációja zárja.

A IX. fejezet Bem életének legnehezebb időszakát, az 1831–1848 közötti emigrációs éveket vázolja. A tábornok elhidegült a „Nagy Emigráció” demokrata és konzervatív szárnyától egyaránt, sikertelen tervei (portugáliai légió, Képzőművészeti és Műszaki Társaság), valamint egyéb csődbement vállalkozásai anyagilag is tönkretették. Szinte megmentőként érkezett számára 1848-ban a „Népek Tavasz”, ám őszi galíciai fellépése is sikertelen volt. Ezt követően Magyarországra szándékozott utazni.

A X. fejezetben a szerző röviden ismerteti a magyarországi eseményeket 1848 tavaszától szeptemberig, majd bemutatja az október 6-i bécsi felkelés eseményeit, valamint Bem fellépését, aki október közepétől

irányította a város védelmét. Elsősorban neki volt köszönhető, hogy a császárváros október végéig kitartott, és ez nemcsak a tábornok reputációján javított, hanem a magyar félnek is jelentős segítséget nyújtott.

A XI. fejezet Bem magyarországi tevékenységének kezdeteit ismerteti. Ez nem volt zökkenőmentes: a Simunich cs. kir. csapatai elleni akció kudarca után a szervezendő lengyel légió kérdésében újra sikerült összevesznie a lengyel demokrata ifjúsággal, aminek újabb merényletkísérlet lett a következménye. A jó megoldást végül Kossuth Lajos találta meg, amikor decemberben ki-nevezte az erdélyi hadsereg élére.

A XII. fejezet a tábornok eljövendő dicsőségének helyszínét, Erdélyt mutatja be 1848 tavaszától novemberig. *Kovács István* itt részletesen leírja azokat az eseményeket, amelyek a népek békés egymás melletti együttélésének kezdeti reményeitől a román felkelésig és az azt követő harcok során az országrész szinte teljes elvesztéséig vezettek. A XIII. fejezet már Bem első intézkedéseit, illetve az erdélyi hadsereg átszervezésének munkálatait ismerteti.

Két fejezet (XIV–XV.) az erdélyi hadjárat első felét mutatja be, amelynek során a tábornok megalapozta magyarországi legendáját. A szerző aprólékosan ismerteti azokat a harcokat, melyek révén Bem visszafoglalta Észak-Erdélyt és Kolozsvárt, felmentette a Székelyföldet, majd magát a cs. kir. fővezért, Puchner altábornagyot is legyőzte. A részt Nagyszeben első elsietett, kudarcra végződő ostromának tárgyalása zárja.

A következő három fejezet (XVI–XVIII.) a téli hadjárat válságperiódusát ábrázolja, amikor Bem – lehetőségeit túlbecsülve – Nagyszeben közelében maradván kockára tette addig elért eredményeit, és 1849. február 4-én Vízaknánál súlyos vereséget szenvedett az orosz segítségnek köszönhetően megerősödő cs. kir. főerőktől. Ezt követi a „nagy visszavonulás” bemutatása, amelynek a végén – a magyarországi erősítéseknek köszönhetően – Bemnek Piskinél sikerült

fordítania a hadiszerecsén. Ezt a részt a tábornok és Petőfi kapcsolatának, valamint az erdélyi lengyel légió szervezésének az epizódjai színesítik.

A XIX–XXI. fejezet a cs. kir. csapatok újabb észak-erdélyi betörésének és kiszorításuknak történetét mondja el, valamint Bem ezzel összefüggő, Beszterce vidéki székely telepítési terveit. A rész végén pedig az erdélyi hadszíntéren elesett vagy kárt szenvedett egyszerű honvédek és családjaik további sorsán keresztül a korabeli árvaellátás, illetve családsegítés különböző formáit ábrázolja.

A XXII–XXIII. fejezet a téli hadjárat csúcspontját, Nagyszeben elfoglalását és Dél-Erdély felszabadítását ismerteti, amikor Bem a medgyesi vereség után zseniális manőverrel elfoglalta az erdélyi cs. kir. erők központi bázisát, és március végére megtisztította az országrészt az ellenséges mozgó reguláris csapatoktól. A XXIV–XXVI. fejezet érdekes betétei pedig a Háromszék, majd Csány László kormánybiztos oroszokkal való kapcsolatfelvételi kísérleteit, a visszafoglalt Erdély politikai konszolidációjának problémakörét, illetve a románok körében megindított újoncozás eredményeit boncolgatják.

A XXVII–XXIX. fejezet a rövid békeidőszakban az erdélyi hadsereg újjászervezését, majd az április második felében megindított bánási hadjáratot mutatja be, melynek során Bem újabb országrész visszaszerzéséhez járult hozzá. Ezt követi az érchegységi román felkelőkkel folytatott tárgyalások, illetve azok megghiúsulása után az ellenük indított havasi hadjárat ismertetése.

A XXX–XXXI. fejezet már az 1849. évi nyári hadjárat felvezetéseként az orosz intervenció politikai és katonai előkészületeit, illetve az erdélyi magyar erők felkészültségét elemzi a betörés előestéjén.

A XXXII–XXXV. fejezet a közel kéthónapos erdélyi harcokat mutatja be, ahol Bem először Beszterce vidékén tartóztatta fel az inváziós csapatokat, majd délen a Székelyföldet tisztította meg, illetve moldvai

betörésével Lüders orosz tábornok terveit zavarta össze. Ezt azonban a segesvári vereség követte, és bár egy újabb zseniális húzással még visszafoglalta Nagyszeben, augusztus 6-i nagycsúri veresége után az erdélyi hadsereg maradványai Magyarország határait szorultak vissza.

A XXXVI–XXXVII. fejezet már a „végjáték” ismertetése, amelynek során Bem a Bánágban átvette ugyan a déli magyar főszereget, ám ez utóbbi az augusztus 9-i temesvári csatavesztés után lényegében széthullott. A könyv ezen része tartalmazza Bem ellenállásra tett utolsó kísérleteinek, illetve az emigrációba való menetelésének leírását is.

Az utolsó, XXXVIII. fejezet a tábornok életének utolsó szakaszát, a törökországi emigrációt mutatja be. A szerző előbb Bem muzulmán hitre való áttérését és az ebből támadt vihart ismerteti, majd számos, eddig ismeretlen forrással aleppói tevékenységének és utolsó győzelmének történetét, egészen 1850. december 10-i haláláig. A fejezetet mementóul *Cyprian Kamil Norwidnak*, a 19. század jeles lengyel költőjének *Gyász-rapszódia Bem emlékének* című verse zárja.

A szép kivitelű, rendkívül olvasmányos stílusban megírt, számos képet, térképet és grafikát tartalmazó igényes kötetet bibliográfia, személy- és helységnévmutató teszi még használhatóbbá.

A monográfiában, mint minden munkában, előfordulnak betű- és nyomdahibák, elírások, illetve kisebb pontatlanságok, hiányosságok is. A rohamkés nem 1813-ban, hanem csak jó egy évszázad múlva lesz a katonai felszerelések része. (24. old.) A cs. kir. hadseregen kívül Európában, így a cári lengyel hadseregben is inkább „lovagló” és nem „lovas” ütegeket alkalmaztak. (37. old.) Antoni Gielgud tábornok hadtestének (és nem hadosztályának, 54. old.) nem 6, hanem 26 lövege volt. (46. old.) 1848. október 2-i lemondásáig gróf Batthyány Lajos volt az ellenállásnak nemcsak a vezető tekintélye, hanem a motorja is, nem Kossuth Lajos. (93. old.) A sárpataki és vajdaszentiváni

összezapás 1848. október 31-én és nem 30-án volt (116. old.); ahogy a dési ütközet november 24-én és nem 25-én (117. old.), a hídvégi pedig december 6-án és nem 5-én. (117. old.) A „háromszéki zászlóalj” vagy „2. székely zászlóalj” helyes elnevezése: 15. (2. székely) határőr-nyalozezred 1. zászlóalj. (120., 122. old.) A 6. (Württemberg) huszárezred századai csak 1849 februárjában és nem 1848 decemberében kerülnek az erdélyi hadszíntérre. (124. old.) 1848 decemberében a 11. (kolozsvári) honvédzászlóalj hírneve még a nyomába sem ért a 3. (fehértollas és nem „kéksapkás”) vagy a 9. honvédzászlóaljének (125. old.), és nem ők (vagyis a kolozsváriak), hanem a 11. (Székely) határőr-huszárezred biztosította az agyagfalvi gyűlés, (124. old.) Urbán utóvéde csak két és fél századból és nem négy századból állt. (137. old.) Czetznek Tordán csak egy század és nem két osztály lovassága volt. (139. old.) Naszódót a magyar csapatok 1848. december 31-én és nem január 1-jén foglalták el. (140–141. old.) Kolozsváron 3 zászlóalj bihari nemzetőr és nem honvéd tartózkodott. (143. old.) Az idézett visszaemlékezést nem Imreh István, hanem Imreh Sándor írta. (154. old.) A székely „önkéntes lovasok”, illetve a „Kossuth-huszárezred” elnevezések Erdélyben ugyanazt az alakulatot, vagyis a 15. (Mátyás) huszárezredet jelölik. (160. old.) A vízaknai ütközethez mellékelt illusztráción honvédek elől menekülő cs. kir. tüzérek látszanak; ez aligha passzol az összezapás kimeneteléhez. (169. old.) A 37. gyalozezred ezredtulajdonosa 1846-tól már nem Máriássy tábornok, hanem Mihály nagyherceg volt. (179. old.) 1849. február 6-án Marosénynél a 2. (Sándor) sorgyalozezred nem egyik, hanem az 1. zászlóaljének 3 százada, illetve a 8. (Coburg) huszárezred 2. őrnagy osztályának egy szakasza és 2 háromfontos löveg került az ellenség kezére. (185–186. old.) A „80/100” jelzet helyesen „86/100”. (202. old. 1. lábjegyzet) A „román gyalozezred” helyesen cs. kir. 16. (orlái, 1. román) határőr-gyalozezred”. (216. old.) A vöröstoronyi

ütközethez mellékelt kép nem az 1849. március 28-i, hanem a július 20-i összezapást ábrázolja. (223. old.) Érdekes, de téves felvetés, hogy a honvédseregbe 26 évesnél idősebb újoncokat nem lehetett besorozni (235. old.), és ugyanitt a szerző összekeveri a pár hónapnyi időre alakuló önkéntes vadász- és egyéb csapatokat a reguláris honvéd vadászerekekkel. A cs. kir. 63. sorgyalozezred ezredtulajdonosa Bianchi és nem Sivkovich tábornok volt. (241. old.) A határvéd-zászlóalj (ezekből 8 alakult) nem azonosak a tartalék-zászlóaljakkal (ezekből 6 volt). (257–258., 283. old.) Bem reguláris és nem „gerilla” háborút vívott 1849 nyarán az intervenciós csapatokkal. (275. old.) Görgei Artúr nem altábornagy, csak vezérőrnagy volt. (285. old.) Dobay József ezredes sosem volt a teljes székely hadosztály parancsnoka, csak egy dandáré. (286. old.) Az állítottakkal ellentétben Gál Sándor nem ellenállás nélkül, hanem csak az 1849. június 23-i Kökös melletti vereség után adta fel a Háromszéket, és július 2-án nem egy töredékkal, hanem majdnem a teljes hadosztálya bevetésével szorította a Feketeügyön túlra Adlerberg cári tábornok különítményét. (298. old.) A segesvári ütközetben nem a 27. honvédzászlóalj, hanem a 27. honvéd tartalék-zászlóalj vett részt. (304., 307. old.) Zsurmay Lipót őrnagy a 10. (Vilmos) és nem a 8. (Coburg) huszárezred osztályának parancsnoka volt. (307. old.) Bem augusztus 2-án körülbelül 2000 főt Kemény Farkas vezetésével visszahagyott Kolozsvár fedezésére, így nem 8000, hanem csak 6000 emberrel vonult Nagyszeben ellen. (317–318. old.) A 11. honvédzászlóalj Stein Miksa ezredes hadosztályához tartozott, így nem vett részt az 1849. augusztus 5–6-i nagyszebeni harcokban. (321. old.) Az 1849-es magyarországi hadjárat alkalmából alapított orosz emlékérem szövege és képe nem egyezik. (338. old.) Kars védői 1855. szeptember (és nem augusztus) 29-én valóban visszaverték az orosz csapatok rohamát, ám azok nem vonultak el, hanem november 27-én az erőd feladására kényszerítették a tö-

rököket. (339. old.) Végezetül: az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai nem a „Hadtörténeti Intézet”, hanem a „HM HIM Hadtörténelmi Levéltár” (HL) őrizetében vannak (355. old.); illetve Somogyi Győző borítót díszítő Bem portréja tényleg nagyon szép, de a kép jobb szélére elsőnek felírt Csucsánál sohasem harcolt a jeles tábornok...

A fentiekől függetlenül a recenzens csak ajánlani tudja mindenkinek ezt az élvezetes stílusban írt, rengeteg új információt tartalmazó, szép kivitelű könyvet; szakmabelinek és érdeklődőnek egyaránt, aki csak jobban meg akar ismerkedni a 19. századi lengyel–magyar szabadságharcok egyik legnagyobb hőisével.

KEMÉNY KRISZTIÁN

Szocialista testvériség vagy régi barátság?

Mitrovits Miklós: Lengyel, magyar „két jó barát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987. Napvilág Kiadó, Budapest, 2014. 844 oldal

Magyarország 1945 utáni külkapcsolatainak forrásai az ezredforduló óta szerencsére gyorsuló ütemben jelennek meg.¹ E sorba tartozik Mitrovits Miklós (korábban a Politikatörténeti Intézet, jelenleg az MTA BTK Történettudományi Intézetének munkatársa) új kötete is, amely egyúttal az első a sorban, amely hosszabb időn keresztül követi végig Magyarország és egy másik szocialista ország kapcsolatait. A fiatal polonista és ruszista szerző hosszú időn át kutatott lengyel, orosz, cseh és magyar levéltárakban – tehát széles körű nyelvtudással is rendelkezik –, s mára az 1945 utáni magyar, lengyel és csehszlovák szocialista rendszerek összehasonlító történetírása egyik legjelentősebb ismerőjének számít. Jelen kötet előtt önálló szerzőként publikálta már 2009-ben megvédett doktori disszertációját, valamint három kötet szerkesztésében is közreműködött.²

Első ránézésre magyarázatra szorulnak a kötet kronológiai határai, amelyek nem 1945-től a rendszerváltásig terjednek, hanem lényegében a Kádár-korszakot ölelik fel. A kezdő dátum oka a szerző szerint az, hogy az 1956-os magyar és lengyel események forrásait már több helyen publikálták, így ezek ismételt kiadása bizonyos értelemben felesleges lett volna,³ míg a záró dátum kapcsán emellett érvel, hogy 1987 végén találkozott utoljára a két állam pártvezetője, s az 1988-tól meginduló rendszerváltó folyamat dokumentumai már szervezesebben kapcsolódnak az 1990 utáni korszakhoz (15–16. old.). Ezeket az érveket el lehet fogadni, de talán még így is jobb lett volna az 1956–1988 évszámok megadása, ami a Kádár korszakra utalna. Emellett továbbra is szükséges lenne az 1945–1956 közötti időszak feltárása is. Remélhető, hogy Mitrovits Miklós a jövőben erre a feladatra is vállalkozik majd. A kronológiai határok kiválasztásának terjedelmi okai is lehetnek, hiszen az egykötetes munka – az igényes, keményítáblás borító ellenére – így is kihívás elé állítja azt az olvasót, aki szeretné megóvni a könyv állapotát.

Szintén terjedelmi okokból a szerzőnek így is válogatnia kellett a feltárt iratok közül. (Megfontolandó lenne egy olyan honlap, illetve a kötet olyan internetes változatának kialakítása, ahol e korlátozástól mentesen, több irat is közreadható lenne.) A szerző törekvése – véleményem szerint helyesen – az volt, hogy a politikai vezetés

¹ Lásd például: Vida István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944. október–1948. június. Dokumentumok.* Budapest, 2005.; Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források.* Budapest, 2009. Kecskés D. Gusztáv: *Magyar–francia kapcsolatok, 1945–1990. Források.* Budapest, 2013.

² Mitrovits Miklós: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika (1980–1981).* Budapest, 2010.; Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról.* Budapest, 2009.; Csaplár-Degovics, Krisztián – Mitrovits, Miklós – Zahorán, Csaba (eds.): *After Twenty Years – Reasons and Consequences of the Transformation in Central and East-*

ern Europe. Berlin, 2010.; Földes György – Mitrovits Miklós (szerk.): *Kádár János és a 20. századi magyar történelem. Tanulmányok.* Budapest, 2012.

³ Ennek ellenére a kötetben mégis található több olyan 1957–1958-as, illetve 1980–1980-es dokumentum, amelyet már más kiadványban is publikáltak.

„ingerküszöbét” elért politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatokat mutassa be. Ennek következtében a kötetben olvashatók a pártvezetések csúcstalálkozóinak dokumentumai (Kádár János, illetve Władysław Gomułka, Edward Gierek, Stanisław Kania és Wojciech Jaruzelski tárgyalásai). Ha lehetséges (hozzáférhető) volt, akkor a megbeszélésekről szóló magyar, illetve lengyel feljegyzéseket is közzétették a kötetben. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy egyes találkozók után csak az egyik fél készített feljegyzést.

A kötetet – amely többéves kutatás eredménye – a szerző igen alapos tudományos apparátussal látta el. Meggyőző szakirodalmi jártassága megnyilvánul a kötet előszavában, valamint a dokumentumok lábjegyzeteiben és legendáiban egyaránt. Ezekből kiderül, hogy a közlőnél valóban jóval több levéltári forrást dolgozott fel, amelyekre gyakran hivatkozik is, illetve tartalmi összefoglalót olvashatunk róluk. Némileg azonban aránytalan maradt a lengyel és a magyar nyelvű szövegek mennyisége. A kötet nyolcvannégy számozott forrást tartalmaz – valójában viszont többet, mivel egyes összetartozó források azonos számmal, de betűkkel is ellátva szerepelnek (például 39a, 39b stb.). Ily módon számítva hetvenöt magyar és negyvenhat lengyel eredeti forrást tartalmaz a könyv – igaz, a magyar szövegek között van néhány korabeli, még az MSZMP vezetése által lengyelről magyarra fordított dokumentum is. A tárgyalt három évtizedből tehát összesen tehát 121 forrás szerepel. Nyilvánvaló, hogy a kapcsolatok terén voltak forróbb, intenzívebb (1957–1958, 1980–1981 stb.) és voltak kevésbé aktív periódusok; ez tükröződik is a kiválasztott dokumentumok évszámain. Az első két évről huszonnyolc (23+5) dokumentum szól, míg a Szolidaritás 1980 nyári megalakulásától a szükségállapot bevezetése utáni hónapokig (1982 tavaszának végéig) huszonnégy forrást közöl a szerző. Ezen két időszak összesen szűk négy évre vonatkozik a közölt források bő negyven százaléka. Ugyanakkor a

legeseménytelenebbnek a hetvenes évek közepe látszik: az 1973 áprilisától 1976 decemberéig tartó időszakról egyetlen dokumentum sem szerepel.

Nincs mód arra, hogy a terjedelmes művet, illetve a 121 dokumentumot a jelen recenzió keretében bemutassam. Erre azonban nincs is szükség; az olvasóknak figyelmébe ajánlom a kötet bevezető tanulmányát, ami a feltárt források legfontosabb tanulságait összegzi. Szubjektív módon azonban fel szeretném hívni a figyelmet néhány, általam fontosnak érzett tanulságra.

A kötetet több szempontból is igen jelentősnek tartom. Először is a címében szereplő alapvető célját magas színvonalon teljesíti, s a két ország kapcsolatának feltárásában nagyon fontos lépést jelent. Másodszor, betekintést nyerünk abba is, hogy milyen súlyos viták alakulhattak ki még két olyan szocialista ország között is, amelyek történelmileg évszázadok óta baráti viszonyban álltak, illetve területi és nemzeti-ségi vitáik sem voltak (mivel már nem is egymás szomszédai). Harmadszor: a kötet a két állam belpolitikáját illetően is fontos új tanulságokkal szolgál. Érdekes adalékokat kapunk például Kádár személyiségére, nézeteire vonatkozóan is, hiszen a nem nyilvánosság előtt elmondott beszédeiben jobban „elengedte magát”. A továbbiakban e három témakört tekintem át részletesebben.

„A magyar–lengyel barátságért dolgozni tényleg nem nehéz, mert ezt kicsi és nagy Lengyelországban támogatja” – mondta Kádár 1978-ban. (581. old.) A kötet dokumentumai alapján egyébként úgy tűnik: a lengyelek mintha sokkal komolyabban vették volna a barátság ápolását. Sőt, a hetvenes–nyolcvanas években túlzott érzékenységgel szemlélték minden magyarországi „lengyel-ellenes” jelenséget. Már Tadeusz Hanuszek budapesti nagykövet jelezte 1971-ben, hogy „nagyon részleges és felületes Lengyelország történelmének és belső viszonyainak

ismerete” (446. old.).⁴ Ezt a felületességet kérték számon egyes magyarul megjelent regények és történelmi művek kapcsán is. Kardos G. György *Hová tűntek a katonák?* című regényét Hanuszek beavatkozása nyomán 1971-ben át is dolgoztatták a szerzővel, hogy a lengyeleket negatívan feltüntető részek kikerüljenek abból. (481. old.) E téren a legaktívabb ugyanakkor Jerzy R. Nowak, a budapesti lengyel nagykövetség másodtitkára volt, aki 1972-ben futószalagon gyártotta a jelentéseket, amelyek a Magyarországon jelentkező lengyelelленességéről szóltak. Elsősorban a második világháborús lengyel szerepvállalás kérdései váltották ki Nowak tiltakozását, amely Kardos regényén kívül érintette E. Fehér Pál könyvismertetését Nemeskürty István *Rekviem egy hadseregért* című könyvéről. E. Fehért behívták az MSZMP Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályára, és elbeszélgettek a recenziót közlő lap, a Kritika főszerkesztőjével is. (488–489. old.) Súlyosan bírálta Nowak D. Major Klára *Lángoló világ* című könyvét is, amely „különösen ékes példája annak, hogyan hallgatják el Lengyelország szerepét a német fasizmus felett aratott győzelemben”, főleg, mivel ez nem tudatlanság következménye, „hanem az író rosszindulatából” fakadt. (493–494. old.) Erőteljesen kritizálta Nowak Tokody Gyula és Niederhauser Emil *Németország története* című könyvét is, amely nemcsak a világháború, de még a középkori történelem kapcsán is „idealizált képet ad a német történelemről”. (490–491. old.) Leginkább azt kifogásolta, hogy a kötet az Odera–Neisse határt ideiglenesnek tüntette fel. A két szerző a könyv második kiadásakor az erre vonatkozó mondatokat át is fogalmazta. Nowak ebből és más írásokból is arra jutott,

hogy „már hosszú ideje és következetesen” lengyelelленes hangulatkeltés folyik Magyarországon. (495–499. old.) Ezzel szemben magyar oldalról – a kötetben szereplő dokumentumok alapján – csak egy alkalommal bírálták Lengyelországot, Wojciech Żukrowski *Kőtáblák* című regénye miatt, aminek jellemző módon a kádári vezetés legérzékenyebb pontja, vagyis az 1956-os forradalom ábrázolása volt az oka. (327–334. old.)

A lengyel fél viszont a történelmi kérdéseken túl érzékenyen viselkedett a magyar sajtóban megjelent cikkek miatt, amelyek a lengyel turisták vámszabálytalanságait tárgyalták, elsőként 1976-ban (533–534. old.), majd 1978-ban (582–583. old.) is. Már ekkor felmerült, hogy magyar részről intézkedéseket kell hozni „az ilyen jellegű cikkek csökkentésének” érdekében. A probléma a nyolcvanas években is megjelent a dokumentumokban, amikor a súlyos lengyel politikai–gazdasági válság közepette számos lengyel megélhetését a „lengyelpiac” néven ismert nemzetközi magánkereskedelem biztosította.

A nyolcvanas években Nowak újabb feljegyzéseket készített a „lengyelelленes” magyar írásokról. A kiváltó ok ezúttal is egy történelmi témájú regény, Spiró György *Az Ikszek* című műve volt. Bár ez nem a második világháború, hanem a 19. század során játszódik, „szélsőséges lengyelelленes gúnyműnek” minősíti, amelyben „számos olyan általánosítás található, amelyeket mintha a régi német, a *polnische Wirtschaft*ről, a lengyelek állítólagos életképtelenségéről szóló propaganda fegyvertárából rántott volna elő”. (775. old.) Itt fogalmazza meg Nowak egyik érvét,⁵ amely a lengyelelленes hangok nyilvánosságra kerülését lehetővé teszi: „Elég sok hátránnyal jár a rendkívül nyitott magyar kultúrpolitika” (776. old.), azaz az előzetes cenzúra hiánya, amely

⁴ Hanuszek ugyanakkor elismerte, hogy a magyarok barátságosan viszonyulnak a lengyelekhez, viszont „a Romániával, Csehszlovákiával és a Szovjetunióval való együttműködés nem örvend nagy népszerűségnek a magyar társadalom körében” (457. old.).

⁵ Egy másik érvéről, a „cionisták” és „kozmpoliták” magyarországi befolyásáról később írok majd.

egyébként a politikai vezetők között is téma volt a korszak során. Az *Ikszek* apropóján azonban Nowak újra elővette a hetvenes években már felemlegetett „lengyelelles” műveket, majd ennek kapcsán ismét teorizálni kezdett: „Úgy tűnik, hogy Lengyelországban a társadalom túl nagy részében uralkodik a kritikátlanul elfogadott mítosz a két »testvéri« nemzet időtlen barátságáról. Igen ritkán veszik figyelembe azt a tényt, hogy [...] egészen 1945-ig Magyarországon erős germanofil hangulat uralkodott.” (779. old.) Ebből következően a németekkel ellenséges Lengyelország és a németbarát Magyarország is eltávolodott egymástól, s még 1945 után is a magyar közvélemény és a történészek is „lenézéssel viszonyulnak a szlávokhoz”. (780. old.)⁶ Ezt ekkor már az általános és középiskolai magyar történelmi tankönyvek, újságcikkek, sőt viccek vizsgálatával is igyekszik bizonyítani. Nowak egyébként a fentiek ellenére nem volt magyarelles (lásd a kötet előszavát, a 35. oldalon olvasható lábjegyzetet), amit jelez az is, hogy jelentése végén intézkedéseket javasol, amelyek révén javulhatna a magyar társadalom Lengyelországról kialakult képe. Nowak nézeteit egyébként már a lengyel nagykövetség is túlzónak tartotta, bár javaslatait zömmel támogatta. (790–793. old.)

A lengyel–magyar politikai kapcsolatok először 1956 megítélése miatt és főleg Nagy Imre kivégzése okán váltak feszültté a korszak során, majd a hatvanas évek második felében az Német Szövetségi Köztársasággal (NSZK) fenntartott kapcsolatok kérdése miatt éleződtek ki ismét.⁷ Akik éltek az 1989

előtti időszakban, bizonyára jól emlékeznek, hogy a szocialista országok közötti tárgyalásokról kiadott sajtónyilatkozatok mennyire semmitmondók voltak, ugyanakkor kötelező zárómondatuk így hangzott: „A tárgyalások elvtársi, baráti légkörben zajlottak le.” A nyilvánosságra hozott kommunikációkhoz képest a zárt üléseken készült jegyzőkönyvek természetesen rögzítették a felek közötti ellentéteket is. Az ezredforduló óta egyre több kutatás tár fel olyan forrásokat, amelyek meggyőző bizonyítékai ennek. Többek között a lengyel és a magyar fél is súlyos vitákat élt már át 1956 előtt is más „testvéri” országokkal,⁸ s ezek tapasztalatai tükröződnek e dokumentumokban. Mindkét fél patikamérlegesen méricskélte, hogy delegációjának milyen volt a fogadtatása, hosszasan elemezték, milyen okai lehettek a vártnál hűvösebb hangulatnak (például 18b. és 24a. sz. dokumentumok). A magyar–lengyel viszony ugyanakkor a fent említett vitás periódusokban sem vált túlságosan feszültté. „...de nekünk is nagyon fontos, hogy ne úgy menjenek el tőlünk, mintha tuskés disznók között lettek volna három napig” – mondta Kádár 1958 májusában. (115. old.) Véleményem szerint Kádár általánosan is jellemző volt, hogy inkább a magyar párt belső fórumain engedte ki magából a dühöt és a feszültséget, s külföldi vendégek jelenlétében mérsékelte indulatait. Különösen igaz ez Lengyelországra, amellyel kapcsolatban a

⁶ Külön is utal rá, hogy Niederhauser Emil maga is német származású, s ebben rejlik lengyelellessége is. Vele szemben újabb vádak fogalmaz meg (782. old.), amelyekről Mitrovits kimutatja, hogy erősen eltúlzottak.

⁷ Erről és a további konfliktusokról lásd a kötet előszavát, valamint: Mitrovits Miklós: *Egy barátság nehéz évtizede. A magyar–lengyel viszony szakítópróbái 1956–1968*. Múltunk, 56. évf. (2011) 3. sz. 139–164.

⁸ A Szovjetuniót nem számítva Lengyelországnak a legtöbb problémát a Német Demokratikus Köztársasággal (NDK) kellett átélnie. Erről lásd: Anderson, Sheldon: *A Cold War in the Soviet Bloc. Polish–East German Relations 1945–1962*. Boulder, 2001. Ismertek Magyarország vitái is, például: Fülöp Mihály – Vincze Gábor (szerk.): *Vasfüggöny Keleten. Iratok a magyar–román kapcsolatokról (1948–1955)*. Debrecen, 2007.; Ripp Zoltán: *Magyarország és Jugoszlávia politikai viszályának évtizede*. In: A. Sajti Enikő (szerk.): *Magyarország és a Balkán a XX. században. Tanulmányok*. Szeged, 2011. (Benne a témával kapcsolatos további irodalommal.)

hagyományos barátság megőrzését ő is fontosnak tartotta. Ennek következtében például meglehetősen visszafogott volt akkor is, amikor Gomulka 1967. februári „varsói diktátuma”⁹ felháborította (vö. a recenzált kötet 41. sz. dokumentumával, amely Gomulka 1967. március 8-i budapesti látogatásának jegyzőkönyve).

Mindkét fél esetében igaz viszont, hogy a tárgyalások folyamán a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) működését vagy egy másik szocialista államot határozott bírálatban részesítettek. Több alkalommal is kritizálták például Romániát nyugatbarát vonaláért, amivel, valamint „szovjetellenességükkel akarják demonstrálni függetlenségüket”. Azt is hozzátették, hogy a román vezetők a KGST és a Varsói Szerződés (VSZ) „szervei hatékonyságának megbénítására törekzenek”. (322–323. old.) Gomulka 1967-ben néhány percen belül háromszor is a (KGST-n és a VSZ-en belüli) egység *látzatáról* beszélt (345. old.); 1968-ban pedig hozzátette: „a szocialista országok mindezülig nem tudták kidolgozni a gazdasági együttműködés elfogadható alapelveit”, a szocialista országok valutái kapcsán pedig „tulajdonképpen nem létezik közöttünk az átválthatóság”. Emiatt utazni sem lehet, az egyszerű munkások számára pedig ez a tény a kapitalizmus felsőbbrendűségére utal. (395–399. old.) Kádár János emellett visszatérően bírálta Románia nacionalizmusát, a magyar kisebbség elleni lépéseket is. Legérdekesebbek talán ezek az 1967-es mondatai: „...ha a magyar határokról van szó, nem mondhatjuk, hogy azok »igazságosak«. Mint ismert, az első világháború után a magyarok 1/3-a az országunk határain kívül maradt. Beszélt erről már

Lenin is, hogy ez igazságtalan volt. [...] Sokszor mondtuk, hogy nincs határprobléma, hogy együtt vagyunk a KGST-ben, a Varsói Szerződésben stb. De most ezt nem mondhatjuk, mert az emberek nálunk azt gondolnák, hogy eláruljuk az országot.” (359–361. old.) Kádár 1978-ban is panaszkodott a román kisebbségpolitika miatt, de már kevésbé határozottan. (564–565. old.)¹⁰

Mindkét vezető fontos kijelentéseket tett az 1968-as csehszlovák válság kapcsán is. Kádár például már május közepén megnyugtatta Gomulkát: „...amennyiben nem találunk más kiutat, nekünk katonai segítséggel kell megvédenünk a szocializmust Csehszlovákiában”, míg Gomulka felháborodottan konstatálta, hogy a csehszlovák „hadsereg úgy néz ki, mintha valami szakszervezet lenne”, illetve hogy az „újságírók egyes csoportjai saját tulajdonuknak tekintik a lapokat, és azt írják, amit akarnak”. (416–417. old.) – Egyébként a prágai tavaszról feltűnően kevés forrás szól a kötetben, a Varsói Szerződés csapatainak bevonulásáról és a „normalizációról” pedig egy sem. Feltehető pedig, hogy a közös szomszéd sorsa ekkor a szokottnál gyakrabban képezte megbeszélés tárgyát Varsó és Budapest között. (Igaz, a fontosabb megbeszélések nem kétoldalúan, hanem az „Ötök” között folytak.)

Rendkívül izgalmas az is, ahogy a két állam vezetői saját belpolitikai helyzetüket ismertetik (és hasonlítják össze a másik fél körülményeivel). A lengyel fél 1963-ban elismerte, hogy a „magyar elvtársak egy sor kérdésben sokkal előbb vannak, mint mi.” (206. old.) Gomulka bukása után pedig a válságról válságra bukducsoló lengyel pártállam valósággal mentőövként kapaszkodott a stabil Kádár-rendszerbe, amelytől tanácsokat és segítséget várt annak 1956 utáni gazdag és „sikerese” válságmenedzselési ta-

⁹ A „varsói diktátum” születéséről és a magyar vezetés reagálásáról lásd még: Békés Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság, 1967–1975*. In: Tischler János (szerk.): *Kádárizmus – mélyfúrások*. (Az 1956-os Intézet Évkönyve, XVI.) Budapest, 2009. 315–320.

¹⁰ A magyar–román kapcsolatokról a Kádár-korszakban lásd: Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Budapest, 2007.

pasztalataira számítva. Mindez felbukkan már 1970 decembere után is, legfeltűnőbbé azonban a Szolidaritás-korszakban s főleg a hadiállapot¹¹ bevezetése után vált. Jaruzelski tábornok még honvédelmi miniszterként 1977-ben elismerte: „az elmúlt három évtizedben Magyarországon nagyobb előrehaladást értünk el, mint ők Lengyelországban”, és „»baráti irigységgel« nézik a magyar mezőgazdaság eredményeit”. (545–546. old.)¹² 1980 után a magyar tapasztalatok hasznosításának igénye szinte mániákusan visszatérő eleme lett a lengyel nyilvánulásoknak (például 593., 619., 763. old.); Kádár meg is jegyezte: „...nem lehet másolni még a legkitűnőbb megoldásokat sem”. (626. old.)¹³ Jaruzelski hatalomra jutása után pedig a magyar (1956 utáni „konszolidációs”) példa követése még görcsösebb lengyel szándékká változott. 1981. december 19-én (a hadiállapot bevezetése utáni napokban) egy „lehetőleg gyorsan” kiküldendő magyar elvtársat kért Kádártól, „aki részt vett az ellenforradalom elleni harcban”. (654. old.) (Erre még a hónap végén sor is került Aczél György vezetésével.) Érdekes,

hogy a „rend helyreállítását” Magyarországon konszolidációnak, Csehszlovákiában 1968 után normalizációnak, míg 1981 után Lengyelországban megújulásnak nevezték. (Vö. 772. old.)¹⁴

A két állam „adminisztratív” intézkedéseinek sajátosságai is jól érzékelhetők, amikor zárt körben beszélgettek a renitens értelmiség megrendszabályozásáról. Gomulka például 1964-ben egy lengyel íróról szólva kijelentette, hogy „előrehaladott korára való tekintettel nincs szándékunkban bebörtölnöznöni, csak intő példaként bírósági eljárást folytatunk le vele szemben.” (261. old.) Hasonlóan cinikus mondat négy évvel később Kádár szájából is elhangzott az írók elleni 1956 utáni megtorlásról: „Tényleg, nekik az élet kemény iskolát adott. Van közöttük néhány, aki üldögélt valahány évet már, de közben okosodott. Ők már tudják, hogy hol van a »határ«.” (383. old.) 1981-ben a Szolidaritás és más ellenzéki csoportok elleni küzdelem során Lengyelországban újra megjelent ez a szemlélet; ismét adminisztratív eszközöket akartak alkalmazni, és azt mérlegelték, hogy kit és milyen előfeltételek megléte esetén lehet letartóztatni (623. old.). De Kádár sem óvatoskodott, és leszögezte: „Az osztályellenséggel folytatott harcban nem a humanizmus szabályai érvényesülnek.” (627. old.)

Rendkívül érdekes vitát folytattak a felek 1965-ben az értéktörvényről. Az Új Gazdasági Mechanizmust bevezetni szándékozó Kádár óvatosan közölte, hogy „több figyelmet kell szentelni a kereslet és a kínálat törvényének. A gazdaság ügyeit nem lehet adminisztratív eszközökkel igazgatni.” Az egyre dogmatikusabbá váló Gomulka tiltakozott; az „adminisztratív vezetést” szükség-

¹¹ A hadiállapotot (lengyelül: stan wojenny) 1981. december 13-án hirdették ki. Eufemisztikus – vélhetően politikai-ideológiai célzatú – korabeli magyar fordítása „szükségállapot” volt.

¹² A hetvenes évek végén a lengyel sajtóban is elszaporodtak a magyar példa pozitívumait bemutató cikkek. A varsói magyar nagykövet szerint bosszantotta is a lengyel felet, „hogy a magyar vezetés miért tudja megoldani a lakosság ellátási és egyéb problémáit, a lengyel vezetés pedig nem”, ezért e cikkeket cenzúrázni kezdték. (586. old.)

¹³ Egy kicsit később „történelmi reflexiókat” is tett Kádár a már 1956-ban is eltérő lengyel és magyar helyzetre utalva, persze az MSZMP történelemszemlélete alapján: „Önöknél, Lengyelországban vezető tisztségviselők leváltását követelték, nálunk meggyilkolták őket. [...] Mindazonáltal nem ellenzéki személyeket állítottunk bíróság elé és ítéltünk halálra, hanem gyilkosokat.” (632. old.) – 1982 elején ismét kérte, hogy „kevesebbet hivatkozzanak a magyar tapasztalatokra”. (686. old.)

¹⁴ Lengyelország újra és újra bekövetkező válságai már 1970 végén „történelmi reflexióra” sarkallták Gomulkát is, aki így fogalmazott: „...a nemesi Lengyelországot a nemesek, a burzsoáz Lengyelországot a burzsoázia, a szocialista Lengyelországot pedig a munkások teszik tönkre.” (432. old.)

szerűnek, az értéktörvényt pedig hamis elméletnek és veszélyesnek nevezte. (310–314. old.)

1968-ban szembesült Gomulka első ízben olyan válsággal, amely megrengette pozícióját. Belső ellenzéke (Mieczysław Moczar belügyminiszter) és diákmegmozdulások is fenyegették. Ebben a helyzetben megerősödött az 1967-ben a hatnapos arab–izraeli háború kapcsán Lengyelországban megjelenő antiszemitizmus. A lengyel vezetők ezt igyekeztek „anticionizmusnak” feltüntetni, valamint mindennemű (mai szóval élve) politikai korrektségtől mentesen hangoztatták a zsidóság elleni kirekesztő nézeteiket. Mindez a kötet lapjain is jelentkezik. Gomulka 1968 májusában Budapesten kijelentette, hogy az egyetemi professzorok közötti, illetve a márciusi diáktüntetésekben részt vevő ellenséges személyek többsége zsidó származású, majd a nemzetközi cionista sajtót bírálta, amiért őket antiszemitizmussal vádolták. A „zsidó származású lengyel állampolgárok” szerinte tömegesen jelentkeztek önként Izrael (vagyis az imperialisták) megsegítésére, valamint befektítették Lengyelországot. (Emiatt kollektív kivándorlásra buzdították a zsidó származásúakat.) (403–406. old.) Kádár – bár nem Gomulka, hanem a Magyar Írók Szövetsége előtt elmondott beszédében – ki is jelentette, hogy „túlzottnak tartjuk a cionizmus emlegetését”. (420. old.) Úgy tűnik, hogy az anticionista kampány a lengyel diplomáciai kar jó részét áthatotta. E szemüvegen át figyelte a budapesti lengyel nagykövet az 1968-as lengyel események magyar visszhangját (375–379. old.),¹⁵ s még 1972-ben is, főleg Jerzy R. Nowak írásaiban, amelyeket a hazánkban megjelenő, Lengyelországot negatív színben feltüntető publikációk-

ról készített, leplezetlenül megjelenik az antiszemitizmus. (482–499. old.)¹⁶

Az 1975-ös Helsink-i Értekezlet után a kelet–nyugati kapcsolatok terén felerősödött az emberi jogok s azon belül is a klasszikus szabadságjogok problémája. Nem volt független ettől az ellenzéki mozgalmak erősödése mindkét országban. Nagyon jellegzetes, ahogyan ezzel kapcsolatban Gierk fogalmazott 1977 őszén Budapesten: „egyes nyugati országok vezetői részéről tett leltőlten kijelentések az emberi jogok védelméről az országon belüli ellenséges erők felénkülését eredményezte”. (551. old.)

Kádár Jánostól már fentebb is idéztem néhány megjegyzésre érdemes mondatot, de még számos hasonlóan érdekes gondolatot lehetne citálni. Kiemelten jelentősnek tartom 1980. október 16-i felszólalását az MSZMP KB ülésén, ahol beszámolt a lengyel eseményekről. Mivel ez belső fórumon hangzott el, nem a lengyelek jelenlétében, ezért ismét szabadabban beszélt. Megjegyzései elsősorban Kádár politikusi portréja szempontjából rendkívül fontosak, sőt rávilágítanak arra, hogyan látta a párt vezetője 1980-ban Magyarországot. (Huszár Tibor Kádár-életrajza¹⁷ nem hivatkozik e beszédre). Csak néhány idézet a felszólalásból: „Mao képzett engem tovább [...], mert nála is előfordult, hogy igaza van –, hogy nem az felel[ős], aki a tanácsot adja, hanem aki elfogadja.” (606. old.) „...az állam tisztségviselői és funkcionáriusai inkább ne vegyék igénybe azt, ami nekik mint állampolgárnak törvényesen járna, inkább ne éljenek vele

¹⁵ Három évvel később az új nagykövet (még mindig évszám nélkül „márciusi eseményeknek” nevezve a diáktüntetést) szintén felhozta az anticionizmus kérdését jelentésében. (448. old.)

¹⁶ Nowak például Simon Wiesenthal hírhedtnek nevezi, a magyar újságírók és történészek neve után zárójelben feltüntetni, hogy „zsidó származású”, s a mai szélsőjobboldalt is megszégyenítő módon hosszasan értekezik arról, hogy a „magyarországi kozmopolita és cionista körök rendkívül rosszalóan nézik a magyar patriotizmus minden egyes megnyilvánulását” (496–497. old.; hasonló eszmefuttatás olvasható a 482–485. oldalon is).

¹⁷ Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. I–II. kötet. Budapest, 2001–2003.

teljes mértékben, mint hogy azt egy jöttányival is túllépjék.” (610. old.) „Óriási különbség van elvtársak abban, hogy én a jelenlevőkhöz szólhatok, vagy nekem kifelé kell beszélni. Ha nekem [most] a TV előtt kell[ene] beszélni, akkor szót sem kértem volna.” (613. old.) Szintén nagyon érdekes, amit a politika megújításáról mond (ezúttal maga is megújulásnak nevezi az 1956 utáni konszolidációt).¹⁸ Ugyancsak fontos adalék Kádár politikusi portréjához a következő 1981-es megjegyzése is: „Lengyelországnak saját magának kell megvédenie a szocializmust [...] jobb, ha valakit a saját honfitársa ütlel, mintha ezt szovjet katonák tennék.” (636. old.)

Végezetül kritikai megjegyzéseim is vannak a kötet kapcsán. Bár hibátlan könyv nem létezik, de ebben a kötetben a szokottnál nagyobb a betűkimaradások (vagy épp felesleges, hibás betűk, véletlen betűcserék stb.) száma. Ezek egy része akár származhatna is az eredeti dokumentumokról, bár a szerző az előszóban rögzíti, hogy „minden esetben a mai helyesírási szabályokat vettük alapul”. (17. old.) Ez érzésem szerint azt is jelenti, hogy az eredeti elgépeléseket is javítani kellett volna. Így a jelzett hibák nagyobb száma inkább a nem kellően figyelmes korrektúrára utal. Mindenesetre a kötetben sehol nem szerepel a szokásos „[sic!]” megjegyzés – még ott sem, ahol a betűvesztés fogalmi zavarról tanúskodik (szek-tás helyett „szektáns”, lásd 420. old.). Hasonló problémák kisebb számban a nyelvhe-lyességgel is előfordulnak, például az alany

és az állítmány egyeztetésének hiánya kapcsán (például a 368. old. közepén, az 579., 604. vagy a 649. oldalon). Az 590. oldalon „gazdasági követeitekről” olvashatunk (követelések helyett). Kár ezekért a gyakori pontatlanságokért és hibákért.

Néhány megjegyzésem van a szerkesztéssel kapcsolatban is. Nem a legszerencsésebb a kötetben előforduló személyek azonosításának gyakorlata. A szerző többnyire az első említés alkalmával lábjegyzetben adja meg az új szereplők legfontosabb életrajzi adatait – bár korántsem az összes szereplő-ét! Talán érdekesebb lett volna ezt a könyv végén, a névmutatóban megtenni (mint ahogy az alkalmazott rövidítések feloldása sem a lábjegyzetekben történik meg, hanem egy külön mutatóban), mivel így az olvasó hosszas lapozgatásra kényszerül. Másrészt, a források gyakran keresztnév nélkül (vagy – különösen a lengyelből fordított szövegekben – a keresztnév első betűjének megadásával) utalnak egyes funkcionáriusokra. A szerző ilyenkor gyakran szögletes zárójelben kiegészíti a hiányzó neveket, ám ezt következetlenül teszi meg.¹⁹ Talán helyesebb lett volna ezeket a kiegészítéseket elhagyni (az érdeklődő olvasó itt tényleg fellapozhatja a névmutatót), s legfeljebb az azonos vezetéknevű személyek elkülönítésekor lenne indokolt a keresztnév megadása.

Hasonlóan bonyolult megtalálni a korábban már hivatkozott műveket. Az 552. oldalról például egészen a huszadikig kell visszalapozni, ha ki akarjuk deríteni, hogy mit jelent a „Skrzypek, i. m. 2010.” rövidí-

¹⁸ Beszél a szakszervezetek és tömegszervezetek önállóságáról és érdekképviselési jogáról („először mondtuk ki a szocialista országok pártjai közül, hogy a szocialista országokban is vannak érdekellentétek” – 610. old.), az MSZMP vezetőségén belül lezajló „komoly érdemi vitákról, s ennek kapcsán kifejtette álláspontját a demokratikus centralizmusról és a vezető tisztségviselők titkos választásának jelentőségéről („nagyjából ugyanazt az eredményt adja, de mégsem ugyanaz” – 609. old.) stb.

¹⁹ A legjobb példa talán a következő: Zenon Kliszko nevét a 46. sz. dokumentum először a 427., másodszer pedig a 430. oldalon említi meg. Ennek ellenére az addig hiányzó keresztnév szögletes zárójelben csak a forráson belüli harmadik említésnél, a 431. oldalon tűnik fel. A szerző szándéka az előszó szerint (17. old.) az volt, hogy a kötetben való első (hiányos) előfordulásnál adja meg a hiányzó keresztneveket. Ugyanakkor Kliszko neve már a 427. oldal előtt is elég gyakran feltűnik a kötetben.

tés. A másik lehetőség, hogy a névmutatón át keresünk, ám ha egy szerzőnek több művére is történik hivatkozás, korántsem biztos, hogy a mutatóban a nevének első helyen álló oldalt kell csak fellapozni. Ezért érdemes lett volna inkább egy irodalomjegyzékkel is ellátni a kötetet, s az összes lábjegyzetben rövidítve hivatkozni ezekre. De az is „felhasználóbarátabb” lett volna, ha ilyenkor az adott mű első említésének helyére is utalna a kötet (a dokumentum és az azon belüli lábjegyzet számának megadásával).

Helyenként érdemes lett volna további lábjegyzeteket elhelyezni. A nem szakértő olvasó aligha tudja, hogy ki volt „Wiesław elvtárs”, akinek neve a 120. és 128. oldalon is szerepel, de a névmutatóba nem került be. Nem véletlenül, hiszen ez Gomulka fedőneve volt. (Erre csak közvetetten utal a 120. oldal 41. lábjegyzete.²⁰) De megmagyarázatlan maradt a Natolin kifejezés is (152. old.). Lábjegyzet kívánczik a 353. oldalra is, ahol arról van szó, hogy Románia a kubai válság után „levelet küldött Kennedynak, hogy háború esetén Románia nem vesz abban részt”.²¹ A szerző a 751. oldalon egy lábjegyzetben azt írja, hogy a lengyel vezetés „végleg letett a mezőgazdaság kollektivizálásáról”. Ezzel szemben kommentár nélkül marad Jaruzelski néhány évvel későbbi megjegyzése, amely szerint a mezőgazdaság szocialista átalakítását „most nyíltan nem lehet meghirdetni”. (799. old.) A 133. oldalon a „visszaszerzett területek” fogalmának

magyarázata a lábjegyzetben félreérthető, mintha e fogalom csak Kelet-Poroszországra vonatkozna. A 217. oldalon a 2. lábjegyzet csaknem szó szerint megismétli a főszöveg mondatait, s így felesleges. Apróbb pontatlanságok is találhatóak, például Zabrze német neve nem Hildenburg volt (449. old.), hanem Hindenburg: 1915-ben nevezték el a német tábornokról (korábban német neve is Zabrze volt).²² Két csehszlovák politikus neve is helytelenül jelenik meg: František Krigel neve helyesen Kriegel (418. old.), Pavel Kohut pedig Kohout (558. old.; a névmutatóban is hibásan szerepelnek). Az 59. dokumentum szerzőjének neve nem szerepel a kötet lapjain, holott egyes szám első személyben számol be Jaruzelski tábornok 1977-es magyarországi látogatásáról. Feltehetően Czinege Lajos magyar honvédelmi miniszter informálta itt a pártvezetést arról, hogy lengyel kollégája viszontlátogatásra hívta. (548. old.)

Összességében azonban a kötet minden jelzett apróbb hibája ellenére rendkívül jelentős és fontos történelmi munka. Hatalmas hozzájárulás ahhoz, hogy a sokat emlegetett magyar–lengyel barátság történetét jobban megismerhessük. Felhívja a figyelmet arra, hogy e barátságot – csakúgy, mint az emberek közöttit – időnként konfliktusok és viták terhelhetik, s mindkét félen múlik, hogy a viták ellenére a jó viszony helyreáll-e, vagy pedig meggyengül. A „kommunizmus” időszaka ilyen szempontból kritikus időszak volt, de a mai konfliktusok kapcsán is tanulságokkal szolgál, vagyis nagyon aktuális is. Ezen túl pedig, mint láttuk, nem csak a két ország és nép kapcsolata feltárásában, hanem belpolitikai problémáinak megértéséhez is új adalékokkal szolgál, jelentősen bővíti eddigi tudásunkat.

BENCSIK PÉTER

²⁰ A 629. és 637. oldalon pedig Stanisław Kania esetében szerepel a némileg furcsa „Stanisław elvtárs” megszólítás is.

²¹ Az információ azóta felbukkant több könyvben és tanulmányban is. Eredeti dokumentumok azonban nem kerültek elő, csak az Egyesült Államok egyik diplomatája, Raymond L. Garthoff számolt be arról, hogy a román külügyminiszter ezt közölte amerikai kollégájával, Dean Ruskkal. Lásd: Deletant, Dennis – Ionescu, Mihail: *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1989*. Cold War International History Project, Working Paper no. 43. Washington, 2004. 64–65.

²² Bencsik Péter: *Helységnévváltozások Köztes-Európában 1763–1995*. Budapest, 1997. 300.

Túl a Balkánon?

Délkelet-Európa története új megközelítésben

Sabine Rutar (ed.): *Beyond the Balkans. Towards an Inclusive History of Southeastern Europe.* Lit Verlag, Zürich–Berlin, 2014. 499 oldal

„Délkelet-Európa modern kori történelmének tanulmányozása a valóságban aligha lehetséges anélkül, hogy ne utalnánk Franciaországra, Nagy-Britanniára, Németországra vagy éppen Olaszországra. A nyugat-európai társadalmakat mégis anélkül tanulmányozzuk, hogy figyelembe vennénk Lengyelországot, Szerbiát, Bulgáriát vagy éppen Görögországot” – hívja fel joggal a figyelmet Sabine Rutar a 2014-ben a bécsi székhelyű *Lit Verlag* gondozásában, *Beyond the Balkans* címmel a *Studies on South East Europe* sorozatban megjelent tanulmánykötet bevezetőjében. (19. old.) Az interdiszciplinaritás és a különböző szakterületek közti tudományos párbeszéd jegyében széles megközelítési spektrummal (történelem, történeti és kulturális antropológia, szociológia, néprajz) rendelkező sorozatot Karl Kaser történész, a grazi Karl-Franzens Universität Délkelet-Európa Története és Antropológiája Tanszék (SOEGA/SEE-HA) professzora és az egyetem nagy presztízzsel bíró *Zentrum für Südosteuropastudien* kutatóközpontjának vezető kutatója jegyzi. A 2004-ben elindított sorozatban eddig 13 kötet jelent meg, és további 3 kötet áll megjelenés előtt. A jelen tanulmánykötet szerkesztője, Sabine Rutar a délkelet-európai történeti kutatásokban nemzetközi mércével is magasan jegyzett regensburgi *Institut für Ost- und Südosteuropaforschung* (IOS) tudományos munkatársa, a *Südosteuropa* szakfolyóirat frissen kinevezett főszerkesztője, aki nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy tizennyolc, témájában és érvrendszerében első ránézésre egymás-

tól nagyon távol állónak tűnő tanulmányt foglaljon kerek egységbe.

A távolság azonban csak látszólagos, a kötetben közölt írások mindegyikét áthatja a dialóguskeresés, a problémafelvetés igénye, a lehetséges új kutatási irányok kijelölése. További közös vonás, hogy a szerzők, akik között fiatal kutatókat (Augusta Dimou, Borut Klavžan) és tudományos munkásságukkal már korábban nevet szerzett professzorokat (Katrin Boeckh, John Breuilly) egyaránt találunk, célkitűzésüknek tekintik, hogy „Délkelet-Európa olyan szerves *[entangled]*, transzlokális és régiók közötti megközelítését adják, amely Európát és a tágabb értelemben vett világot is magában foglalja.” (23. old.) E célkitűzésre már a kötet alcíme (*Towards an Inclusive History of Southeastern Europe*) is egyértelmű utalást tesz. Habár a borítón a Balkán és Délkelet-Európa egymás szinonimájaként és nagy kezdőbetűkkel szerepel, Rutar világosan érzékelteti a két fogalom közti jelentés- és megközelítésbeli eltéréseket. Sőt, utalva a térbeli és időbeli határok elmosódására, egyben a rugalmasságot, a dinamikát és a temporalitást hangsúlyozva, a szerzők tudatosan a kis kezdőbetűket használják (*southeastern Europe, südöstliches Europa*), amit magyarul talán a „délkeleties Európa” nem létező fogalmával írhatnánk le.

A félsziget történelme és a balkáni nacionalizmus(ok) vizsgálata, valamint tágabb, európai és globális perspektívába helyezése a három arányos fejezetben mikro-, mezo- és meta(makro)szinten egyaránt megtörténik. A fenti témák körbejárására az első fejezet nyolc tanulmányában (*Space and Temporality, Entanglement and Transfer*) a tér és idő szempontrendszerai alapján kerül sor. Önmagában is vitaindítónak tekinthetjük John Breuilly írását (*Nationalism and*

the Balkans: A Global Perspective), amelyben a London School of Economics professzora globális alternatívát kínál a *nemzeti és pán-* jelzővel ellátott nacionalizmusok (pán-szláv, pánarab vagy ilyen értelemben [1861 előtt] pánolasz és [1871-ig] pángermán) helyett. Tanulmányában öt szakaszt különít el: (1) brit–francia konfliktus kora (1970–1815); (2) a brit hegemonia kora; (3) a brit hegemoniát érő kihívások (1890–1930); (4) az európai globális hegemonia csúcsa és bukása (1930–1990) és (5) a hidegháborút követő szakasz. Breuilly a negyedik szakaszt egyébként a „Balkán” halálaként is értelmezi. Mindezt azzal indokolja, hogy Jugoszlávia felbomlásával a fogalom elszakadt az addigi földrajzi határoktól, és az egykori jugoszláv tagállamokra korlátozódott; az európai uniós terminológiában használt „Nyugat-Balkán” kifejezés pedig az uniós tagság elnyerésével folyamatosan szűkül. Mint ismeretes, a hidegháború idején a Balkán mint fogalom kikopni látszott a tudományos diskurzusból (helyét Kelet-Európa vette át), a Jugoszlávia felbomlását övező délszláv-háborúkat pedig a nyugati publicisztika és történetírás előszeretettel „Balkán-háborúk”-ként tárgyalta, ezáltal a jugoszláv utódállamokra redukálva a félsziget fogalmát. Hozzátehetjük ehhez, hogy a „szétaprózódás”, a kisállamiság metaforájaként már a 20. század első évtizedeiben is használt „balkanizálódás” fogalma (legalábbis az angolszász publicisztikában) önálló életre is látszik kelni, jelentése kitér, és mind földrajzi, mind tartalmi értelemben messze elszakad a félszigettől. A londoni *The Economist* hetilap például legutóbb a globális pénzügyi rendszer visszasságára és a kenyai terrorista merényletekre utalva használta a „Balkán” és a „balkanizálódás” analógiáját.¹

John Breuilly térbeli vizsgálódásaihoz Diana Mishkova bolgár történész az idő ko-

ordinátáját rendeli hozzá (*On the Space-Time Constitution of Southeastern Europe*), és arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy a Balkán (vagy bármely más térség) történelmét lehetetlen kizárólag nemzeti történelmi keretek között vizsgálni; ehelyett regionális (*mezo*) és egyetemes (*meta*) megközelítést tart kívánatosnak. Historiográfiai áttekintésében arra is rámutat, hogy hasonló kísérletekre már a két világháború közötti időszakban is történtek kísérletek: Nicolae Iorga román történész az 1920–1930-as években született munkáiban a nemzeti és a regionális kánonok összeegyeztethetőségével próbálkozott. A folyamatosságot, az egyes társadalmak belső dinamikáját és az Oszmán Birodalom–balkáni nemzetállamok kölcsönös egymásra hatását hangsúlyozva közelít a balkáni népek függetlenné válási folyamatához Vangelis Kechriotis isztambuli történész. Tanulmányában (*Requiem for the Empire: „Elective Affinities” Between the Balkan States and the Ottoman Empire in the Long 19th Century*) azt vizsgálja, miként hatott a nemzetek feletti, multietnikus birodalmi keret a nemzeti ideológiákra és mozgalmakra, illetve milyen hatást gyakoroltak ezen mozgalmak a birodalom reformjára.

A hiányával van jelen a Balkán Guido Franzinetti és Helke Stadtland írásaiban. Franzinetti tanulmányában (*Irish and Eastern European Question*) rámutat, mennyire nincs jelen az összehasonlító vizsgálódásokban a balkáni–ír párhuzam, miközben az ír történelemre a cseh, lengyel, finn vagy éppen ukrán, komparatistikai megközelítéseket alkalmazó munkák rendre utalnak. A Balkán vonatkozásában azonban még a Jugoszlávia felbomlását övező polgárháborús konfliktusról szóló elemzésekben sem jelenik meg Írország. Stadtland a nemzet és vallás kapcsolatában (szakralizált nemzet és szekularizált vallás) észak- és nyugat-európai példák alapján fogalmaz meg olyan új, lehetséges vizsgálati módszereket, kutatási irányokat, amelyek a délkelet-európai vallás- és egyháztörténelmi vizsgálódásokban is

¹ *Balkanised banking. The great unravelling.* The Economist, 20 April 2013.; *Kenya. A different country.* Uo., 28 September 2013.

érdeklődésre tarthatnak számot (*Sakralisierte Nation und säkularisierte Religion: Beispiele aus dem Westen und Norden Europas*).

Egészen konkrét vallás- és egyháztörténeti felvetéseket fogalmaz meg tanulmányában Katrin Boeckh (*Perspektiven einer Religions- und Kirchengeschichte des südöstlichen Europas: Netze über Raum und Zeit*). Az IOS és a müncheni Ludwig-Maximilian Universität kutatója úgy véli, Kelet-Európa napjainkban is *kivételként* van jelen a történeti diskurzusban. Mivel a releváns egyháztörténeti vizsgálódások mind a mai napig nemzeti, nemzetegyházi keretek között folynak, a régiót átfogó, modern szemléletű egyháztörténeti munka megírása még várat magára. Kutatási témalehetőségekben pedig (mikro-, mezo- és makroszinten) egyáltalán nincs hiány, véli a szerző.

Hasonlóan kevésbé kutatott társadalom- és gazdaságtörténeti témának számít a délkelet-európai szövetkezetek, szövetkezeti mozgalmak története is, hívja fel a figyelmet Augusta Dimou (*Towards a Social and Cultural History of Cooperative Associations in Interwar Bulgaria*). A két világháború között legerősebb, bolgár szövetkezeti mozgalmat transznacionális transzferfolyamatok eredményének látja, amely sok esetben a számos modell, eltérő tapasztalat egyfajta *eklektikus amalgámjaként* manifesztálódott. (128. old.) A szerző az eltérő szinteken folytatott vizsgálódások és a komparatív megközelítések mellett a fogyasztástörténeti, a civil társadalommal kapcsolatos normatív kutatásokat, valamint az egyén és környezetének egymásra hatását elemző vizsgálódásokat is ígéretesnek véli.

Elgondolkodtató kérdéseket vet fel Wim van Meurs holland történész is, aki a két világháború közti időszakban vizsgálja a parlamenti demokrácia és az általános választójog viszonyát. Tanulmányában nem véletlenül szerepel zárójelben Délkelet-Európa (*The Burden of Universal Suffrage and Parliamentary Democracy in [Southeastern] Europe*), hiszen nem kizárólagosan er-

re a régióra jellemző jelenséggel állunk szemben. A választáson győztes pártot abszolút parlamenti többséghez juttató 1923-as olasz választási törvényt (*Legge Acerbo*) a korabeli bolgár és román párhuzamokkal veti össze. Írásában rámutat arra, hogy a balkáni változatok időben megelőzték az olasz variánst; mind társadalmi, politikai előzményüket, mind következményeiket tekintve a három minta mindegyike sajátos jegyeket hordoz. A recenzens úgy véli, érdemes lett volna Jugoszláviát is bevonni a vizsgálódások körébe. Mint ismeretes, az 1931-es oktrojált alkotmány alapján a választásokon győztes párt automatikusan a mandátumok kétharmadához jutott; abszolút győzelem esetén a maradék képviselői helyekből is arányosan részesedett.² A magyarországi olvasót minden bizonnyal van Meurs azon problémafelvetése is elgondolkodtatja, hogy a fenti törvényeket a demokráciával erkölcsileg ellentétes alternatívaként vagy a demokrácia egy stabil kormányzási helyzetet teremtő, alternatív formájaként kell-e tekintenünk. Van Meurs az utóbbi mellett érvel. (167. old.)

A kötet második nagy fejezetében a tér és az idő koordinátáiról a történelmi ágensre helyeződik át a hangsúly (*Approaching Agency*). Y. Hakan Erdem a 19. századi török haderőreform (*Turks as Soldiers in Mahmut II's Army: Turning the Evlad-ı Fatihan into Regulars in the Ottoman Balkans*), Stefano Petrunaro az 1897-es horvát-szlavón tiltakozó megmozdulásokat helyezi tágabb történeti kontextusba (*Fire and Honour: On the Comparability of Popular Protests in the late 19th Century Croatia-Slavonia*). A századforduló korával foglalkozik Borut Klabjan szlovén történész is. Írásában (*Puzzling [Out] Citizenship and Nationality: Czechs in Trieste before and after the First World War*) egy etnikailag sokszínű város, Trieszt (egyben a Monarchia legnagyobb kikötője és negyedik legné-

² Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Budapest, 1999. 60.

pesebb települése) cseh lakosainak története elevenedik meg. Mikrotörténeti kutatásainak eredményeként a nemzetállami elköteleződés, a nemzetek feletti identitás és a birodalmi hűség problémaköréhez is új szempontokat nyújt. Habár nem voltak aktív részesei a korabeli olasz–szlovén nemzeti küzdelmeknek, a városban működő cseh kulturális és gazdasági egyesületek modellként szolgáltak a szlovén értelmiség és politikai elit számára, és mintává váltak a szlovén gazdasági modernizáció és nemzetépítés során. Mindeközben az olasz–szlovén konfrontáció a cseh–szlovén kapcsolatokra is hatást gyakorolt.

Mikrotörténeti vizsgálódásokból von le tágabb regionális következtetéseket Sabine Rutar is (*Towards a Southeast European History of Labour: Examples from Yugoslavia*). A bori rézbánya és a trobovljei szénmezők munkásainak történetét kutatva egyrészt érzékelteti a Jugoszláviára mindig is jellemző észak–déli gazdasági és társadalmi fejlettségben megnyilvánuló diszkrépanciát, másrészt megkísérli a délkelet-európai gazdasági folyamatok összehasonlító vizsgálatát, annak szélesebb, európai és globális kontextusba helyezését. Rutar helyesen hívja fel arra is az olvasó figyelmét, hogy miközben a munkával kapcsolatos társadalomtörténeti kutatások reneszánszukat élik, Marie-Janine Calic úttörő monográfiáját nem követték újabb jugoszláv gazdaságtörténeti szintézisek.³

³ Erre vonatkozólag lásd: Calic, Marie-Janine: *Socialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*. München, 1994. Az alapmunka szerb fordítására kerek tíz évet kellett várni: Čalić, Mari-Žanin: *Socijalna istorija Srbije 1815–1941. Usporeni napredak u industrijalizaciji*. Beograd, 2004. Rutar fenti megállapítását regionális vonatkozásban is helytállóan tekinthetjük: máig a John Lampe és Marvin R. Jackson szerkesztésében megjelent összefoglaló gazdaságtörténet a legtöbbet hivatkozott szakmonográfia. Lampe, John R.–Jackson, Marvin R. (eds.): *Balkan Economic History 1550–1950. From Imperial Border-*

A második világháború alatti katolikus ellenállás és kollaboráció a tárgya Vesna Drapac tanulmányának (*Catholic Resistance and Collaboration in the Second World War: From Master Narrative to Practical Application*). Az ausztrál történész a kérdéskör zömmel kizárólagos, nemzeti narratív megközelítése helyett összehasonlító és nemzetek feletti perspektívát sürget. Jelen tanulmányában a horvát és a francia katolikus egyház többrétegű összehasonlító vizsgálatát végzi el, melynek során nemcsak a főpapok cselekedeteire, hanem a hívők tömegeinek gondolatvilágára, a hit megélésének mélységére, az ellenállás(ok) fajtáira és a nonkonformizmus tágabb kérdéskörére is kitér.

Szintén öt tanulmányt olvashatunk a kötet harmadik fejezetében (*Creating Meaning*), elsősorban a jelentés megkonstruálásának és artikulálódásának folyamatáról. Stefan Rohdewald svájci történészprofesszor tanulmányában (*Nationale Identitäten durch Kyrill und Method: Diskurse, Praktiken und Akteure ihrer Verehrung unter den Südslawen bis 1945*) arra keresi a választ, hogy milyen hatást gyakorolt Cirill és Metód kultusza a balkáni népek kollektív emlékezetére és nemzeti identitására. Elismeri, hogy mítoszképző erejük révén döntő mozgósító szerepet játszottak a balkáni népek nemzetépítése során, de úgy véli, az egyes nacionalizmusok nem a szentekről már korábban meglévő képet élesztették újjá, hanem időről időre újraterezték alakjukat.

A jelentés fogalma mellett bizonyos értelemben a válságkezelés is közös kapcsolódási pont Amaia Lamikiz Jauregiondo, Falk Pingel és Vanni D'Alessio tanulmányai kö-

lands to Developing Nations. Bloomington, 1982. A félsziget modern kori gazdaság- és társadalomtörténetének legfrissebb, nemzetközi érdeklődésre számot tartó monografikus feldolgozása: Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Budapest, 2014.

zött, azokat külön alfejezetnek is tekinthetjük. Habár Franzinetti és Stadland írásához hasonlóan Lamikiz Jauregiondo sem a félsziget történelmét kutatja (*Maintaining Alternative Memories under an Authoritarian Regime: Basque Cultural Associations in the 1960s and Early 1970s*), a baszk kulturális közösségek vizsgálata balkáni relációban is értékes új szempontokkal szolgálhat. Az autoriter rendszerekben ugyanis az egyén a magánéletbe („a csend forradalma”) és a kulturális szférába vonul vissza, nonkonform nézeteit, alternatív attitűdjeit itt fejt ki. Az egyes közösségek azonban még ekkor sem tekinthetők homogénnek; a csoportidentitás kialakulását elősegítő szimbólumok idővel maguk is megváltoznak, a változó körülményekhez alkalmazkodva más jelentéseket, jelentésárnyalatokat vesznek fel. Pingel jelenkor-történészként, tankönyv- és tantervszakértőként, valamint az EBESZ megfigyelőjeként a helyszínen személyesen tapasztalt benyomásainak segítségével napjaink bosznia-hercegovinai tanterveit elemzi (*Begegnungen mit einem Kulturkampf. Notizen zur internationalen Bildungsintervention in Bosnien und Herzegowina*). A reformtörekvéseken, az azokat övező kudarcokon, a szerb, a horvát és a bosnyák kizárólagos tantervek meghaladását célzó kísérleteken keresztül szemléletesen érzékelteti az együttélés–egymás mellett élés problémáját. Mindeközben helyesen mutat rá, hogy az oktatás fontos legitimációs eszköz, de nem mulasztja el, hogy ne érzékeltesse a multikulturalizmust hangsúlyozó tankönyvekkel kapcsolatos dilemmákat sem. A közelmúlt a tárgya Vanni D’Alessio írásának is, aki egy etnikai értelemben megosztott, az egymással rivalizáló szerb, horvát és bosnyák nacionalizmusok metszéspontjába került város, Mostar példáján keresztül, mikroszinten vizsgálja a nacionalizmus erejét, ellentmondásosságát és ennek következményeit (*Divided and Contested Cities in Modern European History. The Example of Mostar, Bosnia-Herzegovina*). Az 1992–1995 között zajló pol-

gárháború nyomán az addigi multikulturális közösséget az etnovallási törésvonalak menti szegregáció felerősödése és a térbeli elkülönülés jellemzi, különösen a városba menekülteként érkezettek és a fiatalabb generáció körében. E folyamatok révén a város tehát Belfasttal, Nicosiával és Jeruzsálemmel állítható párhuzamba.

A recenzens érdeklődését különösen felkeltette Stefan Ihrig történészprofesszor írása, aki a német szélsőjobb eszmei gyökereit vizsgálva az atatürki Törökországra irányítja a figyelmet („*Why Them and Not Us?*” *The Kreuzzeitung, the German Far Right, and the Turkish War of Independence, 1919–1923*). Az első világháborút lezáró versailles-i rendezéssel sikeresen szembeszálló Törökországra ugyanis mind a német revizionisták, mind a jobb- és a szélsőjobboldal érdeklődve figyelt. Ihrig a weimari Németország értelmiségére nagy hatást gyakorló *Kreuzzeitung* 1920-as évek első felében megjelent cikkein keresztül világítja meg Musztafa Kemál (Atatürk) és Törökország megítélését, a róluk alkotott kép megkonstruálásának folyamatát. Tanulmányában rámutat arra, hogy Törökország egyfajta „párhuzamos Németországot” jelentett, ellenpólust, mintát, ahol a „dolgok úgy mennek, ahogyan annak a németek esetében is történniük kellene”. A lapban megjelent, kizárólag törökbarát írások egyaránt szolgálták az antanthatalmak iránt érzett népharag, a hazai politikusokkal szembeni elégedetlenségből táplálkozó frusztráció levezetését és egy szebb nemzeti jövő álmát. Emellett a Kelet *deorientalizálás*át is végrehajtották: Törökország *közelinek, hasonlatosnak és összehasonlíthatónak* tűnt. (383. old.)

Mind Ihrig, mind a kötetben írást közlő további 17 történész munkájában hangsúlyosan szerepel a további kutatási irányok, szempontok, megközelítések kijelölése. A széles spektrumot felölelő társadalom-, gazdaság-, emlékezet-, egyház- és eszmetörténeti tanulmányok, a mikro-, mezo- és makroszintű megközelítések közös vonása

az összehasonlító szemlélet és a dialóguskeresés. Az egyes szerzők nem csupán hangsúlyozzák a kizárólagos nemzeti narratívák meghaladásának szükségességét, a kitekintést, az egyes nemzeti, nemzetállami történelem regionális, európai és globális kontextusba helyezését, hanem írásaikban rendre kísérletet is tesznek ennek megvalósítására. Mindeközben a térség modern kori

történelmével kapcsolatos kutatások hiányosságaira, „adósságaira” is rámutatnak. A kötet ezáltal minden bizonnyal a Balkán-félsziget történelmével foglalkozó, új kutatási lehetőségek iránt nyitott kutatók számára is hasznos olvasnivalót nyújt.

VUKMAN PÉTER

Igazi Amerika?

Glant Tibor: Amerika, a csodák és csalódások földje. Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013. 259 oldal

Talán nincs még egy olyan ország, amelyről annyiféle, sokszor teljesen ellentétes véleményt formáltak volna (és formálnak ma is), mint az Amerikai Egyesült Államok. A kontinensnyi méretű, szinte teljes egészében „önmagát megcsináló” államalakulat politikai és társadalmi modellje, vitathatlan gazdasági „sikertörténete” már megszületésének pillanatától vonzza az – elsősorban európai – tekinteteket, és generál újabb és újabb nézeteket, pozitív vagy negatív előítéleteket, kliséket, sztereotípiákat. Olyan eleme ez az elmúlt csaknem két és fél évszázad történelmének, melynek létét és fontosságát még az Egyesült Államok „esküdt ellenségei” sem tagadják.

Ugyanakkor az Amerikáról rögzült kép kialakulását vizsgálva – előjeltől függetlenül – még a témában kevésbé járatos kutató vagy érdeklődő olvasó számára is feltűnik, hogy nagyon kevés az első kézből (pl. közvetlen élményből) származó információ, a vélemények kialakítása mindig valamilyen szűrőn, áttételen keresztül történt és történik; anélkül, hogy a közvetítő és az általa közvetített kép autentikusságát komolyabban, átfogó jelleggel és módszertani alaposággal vizsgálták volna.

Eme – a magyarországi amerikanisztika és a magyar-amerikai kapcsolatok történetének kutatása szempontjából is komoly feszültségeket hordozó – hiány pótlására tesz – előrebocsáthatjuk: sikerrel – kísérletet Glant Tibor, a Debreceni Egyetem oktatója 2013-ban megjelent könyvében. A rendkívül komoly kutatómunkára alapozott mű (csak a kézirat és nyomtatott források jegyzéke mintegy nyolc oldal terjedelmű) a cím jelzése

szerint egy, hazánkban sokáig elhanyagolt, másodlagosnak („minornak”) tekintett forrástípust, az utazási irodalmat, vagyis a valós vagy képzelte utazással kapcsolatos, illetve az ezekből születő munkák összességét veszi górcső alá. A kútfő választása – hiánypótló jellege mellett – maximálisan illeszkedik a nemzetközi kutatás az utóbbi évtizedekben egyre inkább előtérbe kerülő irányzatába, mely szerint a kapcsolattörténet fontos eleme a reprezentációkutatás – ennek részeként viszont a kutató nem mellőzheti a – sokszor bizony csekély esztétikai élményt nyújtó – utazási művek átfogó és interdiszciplináris jellegű vizsgálatát. (E tendencia – és az Amerika-kép kutatás – egyik alapművének számít például René Rémond francia történész még az 1960-as évek megjelent elemzése, amely a Franciaországban kialakult Amerika-kép vonatkozásában külön kötetet szentelt az útleírásoknak.¹)

A Glant Tibor által írt munka címében jelleltek természetesen további kérdéseket vetnek fel: miért éppen a „hosszú tizenkilencedik század” került a szerző érdeklődésének középpontjába, és hogyan legitimálható ez a választás az amerikanisztika és a kapcsolattörténet szempontjából? Az előzőekhez hasonlóan – az ebben a periódusban készült munkák nagy száma mellett – most is leginkább a könyv első, elméleti-módszertani problémákat tárgyaló fejezete tartalmazza az amerikai és magyar vetülettel is rendelkező választ: noha már a 16. századból is van tudomásunk magyar utazóról Parmenius István személyében, a 18-19. század fordulójáig Közép- és Dél-Amerika állt inkább az érdeklődés központjában. A reformkorral viszont teljes – és máig ható – változás indult meg: a magyar elit elkezdte magát – pozitív vagy

¹ Vö. Rémond, René: *Les États-Unis devant l'opinion française (1815–1852)*. 2 vols. Paris, 1962.

negatív értelemben – Amerikához (vagyis: az Egyesült Államokhoz) mérni. Ennek a periódusnak és egyfajta Amerika-kép meggyökeresítésének felütését minden kétséget kizáróan Bölöni Farkas Sándor *Útazása* jelenti. (A máig élő Amerika-kép megalapozójának tekintett Bölöni, illetve műve fontosságát jelzi, hogy a kötetben ők kapnak elsőként önálló alfejezetet [38-42. old.].) Tulajdonképpen az ő „köpönyegéből” bújnak elő a későbbi utazók, illetve Amerika-leírók. Utazásaik, illetve műveik, valamint a belőlük kibontakozó Amerika-kép történetét három, kronológiai alapon elhatárolt csoportra osztja Glant Tibor, és művében is ennek megfelelően tárgyalja őket. Az első csoportot a reformkori utazók, a másodikat a Kossuth-emigráció tagjai, míg a harmadikat a dualizmuskori szerzők alkotják. Meglátásunk szerint – szemben a korábbi munkák által alkalmazott kronológiával – ez a felosztás a leginkább megalapozott, mivel nem valamely amerikai esemény (mint például a polgárháború), hanem az utazók hazájának (vagyis a közvetített kép befogadó országának) belső fejlődése határozza meg a cezúrákat. A kötet ugyanakkor nem csak kronológia alapján csoportosít, hanem egyes témák esetében (pl. indiánkép) áttekintő módon igyekszik bemutatni a különböző csoportokhoz tartozó utazók művei által sugalltakat.

A már említett Bölöni mellett Haraszthy Ágoston, Nendtvich Károly és Rosti Pál alkotja a reformkori utazók blokkját. E csoportosítást még annak szem előtt tartásával is el kell fogadnunk, hogy Nendtvich és Rosti már jócskán a reformkor vége után járt Amerikában; műveik ugyanis még a reformkori szellemiség hatását (elsősorban a „haza és haladás” szolgálatának igényét) jelzik. E csoport tagjai tárgyalhatók a legkevésbé elkülönítetten, hiszen – miként azt a szerző megjegyzi – útleírásaik nem tekinthetők különálló szövegeknek, hanem egymásra – valamint Tocqueville 1841-1843-tól cenzúrázott formában magyar nyelven is hozzáférhető művére – reflektálnak. A szövegek minősége mellett ezzel is indokolható, hogy Bölöni ki-

vül csak az Újvilágban 1855-ben járó és művét 1858-ban megjelentető Nendtvich kap önálló alfejezetet (42-47. old.) Nála teljesedik ki a Bölöni által megalapozott Amerika-kép, és rögzül – több vallási, társadalmi vagy kulturális természetű, néha ellentmondásos sztereotípiákkal – az „ígéret földje” imázs is. (Mindeközben Nendtvich erőfeszítéseket tesz az amerikai embertípus, az „igazi jenki” mibenlétének meghatározására is.)

Az utazók-útleírók következő csoportját a Kossuth-emigránsok (többek között Pulszky Ferenc, Szedlák Mátyás, Madarász József és Xántus János) alkotják. A szerző megállapítása szerint az ő esetükben – noha pusztán az életkor alapján ugyanahhoz a generációhoz tartoznak, mint a reformkori utazók – négy alapvető eltérés figyelhető meg az előző csoporthoz képest. Először is – teljesen érthető okokból – talán náluk telik el a legtöbb idő az utazás és az útleírás megjelenése között, és – mivel egy elbukott szabadságharc egykori résztvevőiről van szó – az itthon kiadott művekben erőteljes hangsúlyeltolódás figyelhető meg a gazdasági és társadalmi jelenségek javára, miközben a politikai kérdések (és ezzel együtt nyilvánvalóan az alkotmányos berendezkedés és a szabadságjogok) tárgyalása háttérbe szorul. Megfigyelhető az a szinte az egész korabeli magyar utazási irodalomra jellemző vonás is, hogy jelentős az eltérés a kéziratok hagyatéka és a nyomtatásban megjelent anyagok között, vagyis a megjelenés érdekében a szerzők több „kényes” részt egyszerűen kihagytak vagy eltérő módon jelenítették meg. Emellett náluk jelennek meg az első kritikus hangok is az amerikai életről. Mindehhez járul az a módszertani probléma, hogy a sokszor több évet is az Egyesült Államokban töltő szerzők esetében összemosódnak a memoár-, illetve az utazási irodalom körébe tartozó elemek. Alapvetően megállapítható, hogy a Kossuth-emigránsok nem érezték jól magukat Amerikában, és Amerika-képük saját keserű tapasztalataik mellett leginkább Kossuth amerikai útjának emlékezetéből táplálkozik. A hazai okok miatt előtérbe kerülő Kossuth (az 1879-es honossági törvény kap-

csán kibontakozó vita végül Kossuth magyar állampolgárságtól való „megfosztásával” zárult)² mellett náluk tűnik fel először témaként a második ipari forradalom, illetve annak gazdasági és társadalmi következményei. A Kossuth-emigráció tagjai által írt művek bemutatásának rövidege (47-49. old.) miatt az olvasó először csalódottságot érez – ám ezek a későbbiekben tematikus jelleggel bizonyos szempontból „visszatérnek”, így a teljes kötet elolvasása nagymértékben mérsékli a hiányérzetet.

A szigorú kronologikus rendtől tér el a szerző, amikor a dualizmuskori Amerika-kép bemutatása előtt – „esettanulmányként” – külön fejezetet szentel Széchenyi Béla amerikai útjának, illetve a 19. századi magyar utazási irodalomból kibontakozó indiánképnek.

Széchenyi István művelt, angolul igen jó tudó fia az első magyar arisztokrata, aki újvilági tapasztalatait a saját maga által írt útleírásban összegezte. Az utazó személye, az utazás és az útleírás megjelenésének időpontja (1862, illetve 1863) is arra utal, hogy átmenetről van szó a reformkori és a dualizmuskori utazók között (ezt a Kossuth-emigráció nem jelenthette, hiszen tagjai a reformkor generációjához tartoztak). Glant Tibor a téma komplex jellegéhez méltóan kimerítően tárgyalja mind az utazás körülményeit (Széchenyi Béla két évvel – az Amerikába engedély híján soha el nem jutó – apja halála után indul, Amerikában polgárháború dúl, miközben itthon már régóta béke van), mind az eddig kevésbé kutatott *Amerikai utamat*. Az útleírás tartalmi-tematikai elemzése a kötet egyik legkompaktabb és módszertani szempontból is meggyőző része (egy magyar, illetve angol nyelvű változata korábban önálló tanulmányként is megjelent).³ A

szerző sikerrel érzékelteti az amerikai út pszichés terhét és politikai vonatkozásait, felsorolja, illetve egyes pontok esetén röviden be is mutatja a Széchenyi Bélát láthatóan érdeklő vagy éppen az útleírásban súlyponti helyet kapó kérdéseket (pl. rabszolgaság és polgárháború, a fejlődés, indiánok). (51-75. old.)

A következő fejezet a 19. századi magyar utazási irodalom – és az olvasóközönség – érdeklődésének homlokterében álló indiánképet elemzi. (77-118. old.) A demokrácia és haladás, a jenki figurája, a feketék, valamint a magyar szemlélő számára kissé egzotikusnak tűnő vallási felekezetek mellett az indiánok jelentették az Egyesült Államok „csodáit”, s közülük az indiánokat övezte a legnagyobb figyelem. A reformkor alapozta meg azt az indiánromantikát, melynek továbbélése, sajátos magyar „hajtásai” (például az 1964-ben Cseh Tamás által Bakonybél mellett alapított törzs) egészen a közelmúltig a magyar kultúra (vagy kulturális ellenállás) markáns részét képezték. Noha az indiántéma sokáig nem hiányozhatott egyetlen útleírásból sem, Glant Tibor azt is jelzi, hogy nem az útleírások alkották a magyarországi indiánkép kizárólagos forrását. (Erre talán a legérzékletesebb példa az, hogy miközben Széchenyi Béla művét követően másfél évtizedig nem jelent meg Amerikáról szóló útleírás, az indiánkép – a kalendáriumok és a hetilapok hatására – mégis tovább formálódott.) Az útleírók pedig igen egyetlen módon tárgyalják az indiánkérdést: vannak felkészültebb (Rosti Pál, Szabó József) és felkészületlen (ilyen például a magyarországi indiánképet egy évszázadig meghatározó Xantus János), a témát megkerülő vagy részben tárgyaló (például az indiánháborúkról hallgató), az indiánokkal szemben pozitív, illetve negatív – néha kifejezetten lenéző – álláspontot elfoglaló szerzők. Az indiánokról alko-

² Erről bővebben lásd: Varga Norbert: Kossuth Lajos állampolgárságának elvesztése. *Aetas*, 28. évf. (2013) 1. sz. 74–99.

³ Vö. Glant Tibor: *Fájdalmas küldetés: Gróf Széchenyi Béla amerikai útja 1862-ben*. In: Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemlről*. Budapest, 2007. 88–103.; uő.:

A Hungarian aristocrat in Civil War America: Count Béla Széchenyi's 1862 study trip to the United States of America. *Studies in Travel Writing*, vol. 16. No. 3. 287–301.

tott vélemények történeti és elméleti hátterét (pl. a monogenezis és a poligenezis kérdéskörét) alaposan körüljáró Glant Tibor összegzésében arra következtetésre jut, hogy a magyar utazók szembesültek az indiánkérdés megoldatlanságával, ám az ezzel kapcsolatos elméleti és gyakorlati vitákat, konfliktusokat nem tudták érdemben közvetíteni.

Még az indiánkép tárgyalásakor tesz a szerző néhány igen fontos megállapítást, melyek közül egyesek messze túlmutatnak e témán. Így például az „indián” szó jelentésszűkülésével foglalkozó bekezdésben jelzi, hogy az 1850-es években az „Amerika” szó jelentése is megváltozott a magyar közbeszédben: míg korábban Bölöni Farkas Sándor vagy Haraszthy Ágoston még kiemeli, hogy Észak-Amerikában járt, Nendtvich Károly és a többiek számára már egyértelmű, hogy az „Amerika” szó az Egyesült Államokat jelenti. Némi túlzással azt is állíthatjuk, hogy a két kifejezés egymás szinonimájává vált, amivel szintén egy máig tartó uzus alapozódott meg. (115. old.) Jóllehet e megállapítás csak egy a kötet számos fontos eredménye közül, egyszerre jelzi a szerző kiterjedt érdeklődését és a feltárt forrásanyag mennyiségét. (Ilyen megállapítást valóban csak a teljes utazási irodalom és a kapcsolódó források ismeretében lehet biztonságosan tenni.)

A dolgozat csaknem felét teszi ki – és így mintegy dominál is – a dualizmuskori útleírásokból kibontakozó Amerika-kép elemzése. Feldolgozása két önálló fejezet keretében történik, melyek közül az elsőben a dualizmus korának általános Amerika-képét és ennek forrásait, míg a következőben már konkrétan az útleírásokat mutatja be a szerző. Az általánosabb jelleggel bíró rész (119-139. old.) mutat rá arra, miért is kell kiemelten kezelni ezt a periódust: ekkor zajlik egyrészt – a polgárháború lezárását és az újjáépítést követően – az Egyesült Államok második ipari forradalma, melynek során az addig falusias és mezőgazdasági jellegű ország gyakorlatilag egy szűk emberöltő alatt (nagy)ipari és urbanizált nagyhatalommá válik; másrészt – elsősorban a kivándorlás töme-

gessé válása, illetve az információáramlás felgyorsulása miatt – Amerika megjelenik az európai – és ezzel együtt a magyar – mindennapokban, néha kormányzati intézkedéseket (például a munkaerő-toborzó ügynökségek betiltását) is indukálva. A kapcsolatrendszer intenzívebbé válása látványosan csapódik le az útleírások terén: csak 1893 és 1908 között több beszámoló születik, mint az azt megelőző hat évtized során összesen. Emellett az egyéb forrásanyag (sajtó, tudományos közlemények, ifjúsági és szépirodalom, stb.) mennyisége is hatalmasra duzzad – ezzel kijelenthető, hogy ez az első időszak, melynek termése érdemben lehetővé teszi az összehasonlító és – a műből eddig sem hiányzó – interdiszciplináris jellegű elemzést.

Az utazási irodalomhoz köthető, az első világháborút megelőző fél évszázad során megjelent száz kötetnyi munka feldolgozásához a következő, hatodik fejezetben (141-216. old.) Glant Tibor egy általa kidolgozott tematikus felosztás alapján fog hozzá. Tíz szövegtípust (ifjúsági irodalom és elképzelt utazás; világhiállítások; gazdasági utazók és kormány megbízottak; tudományos utazók; világhiállítások; turisták és vadászok; „amerikás” bennfentesek; politikai utazók és miszterios küldöttek; utazó írók; az utazási irodalom paródiája) különít el, melyek mellett még néhány, csupán a sajtóban megjelent beszámolót tárgyal.

Az ifjúsági irodalom és elképzelt utazás körébe tartozó művek – Magyarossy László könyvei kivételével – gyakorlatilag kizárólag a fordításirodalom körébe tartoznak. Ugyanakkor Karl May vagy Verne Gyula könyvei egy egész generáció Amerika-képét határozták meg. A világhiállítási utazók sorát a 1876-is philadelphiai kiállításra eljutó, és Amerikáról negatív képet festő, Glant Tibor értelmezésében Bölöni Farkas Sándor katolikus-konzervatív kritikáját adó Kecskeméthy Aurél nyitja. A korszak további két amerikai világhiállítására (Chicago, 1893; St. Louis, 1904) látogatók (Miklós Ödön és Falk Zsigmond, illetve Gelléri Mór és Vértesi Károly) munkáinak elemzése ismét lehetővé teszi

Glant Tibor számára, hogy megragadja az utazások és a leírások fonákságait, illetve reflektív mivoltukat. (A kritikus és alapvetően jól összegző Gelléri Mórhoz képest a több kiadást is megért Falk Kecskeméthyt „mondja fel”, míg Vértesi még angolul sem tud, Miklós Ödön pedig egy szót sem szól magáról a világhiállításról.) Ugyanakkor kortárs gazdasági utazók és kormány megbízottak (Széchenyi Imre, Bernát István, Zerkowitz Emil és társaik) már képesek az Újvilág első szisztematikusan, tudományos igényű felmérésére; csaknem teljesen feledésbe merült útjaik és műveik pedig jelzik, hogy az „amerikai gazdasági csoda” kérdése milyen erőteljesen foglalkoztatta a korabeli magyar kormányokat. E témakör tanulmányozása közelebb visz bennünket az Amerika-kép mellett az akkori kormányzati tényfeltáró és elemző munka mibenlétéhez is. A szerző igen körültekintően illeszti be az amerikai utat és a beszámolókat az egyéni életpályákba, s ugyanezt az eljárást követi a tudományos utazók esetében (Szabó József, Dirner Gusztáv, Zeitel Ágoston, Pompéry Elemér, Cholnoky Jenő, Berkovits René) is. A kutatóként, orvosként vagy mérnöként dolgozó utazók közül a már az indiánkép vonatkozásában is említett Szabó József geológus számít mérvadónak; a többiek viszont általában leragadtak szakterületük tanulmányozásánál, és sok esetben túl gyorsan vontak le következtetéseket – még saját szakterületüket illetően is. Érdekességként említendő, hogy 1912-ben Cholnoky Jenővel utazott fiatal asszisztense, gróf Teleki Pál is, akinek személyében először járt Amerikában (leendő) magyar miniszterelnök. Az előzőekhez hasonló alaposítással kerülnek bemutatásra azok a világméretű utazók is, akik megjárta Amerikát (Alexander Hübner, Vadona János, Hopp Ferenc, Sebők Imre és Izsóf Lajos, Pásztor Árpád, Bezdek József); esetükben az amerikai viszonyok globális kontextusba helyezése lenne a döntő – ám itt is megfigyelhető a leírások egyenetlensége, illetve az Amerikában töltött viszonylag rövid idő és a következtetések megalapozottsága között feszülő ellentmondás. Glant Tibor

ugyanakkor azt is kiemeli, hogy Hopp Ferenc kivételével mindenki érdemben (és általában nagy terjedelemben) szólt Amerikáról, ami mutatja a korabeli közönség elvárásait. Az Amerikába saját forrásból és saját szórakoztatásukra utazó turisták és vadászok a szerző megállapítása szerint érdemben nem tudták színesíteni az Amerika-képet, noha egyikük-másikuk (például az 1893-ban utazó Jakabffy Istvánné) jó megfigyelőnek bizonyult. Ebben a csoportban találkozunk egyébként először női szerzővel (Jakabffyné mellett özvegy Mocsáry Béláné tartozik ide). A nők a többi csoport esetében csak kísérőként (feleségként) jelennek meg.

Az előzőekhez képest speciális – és sok szempontból autentikus képet közvetíteni képes – csoportot alkotnak a „bennfentes amerikasok”. Ezeket a hosszabb-rövidebb ideig az Egyesült Államokban élő szerzőket két részre osztja Glant Tibor. A sokszor többször is Európa és Amerika között „mozgó”, néha igen kalandos életű újságírók (Miskolczi Henrik, Becskey László, Richtzeit Artúr, Pásztor Árpád, Bilkei Ferenc, Lenkei Lajos) mellett ide tartoznak a kitelepültek (Bánó Jenő, Madarassy László, Paikert Alajos, Ferenczi Lajos, Gondos Sándor), akik általában a kivándorlással kapcsolatos vitákban nyilatkoznak meg. Ez utóbbiak esetében általában nem a szenzációhajhászás, hanem a hazai közvélemény alapos és pártatlan tájékoztatása volt a cél. Amerika-képük általában kritikus, de – miként az az elemzésből is kitétni – szélsőségek között mozog. A Ferenczi Lajos által festett paradicsomi kép például joggal mondatja azt a szerzővel, hogy az illető kivándorlási ügynök lehetett. A többiek ennél kiegyenlítettebbek, noha magyar szempontból mindmáig érvényes Gondos Sándor megállapítása, miszerint – amerikai mintára – a tudomány és a kutatás kiterjesztési pont lehet.

A politikai utazók és missziós küldöttek (és itt találkozunk a legismertebb személyiségekkel is: Apponyi Albert, Károlyi Mihály) beszámolóit, visszaemlékezéseit tulajdonképpen Glant Tibor fedezi fel az utazási iro-

dalom számára – ezeket mindaddig szinte kizárólag történeti forrásként kezelték. Gondot jelent ugyanakkor, hogy az eseményekben gazdag utakról szóló beszámolók jókora késéssel, a memoárok részeként jelentek meg (Károlyi Mihályé 1923-ban, Apponyi Alberté pedig csak 1932-ben), így pozitív Amerika-képük ellenére nem tudtak közvetlen hatást kifejteni a kortársakra. Náluk némileg kritikusabbak – és gyorsabbak – a missziós küldöttek (Vay Péter katolikus, illetve Raffay Sándor későbbi evangélikus püspök).

Noha Amerika több írónkat megihlette, személyes élményekből – az utazók következő csoportja alapján – hárman táplálkoztak (ifj. Hegedűs Sándor, Ignó, Tonelli Sándor). Műveik a többiekénél magasabb irodalmi-esztétikai élményt jelentenek (Tonelli Sándor még szociográfiai fényképsorozatot is készített a kivándorlókról). Hegedűs „hagyományos” útleírása mellett Ignó elmékedései vagy Tonelli fotói olyan (probléma)érzékenységről tesznek tanúbizonyságot, ami az utazástörténet és -elmélet kutatójának is új perspektívákat mutat. Az utazási irodalom paródiájának szentelt alfejezet, amely – néhány más tematikus rész mellett – önálló tanulmányban is megjelent,⁴ a tárgyalt szövegek máig ható humorán kívül szintén arra világít rá, mennyire fontos beszédtema lehetett Amerika a dualizmuskori Magyarországon, és milyen népszerű lehetett az amerikai utakról szóló leírások műfaja. (A régi igazság szerint: csak azt parodizálják, aki – vagy ami – közismertségnek örvend.)

Rövid összegzés után Glant Tibor könyvének utolsó, hetedik fejezetét sajátos „kitekintésnek” szenteli. Egyszerre szól itt a tárgyalt korszakot követő, a magyarországi Amerika-képet érintő változásokról, illetve a magyarországi Amerika-kutatás „gyermekbetegségeiről”, valamint az Amerika-dilem-

máról (vagyis arról az ellentmondásról, ami az amerikai gazdasági csoda igenlése és az amerikai típusú demokrácia hazai bevezetésétől való elzárkózás között feszül). Alapvető megállapítása, hogy a két világháború közötti időszak után a negyvenes évektől a rendszerváltásig sajátos szűrőn át közvetítődött felénk Amerika valósága, s az 1989-től 2012-ig, vagyis a kötet lezárásáig eltelt időből is csak három kötetet tud az utazási irodalomhoz sorolni. Másik – a kötetben hamarabb megjelenő – konklúziója a magyarországi amerikanisztika (és ebből fakadóan az Amerika-kép kritikus elemzése) megkérdőjelezésének a téma kontextusába helyezése (és nem fordítva). Jóllehet az 1920-as években már felmerült az igény Amerika országismeret-szintű tárgyalására, Országh László csak az 1960-as években tudta lerakni a magyarországi amerikanisztika tudományos alapjait (amelyet az 1990-es évektől önálló egyetemi tanszékek keretében művelnek). Ebből fakadóan viszont a magyar (olvasó)közönség döntően az utazási irodalomból volt kénytelen ismereteket meríteni; ez viszont oda vezetett, hogy az utazási irodalmat a 19-20. században Magyarországon a szisztematikus vizsgálat kiváltására használták. Holott – és ez Glant Tibor elemzéseiből is kitűnik – minden utazó, legyen bármennyire is felkészült, saját korlátai (műveltsége, felkészültsége, érdeklődése, anyagi lehetőségei) foglya, így az általa mutatott kép mindig interpretáció, nem pedig tények elemzése.

Könyvével Glant Tibor olyan, a magyarországi amerikanisták és az utazási irodalom iránt érdeklődő kutató számára nélkülözhetetlen munkát tett le az asztalra, melynek problémafelvetései, elemzései és következtetései minden esetben megállják a helyüket, és egyúttal jelzik a kutatás lehetséges új irányait.

SZÁSZ GÉZA

⁴ Glant Tibor: *Dualizmuskori Amerika-kép, utazási irodalom és paródia*. In: Vajda Zoltán (szerk.): *Költők, kémek, detektívek, pirítós és fordítások – Írások Novák György tiszteletére*. Szeged, 2012. 79–97.

Számunk szerzői

BENCSIK PÉTER	történész, SZTE, Szeged
DEÁK ÁGNES	történész, SZTE, Szeged
DÉNES IVÁN ZOLTÁN	eszméletörténész, Academia Europaea (London), Budapest
FATA MÁRTA	történész, IDGL, Tübingen, Németország
KEMÉNY KRISZTIÁN	levéltáros, HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
KÖKÉNYESI ZSOLT	doktorjelölt, ELTE, Budapest
MISLOVICS ERZSÉBET	történész, SZTE, Szeged
PÉTER RÓBERT	művelődéstörténész, SZTE, Szeged
SZÁSZ GÉZA	művelődéstörténész, SZTE, Szeged
TÖRÖK ZSUZSA	irodalomtörténész, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest
VÉR ESZTER VIRÁG	történész, ELTE, Budapest
VUKMAN PÉTER	történész, SZTE, Szeged
ZSOLDOS ILDIKÓ	történész, NYF, Nyíregyháza

A fordításokat BARNÁ JÓZSEF és DEÁK ÁGNES készítette.

Contents

Essays

RÓBERT PÉTER

Digital and methodological turn in the study of the press: a ‘distant reading’ of seventeenth- and eighteenth-century English newspapers concerning Hungary 5

ERZSÉBET MISLOVICS

The conversion of Hungarian Jews to Christianity in Buda, Óbuda, Pest and Vienna between 1746 and 1850 31

ESZTER VIRÁG VÉR

“...a queen of blessed memory...” Additions to the development of Mór Jókai’s mythical picture of Elisabeth 59

ZSUZSA TÖRÖK

The emancipation of the Wohl sisters. A social historical approach in longitudinal section 87

ILDIKÓ ZSOLDOSI

Historical changes of fortune in the life of a Vécsey baroness 116

IVÁN ZOLTÁN DÉNES

Nation and science (1914–1918) 143

Workshop

ZSOLT KÖKÉNYESI

“Limitless greatness”. Representation and self-image in 18th-century aristocratic funeral orations 162

Beyond our borders

“...actually, I also act as a mediator” Interview with Márta Fata (by Ágnes Deák) 184

The bibliography of Márta Fata’s works 190

MÁRTA FATA

The new subject (Translated by Ágnes Deák) 197

Reviews

„The bloody star of Ostrolenka”

(István Kovács: *Bem tábornok. Az örök remények hőse, Magyar Napló, Budapest, 2014.*)

KRISZTIÁN KEMÉNY 212

Socialist brotherhood or historical friendship?

(Miklós Mitrovits: *Lengyel, magyar „két jó barát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987. Napvilág Kiadó, Budapest, 2014.*)

PÉTER BENCSIK 217

Beyond the Balkans? A new approach to the history of Southeast Europe (Sabine Rutar [ed.]: <i>Beyond the Balkans. Towards an Inclusive History of Southeastern Europe</i> . Lit Verlag, Zürich–Berlin, 2014.) PÉTER VUKMAN	226
The real America? (Tibor Glant: <i>Amerika, a csodák és csalódások földje. Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában</i> . Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013.) GÉZA SZÁSZ	232
<i>Authors</i>	238

Következő számunk tartalmából

OLGA KHAVANOVA

„Más hírrel most nem udvarolhatok...” Kliensi levelek témái és toposzai a 18. századi Magyarországon

BODNÁR-KIRÁY TIBOR

Decsy Sámuel és a Pannóniai Féniksz. A „nemzeti karakter” fogalma a 18. század végi nyelv- és nemzetépítés diskurzusban

PALOTÁS ZSOLT

Szidi Szulejmán Mellimelli tevékenysége az Amerikai Egyesült Államokban, 1805–1806

GYARMATI ENIKŐ

Johann Caspar Bluntschli és Bárá Eötvös József a német egységről. Gondolatok a német egység szövetségi változatairól az 1860-as években

SOMOGYVÁRI LAJOS

Az ifjúsági kultúra megjelenése a magyar pedagógiai sajtóban, 1960–1970

SIMON ZOLTÁN BOLDIZSÁR

Interpretáció és történetiség

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség, könyvesboltban 1100 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Gondolat Könyvesház, X. ker., Károlyi Mihály u. 16.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrássy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.

MNM Verano Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.;

Párbeszéd Könyvesbolt, VIII. ker. Horánszky u. 20.;

Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

Telefon: 70/247-0459

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934